

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

काव्य

सं. क्र.

२२५७

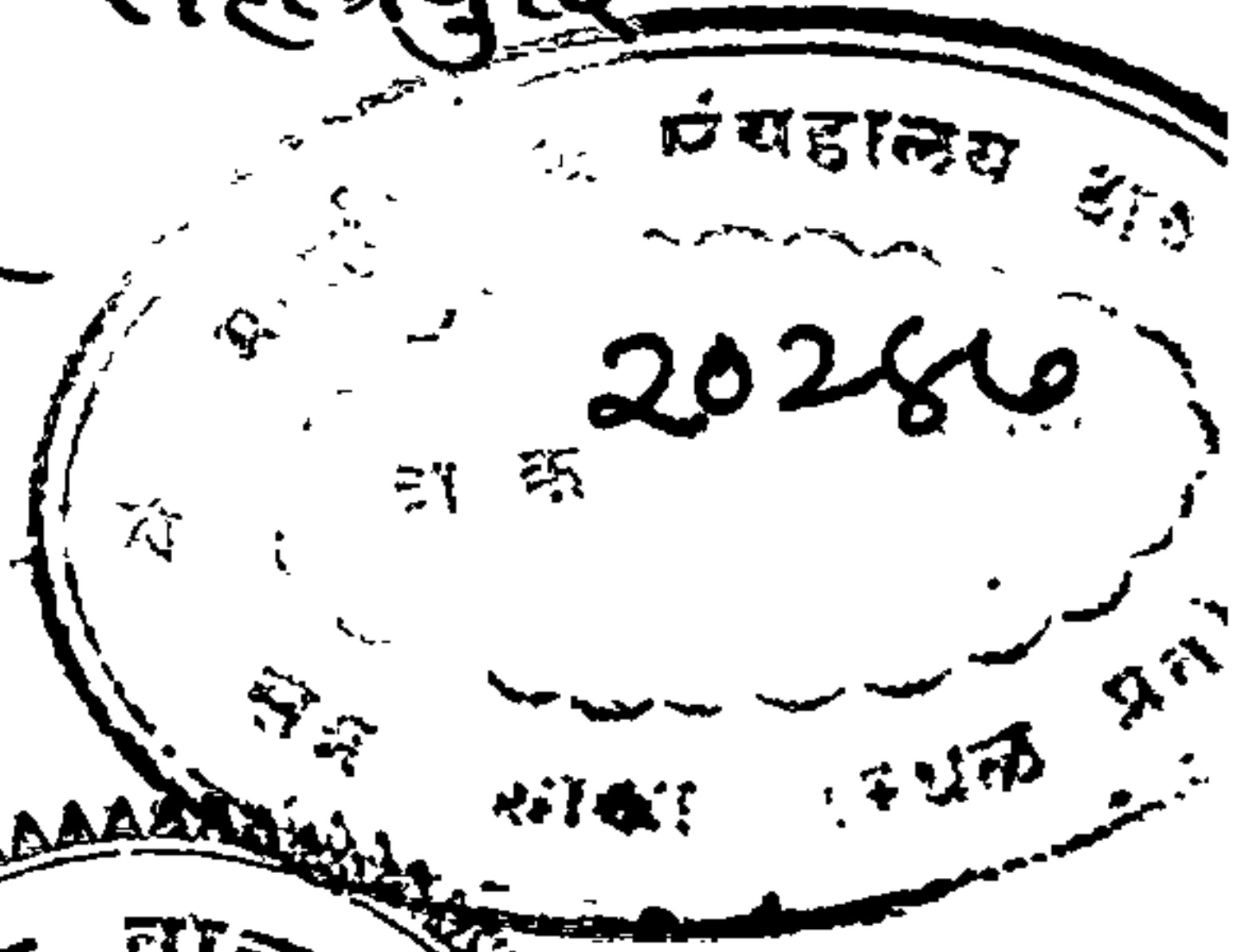
REFBK-0020247

REFBK-0020247

सं. ३६
 दिनांक ३६
 ३६

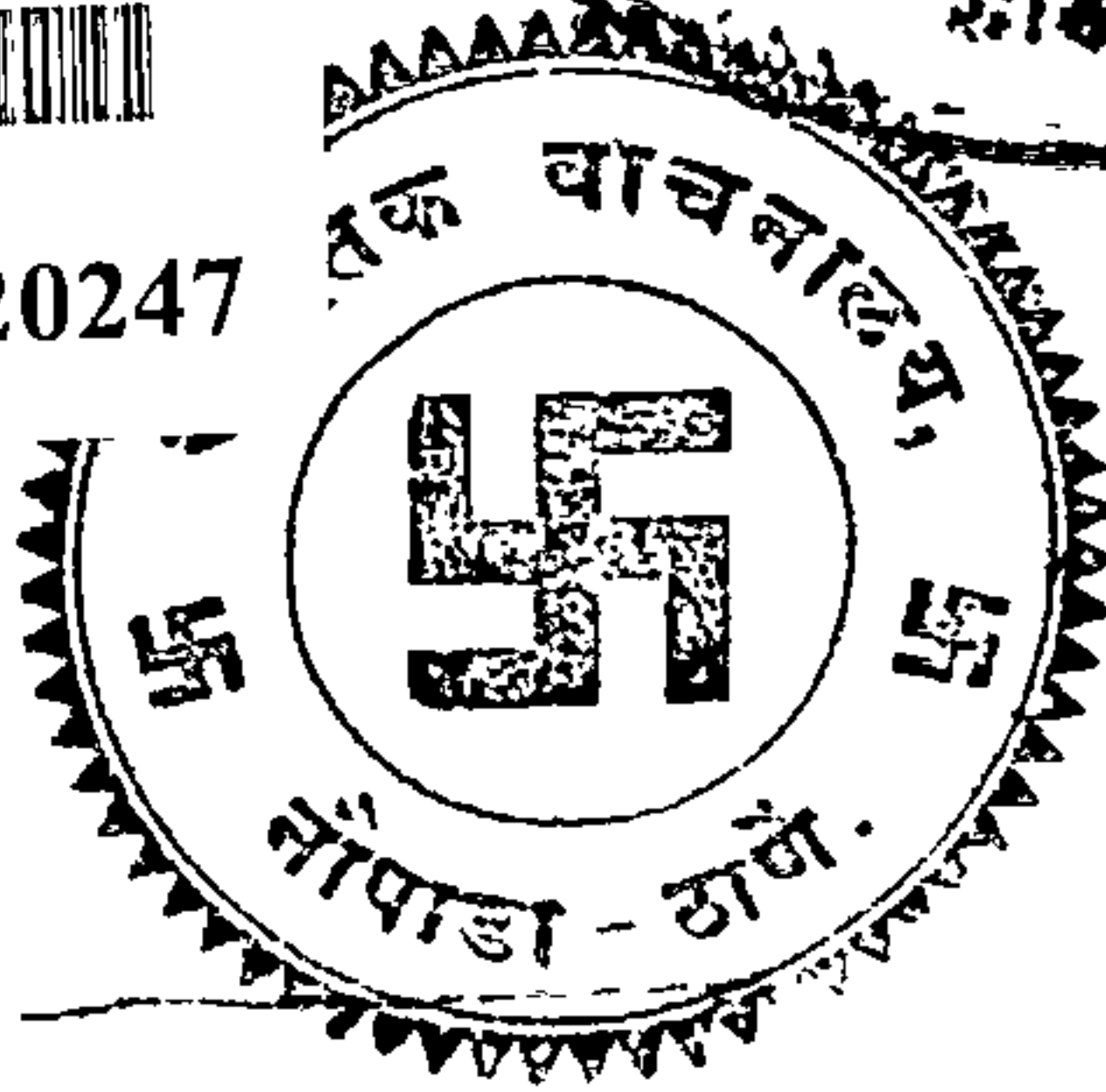
परशुराम त्रिवेक सहस्रबुद्धे

कल्याण

REFBK-C020247

REFBK-0020247

३६
 ३६५५५
 ३

सरादी सं. ३६
 ३६
 ३६
 ३६
 ३६

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

समर्थसंजीवनी

म्हणजेच

समर्थांच्या शिकवणी उर्फ रामदासी वेचे

अखंड सावधान रे । प्रयोग प्रेत्न मान रे ॥
प्रसंग हा तुफान रे । नकोचि वेवधान रे ॥ १ ॥
विवेक पाहणें बरा । बरा विचार तो करा ॥
उपासकांसि सूचना । ' उपासना ! उपासना ! ! ' ॥ २ ॥

(सर्व प्रकरणांच्या सारांशासह)

ह. ग्रंथ

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए.

संपादक ' मुमुक्षु ', पुणे,

' यांना तयार कैला.

अश्विन शके १८४६—आक्टोबर १९२४

किंमत रुपये दोन.

मुद्रक,
लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे, ' हनुमान ' प्रेस,
३०० सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रकाशक,
लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, ' मुमुक्षु ' कचेरी, पुणे शहर.

॥ श्रीराम समर्थ ॥

प्रस्तावना

अनुक्रमांक ३६

सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील त्याचें ।
परंतु थेंथें भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥ २६ ॥

दासबोध द० २० स० ४.

१ श्री समर्थ रामदासस्वामींच्या चरणयुगलाला भक्तिमन्त्रचित्तानें वंदन करून दोन प्रास्ताविक शब्द सांगतो. तीन शतकांमाणे राष्ट्रावर कोणता तुफान प्रसंग आला होना व त्यांतून स्वधर्मसूर्याचा महाराष्ट्राक्षितिजावर उदय होऊन तो कसा टळला हा रम्य इतिहास सर्वास विदित आहेच. परधर्म व परदास्य-यांच्या मान्याखालीं हिंदुसमाज चिरडलेला, स्वधर्मकर्मांचा प्रायः लोप झालेला, दैन्य-दारिद्र्यउद्वेगानें लोक त्रस्त झालेले, अमर्याद फितवेखोरांचें फावलेलें, नाना वंड-पाखांडें म्हाजलेलीं, चारित्र्य हीनावस्थेला पोचलेलें—असल्या विकट परिस्थितींतून देवी भवानीनें समर्थांच्या वाणींत व शिवबांच्या तलवारिंत संचार करून महाराष्ट्रा-चा माथा जगाच्या इतिहासांत उजळ केला. महाराष्ट्रधर्म, महाराष्ट्रीय लोक व मराठी भाषा यांचा उंका सर्वत्र गाजूं लागला. सह्याद्रीच्या गिरिकंदरांतून वीर-श्रीचा व कर्तृत्वाचा वारा सोसाव्याने वाहूं लागला. भिमथडीचे व गंगथडीचे घोडे हिंदुस्थानभर नाचूं लागले. पराकमी वीर, बुद्धिवंत भुत्सद्दी, स्वानुभवी संत व प्रासादिक कवि महाराष्ट्रांत चरकूं लागले. महाराष्ट्राचें हृदय वीररसानें उचंबळलें. ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज एकवटलें. हात, पाय, डोकें, हृदय—सर्व देहांत वीरश्रीचा संचार होऊन महाराष्ट्ररूपी विराट पुरुष कुंभकर्णी महानिद्रेंतून जागा झाला. महाराष्ट्राची निद्रा कोणी घालविली ? तवःप्रभावानें अमोघ झालेल्या आपल्या संजीवनी वाणीनें महाराष्ट्र ज्यानें हलवून जागा केला तो महासांत्रिक श्रीसमर्थ रामदास स्वामी हे होत. समर्थांची वाणी व शिवरायांची तलवार यांनीं अद्भुत कार्य करून महाराष्ट्राचें 'आनंदवनभुवन' बनविलें. समर्थांची ती ओजस्वी वाणी आजच्या महाराष्ट्राच्या कानावर पडायला पाहिजे आहे. ही वाणी आजचा फाटलेला महाराष्ट्र सांधील व 'सकल लोक एक करावे' ह्या अंत्राचा ध्यास घेईल तर महाराष्ट्र पुन्हां खरोखरीचा महाराष्ट्र होईल. समर्थांच्या वाणींत लोकोत्तर तेजस्विता आहे. समर्थांवर सकल लोकांची श्रद्धा आहे. समर्थांची ही वाणी लोक अंतरांत ऐकतील तर प्रपंच भाग्याचा होईल, राजकारण यशस्वी होईल,

परमार्थबुद्धि विस्तार पावेल. ही वाणी सर्वांच्या कानीं घालण्याचा प्रस्तुत ग्रंथ हा एक प्रयत्न आहे.

२ प्रस्तुत ग्रंथांत समर्थांच्या सर्व महत्वाच्या शिकवणींचा समावेश केलेला आहे. समर्थांचे उपलब्ध ग्रंथ पाहून त्यांतून निवडक वेचे विषयवारीने लावले आहेत. प्रत्येक विषय त्या त्या ठिकाणी पूर्ण व्हावा यासाठीं ठिकठिकाणचे उतारे घेतले आहेत. जुना दासबोध, वीस दशकी दासबोध, मनोबोध, स्फुट प्रकरणे, करुणाष्टके, पदे, अभंग, विविध वृत्तांतली त्यांची सर्व कविता पाहून प्रस्तुत वेचे तयार केले आहेत. धुळ्याचे रा. शंकरराव देव यांनीं प्रसिद्ध केलेले ग्रंथ व त्यांच्या मासिकांतील लेख यांचा चांगला उपयोग झाला याबद्दल त्यांचा मी फार आभारी आहे. रामदासी वाङ्मय मोठ्या परिश्रमाने शोधून प्रसिद्ध केल्याबद्दल देवांचे महाराष्ट्रावर थोर उपकार झाले आहेत. श्रीसमर्थांच्या वाङ्मयाचा माझा परिचय आजकालचा नाही, चांगला तोस वर्षांचा आहे. या ग्रंथांतलि उतारे विषयवारीने घेतले असून विषयांचा क्रम साधण्याचाही प्रयत्न केला आहे. अवतरणाखालीं विस्तृत टीपा दिल्या असून कोठे कोठे मथळ्याखालीं प्रकरणांचे महत्व दर्शविले आहे. सांप्रत लोकांत गद्य वाचण्याचा प्रघात अधिक पडला आहे म्हणून व प्रकरणांतील विषयांचा सुलभ रीत्या पूर्ण बोध व्हावा म्हणून सर्व प्रकरणांचा 'सारांश' प्रथम ८० पानांत दिला आहे. तो वाचकांनीं अगोदर वाचावा व मग प्रकरणे वाचावीत. नुस्ता 'सारांश' वाचल्यानें सर्व ग्रंथांचे तात्पर्य लक्ष्यांत येईल. तथापि सारांश वाचल्यानंतर समर्थांच्या वाणीशीं वाचकांनीं परिचय करून घ्यावाच. राजकारणविषयक प्रकरणांचा सारांश दुखबोधार्थ अधिक सविस्तर दिला आहे. सर्वांनीं, विशेषतः तरुणांनीं, सदर ग्रंथ निरंतर श्रवण-मननांत ठेवून कार्यतत्पर व्हावे अशी माझी इच्छा आहे. ती पूर्ण करणार श्रीराम समर्थ आहेत.

३ प्रकरणांचे सारांश पुढे दिलेच आहेत. तथापि येथे प्रस्तावनेत प्रकरणांचा क्रम, परस्पर संबंध व महत्वाचे मुद्दे यांचा थोडक्यांत विचार सुचविणे इष्ट वाटते. १ प्रपंचविचार २ राजकारणविचार ३ परमार्थविचार व ४ विविधविषयक प्रकरणे सर्व मिळून जवळ जवळ १५० प्रकरणे झालीं आहेत.

४ प्रपंचविषयक सर्व प्रकरणांचा सारांश असा आहे कीं, ज्याला परमार्थ पुरा साधायचा आहे त्यानें विवेकवैराग्यपूर्वक प्रपंचाचा सर्वस्वी त्याग करावा—'उठोनि वाटेचि लागावे दिगंताप्रती'—पण ज्याला हे होत नसेल त्यानें प्रपंच करून परमार्थ करावा, प्रपंचाची मिठी हळुहळु सोडवीत परमार्थां भरावे व देहाचे सार्थक करावे. प्रपंचांत आणि परमार्थांत सावधानता ठेवावी. 'इहलोक परत्र साधावे । दोहींकडे.' प्रपंच करायचा असे ठरल्यावर मग तो खबरदारीनें, दक्षतेनें, नेटका करावा. काम-

धंदा, उद्योग, न्यायनीतिने चोख करून भाग्य मिळवावें व भोगावें. दरिद्री, करंटा, रडका संसार करूं नये. इहपर साधायला प्रयत्न-कष्ट केले पाहिजेत. दीर्घ सूचनेने व दक्षतेने वागलें पाहिजे. आतां प्रयत्न करावा तो कोणता हें प्र० ३ व ४ मध्ये पहावें. ' ज्याचा जो व्यापार । तेथे असावे खबरदार ' ' सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षम ' ' लहानथोर काम नाही । केल्यावेण होत नाही ' इ० सूत्रे लक्षांत ठेवून प्रयत्न करावा. चुके, ठके, विसरी, सांडी हें आळशी व दुश्चित मूर्खाचें लक्षण आहे. तो ' लोक खाती आपण पाहतो । दैन्यवाणा ! ' यास्तव आळस झडून कष्ट करावे, कठिण प्रसंगासाठीं संचय करावा, भोगावें व परोपकार करावा. ' सुशब्दे राजी राखावा । सकळ लोक ' हें लोकाशीं वागतांना ध्यानांत ठेवावें. ' कांहीं मेळवी मग जेवी ' यांत अन्नाला गोडी आहे, आयदोवा होऊन वसूं नये. आतां ब्राह्मणाचें कर्म कोणतें, संसार कशांने धन्य होतो, गृहस्थाश्रम कसा करावा, हें प्र० ५-७ मध्ये पहावें. स्नान, संध्यादि नित्यनैमित्तिक कर्म यथा-शास्त्र करून आचारविचार पाळवे. चारही आश्रमांत गृहस्थाश्रम उत्तमोत्तम आहे. ' परंतु पाहिजे स्वधर्म आणि भूतदया ! ' . स्वधर्मकर्म आचरावेत. उपासना मूर्तिव्यानीं, अथवा आत्मानुसंधानीं, अथवा श्रवणमननीं रत असावे. द्रव्य मेळवावें पण ललंगता (आसक्ति) नसावी, परोपकारांत रमावें, भूतदया अंतरीं ठेवून वागावें. प्रपंच नेटका ह्य० परमार्थरूपा करावा, त्यासाठीं विवेकवैराग्य अंगीं वाणावें. प्रपंचातही विवेकवैराग्याचें वर्म (प्र० ८।९) जाणून वागावें. नुस्तें वैराग्य हेकाडपिसे व नुसता शब्दविवेक पांचट म्हणून विवेक आणि वैराग्य दोन्ही पाहिजेत. निषिद्धविषयांचा त्याग करावा व शुद्धविषय कार्याकारण घ्यावे, विधीने विषय घ्यावेत, म्हणजे प्रपंचांत राहूनही विषयत्यागाचें फळ मिळते. नित्या-नित्यविवेक जागृत ठेवून संसारांत वागलें असतां इहपर दोन्ही साधतात व पुरुष सत्कीर्तीला पात्र होतो. (प्र० १०). आता प्र० ११ ते १४ हीं अत्यंत महत्वाचीं आहेत, यांतिल प्रयत्नाचा उपदेश बहुमोल आहे. धड परमार्थ नाही व धड प्रपंचही नाही अशा तमोगुणी, आळशी करंट्यांच्या डोळ्यांत समर्थीनीं प्रयत्नाचें झगझगीत दिव्यांजन घातलें आहे. करंट्याचीं कुलक्षणे त्यागार्थ सांगितलीं असून पुरुष शरीर कष्ट, दीर्घाद्योग, व अचूक यत्न करून कसें भाग्यवंत होतात हें सांगितलें आहे. हीं प्रयत्नाचीं सुंदर सूत्रे प्रपंच, राजकारण व परमार्थ उत्कृष्ट साधू जाणाऱ्या सर्व पुरुषांनीं चित्तांत कोरून ठेवावीत.

व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।

तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ १ ॥

साक्षेण करितां कष्टती । परंतु पुढें सुरवाडती ।

खाती जेवती सुखी होती । यत्नें करुनी ॥ २ ॥

म्हणोनी आळस नसावा । तरीच पाविजे वैभवा ।

अरत्रीं परत्रीं जीवा । समाधान ॥ ३ ॥

देहे जैसे केलें तैसे होते । यत्न केल्या कार्य साधते ।

तरी अग कष्टावें तें । काय निमित्त ? ॥ ४ ॥

कष्टेर्वीण फळ नाही । कष्टेर्वीण राज्य नाही ।

केल्यावीण होत नाही । साध्य जनीं ॥ ५ ॥

जेंहीं उडंड कष्ट केलें । ते भाग्य भोगून गेले ।

येर ते बोलताचि राहिले । करंटे जन ! ॥ ६ ॥

या शिवाय प्रयत्नोत्तेजक ' केल्यानें होत आहे रे ' ' अचूक यत्न तो देवो ' ' वन्ही तो चेतवावा रे ' इ० अनेक वचनें आहेत. समर्थांच्या ओजस्वी वाणीनें प्रगट झालेलीं हीं दिव्य सूत्रें प्रत्यक्ष आळसालाही प्रयत्नवादी वनवितील ! रडक्यांच्या प्रपंचाचें चित्र (प्र० १५) व सभाग्यांच्या संसाराचें चित्र (प्र० १६) हीं दोन्हीं रेखीव आहेत. प्रपंचांत प्रियाप्रिय प्रसंग कधीं कधीं येतात म्हणून ' दरे ओखटे सर्व साहोनि जावे ' (प्र० १७) हे ध्यानीं ठेवून न डगडगतां वागावें. प्रपंचांत चातुर्पाने व शहाणपणाने वागून व परोपकारार्थ देह कष्टवून लोकीं भले म्हणवून घ्यावें व हे साधत नसले तर शहाण्यांची संगत धरवी म्हणजे कळते (प्र० १८—२०).

५. राजकारणविषयक प्रकरणे ३७ असून दोन विभागांत दिलीं आहेत. पहिल्यांत राजकारणाचे सिद्धांत व दुसऱ्यांत राजकारणी पुरुषांचीं लक्षणे, पहिल्यांत प्रसंगोपात्त सुचलेले शास्त्रविचार व दुसऱ्यांत कर्त्यांचा विचार. ' राजकारण ' हा शब्द सध्या आपण वापरतो त्यापेक्षा अधिक व्यापक अर्थाने समर्थांनीं योजला आहे. राजा आणि प्रजा यांचे संबंध, लोकसमाजाची स्थिती सुधारण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या चळवळी, लोकांचे पुढारी व त्यांच्या कर्तव्यांचे नियमन, चातुर्वर्ण्यव्यवस्था व तिच्या रक्षणाचे उपाय, लोक राजी राखून कार्यभाग करणे ह्य० लोकसंग्रह ह्या सर्व गोष्टींचा समावेश समर्थांच्या ' राजकारणांत ' होतो. कुटुंबाच्या हिताचे सर्व विचार जसे ' प्रपंचांत ' तसे राष्ट्रहिताचे सर्व विचार ' राजकारणांत ' अंतर्भूत होतात. व्यक्तीचा प्रपंच, समुदायाचें राजकारण. प्रपंचांत एका व्यक्तीच्या हितसंबंधाचे विचार येतात. राजकारणांत अनेक व्यक्तींच्या किंवा समुदायाच्या हितसंबंधाचे विचार येतात. समुदायाचा, राष्ट्राचा व्यापक प्रपंच म्हणजे राजकारण. समर्थांनीं स्वतःचा प्रपंच सोडून राष्ट्राचा प्रपंच केला. प्रपंचाला तसा राजकारणाला परमार्थाचा पाया अवश्य. व्यक्तीचा प्रपंच किंवा राष्ट्राचें राजकारण या दोहीलाही न्यायनीतीची जरूर आहे. परमार्थाचा पाठिंबा अवश्य आहे, किंबहुना परमार्थासाठीं प्रपंच व राजकारण या दोहीकडे लक्ष दिलें पाहिजे.

' मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण, ' ' प्रपंचीं जाणे राजकारण । परमार्थां साकल्यविवरण, ' ' सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील त्याचें ।

परंतु आधीं भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ' इ० प्रकारें धर्ममूलक राजकारणाचा समर्थानीं पुरस्कार केला आहे. राजकारण धर्माला सोडून उपयोगाचें नाही. ' अवघा स्वधर्म बुडाला । देह प्रपंची लाविला ' म्हणून ही दुःस्थिति प्राप्त झाली आहे असे त्यांचें पहिलें रोगनिदान आहे. म्हणून ' धर्मस्थापनेची कीर्ती सांभाळली पाहिजे ' ' महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं । तुह्यांकरितां ' ' मराठा तितुका मेळवावा । आपला महाराष्ट्र धर्म वाढवावा ' असाच उपदेश त्यांनीं तत्कालीन कार्यकर्त्यांस केला आहे.

देव ब्राह्मण आचारविचार । कितेक जनांसी आधार ।

सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥

देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणांची चिंता वाहणें ।

बहुत जनांसी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥ (पृ० ५७)

देव-धर्म-गोब्राह्मणासाठीं राजकारण—असा समर्थ्यांचा दंडक होता. वर्णाश्रम-धर्मरक्षण झालें पाहिजे हा धर्माचा मुख्य भाग आहे. लोकसंग्रहाचा मोठा सिद्धांत त्यांनीं परोपरीनें सांगितला आहे. (पृ. ९० ते १००). तरी ' एकंकार नको, सार-तम्य पाहिजे ' (पृ. १-१ ते १-१) नाचर त्यांचा उद्देश आहे. ' एकंकार अटा-कार करूं नये. ' खुद्द शिवाजीमहाराजांस ' तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करून धर्म-स्थापना देवब्राह्मणांची सेवा प्रजेची पीडा दूर करून पाळणरक्षण करावें हें व्रत संपा-दून त्यांत परमार्थ करावा ' पृ. ६६) असा त्यांचा उपदेश आहे. तात्पर्य धर्मस्थाप-नेला राज्यसाधन अत्यंत अवश्य झालें म्हणून समर्थ्यांनीं राजकारणाचा धर्मसंस्थापन-कार्यांत प्रमुखत्वानें अंगिकार केला. एकनाथ तुकारामादि पूर्वीच्या सत्पुरुषांनीं धर्मसंरक्षणाच्या कार्यांत आपलें तनमन खर्च केलें, पण राज्यसाधनाशिवाय धर्म-संरक्षण होणें दुर्घट असा तुफान प्रसंग प्राप्त झाला तेव्हां ईश्वरी प्रेरणेनें समर्थ्यांना राजकारणाची उभारणी करण्याची बुद्धि झाली व समर्थ्यांच्या कार्याचा ओघ व शिवाजीमहाराजांच्या कार्याचा ओघ हे दोन्ही ओघ गंगायमुनांच्या ओघांप्रमाणें (ब्रह्मतेज व क्षात्रतेज) एकत्रित झाले व महाराष्ट्रांत अभूतपूर्व अशा स्वराज्याची उभारणी झाली. भगवत्स्फूर्तीनें ही जी राज्यघटना झाली तिची कथा जगाच्या इतिहासांत अत्यंत मनोहर व पुण्यपावन आहे. असो. समर्थ्यांनीं ह्या बाबतींत जें कार्य केलें त्याचें दिग्दर्शन राजकारणविषयक ३७ प्रकरणांत केलेलें आपणांस आढळेल. हा विषय अत्यंत महत्वाचा असून सर्वास नीट कळावा म्हणून ' सारां-शांत ' ह्या प्रकरणांचा गोषवारा सविस्तर दिला आहे तो पाहावा. सांप्रतच्या राजकारणावर त्यानें चांगला प्रकाश पडेल, आपल्या चुका कोठें होत आहेत हें समजेल, तरुण पिढीला त्यापासून अतिशय बोध होईल. येथे ह्या प्रकरणांचा संक्षेपांत अन्वय सांगतो. समर्थ्यांच्या काळीं लोकस्थिति कशी अत्यंत निकृष्ट स्थितीस पोचली होती हें पहिल्या २ प्रकरणांवरून समजतें. परधर्मीय परराज्याचे

स्वाभाविक होणारे दुष्परिणाम सर्व त्यांत वर्णिले आहेत. ह्या दुःस्थितीला आपणच कसे कारण आहोत, दोष सारा आपलाच आहे, पुढारी ब्राह्मणवर्गाची व बहुजन समाजाची कशी दैना उडाली आहे व ती पाहून समर्थाना जनचिंता कशी लागली आहे हे प्र० ३ ते ६ मध्ये सांगितले आहे. प्रसंग तुफान आहे पण धीर धरा व व्यापक यत्न करा, राज्याच्या घडामोडी निरंतर होत असतात, चढेल तो पडेल व पडेल तो चढेल असा पूर्वतिहास आहे हे समर्थानीं अत्यंत ओजस्वी वाणीने प्र० ७ मध्ये सांगितले आहे. कलह, पक्षभेद व वितंडवाद टाकून दांडगा प्रयत्न करा, ' धरून पक्षा काय रे । उपाय तो अपाय रे ' हे जाणून अभेदभक्तीचे वर्म ओळखून एक व्हा, हे प्र० ८ मध्ये पहावे. सुराज्याचा (राम-राज्याचा) कित्ता यानंतर त्यांनीं जनतेपुढे ठेवला आहे (प्र० ९). यापुढे (प्र० १० ते १४) वेळोवेळीं शिवरायास उद्देशून प्रोत्साहनपर व गौरवपर काढलेले उद्गार व शिवमंडळाला सांगितलेले राजधर्म, क्षात्रधर्म व सेवकधर्म दिले आहेत. ही वीरश्रीची व मुत्सद्देगिरीची ओजस्वी वाणी साक्षात् ज्यांच्या कानांवर पडली ते धन्य होत. १५ वे प्रकरण समर्थानीं व शिवरायांची कुलस्वामिनी तुळजा-भवानी हिला दिले आहे. भवानीचीं हीं स्तोत्रे बहारीचीं आहेत. देवीचे आध्यात्मिक स्वरूप यात वाणल आहेच, पण शक्तीचे कलल वणन (पृ० ५९-६०) अद्भुत आहे. ' शक्तीने पावती सुखे ' ' सार संसार शक्तिने ' ' शक्तीने मिळती राज्ये । युक्तीने यत्न होतसे ' ' उदंड खस्तिचीं कामे । मर्द मारुनि जातसे ' ' फितव्याने बुडती राज्ये ' इ० सिद्धांत निराबाध आहेत. ' लोकांसी राखणे राजी । ते राज्य प्रबळे बळे ' हे लोकशाहीचे तत्व सर्वमान्य होणारेच आहे. उपासनेने प्राप्त झालेले स्वतःचे सामर्थ्य व धन्यत्व वर्णितांना शिवरायाबद्दल देवीपार्शीं ' एकचि जागणे ' सांगितले आहे व ते ' तुझाचि वाढवी राजा । शीघ्र आम्हांचि देखतां ' (पृ० ६३) हे होय. ' गयाळ राजा व खबरदार राजा ' (प्र० १६) यांची तुलना बोधप्रद आहे. शिवरायांनीं समर्थीस लिहिलेले पत्र (प्र० १७) गुरुशिष्यांचा अन्योन्य-संबंध दाखविणारे आहे. शिवराज्याभिषेकानंतर महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य व स्वराज्य स्थापित झाले. त्यानंतरचे आनंदवनभुवन (प्र० १८) हे राष्ट्रगीत व संभार्जिस पाठविलेले पत्र (प्र० १९) हीं दोन्ही अत्यंत महत्वाचीं व उद्दीपक प्रकरणे प्रत्येक तहणाने नित्यपाठांतच ठेवावीत. राजकारणाच्या उत्तर विभागांतल्या १८ हीं प्रकरणांत समर्थानीं आपला संप्रदाय कोणत्या लोककल्याणकर तत्वांवर उभारला, समुदाय उठविण्यासाठीं कोणता मंत्र सांगितला, अनुयायांची संघटना लोकसंप्रहाच्या कोणत्या महामंत्रावर केली. व त्यांना लोकांत वागण्याचे कोणते निर्वध घालून दिले या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचीं आहेत. त्यांच्या निस्पृह, विरक्त महंतांनीं कोणते नियम पाळले हे आजच्या देशभक्तांनीं अवश्य पाहिले पाहिजेत. ' सारांशांत ' या प्रकरणाचे तात्पर्य सविस्तर दिले आहे ते पाहून मग प्रकरणे

क्रमशः वाचावीत. महंती सुळावरील पोळी (प्र० ३), बोलघेवडे व कार्यकर्ते (प्र० ४), उत्तम गुणांचा कार्यकर्ता पुरुष (प्र० ५), अंतरपरीक्षा व सोशिकता (प्र० ६), लोकसंग्रही (प्र० ७), लोकसंग्रहाचा महामंत्र (प्र० ८ ते ११), एकंकार नको तर तारतम्य पाहिजे (प्र० १२), हीं सर्वच प्रकरणे कार्यकर्त्यांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची आहेत. राजकारणाची उपाधि (प्र० १३), व सभा (प्र० १४) कशी सांभाळावी, चतुराईचे राजकारण कोणते (प्र० १५), व निस्पृह महंताचा व्याप व शिकवणी यावरील दोन प्रकरणे लोकनायक होऊं पाहणाऱ्या कर्तबगारीच्या पुरुषाला उद्धोधक वाटतील यांत शंका नाही. कार्यकर्त्यांच्या वतीने समर्थानीं केलेली रामप्रार्थना ही (प्र० १८) चित्तवेधक आहे.

६ परमार्थ प्रकरणांचेही दोन विभाग केले आहेत, उपासना ऊर्फ भक्तिभाव आणि ज्ञानविज्ञान, भक्ति आणि ज्ञान. प्रत्येकीं २१ प्रकरणे आहेत. उपासनेचीं प्रकरणे सुलभ असून सर्वांस कळण्यासारखीं आहेत. नरदेहाचे महत्व व सार्थक, नवविधाभक्ति, समर्थींचे ते प्रेमळ पत्र (प्र० १२), करुणाष्टकांतिल रामप्रार्थनेचे ६० गौड श्लोक, भीमरूपी स्तोत्रे, अंजनीगीतं, अभंग, पदे, आरत्या, धन्यतेचे उद्गार सर्वच भाग भक्तिरत्नांचे जोडवलेल्या आहे. समर्थींच्या मनाची उपासनावळाने झालेली कोमळता येथे प्रकट दिसते. हीं प्रकरणे बुद्धीने समजायचीं नसून अंतःकरणाने भोगायचीं आहेत. भक्तिप्रेमसुख हा हृदयाचा धर्म आहे. आतां भक्तीला ज्ञानाची जोड पाहिजे म्हणून पुढील २१ प्रकरणांत ज्ञानविचार पूर्णत्वे सांगितला आहे. सद्गुरु, सच्छिष्य व सच्छात्र (प्र० २) आणि बद्ध, मुमुक्षु साधक व सिद्ध (प्र० ३) हीं दोन प्रकरणे नीट समजून घेऊन मग अध्यात्म-विचाराकडे वळावे. समर्थानीं परमार्थ विचारांचा सरळ सोपान उभा केला आहे. त्यांची मांडणी स्पष्ट, निर्भीड व प्रत्ययाची आहे. ते निस्सीम रामभक्त तसेच पराकोटीचे ब्रह्मनिष्ठ होते. उत्कट भक्ति व विमलज्ञान एकरूप आहेत, व ज्ञानोत्तर भक्तीचा आनंद अपार आहे हे इतर संतांप्रमाणेच त्यांनीही स्वानुभवपूर्वक दाखवून दिले आहे. गीता, भागवत, योगवासिष्ठ, रामायण, उपनिषदे या सर्वांचा निष्कर्ष समर्थानीं स्वतंत्र भाषेने व पद्धतीने सांगितला आहे. अध्यात्म-ज्ञानाची थोरवी (प्र० ५), सत्संगीं अध्यात्मश्रवण (प्र० ६), मुख्य देवाचा शोध व निश्चय (प्र० ७), देव कोण मी कोण (प्र० ८), चतुर्विध उपासना (प्र० ९), सृष्टीची काहणी (प्र० ११), सृष्टि मिथ्या मग सगुणभक्ति कशाला ? (प्र० १३), नाना देवांची उपासना एका अंतरात्म्याला पावते (प्र० १४), अंतरात्मा देव कसा ओळखावा (प्र० १५), निर्गुण निर्विकल्प ब्रह्म (प्र० १६), हीं प्रकरणे अशींच क्रमाने घेतलीं आहेत कीं या क्रमानेच त्यांचा विचार करीत जावे ह्मणजे ब्रह्मज्ञान समर्थींच्या पद्धतीने बरोबर आकळते. शब्दतः

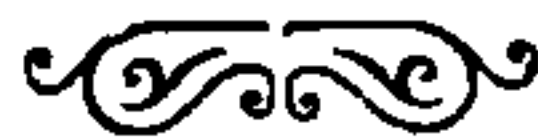
कळणें (परोक्ष) हेंही अवश्य आहे. आत्मबोध ठसावणें हें सद्गुरुकृपेशिवाय होत नाहीं हा सिद्धांत सकलसंमतच आहे. ब्रह्मज्ञानाचा विचार पुन्हां 'किती दिवसा होतो मोक्ष' 'मोक्षाचें स्वरूप' व 'मुक्तांचीं लक्षणें' अशा तीन प्रकरणांत (प्र० १७-१९) सांगितला आहे. ' जुनाट पुरुषाच्या कन्येचा खेळ ' (प्र० १२) व पांगुळ (प्र० २१) यांतील बहार अध्यात्मविचार पुरा कळल्यावर अनुभवायची आहे. परमार्थही आवाळ सुबोध सांगण्याची समर्थांची हातवटी कांहीं अपूर्व आहे. प्रपंचराजकारणाचा विचार तर त्यांच्यापूर्वी इतका स्पष्ट कोणीच सांगितलेला नाहीं. अध्यात्म आणि व्यवहार यांची समर्थांसारखी उत्कृष्ट सांगड तर कोणीही साधून किंवा तत्ववेत्त्याने घातलेली आपणास कोणत्याही भाषेत सांपडायची नाहीं.

७ विविधविषयक प्रकरणें एकंदर ४६ आहेत. अनुक्रमणिकेवरून त्यांचा बोध होणार असल्यामुळे येथें विस्तार नको. कवि आणि कवित्व (प्र० १), मराठी भाषा (प्र० २), समर्थांचे गद्यपत्र (प्र० ६), प्रारब्ध थोर कां प्रयत्न थोर (प्र० ९), उत्तम, मध्यम व अधम (प्र० १०), भैत्रीचें रहस्य (प्र० १२), वक्ता आणि श्रोता (प्र० १६), निंदा, निंदक व निंदेचे उपकार (प्र० १७ ते १९), देहेदेवालांतला देव (प्र० २४), मूर्ख आणि पढतमूर्ख (प्र० २७) इ० प्रकरणें तर वाचकांस आवडतील यांत संशय नाहीं. समर्थांच्या वाणींत कोठें कोठें विनोदही आहे. शांतरस आणि वीररस हे दोन मुख्य त्यांच्या कवितेंत सांपडतात. ही लोककार्यकर्त्या महापुरुषाची कार्यांद्वोधक वाणी असल्यामुळे प्रायः उपदेशप्रधान आहे.

आश्विन शु॥ १५
शके १८४६.

}

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

विषयानुक्रमणिका.

१ प्रपंचविचार.

विषय	पृष्ठ.
१ प्रपंचीं परमार्थ साधतो काय ?	१
२ प्रपंच व परमार्थ	२
३ यत्नेकरून प्रपंच सावरावां	४
४ देव कसें काढावे ?	५
५ ब्राह्मणाचें कर्म	७
६ कशानें संसार धन्य होतो ?	८
७ गृहस्थाश्रमी	८
८ विवेक आणि वैराग्य..	१०
९ विषयत्यागाचें वर्म	११
१० सत्कीर्तीचे पुरुष	१३
११ करंटा आणि सदेव	१४
१२ आळस व प्रयत्न	१६
१३ अचूक यत्न तो देव... ..	१९
१४ कष्टावीण फळ नाही... ..	२०
१५ वृथा शीष्ट संसार कर्ती रडाय़ा	२१
१६ योग हा सुकृताचा	२१
१७ बरें बोखटें सर्व साहोनी जावें	२२
१८ चातुर्यलक्षणें	२२
१९ जाणीव हा० शहाणपण हेंच थोरपणाचें बीज. . . .	२५
२० शाहण्याची संगती	२६

२ राजकारणविचार.

(१) राजकारण-प्रसंग व कांहीं सिद्धांत.

१ समर्थकालीन अरमानीसुलतानी... ..	२९
----------------------------------	----

२ परचक्रनिरूपण	३२
३ दोष लोकांचाच !	३३
४ पुढारी ब्राह्मणवर्गाची दैना	३४
५ बहुजनसमाजाची दैना	३७
६ लोककल्याणाची चिंता	३९
७ धीर धरा व व्यापक यत्न करा... ..	३९
८ कलह, पक्षभेद, व वितंडवाद टाळा	४२
९ सुराज्याचा कित्ता-रामराज्य	४४
१० शिवरायाचें गौरव व प्रोत्साहन... ..	४६
११ धूर्तपणांचें राजकारण	४७
१२ राजधर्म, क्षात्रधर्म व सेवकधर्म	५०
१३ सावधपण	५४
१४ शिवरायाचा गौरव	५५
१५ कुळदेवी तुळजाभवानी	५७
१६ गयाळराजा व खबरदार राजा	६४
१७ श्रीसमर्थास श्रीशिवाजीमहाराजांचें पत्र (गद्य)	६६
१८ आनंदवनभुवन	६८
१९ संभाजीस उपदेश	७१

(२) राजकारण-लोकसंग्रही कार्यकर्ते.

१ समर्थ संप्रदायाचीं लक्षणें व नियम	७४
२ महंती ह्मणजे सुळावरील पोळी... ..	७७
३ भिक्षा कां, कशी व कशासाठीं मागावी ?	७८
४ बोलघेवडे व कार्यकर्ते	८०
५ उत्तम गुणांचा कार्यकर्ता पुरुष	८३
६ अंतरपरीक्षा व सोशिकता	८९
७ लोकसंग्रही	९१
८ लोक राजी राखावे	९३
९ मना मनासि मीळणी	९६
१० जग तिकडे जगन्नायक	९७

११	लोकवशीकरणाचा मंत्र	...	...	...	९८
१२	एकंकार नको, तारतम्य हवें	...	...	...	१०१
१३	राजकारणाची उपाधि कशी सांभाळावी ?	...	...	...	१०५
१४	सभा कशी सांभाळावी ?	...	...	...	१०७
१५	चतुराईचें राजकारण	...	...	...	११०
१६	निस्पृह महंताचा व्याप	...	...	...	११२
१७	निस्पृहाची व विरक्ताची शिकवण	...	...	...	११७
१८	कार्यकर्त्याच्या वतीने रामाची प्रार्थना	...	...	...	१२२

३ परमार्थविचार.

(१) परमार्थ-उपासना उर्फ भक्तिभाव.

१	मंगलाचरण.	...	...	...	१२३
२	मरदेहाचें महत्त्व व सार्थक....	...	...	...	१२६
३	नवविधा भक्ति (श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, व आत्मनिवेदन.)	...	...	...	१३३
४	ज्ञानोत्तरभक्ति.	...	...	...	१४४
५	श्रीरामसमर्थाचें अवतारकार्य.	...	...	...	१४६
६	श्रीकृष्णाची वेधशक्ति.	...	...	...	१५१
७	देवभक्तांचें सख्य.	...	...	...	१५४
८	देवाची प्रार्थना व प्रसाद.	...	...	...	१५५
९	निग्रहनेमावांचून सगुणसाक्षात्कार नाही.	...	...	...	१५७
१०	साक्षात्कार सांगूं नये.	...	...	...	१५८
११	वैराग्य व एकांतवास.	...	...	...	१५८
१२	श्रीरामोपासकांस समर्थाचें पत्र.	...	...	...	१६०
१३	चाफळीं श्रीरामाचें शुभागमन.	...	...	...	१६१
१४	करुणाष्टकांतील रामप्रार्थना.	...	...	...	१६२
१५	बुद्धि दे रघुनायका.	...	...	...	१६८
१६	दोन भीमरूपी स्तोत्रें.	...	...	...	१६९

१७ अंजनीगीत.	...	...	१७३
१८ अभंग.	...	...	१७४
१९ पदे.	...	...	१७९
२० उपसंहार आरत्या, वरयाचना वगैरे (आरत्या, वरयाचना, रामदास्य, संप्रदायपरंपरा, उपसंहार.)	...	...	१८१
२१ धन्यतेचे उद्गार.	...	...	१८५

(२) परमार्थ-ज्ञानविज्ञान.

१ परमार्थ म्ह० अध्यात्मयोग ...	...	...	१८९
२ सद्गुरु, सच्छिष्य व सच्छास्त्र (सद्गुरुवीण मोक्ष नाही, सांमान्य गुरूंहून सद्गुरु वेगळा, सद्गुरुलक्षण, हे गुरुच नव्हंत, सद्गुरु, सच्छिष्य,सच्छास्त्र व साधन ही चौकडी पाहिजे, सच्छिष्यलक्षण, विषयी तो शिष्य नव्हे, हे ज्ञान नव्हे, शुद्धज्ञानाचे लक्षण, साधन पाहिजे)	...	...	१९०
३ बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध...	...	...	२००
४ ज्ञानोत्तरही साधन सोडतां नये	...	...	२०४
५ आत्मज्ञानाची थोरवी	...	...	२०९
६ सत्संगीं अध्यात्मश्रवण	...	...	२१२
७ मुख्य देवाचा शोध व निश्चय	...	...	२१४
८ देव कोण मी कोण	...	...	२१७
९ नानापंथ नाना देव-चतुर्विध उपासना	...	...	२१८
१० पंचभूतातीत देव	...	...	२२२
११ सृष्टीची काहणी	...	...	२२५
१२ जुनाट पुरुषाच्या कन्येचा खेळ	...	...	२२८
१३ सृष्टि मिथ्या मग सगुणभक्ति कशाळा ?	...	...	२३२
१४ नाना देवांची उपासना एका अंतरात्म्यासच पावते	...	...	२३४
१५ अंतरामा देव कसा ओळखावा ?	...	...	२३८
१६ निर्गुण निर्विकल्प ब्रह्म	...	...	२४४
१७ किती दिवसा होतो मोक्ष ?	...	...	२५०

१८ मोक्षाचें स्वरूप ...	...	...	...	२५१:
१९ मुक्तांचीं लक्षणे ...	...	...	...	२५४
२० सुलभ आत्मज्ञान ...	...	...	...	२५७:
२१ पांगुळ ...	...	...	...	२५९:

४ विविधविषयक प्रकरणें.

१ कवि आणि कवित्व (कवित्वाचे तीन प्रकार, कवित्वलक्षण, कवींस सूचना व कवीश्वरवंदन) ...	...	...	...	२६१
२ मराठी ग्रंथ ...	...	...	...	२६४
३ आणि या उभयान्वयी अव्ययाची मौज ...	...	...	...	२६५
४ भला कोण ? ...	...	...	...	२६७
५ मुलांची आवड ...	...	...	...	२६७
६ श्रीसमर्थाचें पत्र (गद्य) ...	...	...	...	२६७
७ श्रीरामराम हे म्हणा ...	...	...	...	२७०
८ हरे राम हा मंत्र सेपा जपा रे ...	...	...	...	२७१
९ प्रारब्ध थोर कां प्रयत्न थोर ? ...	...	...	...	२७२
१० उत्तम मध्यम व अधम ...	...	...	...	२७४
११ संगतीनें सभास्य किंवा करंटा ...	...	...	...	२७५
१२ मैत्रीचें रहस्य... ...	...	...	...	२७७
१३ सत्संग व त्यापासून सद्गति ...	...	...	...	२७८
१४ ग्रंथिचा अर्थ काढा ...	...	...	...	२७९
१५ मुलांस शिकवण ...	...	...	...	२७९
१६ वक्ता आणि श्रोता ...	...	...	...	२८०
१७ आपणच दोषी झणून निंदा होते ...	...	...	...	२८३
१८ परमार्थबुद्धीला निंदा उपकारकच आहे ...	...	...	...	२८३
१९ निंदा आणि निंदक ...	...	...	...	२८४
२० आहे आणि नाही ...	...	...	...	२८५
२१ अपूर्व भाऊवंदकी ! ...	...	...	...	२८५
२२ मोहनिद्रेची झांपड ...	...	...	...	२८६
२३ त्रिगुणांचे धर्म ...	...	...	...	२८७

२४	देहदेवालयान्तला देव	...	...	...	२८९
२५	जाणता	...	...	...	२९०
२६	अर्थ समजून गावें	...	...	...	२९०
२७	मूर्ख आणि पढतमूर्ख	...	...	...	२९१
२८	नटव्यांस उद्देशून	...	...	...	२९४
२९	घरोघर कवि !	...	...	...	२९४
३०	भाविक आणि विवेकी	...	...	...	२९५
३१	व्यवहार नीतिबोध	...	...	...	२९५
३२	स्त्रियाही पराधीन व पुरुषही पराधीन !	...	...	...	२९७
३३	मीतूपण सोडावें	...	...	...	२९७
३४	अद्वैतचर्चा	...	...	...	२९७
३५	षड्रिपुवर्णन (काम, क्रोध, मद, मत्सर, दंभ व प्रपंच)...	...	...	...	२९८
३६	हरिकीर्तन	...	...	...	३०१
३७	अज्ञानापेक्षां पाखांड वाईट	...	...	...	३०२
३८	सांगणें नको, वागणें हवें	...	...	...	३०२
३९	गुरुगम्य	...	...	...	३०३
४०	इतिश्री	...	...	...	३०३
४१	स्फुट श्लोक	...	...	...	३०३
४२	बरें सर्व माझे	...	...	...	३०४
४३	सुखसागर	...	...	...	३०४
४४	सीताशोध व लंकादहन	...	...	...	३०५
४५	एक घोर अरण्य	...	...	...	३०८
४६	मनोबोधाचे निवडक श्लोक	...	...	...	३०८

वराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

नौपाडा शाखा.

क्र. नं.

१६३२

वेळ

काठ

प्रकरणांचा सारांश.

स्वास्तिक वाचनालय
नौपाडा - ठाणे
विभाग

५५

क्रमांक

३

अनुक्रमांक

३७

प्रपंचविचार.

प्रपंचांत राहून परमार्थ साधतो काय ? साधत असेल तर वसा साधतो ? संसार धन्य कशांने होतो ? प्रपंच नेटका करावा म्हणजे काय ? विवेकवैराग्याचीं लक्षणे कोणतीं इ० प्रश्नांचीं समर्थानीं जीं उत्तरे दिलीं आहेत तीं आपणास येथे पाहण्यास मिळते.ल.

(१) प्रपंचांचीं परमार्थ साधतो काय ? या प्रश्नास उत्तर ह्या पहिल्या उताऱ्यांत दिले आहे. ' जयासी परमार्थ व्हावा ! तेणे प्रपंच त्यजावा ' असे प्रथमच म्हटले आहे, अर्थात् प्रपंचांत परमार्थ साधत नाहीं असे पहिले उत्तर आहे. संसारांत अनेक धक्के बसतात, दुःखशोकाने चित्तास भ्रांति पडते. (संसार मुळींच फाटका आहे, संसारदुःखाएवढे दुःख नाहीं, असे समर्थानीं अनेकवार म्हटले आहे. संसार मिथ्या आहे, लटका आहे, नाशिवंत आहे, दुःखरूप आहे हे वेदशास्त्रांनीं सांगितले असून सर्वांचा अनुभव हाच आहे मग समर्थ तरी यावेगळे कोटून सांगतील ?) प्रपंचांत सर्व जीव गुरफटले आहेत. ईश्वरकृपा होईल ' तरीच हा प्रपंच सुटे. ' वैराग्य सोपे नाही. ज्याला खरे वैराग्य झाले आहे त्याने ' उठोनि वाटेचि लागावे । दिगंताप्रती ! ' प्रपंचत्यागाने मोहजाळ उडून वैराग्य सदृढ होते व वैराग्याने ज्ञान प्राप्त होऊन नरदेहाचे सार्थक होते. उपजत वैराग्यशील असे थोडे. (वैराग्य प्रपंचाचा वैरी. राग, अनुराग, आसक्ति, लोलंगता, लोभकाम, मोह-ममता, मीमांसे, अहंकार-हे प्रपंचाचे मूळ आहे; याचा त्याग म्हणजे वैराग्य. जीव मुळीं लोभाचाच असल्यामुळे तीव्रवैराग्य एखाद्याच्याच वाढ्याला येते. संसाराचे धक्के खाऊन स्मशानवैराग्य, प्रसूतिवैराग्य या जातीचे वरवर वैराग्य बहुतांना मधून मधून आठवते पण ते फारसे टिकत नाहीं. ते अविवेकमूलक वैराग्य शाश्वतचे नाहीं. विवेकवैराग्यच खरे वैराग्य होय. लोकांस वैराग्याच्या क्षणिक लहरी कशा येतात व मोहममतेपुढे त्या कशा वितळतात याची उदाहरणे समर्थानीं पुढे दिली आहेत तीं मौजेचीं आहेत.) एक झालेलुप मनुष्य म्हणतो " बायकोचा मी त्याग केला असता पण ' जन म्हणे त्यजूं नये ' म्हणून राहिलों "

एवढ्या आधारानेच विचारा प्रपंचांत गुंतून पडला. दुसरा म्हणतो “मी संसार सोडून गेलों असतो हो ! पण वेदाची आज्ञा कशी उल्लंघावी ? धर्मचार्ये च कामे च ही शपथ घेतली आहे म्हणून गुंतलों आहे. एक पुत्र झाला कीं मग संसार मी सोडणारच आहे ! ” तिसरा म्हणतो, “ आपल्याला बुवा ! संसाराची आशा कांहीं सुटत नाही. ” चवथा म्हणतो “ अहो ! मी संसार सोडायला एका पायावर तयार आहे, पण आमचे घराणे केवढे मोठे-पूर्वजांचा लौकिक केवढा ! मी सोडून गेलों तर हें वतन-ही शेतवाडी-हीं गुरे-ढोरे-छद्द कुलाच्या प्रतिष्ठेसाठीं आपल्याला नाहीं संसार सोडतां येत ! वडिलांचे नांव आतां र.ल.च राखले पाहिजे ! ! ” पांचवा म्हणतो “ जनकादिकांनीं राज्य वरून नाहीं का परमार्थ साधला ? ‘ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ’ असें भगवानच गीतेत बोलले आहेत. ” साहवा म्हणतो: “ रानावनांत जाऊन काय परमार्थ साधायचा आहे ? ‘ गृहींच वैराग्य करावे ’ म्हणजे झाले. आल्या अतिथीस अन्न द्यावे, गृहा-श्रम नीट पाळवा म्हणजे झाले. ” सातवा म्हणतो “ वैराग्याचे दिवस यायला अजून अवकाश आहे. महातारपणीं वैराग्य करावे. अंगांत धमक आहे तोंवर प्रपंच यथेच्छ भोगून घ्यावा. वैराग्याचे पुढे पाहूं. ” संसारिकांचीं हीं सात मते समर्थ्यांनीं ह्या उतान्यांत दिलीं आहेत. (संसाराच्या प्रतिनिधींचीं हीं भाषणे ऐकून समर्थ्यांनीं शेवटीं आपला निश्चय सांगितला आहे.) ते म्हणतात कीं “ हा प्रपंच शाश्वत आहे, संसाराचा चित्रपट असाच कायम राहणार आहे, असें जर खास असते तर ‘ आर्ह्या यासीच धरितो ’ ह्य० आर्ह्याही प्रपंचालाच चिकटून राहतों; पण हा अशाश्वत आहे हें प्रत्यक्ष दिसते म्हणून याचा त्याग करून आम्ही शाश्वताच्या शोधांत व प्रार्थनेच नरदेहसाफल्य सानतो. आतां तुम्हांला प्रपंच सोडायचा नाहीं किंवा सुटत नाहीं तर तुम्ही तो खुशाल करा पण तुमच्या कत्याणार्थ तुम्हांस एवढेच सांगतो कीं कांहीं परस्परार्थाकडेही लक्ष द्या, परस्परार्था वोंब सारा, कांहीं सोडवणूक करून घ्या, ‘ हळु हळु सोडवावी । रि.ठी प्रपंचाची ’ एवढे तरी ध्यानांत घ्या. हें विसरूं नका. ” (समर्थ्यांचे उपजतवैराग्य उंच कोटीचे म्हणून त्यांनीं व इतर संतांनींही लोकांपुढे ठेवलेले शुद्ध परस्परार्थांचे ध्येय सांसारिकांस झेपणे कळिग-हें जाणून त्यांनीं र.ग लोकांस पंचेल व झेल अशा पद्धतीनेच उद्देश करायचा क्रम ठेवला.)

(२) बरे बुवा ! तुमच्या मताप्रमाणेच होऊं द्या. ‘ प्रपंच करावा नेटका । मग

ध्यावें परमार्थविवेका ' याचा तरी आळस करूं नका. ' प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुम्ही कधी व्हाल' म्हणून दोन्ही चालवाल तरी तुम्ही विवेकीच आहांत असें आम्ही ह्मणूं. प्रपंच सांडून परमार्थ कराल तर खायला अन्न कोटून मिळेल ? अन्नाच्या चिंतेतच जो राहिल त्या करंद्याला परमार्थ कोटून साधेल ? आतां परमार्थाला पुरा फांटा देऊन नुसत्या प्रपंचांतच तो अहोरात्र मग्न राहिल तर शेवटच्या यमयातना चुकणार नाहीत. प्रपंचांतलाच दृष्टांत घेऊन सांगतो. तूं एखाद्या धन्याची नौकरी पत्करलीस तर तुला त्याचें काम केलेंच पाहिजे. साहेबाच्या (मालकाच्या) कामाला न जातां घरीच सुस्त होऊन लोळत पडलास तर तुझा साहेब तुला चांगला ठोकिल, तुझे महत्व जाऊन दुर्जन तुला हांसतील व तुला स्वतःला अतिशय दुःख भोगावें लागेल. असाच प्रकार परमार्थांत आहे. साहेब (ईश्वर, स्वामी) यानें सांगितलेलें काम जर तूं नीट करणार नाहीस व आळसानें आयुष्य व्यर्थ दवडशील तर त्याचें अधिकारी जे यत्नदूत त्यांच्या हातचा तुला मार खावा लागेल. दोहींकडे तत्व एकच. परमात्मा विश्वाचा मालक आहे त्याचा संतोष जोडला पाहिजे. संसारांत राहून मुक्तता भोगशील तर तूंच मोठा योगी होशील. अंतरानें देवाशी संलग्न असून त्याचें काम उठवणें हाच खरा योग आहे. ' प्रपंचीं जो सावधान । तोचि परमार्थ करील जाण. ' प्रपंच जागृतपणानें, दक्षतेनें करणारा मनुष्यच परमार्थ करील; ज्याला प्रपंच धड करितां येत नाही त्याला परमार्थही साधत नाही; तात्पर्य प्रपंच आणि परमार्थ दोन्ही सादधपणानें करावें, नाहींतर फार दुःखे भोगावीं लागतात. पानावरची आळी पुढल्या पायांनीं चाचपून जळीन सुरक्षित आहे असें कळल्यावरच मागचा पाय उचलतें, सारान्य जीवजंतुही याप्रमाणें विवेकानें चालतात, आणि तुम्ही तर मनुष्ये असून झरतां म्हणजे पुढचा विचार न करितां वर्तमान प्रसंगांतच गुंतून राहतां याला दाय म्हणावें ? म्हणून दीर्घसूचना असावी, निरंतर चाळणा ह्म० सारासरविचार करावा. जो खबरदार ह्म० सावध आहे तो सुखी असतो, व गैरसावध पुरुषाला दुःख भोगावें लागतें, हें तर लौकिक व्यवहारांतही दिसतें; म्हणून जो प्रपंचांत व परमार्थांत दोहींकडे सावध आहे त्याचा मोठेपणा कांहीं और आहे. दीर्घसूचनेचे लोक कसे वागतात हें पाहत असो. एकाचें पाहून दुसरा शाहणा हेतो. मनुष्य पारखल्याशिवाय राहत नाही व कोणाचेंही मन तेंडित नाही, सर्वांचें मनोगत जाणतो तोच सावध पुरुष होय. (प्रपंच तुम्हाला सुटत नाही तर प्रपंच आणि

४ 'समर्थान्या शिकवणी उर्फ रामदासी वेचे'

परमार्थ दोन्ही चालवा असा या प्रकरणांत मुख्य उपदेश आहे. यांतोल 'प्रपंच करावा नेटका' एवढेच वचन घेऊन 'पहा! समर्थानीं प्रपंच करायला सांगितला आहे कीं नाही तो ! समर्थ कांहीं इतर संतांसारखे प्रपंच मिथ्या म्हणून तो सोडून जायला सांगणारे नाहीत, त्यांनीं चांगला प्रपंच नेटका करायला सांगितला आहे' अशा तऱ्हेचें व्याख्यान करणारे कित्येक लोक नवीनांत सांपडतात ! प्रपंच सत्य आहे असें समर्थांचें एकही वचन सांपडायचें नाही, प्रपंच मिथ्या व दुःखरूप आहे असें त्यांनीं हजारों वेळां म्हटलें आहे. प्रपंच सुटत नाही म्हणूनच प्रपंच करीत असतांना परमार्थ साधण्यास ते सांगतात, परमार्थसाधक प्रपंच करा असें सांगतात. **परमार्थ हें परम साध्य व प्रपंच सुटत नसेल तर हरिसेवेच्या अटीवर प्रपंच व परमार्थ दोन्ही साधण्याची परवानगी हा त्यांच्या उपदेशाचा इत्यर्थ आहे.** प्रपंचच करा असें ते म्हणत नाहीत. 'प्रपंच नेटका करा' असें ते वरील प्रकरणांत सांगतात पण 'नेटका' म्हणजे कसा ? हें प्रस्तुत प्रकरण लक्ष्यवृत्तक वाचलें असतां समजतें. प्रपंच नेटका करावा म्हणजे सावधानपणानें करावा. सावधानपणा कोणचा ? कामचुकार नोकराला मालक ठोकून फर्जत करितो हा दृष्टांत देऊन 'तैसेच होणार अंतीं । म्हणोनि भजावें भगवंतीं' असें त्यांनीं सांगितलें आहे. यालाच ते दीर्घसूचना म्हणतात. पानावरच्या आळीचा दृष्टांत देऊन 'पुढील होणार आधी अनुमाना आणून सोडा' असें ते सांगतात. पुढील होणार काय ? 'अंतीं परम कर्त्री होसी । यमयातना भोगितां.' भगवंतला भजून 'संसारीं असतांच 'मुक्त'पणाचा सोहळा भोगला नाही तर संसार फाटका व भगवद्भजनानें संसारीं असतांच मुक्तपणाचा सोहळा भोगला तरच संसार नेटका. सावधानता, दीर्घसूचना, खबरदारी हे शब्द प्रपंच नेटका करण्यास सांगतांना याच अर्थानें वापरले आहेत. सर्व प्रकरणांचें तात्पर्य प्रपंच परमार्थसाधक कराल तरच तो नेटका होतो हें होय. आतां प्रपंच सुटत नाही म्हणून तो करायचा व तो नेटका करायचा हें ठरल्यावर त्याला धनादि ज्या ज्या बाह्य साधनांचो गरज आहे तीं तीं साधनें श्रमसाहस करून मिळवणें अवश्य आहे हें उघड आहे. नीतिन्यायानें वागून धनदलत प्रयत्नपूर्वक अवश्य मिळवावो, भाग्य जोडावें, भोगावें, परोपकारीं तिचा वेच करावा, असा उपदेश समर्थानीं केला आहे व तुकोबांनींही 'जोडोनीयां धन उत्तम वेव्हारें' ह्या अभागांत हेंच सांगितलें आहे.)

(३) ह्या तिसऱ्या प्रकरणांत समर्थ काय सांगतात ते आपण पाहूं. नरदेह

मिळाला आहे तर येथे नीतिन्यायाने चोखट वागावे, प्रपंच नेमक करावा आणि परमार्थविवेकही पहावा, म्हणजे उभयलोक संतुष्ट होतील. राजकीय परिस्थितीमुळे ह्यागा किंवा दैवबलाने म्हणा, नानाप्रकारच्या उद्वेगचिंता, अन्नवस्त्राची काळजी, देहाहंता इ० विविधप्रसंगांत हजारों लोकांचे जन्म जात आहेत. आपला जन्म असा व्यर्थ न दवडितां विवेक जोडोदार करून इहपरलोक साधावेत. आळस सोडून साक्षेय करावे तरच वैभय प्राप्त होईल व उभयलोकां समाधान मिळेल. कष्ट केले तरच पुढे सौख्य मिळेल. लोक 'खाती जेवती सुखी होती। यत्ने करूनी !' आतां यत्न कोणता करावा ! सांगतो, सावधपणाने ऐका. प्रातःकाळीं उठावे; कांहीं पाठांतर करावे; यथाशक्ति (करितां येईल तसे) त्याचे ध्यान करावे; प्रातर्विधी आटोपून संध्यातर्पण, देवार्चन, वैश्वदेव यथासांग करावे; कांहीं फळाहार घ्यावा व 'रुग संसारधंदा करावा' व तो करितांना 'सुशब्दे राजा राखावा। सकळ लोक' हे विसरू नये. 'ज्याचा ज्याचा जो व्यापार। तेथे असावे खवर्दार' ह्या प्रत्येकाने आपला धंदा दक्षतेने करावा कां कीं गाफीलपणे वागल्यास एखादे पोरही ठकवून जाईल. आळस झाडून काम करावे. 'चुके ठके विसरे सांडी' हे सर्व आळसी माणसाचे लक्षण होय. भोजन झाल्यावर कांहीं वाचावे, चर्चा करावी, एकांतीं जाऊन ग्रंथ विवरावे. मनुष्य असा वागेल तरच शाहणा होईल नाही तर 'लोक खाती आपण पाहतो। दैन्यवाणा' असा मूर्ख होईल. भाग्यवंताचे मुख्य लक्षण हे आहे कीं तो एक क्षणही रिकामा जाऊं न देतां प्रपंचव्यवसाय दक्षतेने करितो. 'कांहीं भेळवी मग जेवी,' आयतोवा नव्हे. स्वतः भाग्य काढून इतरांस वर डोकें काढण्यास मदत करितो, धंद्यांतच गुंतत नाही तर पुराणकीर्तन-निरूपणांतही वेळ घालवितो. प्रत्येक क्षण प्रपंचव्यवसायांत नाही तर श्रवणमननांत घालवितो. सावधपणामुळे 'आहे तितुके देवाचे। ऐसे वर्तणे निश्चयाचे।' असल्यामुळे प्रपंचांत राहून त्याची देहबुद्धिच उरत नाही, मग त्याला उद्वेगचिंतादिकांची बाधा कोठून होणार ? 'प्रपंची पाहिजे सुवर्ण। परमार्थी पंचाकरण' तेव्हां त्याच्यापाशीं दोन्ही असल्यामुळे महाबोधामुळे तो मुक्तच असतो. तो संसारांत असतो पण संसार त्याच्यांत नसतो !

(४) एका सर्वस्वी निराधार तरुणाने सरुथीना प्रश्न केला कीं, 'महाराज ! खाया नाही, प्याया नाही, ल्याया नाही, पांघराया नाही, असा मी दरिद्री आहे. इष्टमित्र सोयरेधायरे मला कोणाचि नाही, माझी कोणाची ओळख नाही, असा मी

निराश्रित आहे. मी काय करावे ? जगावे की मरावे हाच प्रश्न रुजपुढे आहे.' त्याला समर्थ सांगतात की, 'बाबा रे ! असे जर आहे तर मी सांगतो तसे वाग. 'लहानथोर काम कांहीं । केल्यावोण होत नाहीं.' अगदीं हलक्या कामापासून कष्ट करायची तुझी तयारी आहे काय ? जर असेल तर तूं भाग्याला चढशील. आळस सोड, साक्षेप जोड, रडकेपणा टाकून दे. बाष्कळपणाची वटवट करायचे सोडून दे. नित्यनियमाने अभ्यास करीत जा. 'मार्गलि उजळणी पुढे पाठ' अशा तऱ्हेने अभ्यास मुरूं दे. लिहिणे, वाचणे, अर्थांतर पाहणे, हे नित्य करीत जा. प्रातःकाळी उठल्यापासून (मार्गलि प्रकरणांत सांगितल्याप्रमाणे) नियमाने वागत जा. तुला इष्टमित्र कोणचि नाही म्हणतोस तर 'लोक आपला परावा । म्हणत जावे' म्ह० जे परके लोक वाटतात ते आपलेच आहेत असे समज, परक्यांना आपलेसे वरून घे. नीतिमर्यादा राखावी, सावधानता असावी व 'जनांस माने ऐसी करावी ! क्रियासिद्धी.' प्रसंग पाहून वागावे, बहुतांचे समाधान राखावे, जो जो येईल त्याचे समाधान करावे, उदासवृत्तीने हरिगुण गावे, 'हरिकथा ब्रह्मांड वेदून । पैलाड न्यावी' तात्पर्य 'घालून अकलेचा पवाड । व्हावे ब्रह्मांडाहून वाड । तेथे कैचे आणिले द्वाड ! करंटेपण !' अकलेचा विस्तार एवढा मोठा करावा की निच्या पोटांत सारे ब्रह्मांड घ्यावे—रुग हे द्वाड करंटेपण कोठे राहिल ?

(५) ब्राह्मगाने ब्राह्मणाचे कर्म करावे यांतच त्याचा बोज आहे. स्नान-संध्यादि स्वधर्माचे आचरण त्याने चोख ठेवावे. 'अनाचारें कदा ज्ञान निवळेना । इहलोक कळेना परलोक' बंडपाखाडांचे मार्ग सोडून उपासना वाढवावी. 'भक्ति-योगे ज्ञानवैराग्य पाविजे' म्हणून भक्तिपंथेचि जावे. काव्ये अभ्यासावी, पुराणे सांगावी, वेदशास्त्रांचे आलोडन करावे, दयादानधर्म जागरूक ठेवावा, स्वधर्म-कर्माने संसार पावन करावा व 'चुकवावे धर्म संसाराचे' विवेकाचा मार्ग संतसंगे कळे म्हणून सत्संग ठेवावा. ब्रह्मवेत्ता हाच खरा ब्राह्मण होय. सोवळे ओवळे पाळवे पण उन्मनीच्या सुखांत देवाशी ऐक्य पावणे हे खरे सोवळे होय !

(६) संसार धन्य कशाने होतो ह्म० संसार नेटका कशाने होतो ते ह्यांत संक्षेपाने सांगितले आहे. अंतर्निष्ठ उपासना, नित्यानित्यविवेक, न्यायनीतीचे वागणे 'अन्याय न घडे कदा' असे चोख सन्मार्गाने चालणे, उदासवृत्तीने (अलिप्त-पणाने, रडकेपणाने नव्हे) राहणे, अन्नोदक वस्त्रदान व ब्राह्मणपूजन करणे, 'पराचे' जीविचे जाणे । अस्तिनास्ति विचारणा—' दुसन्याचे मनोगत जाणणे व होय नाही

विचारून लागेल तें पुरवणें, भूतदयेनें दगणें, हरिकथानिरूपणें, यात्राप्रसंग, नद-
विधाभक्ति या मार्गांनं जाऊन अध्यात्मज्ञानानें सकलबंधांपासून मुक्ताता करून घेणें
ह्या मार्गांनं गेल्यानें ' धन्य संसार होतसे. ' अशा गृहस्थाश्रमाची म्हती पुढील
प्रकरणीं गाथिली आहे.

(७) चारी अश्रमांचें मूळ गृहस्थाश्रम आहे, तेथें सर्व विश्रांति पावतात.
ब्रह्मवारी संन्यासी झाले तरी सर्वांना गृहस्थाश्रमांचे जन्म झिळतो व गृहस्थाश्रमांचे
कीर्तिरुपानें त्यांना फिरावें लागतें. चारी आश्रमांत गृहस्थाश्रम उत्तमोत्तम आहे,
' परंतु पाहिजे स्वधर्म आणि भूतदया. ' जेथें ब्राह्मण स्वधर्मानें म्ह० षट्कर्म
करून शास्त्रमार्गांनं चालतात, मधुरवार्णानें सर्व प्राण्यांशीं बोलतात, कायावाचा-
मनानें देवासाठीं कष्ट करितात, संसार करून अंतरीं सावधान राहतात ('अखंड
जयाचें चित्त परमेश्वरीं ' आहे तो सावचित्त किंवा सावधान होय), तो त्यांचा
गृहस्थाश्रम धन्य होय. गृहस्थधर्मांतलं स्त्रीपुरुषांचें स्वहिताचरण कसें असावें ?

उपासनामूर्तिध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं ।

नाहीं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ॥ ७ ॥

जो दुसन्याचें अंतर जाणें । देशकालप्रसंग जाणें ।

तया पुढरा काय उणें । भूमंडळीं ? ॥ ८ ॥

तो सगुणध्यानांत किंवा आत्मचितनांत किंवा निदान श्रवणरुननादि साधनाभ्या-
सांत रत असतो; तो देशकालसमयान् असतो; सर्वांच्या रुनाशीं झिळून त्याचें
वागणें असतें. तो अंतरीं सावध असल्यामुळे त्याचें वैराग्य जिव्हाळ्याचें असतें.
वैराग्यासारखें म्हद्भाग्य नाही व लोभिष्टमणासारखें करंटेपण नाही म्हणून तो
अंतरीं निःसंग, निरिच्छ व उदासीन असतो. अशा गृहस्थाश्रमा पुढ्याच्या दर्श-
नानेंही लोक पावन होतात. त्याचा गृहस्थाश्रम हा परमार्थच होय. प्रपंचपरमार्थ
त्याचे ठिकाणीं एकरूप होतात. तो संसारीं असून मुक्त आहे. त्याचा संसार
नेटका आहे. परमार्थलाभासाठीं कित्येक वेडे घरदार सोडून जातात पण अंतरीं
वैराग्य नसल्यामुळे कष्टांतच त्यांचा जन्म जातो. त्यांना लाभ काहींच होत नाही.
कायकेशमनानें संसार सोडण्यांत फायदा नाही, संसार भिथ्या करून ज्ञानवैराग्य-
संज्ञतेनें एकादा संसार सोडून गेला तर तो मात्र आपणासारखा लोकांस परमार्थ-
लाभ करून देऊं शकतो.

८ ' समर्थीच्या शिकवणी उर्फ रामदासी वेचे '

(८) विषयत्याग उर्फ वैराग्य ह्यणजे काय तें पुढील प्रकरणांत पाहूं. वैराग्याला एका गोष्टीची जोड मिळाली ह्यणजे वैराग्याची उपयुक्तता सिद्ध झाली. वैराग्याला विवेकाची जोड पाहिजे. विवेक ह्य० आत्मानात्मविवेक, आत्मज्ञान, स्वस्वरूपबोध. वैराग्य हें महद्भाग्य आहे, पण त्याचा उपयोग परमार्थलाभासाठीं करून घेतां आला तरच उपयोग. नुस्तें वैराग्य काय कामाचें ? कजाग बायकोची अदळ-आपट पाहिली, धंद्यांत ठोकर बसली, मित्रांनीं विश्वातघात केला, अशीं नानासंकटें उद्भवलीं किंवा प्रपंचाच्या ओढीनें मनुष्य वैराग्याला ह्यणजे प्रपंचाला तिटून देश-त्याग करितो. संसाराच्या चितेपासून सुटला, परार्थानितेपासून मोकळा झाला, एखादा रोगी रोगमुक्त झाल्यावर समाधान पावतो तसा जंजाळांपासून सुटल्यामुळे सहर्ष झाला-हें सारें झालें, तथापि तो जर मोकटा ह्य० अनर्गळ, स्वच्छंदी, नष्ट ह्य० पापी, भ्रष्ट ह्य० आचारशून्य व चाट ह्य० चहाटळ वात्रट बनून मोकटा सुटलेल्या पशूसारखा वागूं लागला तर त्याला उत्पन्न झालेल्या वैराग्याचा कांहींही उपयोग न होतां त्याच्या वैराग्यानें त्याला अनर्थांत घातलें व तें प्रपंचपरमार्थांचे दोर्हाचेही वाटोळें करण्यास कारण झालें असें ह्यणावें लागेल ! (असे नामधारी वैरागी जगांत काय थोडे आहेत ? हिंदुस्थानांत त्यांची संख्या कित्येक लाखांवर असेल). आतां उलटपक्षीं विवेक ह्य० ज्ञान पुष्कळ आहे, नानाशास्त्रें व उपनिषदादि ग्रंथ पाहून वेदांतादि शास्त्रांवर रग्गड बोलतां येतें, पण त्या ज्ञानाचा वैराग्याशीं योग घडला नसेल तर तें ज्ञानही फुकट होय. कारागृहांत अडकलेल्या माणसानें पुरुषार्थाच्या गप्पा माराव्यात त्याप्रमाणें असल्या विषयकिंकरानें ज्ञानाच्या गोष्टी सांगणें हास्यास्पद होय ! वैराग्य रोमरोमांत भिनलें नसेल तर ज्ञानाच्या गोष्टी बडबडण्यानें अभिमान, दंभ, लोभ, स्वार्थ, परोत्कर्षासहिष्णुता इ० दुर्गुण अंगांत वाहून असले वैराग्यशून्य ज्ञान ह्य० शब्दज्ञान मनुष्याच्या पतनास कारण होईल. ह्यणून वैराग्य आणि विवेक एकावांचून एक व्यर्थ होत. आतां उभयतांचा योग झाला ह्यणजे कशी बहार होते तें पहा. विवेकानें ह्य० ज्ञानबोधानें अंतरीं सुटतो, वैराग्यानें प्रपंचपाश तुटतो व याप्रमाणें निःसंग महापुरुष अंतर्बाह्य मोकळा होतो. असा विवेक-वैराग्यसंपन्न पुरुष मुखानें जें ज्ञान बोलतो त्याला अनुरूप अर्शाच त्याची वागणूक असते. त्याची पवित्र मूर्ति व त्याची दीक्षा पाहूनच लोक आश्चर्यभरित होतात. त्रैलोक्याची आस्था नाही असें त्याचें कडकडित वैराग्य असतें, असा तो अत्यंत निस्पृह असून यत्न, विवेक व धारणा या गुणांचा त्याचे ठायीं उत्कर्ष

होतो. प्रखर वैराग्याभुळें अंतरीं उदासीन (निःसंग) असून त्याच्यापाशीं अनुभविक ब्रह्मज्ञान असतें, व ज्ञानसंख्या, भगवद्भजन इ० पुण्यमार्गांत तो तत्पर असतो. याला ह्यणतात विवेकवैराग्य ! नुस्तें वैराग्य ह्य. हेकटपणा व नुस्ता विवेक ह्य० ज्ञानाच्या शिळ्या व पांचट (येळील) गोष्टी ! महाभागाच्या ठिकाणींच तीव्र वैराग्य व शुद्ध विवेक यांचें साहचर्य असतें.

(९) प्रश्न—“ वेदशास्त्रांत व कथपुराणांत सर्वत्र विषयांची निंदा केलेली ऐकण्यांत येतें. मोठमोठे उपदेशकही मोठ्या आवेशानें विषयांची निंदा करितांना दिसतात, पण पहावें तर तेही विषयांचें सेवन करीत आहेत असेच दिसतें ! बोलणें एक व चालणें एक हें विवेकशून्यतेचें लक्षण आहे ! त्याभुळें जनांतही हांसें होतें. विषयत्यागावांचून परमार्थलाभ होणें नाहीं असें सर्वत्र सांगण्यांत येतें, पण विषयत्याग केलाच तर देहच चालणें शक्य नाहीं. प्रपंची लोक खातात, पितात, विषयांचीं सुखें भोगतात आणि परमार्थी काय उपवास करितात ? देह चालत असतांना विषयांचा त्याग करणारा पुरुष आढळणें अशक्य आहे. विषयत्याग पूर्णत्वे करावा तरच परमार्थ घडतो असें म्हणणें युक्तीस व अनुमानास धरून नाहीं म्हणून याचा नीट करून आरुचें समाधान केलें पाहिजे. ”

उत्तर—“ वैराग्यपूर्वक ह्य० विषयांचा वीट येऊन त्यांचा त्याग करावा तरच परमार्थलाभ शक्य आहे असें आमचेंही म्हणणें आहे. ‘प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडें.’ मागे जे जे वंदनीय पुरुष होऊन गेले त्यांनीं त्यांनीं विषयांपासून इंद्रियें आवरण्याच्या कार्मीं अत्यंत कष्ट केले व म्हणूनच ते भूमंडळीं मान्य झाले. वैराग्य ह्य० संपूर्ण विषयत्याग हेंच परमभाग्य होय. वैराग्य नसणें हें अभाग्य. ‘वैराग्य नस्ता योग्य । परमार्थ नव्हे.’ जो स्वानुभवी विरक्त पुरुष विवेकें ‘सकळ त्यागी’ तो ईश्वरी पुरुष होय. हा वेदशास्त्रांचा व आमचा सिद्धांत सांगितला. (तथापि सर्व विषय सर्वांना सुटणें अशक्य आहे हें म्हणणें कबूल करून विषयत्यागाची व्याख्या तुम्हां संसारिकांनाही पटली पाहिजे अशी सांगतो.) ‘सकळ विषय त्यागणें । शुद्ध कार्याकारण घेणें । विषयत्यागाचीं लक्षणें । वोळखा ऐसीं ॥ ’ ह्य० अशुद्ध व शास्त्रनिषिद्ध ह्य० सकळ अशा विषयांचा सर्वस्वी त्याग करणें व शुद्ध (विधिपूर्वक ग्रहण केलेल्या) विषयांचें कार्याकारण (मर्यादित, नियमबद्ध) सेवन करणें यालाच विषयत्याग म्हणतात. (परमार्थाचा लाभ व्हावा अशी तळमळ ज्याला असते त्यांत कित्येक सर्वसंगपरित्याग केलेले, सर्व विषयांचा पूर्णत्याग

केलेले कांहीं असतात व कांहीं प्रारब्धवशात् संसाराच्या प्रवाहांत पडलेले, पण तितकीच परमार्थाची तळमळ असलेले असे असतात. पहिल्या वर्गाच्या लोकांना समर्थ्यांनी विरक्त, निस्पृह, महंत, ज्ञानी, योगी, साधु इ० नावांनी उल्लेखिले आहे. दुसऱ्या वर्गाचे संसारिक जन. पहिले अत्यंत विरक्त आहेत, दुसरे तुरळक आहेत, सर्वसामान्य समाज वद्रांचाच असतो. विषयत्यागावांचून परमार्थलाभ नाही हा सिद्धांत सांगून शुद्धविषय कार्याकारण सेवणारे संसारिकही विषयत्यागाचेच फळ मिळवितात असे समर्थ्यांनी वर सांगितले आहे. आतां दासवोधांतच दुसऱ्या एका ठिकाणी वद्व सुमुक्षु साधक व सिद्ध सांगतांना या विषयाचा आणखी उलगडा प्रश्नोत्तररूपाने केला आहे तो पाहू.)

प्रश्न—“आपण विषयत्याग हा साधकदशेला अवश्य आहे म्हणून सांगितले. आतां विषयत्याग निस्पृहाला साधेल व तो साधककोटीला पोचेल, पण संसारिकाला तसा त्याग होणे अशक्य असल्यामुळे तो साधककोटीत येणारच नाही कीं काय ?”

उत्तर:—“संसारिकाला सन्मार्ग धरितांना असन्मार्गाचा त्याग करावा लागतो; शास्त्र व सदाचार याला सोडून जे विषयभोग त्यांचा त्याला त्याग करावा लागतो; यांतच अर्थ काय झाले. सद्बुद्धि धरितांना कुबुद्धीचा त्याग होतो. त्यागचे वर्म असे आहे कीं मन प्रपंचाला विटून मनाने विषयत्याग झाला पाहिजे. अंतस्त्याग हा मुख्य आहे. ‘ध्यायतो विषयान्पुंसः’ इ० गीताश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे विषयांचे चिंतन अधोगतीला कारण होते. विषयांचा निदिध्यास जर पतनाला कारण, तर मनाने विषयचिंतन सुटले म्हणजे अधोगतीचा मार्ग खुंटला. मनाला कांहीं तरी विषय लागत असतो, चिंतनांतून विषय जर काढतां आले तर मन निश्चल होऊन परमार्थलाभाला पात्र होतो. सांगायचे तात्पर्य इतकेच कीं, अंतस्त्याग हा मुख्य आहे व वहिस्त्याग परमार्थलेलुप अशा संसारिकाला कांहीं तरी घडत असतोच. आतां अंतस्त्याग कसा घडतो ते पाहू. अभावाचा, संशयाचा, अज्ञानाचा, त्याग उभयतांना हळु हळु घडतो; भावाचा, निश्चयाचा, ज्ञानाचा, कांहीं त्याग घडत नाही. आत्मा भावरूप आहे व माया किंवा देहबुद्ध्यादि बंध अभावरूप आहेत; आत्मा नित्य शाश्वत अशी भावरूप वस्तु आहे व माया अभावरूप आहे. मायेचा त्याग होतो, तिच्या विषयांचे संशय उच्छिन्न होतात, अज्ञानाचे निरसन होते. मायेचा त्याग होतो, आत्म्याचा

वस्तु फुकट मिळव्यात ही वासना, कोणावर विश्वास नाही, कोणासो सख्य नाही, शब्द संजाळून बोलतां येत नाही, विद्या किंवा वैश्व यांपैकी कांहींही नरून उगाच ताठा, स्वतः कळत नाही व शिकवलेले ऐकायचे नाही—करंट्याचीं किती लक्षणें सांगावीत ? साऱ्या अवलक्षणांचा पुतळा ह्मणजे करंट्या ! त्याच्या अगदी उलट गुण सभाग्याचे. परोपकाराचा उपजत गुण व त्यामुळे सर्वास हवा हवासा वाटणे, लिहेगें वाचणे सांगणे सर्व मोहक, सकळांचें मनोगत राखून चालणे, नेमस्तपणा ह्म० शिस्त व टापटीन नमुनेशर, जागतेपणा विशेष व ह्मणून कोणाशी कलह नाही, स्वतःच्या कार्याप्रमाणेंच परकार्यां झटणे, कर्मउपासनाज्ञान यांत निपुण, परदुःखानें हळहळणें व परसुखानें आनंद पावणे हा स्वभाव, उत्तम गुणांचा ग्राहक, अनेक विद्या व कला यांत निष्णात, आत्मदिवेचा जिव्हाळा, सर्वकाळ जोठा साक्षेप—इत्यादि गुण ज्याच्या अंगांत आहेत त्याला भूखंडळांत उणे काय पडायचें ? तोच भाग्यवंत पुरुष होय.

(१२) करंट्यांचा मुख्य गुण आळस व सेऱ्याचा साक्षेप, प्रयत्न. (आळस व प्रयत्न यांबद्दल समर्थींनीं जागोजाग जें विवरण केलें आहे तें येथे एकत्र केलें आहे. समर्थ प्रयत्नाचे मोठे पुरस्कर्ते. आळसाची निंदा व प्रयत्नाचा गौरव या प्रकरणांत एकत्र पाहण्यास मिळेल. समर्थींचें सारें चरित्र म्हणजे प्रयत्नांचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण. संसारांत, राजकारणांत, किंवा परमार्थांत आळस हा परलशत्रु व उद्योग हा परम मित्र असः त्यांचा बोध निरंतर आहे. आळसानें सर्वस्वनाश व प्रयत्नानें भाग्योदय याबद्दल हीं सुभाषितें फार सुंदर आहे.) ' व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती । तेणें प्राणी सदेव होती । देखत देखतां ॥ ' भाग्यवंत तोच कीं ' ज्यास यत्नाचि आवडे । नाना प्रसंगीं पवाडे । धिटपणें प्रगटे—दडे । ऐसा नव्हे ॥ ' असें मोठ्या वीरश्रींचें समर्थींचें सांगणें आहे. यत्नानें ' दुल्लभ तें सुल्लभ । ' होत आहे अशी ते ग्वाही देतात. तात्पर्यः—

देहें जैसे केलें तैसें होतें । यत्न केल्या कार्य साधतें ॥

तरी मग कष्टावें तें । काय निमित्त ? ॥

नेपोलियनप्रमाणेंच अशक्य हा शब्द समर्थींच्या कोशांत नाही !

(१३) नुस्त्या प्रयत्नानेंच कार्य साधतें कां त्याला दैवबळाची मदत पाहिजे ? समर्थींनीं दैववाद कोठेंच सांगितला नाही. यत्नच मुख्य. मग यत्न करूनही कधीं कधीं अपेश कां येतें ? समर्थ म्हणतात कीं 'अधूरु यत्न' होत नाहीं ह्मणून अपेश

येतें. यत्नांत कोठें तरी चुकतें तेव्हांच अपेश येतें. ' साक्षेपी लोकांचा संग वरावा ह्मणजे साक्षेप करण्याची स्फूर्ति होतें, व 'साक्षेपे साक्षपु वाढे । पुरती मनकासना.' उद्योगानें उद्योग वाढतो असा अनुभव कोणा उद्योगी माणसाचा नाही ? ' कष्टतां सौख्य मानावें ' ' यत्न तो देव जाणावा ' अचूक यत्न तो देवो ' ' यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेंवाण दरिद्रता ' ' भाग्यासी काय उणें रे । यत्नावांच्छूनि राहिलें ' ' वन्ही तो चेतवावा रे । चेतवितांचि चेततो ' इ० वचनें अत्यंत बहारीचीं आहेत. (समर्थांच्या वाणीची तेजस्विता प्रयत्नाचा पुरस्कार करितांना व आळसाचा धिक्कार करितांना कोणाच्याही प्रतीतीला येणारी आहे. तिच्यांत विलक्षण जादु आहे. प्रयत्नांचा गौरव ऐकून प्रत्यक्ष आळसाचेही अंतःकरण थरारलें पाहिजे अशी दिव्य स्फूर्ति त्यांच्या वाणींत आहे.)

(१४) ' कष्टार्वाण फळ नाही ' या उताऱ्यांत हाच प्रयत्नवाद पुन्हां सांगितला आहे. ' कष्टार्वाण राज्य नाही. ' प्रपंचांत वा परमार्थांत कष्टावांचून कांहीं साध्य होत नाही हाच सिद्धांत आहे. ' जेहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून गेले । येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ! '

(१५) संसार करायचा हें ठरल्यावर तो रडका करणें समर्थांच्या प्रयत्नवादाला धरून नाही. प्रस्तुत तीन श्लोकांत त्यांनीं ' वृथा शीण संसार कर्ती रडाया ! ' ह्याप्रमाणें रडक्या संसारिकांचा कान पिरगळला आहे. ' नसे आंधराया नसे पांघराया । नसे धास ना दड छाया निजाया—' अन्नवस्त्र नाहीं, घरदार नाहीं, मनासारखा मित्र नाहीं, कामक्रोधांनीं देहांत ठाण मांडलें आहे, सर्व लोक असंतुष्ट आहेत, मरेमरेतो नोकरी करीत आहे—' परार्थीनता—वेळ नाहीं मराया ' नुस्तें चार पैसे मिळवून बायकापोरांचें धड संपोपनही करवत नाहीं—काय लाजिरवाणें जिणें हें !

(१६) प्रपंच सांवरायचा यत्न करूनही मनासारखा संसार थाटणें प्रायः दुरापास्त होतें, म्हणून ज्यांना संसारांत सर्व गोष्टींची अनुकूलता आहे त्यांच्या सुकृताचा तो योग आहे असें ह्मटलें पाहिजे. मनासारखी व अनन्य भार्या आहे, मनासारखे पुत्रजाप्ताकन्या आहेत, घरांत रम्य व मंजुलवाणीनें सर्व बोलत आहेत, आईबाप अले आहेत, स्नेहवाद राखणारे सोयरे व मित्र आहेत, ' मुलेंलेंकुरें एक अेळा सुखाचा ' जमला आहे, घरेदारे वस्त्रप्रावरणें सर्व यथास्थित आहेत, देहांत आरोग्य नांदत आहे, मनमिळाऊ ग्रामाधिकारी व ग्रामस्थ मिळाले आहेत, जें चिंतावें

ते देव पुरवीत आहे, भक्तभाविकांचा सदागम घडत आहे—' धन्यो गृहस्था-
-श्रमः '

(१७) ह्या संसारांत मनाच्या उलट गोष्टीही घडतात, कवींकीवीं जाणें खाणें बोलणें भेटणें मनांत नसून तेंच करावें लागतें. अशा प्रसंगीं देवाला स्मरावें व 'बरे दोखटे सर्व साहोनि जावें !'

(१८) प्रांच असो, राजकारणं असो—चातुर्यावीण त्यांत नेटकेपणा येत नाही, म्हणून येथें चातुर्यलक्षणें अभ्यासार्थ सांगितलीं आहेत. ह्यालावण्य व प्रकृतिसिद्ध सहजगुण यांत पालट करितां येत नाही. काळपण, देवाचे व्रण हे कांहीं जात नाहीत, मुक्याचा दाचाळ होत नाही—तथापि अभ्यासाने आगतुक गुण अंगीं आणतां येतात. कुविद्येचे गुण टाकून उत्तम गुण घेतल्याने मनुष्य शहाणा होतो. शाहणपण शिकतां येतें, कारभार करूं लागले कीं सर्व कांहीं उरुजतें. लोकांत मान्यता पाहिजे तर चातुर्य शिकावें. ' अंतर्कळा शृंगारावी ' म्हणजे अंतरंग चातुर्याने भरावें, प्रयत्न करावा, शरीर कष्टवावें, उत्तम गुण घ्यावे, न्यायाने वर्तावें व ' संपदा मिळवून भोगावी । सावकाश. ' लोक वश होतील असें वर्तावें म्हणजे समाधान मिळतें. ' मैत्रीनें मैत्री जोडे. ' अरे तर कांरे अहो तर कांहो असा व्यवहार आहे, म्हणून लोकांची प्रसन्नता जोडावी. ' चातुर्ये शृंगारे अंतर । वस्त्रे शृंगारे शरीर ' यांत श्रेष्ठ कोण तें पहावें. ससस्तीं बरे म्हणावें असे वाटतें तर ससस्तांसाठीं तनून झिजले पाहिजे. लोकांचा कार्यभाग जेथें अडतो तेथें पुढें होऊन तो करावा व लोकांस सुखी करावें कीं लोक सहजच ओढले जातात. समजून वागले पाहिजे. ' सद्जले आणि वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले । यावेगळे उरले । तें करंटे पुरुष ! ' सृष्टींत सगळ्यांशीं भांडून एकल्याला यश कोठून मिळेल ? म्हणून ' बहुतांचे अंतरां भरावें । बहुतांचे दुखीं उरावें ? तात्पर्य ' शाहणे करावे जन । पतित करावे पावन । सृष्टीमध्ये भगदद्भजन । वाढवावें ' हे चातुर्याचे मुख्य लक्षण होय. उदंडांचें उदंड ऐकावें, अंतर्यात्रीं खरें खोटें निवडावें, पण आपल्या प्रत्ययाने चालावें. वादांग वाढवणें हें मूर्खपण. ' वेडे करावे शाहणे । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ' होय. दुसन्यांचे चालणीं चालावें, दुसऱ्यांच्या मनोगतीं मिळावें, याप्रमाणें ' आधीं अंतर हातीं घ्यावें । रंग हळुहळु उकळवें. ' आधीं विश्वास व प्रेम संपादावें व मग उपदेश केला तर तो ठरतो. दोन हेकाड मिळाले कीं कलह ठरलेलाच ! यास्तव ' धके चपेटे सोसावे । नीच

शब्द साहीत जावे ' म्हणजे पुढे तेच पश्चात्ताप पावून आपले होतात. लहान-थोरांची परीक्षा करावी, ज्याला जें पाहिजे तें त्यास द्यावें, फिरावें, विवरावें, ज्यांत जे गुण दिसतील ते घ्यावे, याप्रमाणे चातुर्याने दिग्विजय करावा म्हणजे पुरुष लोकमान्य होतो. ' भूमंडळीं सकळांसी मान्य । तो म्हणों नये सामान्य. '

(१९) हें चातुर्य, ही जाणीव जेथें आहे तेथेंच भाग्य आहे. ' लहान थोर बुद्धीपारीं ' ह्य० बुद्धि लहान किंवा थोर त्या जानानें लहानपण किंवा थोरपण मिळते. विवेकानें पैसावले ह्य० व्यापक झाले तेच शाहणे. मनुचक्रवर्ती, अवतारी पुरुष या जाणीवेमुळेच थोरपद पावले. ' व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती । तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ' सर्वांत व्यापक व श्रेष्ठ अंत-रात्मा, त्याशीं तन्मय होतात ते शाहणे, वयाचें थोरपण काय कामाचें ? बहुतांस मानला तो शाहणा. शाहण्यांची संगती करून शाहणपण शिकावें.

(२०) अभ्यास करावा, आपला आपला व्यापार दक्षतेनें पहावा. व्याप वाढवितां वाढवितां वाढत जातो, शिकतां शिकतां शाहणपण येतें. प्रत्ययानें बोलतो व अचूक यत्न करितो तो जाणता. जाणता पुरुष अंगावर बाजू येऊं देत नाही, व सर्वांचीं मनें राखतो. त्याची संगती करून शाहणपण शिकावें, म्हणजे प्रपंच परमार्थांत सौख्य मिळते.

(२) राजकारणविचार-प्रसंग व कांहीं सिद्धांत.

(१) **समर्थकालीन अस्मानिसुल्तानी** ह्या पहिल्या प्रकरणांत सुस्थी-च्या काळीं परधर्मीय परराज्यांमुळे हिंदुसमाजाची वशी दैना झाली होती याचें वर्णन आहे. सहर्गता, त्यामुळे ब्राह्मत्याग व देशत्याग, प्रसर्गां मृत्यु, गादेचीगांवें ओस पडणें, परसैन्यांच्या धाडी येणें, लढणाऱ्या उभयपक्षीय सैन्यांमुळे प्रजेच्या धन-धान्याचा संहार होणें, अतिवृष्टि व अनावृष्टि यांमुळे लोक अन्नाला महाग होणें, इ० प्रकारचीं अरिष्टे प्रजेवर कोसळत होती. एकीकडे यदन व दुसरीकडे शिखयां-सारखे कित्येक स्वतंत्र बाण्याचे राजे व पुंडपाळेगार यांच्या तंट्यांमुळे कित्येक ' तांब्रबदींत ' म्ह० पोर्तुगीज वगैरे परधर्मी लोकांच्या कारागृहांत व कित्येक ' महाराष्ट्रबंदी ' म्ह० सराठ्यांच्या किल्ल्यांत कैद भोगीत पडले होते. ' छंद ना बंद अशी वेबंदशाही जागोजाग साजली होती. कित्येक अन्नार्थी बाण पडल्यामुळे

परधर्मांत जाऊन भ्रष्ट झाले होते व कित्येक कुलवंतांनी धर्मासाठी प्राण दिले होते. कित्येकांचे नाककान कापले जात होते, किती कुलवंत स्त्रिया भ्रष्ट केल्या जात होत्या, कित्येकांची मोट बांधून त्यांना दुडविण्यांत येत होते, व कित्येकांना पाठीवर बांधून घोड्यावरून पळविण्यांत येत होते. अशी ती दुरवस्था कोठवर वर्णावी ? घरीं खायला नाहीं, बाहेर जावे तर जायला ठिकाण नाहीं. बाहेर भिक घालतो कोण ? त्या आपत्तीचे वर्णन करायची हौस तरी कर्वाला कशी वाटावी ? शेते पिकत नाहीं, कष्ट करूनही फजितवाडा होतो, सारे थोतांड माजले आहे. दुनिया पाहावी तर सारी लंड (धर्म व सदाचार याला विन्मुख) झाली आहे. इतकी बेबंदशाही माजली आहे की ज्याने उठावे त्याने गरीब प्रजेला लुटत लुटावे ! पिके कणसाला येतात न येतात तो ती लुटण्यांत येतात. काळ (धान्याची महर्गता) जिवलगांत ताटातूट करितो व एकत्र नांदणारी कुटुंबे विस्कळित होऊन जाताहेत ! संरक्षणाचा आधार नसल्यामुळे व्यापारी धीर धरीत नाहीत व म्हणून व्यापारधंदा चालत नाहीं. सारे सारखेच कंगाल व धर्मभ्रष्ट झाले आहेत. असा हा कठिण काल आला असून यांतून प्रजा उत्तीर्ण कशी होईल ती होवो ! जगांत अब्रू, प्रतिष्ठा कोठे राहिली नाही. दुनिया बळाची जाली म्ह० ‘ बळी तो कान-पिळी ’ अशी स्थिति आहे ! पुढे काय होणार असेल ते टळणार नाहींच. लोकांचे पदरीं पुण्यसंपत्ति नाहीं म्ह० ती फळणार तरी कोठून ? अंगावर घ्यायला सुडके नाहीं, कोंपट म्ह० झोपडी बांधायला अंगांत त्राण नाहीं, पोट भरायला परदेशा-कडे धांव घ्यावी तर वाट फुटत नाहीं, याप्रमाणे सगळेजण मरणाच्या दारीं बसले आहेत ! या दैन्याला कंटाळून कित्येक भरल्या नदींत उड्या टाकतात, कित्येक विषभक्षण करून संसारदुःखाची कड लावतात व कित्येक अग्नींत जाळून घेतात ! कोण फजीतीची वळ ही ! कित्येक पैसा मिळवायला दूर देशांत पळून गेले, कष्ट करकरून त्यांनीं पैसे मिळविले व शेवटीं ते तिकडेच नागवले गेले ! कित्येक मिळवून परत आले तो घरचीं अन्नावांचून म्ह० घराच ओस पडलेले ! कासावीस झाले पण उपाय काय ? मरमर चाकरी करूनही पोटभर भाकरी मिळत नाहीं, नीतिभ्रष्ट तरुण पोरिंस फूस लावून पळवून नेतात, नीतिन्याय कोठे राहिला नाहीं, सर्वत्र शिरजोरपणा बोकळला आहे, कोणाजवळ चार पैसे दिसले कीं मारामारीला मुरुवात ! (‘ अतिथि देवो भव ’ अशी धर्माज्ञा असून परिस्थितिच ! अशी विकट आली आहे कीं कोणाला घरीं पाहुणे यावया नकोत व पाहुणे येतात

तेही भुकेबंगाल व लॅचट !) पाहुणा आला तर लौकर जात नाहीं, जेवतो तोही बेजाने जेवत नाहीं, उडंड वाढले तरी त्याची तृप्ती होत नाहीं, उलट तोच गर्वाने फुगून यजमानाच्या अंगावर गुरकावतो ! दस्तीला राहून दस्ता चोरून नेतो. त्याचे खोटे प्रकार त्याच्या मोठेपणाला बद्दल लावतात पण त्याला त्याची कोठे लाज आहे? हे लोक भले दिसतात पण खेटरांपर्यंत वस्ता चोरून नेण्यास लाजत नाहीत, वस्त्रेपात्रे खुशाल गांठे, उद्यांत बांधून घेऊन जातात! श्रीरामदास म्हणतात! “भगवंताः आमचे सत्व तू आणखी किती पाहणार तरी किती? असत्या ह्या जगण्यांत काय अर्थ आहे ? त्यापेक्षां आम्हां सर्वांना एकदम मारून तरी टाक ! ! आतां आम्ही सत्व तरी किती संभाळावे? आमचीं शरीरेही यापुढे—टिकाव धरण्यास असमर्थ—निःसत्व झालीं आहेत ! ” (२) दुसऱ्या ‘ परचक्रनिरूपण ’ प्रकरणांत हाच विषय अधिक सोप्या भाषेत पुन्हा आला आहे. देशांतल्या मोलवान् चीजवस्ता व उंची जवाहीर बाहेर गेले असून ‘नुस्ता देशच उरल्याचे’ समर्थ सांगतात. अद्याप देशाचे दुष्ट ग्रह प्रबळ असून पुढील दुश्चिन्हें दिसत आहेत व कित्येक भविष्यवादी तर ‘ पुढेही वाईट काळ आहे ’ असेच सांगत आहेत, पण समर्थांचा त्यावर विश्वास दिसत नाहीं. (थोर कर्ते पुरुष नैराश्यजनक काळांतही आशावादीच असतात. दुःस्थितीतून समाज सुस्थितीवर आणण्याचे त्यांचे चिंतन व उपायही चालू असतात. ढगांभागील सूर्य त्यांना दिसत असतो.)

(३) वर सांगितलेल्या दुःस्थितीचा दोष कोणाकडे ? दोष परक्यांकडे नाहीं, दोष आपलाच आहे, असे समर्थ तिसऱ्या प्रकरणांत सांगतात. ब्राह्मणांनीं आपला आचार सोडला, क्षत्रियांनीं देशस्थितीचा विचार करण्याचे सोडले, सर्व लोक पुण्यमार्ग सोडून पापाकडे वळले, न्यायनीति सोडली, स्वधर्म सोडला, म्हणून ही दुःस्थिति प्राप्त झाली आहे. पुण्यक्षेत्रें मोडत आहेत, ब्राह्मण्ये पीडा पावत आहेत. लोकांतील धर्मप्रवृत्ति बुडाली, लोक शास्त्रमर्यादा सोडून वागू लागले, लोक ‘ मिणधे ’ झाले—स्पष्ट निर्भीड विचार निर्भीडपणाने व निर्भयपणाने सांगण्याचे विसरले म्हणून ही आपत्ति आली ! शुद्धज्ञानाचा विचार मंदावला, ‘ र.ना आले तें बोलती । चालो नये तें चालती—’ स्वेच्छाचार व स्वैरपणा बोकळला, अवया स्वधर्म बुडाला, राजकारण किंवा परमार्थ यांकडे न पाहतां ‘ देह केवळ प्रयंचाकडे ’ लावून लोक पिंडपोषक झाले. नाना पंथ नाना मते यांनीं आणखी गोंधळ घातला म्हणून ऐक्य होईनासे झाले. तात्पर्य ‘ लोक दोष आचरती । तेणे

‘दोषे भस्म होती’ येथे दोष लोकांचाच आहे. (दोष लोकांचा खरा, पण मुख्य दोष पुढारी लोकांकडे येतो. ‘वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः’ या न्यायाने नेते सुधारले की जनता सुधारते.) आतां नेते ब्राह्मण कसे आहेत हे चौथ्या व जनता कशी आहे हे पांचव्या प्रकरणांत सांगतात. (४-५) नीच प्राण्यांकडे गुरुत्व गेले असतांना त्यांला आचारधर्माचे वळण नसल्यामुळे वेदशास्त्राची महती उरत नाही. बुद्धि व आचार यांत ब्राह्मणाला परंपरेचे श्रेष्ठ वळण होते पण ‘ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले। आचारापासून भ्रष्टले,’ आपल्या धर्माच्या देवता सोडून ते परधर्मीय देवतांना भजू लागले. बुद्धि, आचार, कर्ममार्ग सोडल्यामुळे ब्राह्मण गुरुत्वाला अपात झाले असून नुस्ते आह्मी ब्राह्मण एवढाच मूर्खपणाचा अभिमान घेऊन बसले आहेत व शूद्र ब्राह्मणांचा आचार बुडवीत आहेत! ‘राज्य नेले म्लेंच्छक्षेत्रीं॥ गुरुत्व नेले कुगर्तीं’ यामुळे अरत्रीं किंवा परत्रीं ह्य० इहलोकींच्या व्यवहारांत किंवा परमार्थांत ब्राह्मणांनीं आपले दजन कोठेच राखले नाही. ब्राह्मण प्राप्तीने बुडाले आहेत. आचारविचारांतले आपले पुढारीपण गमावून ब्राह्मण ग्रामणींत—नस्त्या उठाठेवीत, गांवकुट्याळपणांत—गुंतले आहेत! आतां ‘अन्न मिळेना ऐसें झाले आहे कीं नाही’ याचा त्यांनींच विचार करावा. असो; मागे झाले ते झाले, ‘आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला शाहणे करावे’ एवढाच त्यांना इषारा देऊन ठेवतो! आत्मबोधामुळे—ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः—ब्राह्मणांचे म्हत्व. आत्मबोध तर त्यांनीं ‘करमणुकीचा’ किंवा ‘मनोरंजनाचा’ विषय करून टाकला आहे, विवेकवैराग्याची परंपरा सोडली आहे, भावार्थाचा दुष्काळ पडला आहे, त्यांनीं स्वधर्म आचार-विचार सोडल्यामुळे सर्वच वर्णांत व जातींत स्वधर्माचा लोप होऊन ‘जन अधर्मी प्रघर्तला’ आहे. सर्वत्र भक्तिभावाचा लोप होऊन घोरोघर कवित्व आणि शब्द-ज्ञान बोकाळले आहे. आचारविचारांपासून जें समाधान (शांतिमुख) मिळायचे तें कोठे राहिले नाही. ‘हरिदास्य सांडून कळावंत झाले—हरिभक्तींत स्वतः रमायचे व जनतेला रमायचे तें सोडून कीर्तनाच्या कांहीं उपांगांकडे ह्य० गायनवादननर्तन या कलेतच हरिदास रमून गेले व जनमनरंजन व द्रव्यार्जन यांतच दंग होऊन ‘देव सांडून फिरों लागले। मनुष्यांभोवते!’ सप्रेम भक्तिपुख सोडून ज्ञानी वादविवादांत दंग झाले, संस्कृत शिकून गर्वाखालीं मेले! काय करावे? ईश्वरही कसा डोळे झांकून बसला आहे! यामुळे ब्राह्मण व इतर जन या सर्वांचीच अवनति होऊन समाज विस्कळित झाला आहे. स्त्रिया भर्तृसेवा हा स्वधर्म सोडून पुरुषांशीं (हक्कासाठीं कीं

काय ?) भांडत आहेत, पुत्र मायबापांची मर्यादा सोडून स्वेच्छ वागत आहेत. 'पुढे याहून होईल ! जाले नाहीच अद्यापी !' बहुजनसमाज तर जडमूढच, त्यांची गोष्ट काय सांगावी ! परस्परभेद, दुर्बळता, अर्धवट ज्ञान, कलागति, तंटेबखेडे, निंदा, आपस्वार्थीपणा, मारामान्या, 'दिवाणांत' फिर्यादी, कैदकारागृह—यांना नुस्ता ऊत आला असून 'रुहीमंडळीं काय होणार' ते कळेनासे झाले आहे. वाईट-चांगले दोन्ही आहे, नाही असे नाही. समाज म्हणजे विराट पुरुषच तो. कांहीं मंदबोधे म्ह० जड आहेत तर कांहीं कळकुसरीचेही लोक आहेत. कांही लबाड, पापी, तोंडाळ, तामसी आहेत तरी कांहीं नाना गुणांचे व उत्तम लक्षणांचेही आहेत. अशी ही जनता पाहून गुणवंतांचा उत्कर्ष कसा होईल व अवगुणी लोक गुणी होण्याच्या मार्गास कसे लागतील या विचारांत (समर्थ सांगतात) आम्ही गर्क आहोत !

फिरे दास ऊदास लोकांस पाहे । रुनमाजि थक्कीत हेऊनि राहे ॥

आम्ही उदासपणे देश व नानालोक यांचे निरीक्षण करित आहोत पण लोकस्थिति पाहून आम्हांस अचंबा वाटतो ही गोष्ट खरी ! देशाची परिस्थिति काय आहे याचा विचार सुज्ञ अज्ञ कोणी न करितां आंधळ्यासारखे वागून कसे तरी जगत आहेत याचें नवल वाटते ! (६) साहव्या प्रकरणाच्या दोनच श्लोकांवरून समर्थाना 'जनचिंता' कशी लागते होती तें दिसते. वर वर्णन केलेली देशस्थिति कशी सुधरेल ? विषमकालाने दाटणी (आपत्तींची गर्दी) केली असून व आशा बाळगायला तिळभरही जागा दिसत नसून 'अंतरीं नाना कोंड' झाल्यामुळे आतां यापुढे 'दम निघत' नाही अशी समर्थांच्या रुनाची यावेळीं स्थिति झाली होती. (शिवरायाची भेट होण्यापूर्वीचे हे उद्गार उघडच दिसतात). 'सबलजन सुखावे तो कसा काळ फावे ' ह्य० सर्व लोक सुखी झाले आहेत असा सुदिन कधी उगवेल या जनचितेंत समर्थ होते ! त्यांची उपाययोजना सुरू झाली; व (७) सातव्या प्रकरणांत लोकांना धरि धरा, धरि धरा, सावधान रहा, प्रसंग तुफान आहे पण प्रयत्न करा, मोठा व्याप करा म्हणजे मोठा भाग्योदय होईल, आपसांत भांडत बसूं नका, रावणासारख्यांचीं राज्ये बुडालीं तेव्हां सांप्रतची दुर्धरस्थिति बदलणार नाही असे समजूं नका, भरते तें रितें होते व रितें होते तें पुन्हां भरते असें रहाटमाडगे नेहमींच चालले आहे म्हणून तुमचा ऊर्जितकाळ खात्रीने येईल असा विश्वास ठेवा, नदी भरून ओहटते व तळें भरून फुटते याच न्यायानें शत्रूच्या ऐश्वर्याचा कळस झाला असून तो आतां खाली पडल्याशिवाय राहत नाही, धारानें व विचारानें पाऊल पुढें टाका, पाणी तसेच ऐश्वर्य. 'भुरोचि, लागतां भरे । सदेचि

कोसरे सरे’ हें विसरूं नका, प्रयत्नाला बरी देळ लागली कीं ‘न मागतां घडून येतें’ व काळ विषम म्ह० प्रतिकूळ लागला कीं ‘पराक्रमच श्रम’ होतो. बरा काळ न मागतां घरा येतो. तात्पर्य, धीर घरा व सावधानपणे मोठा प्रयत्न करा, चांगले दिवस येतील, अशी श्रीसमथांची धीराची वाणी येथे आपल्या कानावर येतें. (८) आठव्या प्रकरणांत देशोद्धारार्थ मोठा व्याप करित असतांना कलह, पक्षभेद व वितंडवाद टाळा असे सांगितले आहे. कलह हा अनादि आहे. देवदैत्यांत, माणसामाणसांत, स्वजातीविजातींत, म्हंतामहंतांत, पंडितापंडितांत, ज्ञात्यांत, योग्यांत, तापसांत कलह हा चालत असतो ! त्यांच्यांत सख्य असणे कठिण असते. शास्त्रमतानें सगळेच बोलतात व आपले पांडित्य दाखवितात; फार काय पण शीघ्रकोपाच्या भरांत येऊन एकमेकांवर काठ्याही चालवितात—पण शाहण्या कर्तृत्ववान् माणसाचें हें काम नाही. विचारानें कलह मिटतो, अहंकारामुळे कलह उद्भवतात; ‘अहंमती विरोचिना । तरी कळ्हो सरोचिना !’ विकारलेश चित्तांत असेल तर मनुष्य अहंकाराच्या भरीं भरतो, म्हणून निर्विकारपणानें लोककार्यास लागता. सर्व जीवांत एक परमात्मा नांदत आहे हें जाणून त्याला अनन्य रहा, अभेदभक्तीने भजा, ह्यगजे त्या निर्विकाराच्या निदिध्यासानें निर्विकारपणानें तुझ्यांस लोककार्य करितां येईल. ‘अहंपणे झको नका’ लोकांत पक्षभेद उत्पन्न करून कलह पिकविणारे पुष्कळ पाहिले, पण ‘धरून पक्ष काय रे । उपाय तो अपाय रे’ हें ध्यानीं घरा. अनेक शब्दभावना दाखवून वितंडवाद घालून आपल्या पक्षाची सरशी झाली अशा अहंभावांत पडूं नका. अहंभाव व पक्षभेद यांचा आश्रय करून कोणी चढेलपणानें वागेल तर ‘उडेल तो पडेल रे । पडेल तो रडेल रे’ हें लक्षांत ठेवा. कलह शब्दांत आहे. अनंत निःशब्द आहे; तुम्ही ‘अनंताशीं साधर्म्य’ पावा ह्यगजे कलह मिटेल; सारांशः—

कळ्हो करील शब्द रे । अनंत तो निशब्द रे ।

तुम्ही अनंत कां न व्हा । वेवादितां अव्हासव्हा ॥ ६ ॥

देशाची दुर्वर स्थिति पालटून सुस्थिति यायची तर लोकांनीं मोठा व्याप (कलह न करितां) केला पाहिजे. लोकांना अर्थात् नियंता चांगला पाहिजे. (९) चांगल्या-राज्याचा नमुना ‘रामराज्य.’ त्या ‘रामराज्याचें’ ह्य० उदात्त सुराज्याचें वर्णन (९) नवव्या प्रकरणांत आले आहे. रामराज्यांत अतिवृष्टि अनावृष्टि नाही; लोकांना उद्वेगचिंता नाही; अकालमरण नाही; आधिव्याधि नाही; बंदनिर्बंद ह्य. वंदिवासा-

दिकांचें व स्वातंत्र्यहानीचें दुःख नाहीं; दंडदोष नाहीं, कां कीं लोकांची नीति-
मत्ताच अत्युज्ज्वल झाल्यामुळें कोणी दोषच आचरीत नाहींत; दारिद्र्यक्लेश नाहींत;
लोक आरोग्यानुभव घेत सुखांत नांदत आहेत; परस्पर सख्यप्रीति वसत आहे;
न्याय, सत्य, परोपकार या सद्गुणांनीं सकलजन मंडित आहेत; जमीनी उत्तम
पिकें देताहेत; वृक्षवाटिका फलपुष्पभारानें नम्र झाल्या आहेत; धेनु अखंड दुभत्य
आहेत; वेदशास्त्रचर्चेत पंडित गर्क आहेत; सर्वत्र कीर्तनाचा रागरंग भरून सुखानंद
उचंबळून राहिला आहे; नाना विद्या व कला यांचा उत्कर्ष होत आहे; अशा प्रकारें
रामराज्याचें अपार सुख आहे ! स्वतः रामराजा एकवचनी, एकवाणी व एकपत्नी
असा सच्चरित्र प्रजानुरंजनतत्पर आहे. (उत्तम राज्याचा हा कित्ता जगापुढें ठेव-
ण्यांत समर्थांचा हेतु काय होता हें कांहीं सांगायला नको आहे. लोक अनुभवति
असलेली दुर्धर स्थिति पालटून रामराज्याच्या पद्धतीचें सुराज्य लोकांना मिळावें
हीच 'जनचिंता' त्यांना लागली होती. त्यांच्या पवित्र संकल्पाप्रमाणे त्याचवेळीं
असा उत्तम राजा सहाराष्ट्रास लाभला असून 'गोब्राह्मणप्रतिपालनाचें' दिग्द्र
(ब्रीद) मिळवात होता. तपस्वी महापुरुषांचें संकल्प वांझ होत नाहींत. शिवबा-
चा प्रतापरवि 'तोरणा' किल्यावर उदय पावून 'पुरंदर' तुल्य पराक्रम गाजवात
'सिंहगड' काबीज करीत 'प्रतापगडा' वर पूर्णप्रतापानें तळपण्यासाठीं मार्गस्थ
झाला होता.) शिवबाचा गौरव करून त्याला प्रोत्साहन देण्यासाठीं समर्थानीं जें पत्र
लिहिलें तें दहाव्या प्रकरणांत दिलें आहे. (१०) 'निश्चयाचा महामेरु । बहुत-
जनांसी आधारु' असा 'समर्थांचा शिवबा' यशवंत, सामर्थ्यवंत, पुण्यवंत, नीतिवंत,
आचारशीळ, विचारशीळ, धर्मशीळ, होता ही गोष्ट जगविख्यात आहे. 'धीर उदार
गंभीर । शूर क्रियेसी तत्पर' असें शिवरायाचें समर्थानीं प्रेमळवार्णानें वर्णन केलें
आहे. ते प्रोत्साहकवार्णानें सांगतात:—

तथिक्षेत्रें सोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट झालीं ।

सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ६ ॥

देव धर्म गोब्राह्मण । यांचें करावया संरक्षण ।

हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ७ ॥

या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं ।

महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं । तुम्हांकरितां ॥ ९ ॥

कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सुटले ।

कित्येकांस आश्रय जाले । शिवकल्याण राजा ॥ १० ॥

यांत समर्थ्यांनीं शिवरायांचें सप्रेम गौरव करून त्यांना महाराष्ट्रधर्मरक्षणाचें प्रोत्साहन दिलें आहे. (११) अकराव्या प्रकरणांत ‘ धूर्तपणाचें राजकारण सांगितलें आहे. हें बहुधा चंद्रराव मोठ्याच्या कारवाईप्रसंगीं शिवबांस सांगितलें असावें. समुदायाचा हव्यास करायचा तर एकांतांत पुष्कळ असावें कां कीं ‘ तेथें तंजविजा कळती । अखंड चाळणा निघती ! प्राणिमात्रांची स्थितिगति कळून येते, चाळणेनें सर्व कांहीं उमगते, हिशेबझाडा पाहतां येतो. हे सर्व लाभ एकांतांत होतात म्हणून कार्यकर्त्यानें बहुतकाळ एकांतांत असावें. समुदायांत नाना स्वभावाचे लोक असतात, त्यांशीं वागतांना ‘ चोर भांडारी करावा । घसरतांचि सांभाळावा ’ हें तत्व ध्यानीं ठेवावें. कोणाला कष्टी करूं नये. ‘ राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहूंकडे ’ असा व्याप करावा. ‘ कांटानें काटी झाडावी । परीं कळों नेदावी ’ पण कळकटेपणाची पदवी ह्य० कलह लावणारा असा ठपका आपणावर देऊं देऊं नये. ढिलेपणा काळाचा नाही. ‘ जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ’ म्हणून स्वतः कर्तृत्व गाजवावें. ‘ मुख्य सूत्र हातीं ध्यावें ’ व इतरांकडून कामें करवावीं. गुप्त विचार सर्वास सांगूं नये. ‘ अवध्यांस अवघें कळलें । तेव्हां तें रितीं पडलें. ’ प्रतिपक्षांत बलिष्ठ असतील त्यांशींच झगडा करावा, दुर्जनांच्या मसलतीनें राजकारण अडून बसेल असें करूं नये. बलाढ्य शत्रूंचें वर्म शोधावें व तेथेंच त्याला ठोकावें, रगडून पीठ करावें—पण त्याला बुडवूं नये तर मागुती सांभारावें ह्य० पुन्हां भिळवून घ्यावें. यामुळें दरारा बसतो व कार्यभागही अडत नाही. खळदुर्जनांना भिऊं नये, राजकारण अवश्य सांभाळावें. समुदाय मोठा पाहिजे तर तणावा बळकट असावा. दुर्जनांना ओळखावें पण त्यांना प्रगट न करितां सज्जनांपरोस आळवावें । महत्त्व देऊनी ! ’ दुर्जन उघड केल्यानें कटकटी फार पडतात. गनीमांच्या फौजा पाहतांच वीरश्रीनें ज्याचे बाहु स्फुरण पावतील सभा लोककैवारी व परमार्थी राजा पाहिजे. त्याच्या दरान्यानें शत्रूंना धाक सुटावा. वाग्विलासानें लोक असे वेधावेत कीं, हा तर ‘ कोठेंच पडेना दृष्टी ’ पण ‘ ठाई ठाई त्याच्याच गोष्टी ’ लोक बोलून राहिले आहेत ! हुंव्यास हुंवा लावावा, टोणप्यास टोणपा, खटास खट, धटास धट, उद्धटास उद्धट लावून द्यावा. उघडच आहे कीं, ‘ जैशास तैसा भेटे । तेव्हां मजालसी थाटे ’ असा आहे प्रकार. हें सारें करवावें पण करणारा भणीं माल कोठेंच दिसूं नये ! धूर्तपणाचें राजकारण हें असें आहे. (१२) बाराव्या प्रकरणांत राजधर्म, क्षात्रधर्म व सेवकधर्म

दिले आहेत ते अर्थात् शिवराय व त्यांचे अधिकारी व इतर सेवकजन यांस उद्देशून सांगितलेले आहेत. राजाला मुख्यतः मनुष्यपरीक्षा उत्तम पाहिजे. योग्यता पाहून त्याने काम घ्यावे. एखादा मनुष्य कार्यकर्ता आहे, मोठा यत्न म्ह० व्यापकरणारा आहे, आणि स्वभावाने हेकाड आहे तर त्याला संभाळून घेतले पाहिजे. फितवेखोरांचा संहार करावा, निकामी मनुष्य एकीकडे ठेवावे. 'मनुष्य राजी राखणे' हे भाग्याचे लक्षण आहे. ज्याला भाग्य पाहिजे त्याने उपाधीला कंटाळून नये, संकटाला डगून नये, नाना उपायांनी संकट दूर करावेत. धुरेने म्ह० मुख्याने युद्धास जाणे हे राजकारण नव्हे, तर आपल्यासारख्या अनेक धुरा (मुख्य) करून सोडणे हे राजकारण आहे. मोहन्याने अनेक मोहरे तयार करावे. स्वामीसेवकांनी एका मनोगताने चालावे. भेढवाढ्यांत वाघ शिरतो तसे शत्रुसैन्यांत शिरून सर्वांनी शत्रुसंहार करावा, हे राजधर्म झाले. आतां क्षात्रधर्म एका. 'जयास जिवाचे वाटे भय । तेणे क्षात्रधर्म करूं नये । कांहीं तरी करूनि उपाये । पोट भरावे.' क्षत्रिय तोच कीं जो निर्भय आहे. रणांगणांतून पळून येणे हे नरकद्वार आहे, लौकिकालाही लजिरवाणे आहे. 'मारितां मारितां मरावे' म्हणजे क्षत्रियाला सद्गति मिळते, बरे तो यशस्वी होऊन आला तर 'भोगावे महद्भाग्य !' भांड्याचा गळोळा (तोफेचा गोळा) गवताच्या गंजींत जसा निर्भयपणे शिरतो तसे क्षत्रियाने परसैन्यांत शिरावे. 'अवघेचि उठतां' शत्रूची काय विशाद आहे ? मर्दाने तक्वा सोडून नये कीं तो विजयी होतो. 'देवमात्र उच्छेदिला । आपला स्वधर्म बुडविला' ही ईर्ष्या बाळगून खणखणाटे युद्ध करावे.

मराठा तितुका भेळवावा । आपुला महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ।

येविषयीं न करितां तक्वा । पूर्वज हांसती ॥ १० ॥

मरणहाक तो चुकेना । देह वांचवितां वांचेना ।

म्हणून धर्मस्थापनेसाठीं अवघा हलकलहोळ करून शत्रूस नामोहरम करावे. 'देवद्रोही' मारून परतगावेत व 'देवदास पावती फत्ते । यदर्थी संशय नाही' ही दृढनिष्ठा ठेवावी. 'विदेक विचार सावधपणे । दीर्घ प्रेतन केलाचि करणे' हे सर्व क्षत्रियांस सांगणे आहे. सेवकधर्मात सेवकांनी स्वार्थबुद्धी सोडून श्रेष्ठांच्या मनोगते चालावे हे मुख्यतः सांगितले आहे. जे सेवक विश्वास दाखवून दैन्याला मिळतात त्या चांडाळांना कोणतचि गति नाही. (१३) तेराव्या छोट्या प्रकरणांत 'सावधपणा'चा इशारा दिला आहे. धुरेने मुख्य प्रसंग चुकू नये, अरिमित्रांची

चाळणा करावी, निष्कपट कोण व कपटी कोण हे शोधवे, कोणाचा विश्वास धरू नये, उपावीस कंटाळू नये, आपले मन रोधावे व परांतर शोधावे आणि अत्यंत सावध असवे. ‘ ईशारतीचे वोलतां नये । बोलायचे लिहो नये । लिहायाचे सांगो नये । जबाबीने ’ हे लक्ष्यांत ठेवावे. अफझुलखान, सारखे देड प्रतापगडाच्या पायथ्याशी उलथून पाडून यशस्वी झाल्यावर शिवराय समर्थींच्या दर्शनास आलेल्या वेळीं त्यांनीं शिवप्रशस्तीपर जे उद्गार काढले ते (१४) चौदाव्या प्रकरणांत दिले आहेत. विवेकविचारें व राजकारणें अंतर शृंगाराचें हें पुरुषास उचित असून तोंडाळ, हेकट, कटुभाषी, वृथाडौली, नीतिबाह्य वागणारे, वेड्यानी लोक राक्षस होत, त्यांचा प्रतिकार करणें अवश्य. अशा दुष्टसंहारकर्मांत गुंतल्या-वेळीं नित्यनेम चालणें शक्य नसतें व कर्त्या पुरुषानें हटनिग्रहांत पडून कार्यहानी करणें योग्यही नव्हे. ईश्वरानें, विशेषतः तुळजाभवार्जानें, तुमचा अभिमान धरिला आहे तथापि विचारानेंच चालावें हें उत्तम होय. तुम्ही अखंड सावधानच आहांत, तुम्हांला काय सांगायचें आहे म्हणा, पण दूरदर्शीपणानें वागलें पाहिजे. आपल्या लोकांचा अभिमान ठेवावा म्हणजे ते निश्चळमनानें चिकटून राहतात.

म्लेंच्छ दुर्जन उदंड । बहुतां दिवसांचें राजलें बंड ।

याकारणें अखंड । सावधान असावें ॥ ९ ॥

(स्वजनांच्या अभ्युदयार्थ व धर्मसंरक्षणार्थ शिवाजी महाराज स्वराज्याचा उद्योग करित होते त्याबद्दल समर्थींचा पाठराखेपणा पूर्ण असून परकीय यवनी सत्तेलाच त्यांनीं ‘ बंड ’ म्हटलें आहे हें लक्ष्यांत ठेवले पाहिजे.) येथून पुढील ९।१० ओव्यांत समर्थींनीं शिवरायांच्या अंगच्या गुणाचें गौरव केले असून हें गुण ‘ देणें ईश्वराचें ’ आहे त्या बद्दल आपल्या ‘ राजसाला अहं-काराचा वारा ’ लागूं नये अशी समर्थींची प्रेमळता येथें दिसत आहे. शिवरायांचें गुणगौरव स्वकीय व परकीय अशा अनेक शहाण्यांनीं केले आहे; पण समर्थींच्या गौरववाणीची योग्यता कांहीं अलौकिक आहे ! ते ह्मणतात ईश्वरानें ज्याचा अंगिकार केला त्या पुरुषाची थोरवी कोणास कळणार आहे ? न्यायनीति विवेकविचार पाहणें, नानाप्रसंगानुसार वागणें, परांतरपरीक्षा करणें, सावधपणें महायत्न करणें, समर्थीं धारिष्ट धरून अद्भुत कार्य करणें, यशकीर्तिप्रतापरुहिमा लोकोत्तर असणें, अनेक लोकोत्तर उत्तम गुण अंगीं असणें, देव ब्राह्मणांचा अभिमान बाळगणें, विचारांचा मान राखणें, अनेकांस आधार होणें, सदा परोप-

काररत असणे, इहलोक-परलोकांचा विचार अखंड सावधपणाने पाहणे, बहुतांचे सोसणे,—

देवाचा कैपक्ष घेणे । ब्राह्मणांची चिंता वाहणे ।

बहुत जनांसी पाळणे ।

इत्यादि अनेक दिव्य गुणांचा पुतळा अशा या शिवरायाला हे गुण म्हणजे ' देवाचे देणे ' आहे. कोणालाही हे अभ्यासाने व प्रयत्नाने अंगी आणतां येण्यासारखे नसून धर्मस्थापना करणाऱ्या अवतारी पुरुषाच्याच अंगी आढळणारे हे थोर गुण आहेत.

धर्म स्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

जाले, आहेत, पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥ १७ ॥

' उत्तम गुणांचा ग्राहक, तीक्ष्ण तर्क, सूक्ष्म विवेक, धर्मवासना, पुण्यश्लोक' असा माझा शिवराय आहे असा समर्थानीं आपल्या सच्छिष्यांचा गौरव १८ व्या ओर्वांत केला आहे.

(१५) समर्थानीं तुळजाभवानीचीं जीं ५।६ स्तोत्रे केलीं आहेत त्यांचा परामर्ष पंधराव्या प्रकरणांत घेतला आहे. श्रीसमर्थींची तशीच श्रीशिवरायाची कुलस्वामिनी तुळजापूरची भवानी ही होय. पहिल्या स्तोत्रांत हिलाच ' रामवरदायिनी ' कां म्हटले आहे याबद्दलची कथा दिली आहे. रामलक्ष्मण हे सातेचा शोध करीत वनांत फिरत असतां त्यांनीं रूपलावण्यसंपन्न एक कुमारी पाहिली. न्यायनीतिप्रवर्तक व धर्मसंस्थापक ते सूर्यवंशीचे पुण्यश्लोक राजे ! त्यांनीं ' कोण तूं काई ? ' म्हणून तिला प्रश्न विचारला व तिनें ' मीच तूं काई ! ' असा त्यांना जाब दिला, व 'मनाच्या कामना होतो । साताशुद्धी करा तुम्ही' असा वर दिला. तिच्या वरामुळे शक्तिसंपन्न होऊन रामाने साताशोध केला, रावणास मारिले व देवांना बंदापासून सोडविले. अशी ही रामवरदायिनी माता हीच तुळजापुरची भवानी होय. (सप्तशतीग्रंथांत राज्यभ्रष्ट व आपदग्रस्त राजांना शक्ति देऊन पुन्हा त्यांना राज्यप्राप्ती करून देणाऱ्या भवानीच्या अशा आणखी कथा दिल्या आहेत.) तुळजापूर मानेना म्हणून ती प्रतापगडावर जाऊन राहिली. (प्रतापगडाचा किल्ला मोरोपंत पिंगळे—शिवरायांचे पेशवे यांनीं शके १५७८ मध्ये घेतला व किल्ल्यावर श्रीसमर्थींच्या आज्ञेवरून शके १५८३ मध्ये देवाची स्थापना झाली.) तुळजापूरची भवानी किंवा प्रतापगडाची देवी ही मूळमाया, आदिशक्ति होय. दुसऱ्या

स्तोत्रांत शक्तीचे सुंदर व यथार्थ वर्णन केले आहे. ‘शक्तीने पावती सुखे,’ ‘सार संसार शक्तीने,’ ‘शक्त तो सर्वहो भोगी,’ ‘शक्तीने युक्ति होतसे,’ ‘शक्तीने मिळती राज्ये,’ ‘कोण पुसे अशक्ताला’ इ० तेजस्वी सिद्धांत कोण अमान्य करू शकेल? ‘शक्ति युक्ति जये ठायीं । तेथे श्रीमंत धांवती’ याचाच अर्थ धनुर्धर पार्थ व योगेश्वर कृष्ण जेथे एकत्र झाले आहेत तेथे ‘श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिः’ हे सर्व नांदतात हा होय. हे दुसरे स्तोत्र फार व्यापक व रम्य आहे. ही भवानी देवी भक्तांस पाळिती व दुष्टकाळ अशी आहे. ही विश्वमाता आदिशक्ति होय. समर्थ म्हणतात—हिने आमच्या कामना परोपरीने पूर्ण केल्या आहेत, हिच्या कृपेने मोठे घबाड साधले आहे. पांचवे स्तोत्रही दुसऱ्या स्तोत्रासारखेच बहारीचे आहे. श्रेष्ठानीं समर्थीच्या बाळपणीं नवस केला होता, तो फेडण्यासाठीं समर्थ भवानीच्या दर्शनास गेले त्यावेळीं हे स्तोत्र केले आहे. यांत मला वैराग्य दिले, महंत म्हणून नवाजिले, संसारीं मोकळे केले, आनंदीं ठाव दीवला, सर्व इच्छा परोपरीने पूर्ण केल्या, पराधीनता जाऊन ‘सत्ता उदंड चालली,’ हे सर्व जगदंबेच्या कृपेने झाले असे म्हणून समर्थींनीं तिजजवळ ‘एकचि मूर्गणे’ मागितले आहे ते हे कीं ‘तुझाचि वाढवी राजा । शीघ्र आम्हांचि देखतां !’ इ० आमच्या डोळ्यांदेखत ‘तुझाचि राजा’ इ० तू कृपेने पदरांत घेतलेला आमचा हा शिवराजा वाढीव—याचे ऐश्वर्य, भाग्य व सत्ता सर्वत्र पसरुं दे ! (धन्य हे गुरु व धन्य हे शिष्य ! भवानी देवीच्या प्रसादाने मिळालेल्या तलवारीला ‘भवानी तलवार’ हे नामाभिधान मिळाले हे योग्यच आहे. उपासनेचे प्रेम व यश अतुल आहे.)

(१६) सोळाव्या प्रकरणांत ‘गयाळराजा व खबरदार राजा’ यांचे तार-तम्याने वर्णन करून लोकांना उभयतांची ओळख करून दिली आहे. बहुतेक अर्वाचीन राजांना पहिले वर्णन लागू पडणारे आहे. लोकांच्या म्ह० भोवतालच्या लोकांच्या, आवडत्या अधिकाऱ्यांच्या, सांगण्याने चालतो; स्वतःची बुद्धि चालवीत नाही; हिशेबीपणा नाही; न्यायनीति नाही, लांचचोरी बहुत आहे असा ‘म्हेसमंगळु’ राजा असला म्हणजे ‘कारभारीच नासती’ व मग ‘भाग्य जाते निघोनियां’ हा परिणाम ठेवलेलाच. खबरदार राजाची गोष्ट याहून वेगळी आहे. तो विवेकी, साक्षेपी, सौख्यकारी असतो, तो सर्वांची चिंता वाहतो. आणखी एक—

पोरांला माय जाणेना । ते पोरे वांचती कशीं ? ।

गुराखा राखतो गुरे । धर्णा दोहींस पाळितो ॥ १५ ॥

आई जर पोरान्चे मनोभाव जाणून वागत नसली तर तीं पोरें कशीं वांचावींत? तसेच राजाला जर प्रजेशीं मिसळून त्यांच्यांत ऐक्यप्रेमानें वागतां येत नसेल तर प्रजेचा उत्कर्ष कसा होईल ? गुराखी गुरांना राखतो पण धर्णी गुरें व गुराखी दोन्ही राखतो, तसे राजाचे अधिकारी प्रजेला पाळतात व राजा दोघांसही संभाळतो. धण्याचे गुरांवर तसेच गुराख्यांवर पूर्ण लक्ष पाहिजे, तसें नसेल तर गुरें गुराख्यांना जुमानणार नाहींत किंवा गुराखी गुरांना करड्या नजरेनें व क्रूरपणानें वागवील ! तात्पर्य प्रजा, अधिकारीवर्ग व राजा या तिघांचें पूर्ण ऐक्य पाहिजे तरच सुराज्याचा म्ह० रामराज्याचा आनंद सर्वत्र पिकणार आहे.

(१७) समर्थ्यांचा व शिवाजीमहाराजांचा गुरुशिष्यसंबंध किती जिव्हाळ्याचा होता व राज्यसाधनाच्या जवळजवळ कसा प्रारंभापासून होता हें महाराजांच्या प्रस्तुत पत्रावरून स्पष्ट होतें. ' श्रीसद्गुरुवर्य श्रीसकलतीर्थरूप श्रीकैवल्यधाम ' सद्गुरुस्वामींना ' चरणरजु शिवाजी राजे ' यांनीं हें पत्र लिहिलें आहे. समर्थ्यांनीं शिवरायाला सनाथ करून (अनुग्रह देऊन) आज्ञा केली कीं ' तुमचा ह्य० क्षत्रियांचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करून धर्मस्थापना, देवब्राह्मणसेवा व प्रजापालन ह्या तीन गोष्टीं करणे हा होय. हें व्रत करून तुम्ही त्यांत परमार्थ करावा ' व असा उपदेश करून ' तुम्ही जें मनीं धराल तें श्री सिद्धीस पाववील ' असा समर्थ्यांनीं शिवबांस आशीर्वाद दिला. त्याजवरून (शिवबा म्हणतात), कीं ' मी जो जो उद्योग केला ह्य० दुष्टांचा नाश करून विपुल द्रव्य मिळविलें व राज्यपरंपरा अक्षयी चालेल अशी दुर्घट स्थळें (कोट किल्ले वगैरे) बांधलीं तें सर्व स्वामींच्या आशीर्वादप्रतापें साधून मनोरथ पूर्ण झाले ? ' (म्हणजे राज्यसाधनाच्या पूर्वी किंवा प्रारंभीं समर्थ्यांचा शिवबावर अनुग्रह झाला होता हें उघड आहे.) आतां याउपरी संपादिलेले सर्व राज्य श्रीगुरुचरणीं अर्पण करून सर्व काळ गुरुसेवेत घालवावा असा विचार मनांत आणला परंतु समर्थ्यांनींच शिवबांस आज्ञा केली कीं ' तुम्हांस पूर्वी धर्म सांगितले तेच करावे तीच सेवा होय ! ' यावरून कोठें तरी समर्थ्यांचा निकट वास घडावा म्हणजे निदान वारंवार गुरुदर्शन तरी होईल व यासाठीं समर्थ्यांनीं जवळपास श्रीराम स्थापना वरून सांप्रदाय दिगंत वाढवावा अशी महाराजांनीं समर्थ्यांची प्रार्थना केली. ती ऐकून (तेही) समर्थ्यांनीं स्वतः गिरिकंदरीं वास करून चाफळीं श्रीरामाची स्थापना केली व सांप्रदाय दिगंत वाढविला. त्यास चाफळीं श्रीची पूजाअर्चामहोत्सव यथासांग चालावा

व मारुतीची जेथे जेथे स्थापना झाली होती तेथे तेथे पूजाउत्सवासाठीं ग्रामभूमि वगैरे उत्पन्न करून द्यावे अशी महाराजांनीं समर्थांजवळ गोष्ट काढली तेव्हां समर्थांनीं सांगितलें कीं विशेष उपाधांचें कारण नाहीं पण श्रीची सेवा करण्याचा तुमचा निश्चयच आहे तर सांप्रदायाचा, राज्याचा व वंशाचा विस्तार होईल तस- तशा नेमणुका वगैरे करीत जा यावरून श्रीच्या पूजामहोत्सवासाठीं ग्रामभूमीचीं पत्रें महाराजांनीं पाठविलीं व चाफळच्या श्रीरामासाठीं १२१ गांव सर्वमान्य व १२१ गांवां ११ विघेप्रमाणें भूमि व ११ गांवां श्रीमारुतिकडे ११ विघेप्रमाणें भूमि नेमण्याचा आपला संकल्प समर्थांस कळवून समर्थांनीं आज्ञा घेतली त्यावरून शके १६०० मध्ये पत्रलेखनसमयीं सांप्रत (तूर्त) ३३ गांव ४१९ विघे भूमि, एक कुरण व १२१ खंडी धान्य नेमण्यांत आलें व उत्सवप्रसंगीं नक्त व धान्य समयाचे सभ्यास पाठवीत जाईन असें अभिवचन देऊन उत्सवादि अक्षरीं चाल- विण्याविषयीं समर्थांचीं आज्ञा मागितली. असें हें बहुमोल पत्र आहे. (शके १५७० स चाफळास श्रीची स्थापना झाल्याचें हनुमंतस्वामी लिहितात. शके १५८० च्या पूर्वी ती झाली याबद्दल प्रमाणें आहेत. तेव्हां समर्थांचा महाराजांवर अनुग्रह तत्पूर्वी झाला हें सिद्ध आहे.)

अठरावें प्रकरण ‘आनंदभुवन’ हें आहे. (यांत शिवरायांच्या राज्या- भिषेकानंतर महाराष्ट्र सुखसंयुक्त झाला त्याचें गौड वर्णन आहे. हें महाराष्ट्राचें राष्ट्रीय गीत आहे, महाराष्ट्रमहोदयाचें महत्कार्य घडवून आणणाऱ्या महापुरुषाच्या मुखांतून तें निघालें आहे. पहिल्या प्रकरणांत महाराष्ट्राच्या दुःस्थितीचें चित्र जसें दिसतें तसें या अठराव्या प्रकरणांत ती दुःस्थिती संपून सुखाचे दिवस आल्यानंतरचा पूर्ण संतोष व्यक्त होत आहे. ‘आनंदवनभुवन’ हें नांव समर्थांनीं शिवरायांच्या महाराष्ट्राला दिलें आहे. शिवरायांच्या अंमलाखालीं आलेल्या महाराष्ट्राच्या समिवाहेरच्या लोकांस उद्देशून ते प्रथमच सांगतात कीं) ‘एकवार आमच्या आनंद- भुवनांत जाऊन तर पहा. जन्मापासून मरेपर्यंत संसारदुःखें मागे लागलीच आहेत, प्रपंचाचे कष्ट ज्याचे त्यालाच माहीत असतात, पण आपल्या सर्व अडचणी दूर सारून एकवार आनंदभुवनांत जाऊन तर पहा ! तेथे कसा आनंद दुमदुमून राहिला आहे ! प्रेमानें जा अगर उदासीनपणानें जा पण तेथे एकदा जा. संसार- कष्ट भोगून त्रासले असाल तर ‘आम्हांस येथेच पुन्हां जन्मास घाल’ असें तुम्हीच देवाला विनवाळ ! अहो ! या आनंदवनभुवनांत काय काय मौजा माजून राहिल्या आहेत पहा ! रामरायाचा वेध लागून लोकांचें चित्त रामरूपीं लीन झालें आहे,

रामराजाचा सुखानुभव लोक घेत आहेत ! येथे लोकांस बहुत अपाय आजवर होत होते पण ' उपाय घाडिले देवे ' म्हणून आज सारा आनंद येथे पिकून राहिला आहे. पंचवटीच्या तपोवनांत तीस वर्षांमागे (शके १५६६) भी स्वप्नांत जे जे पाहिले होते ते ते आज (शके १५९६) तसेच घडत आहे. आमचे मागचे सुखस्वप्न आज खरे झाले आहे ! भी हिंडत हिंडत पुणे सातान्या-कडे गेलो तो स्वप्न खरे होणार अशी साक्ष तिकडे पटली, किती चळवळी (कल्लोळ) तिकडे सुरू झाल्या, समाधान वाटून या चळवळी सर्व यशस्वी होवोत अशी भी विघ्ननाशक देवाची प्रार्थना केली. स्वधर्माआड जीं जीं विघ्ने येत होती तीं तीं सारीं दूर पळालीं (उठिलीं), ' लोटिलीं कुटिलीं देवे । दापिलीं कापिलीं बहु '-सर्व विघ्नांचा रामरायाने निःपात केला. विघ्ने एकदोन नव्हतीं, तर विघ्नांच्या फौजा उठल्या होत्या, पण आमच्या बलभीमाने त्यांचा पार धुव्वा उडवून दिला—'घडिलीं चिडिलीं रागे । रडविलीं वडविलीं बळे. ' प्रथम हाक बेंब फार झाली, पुढे खत्तल. मांडिले—संहारास प्रारंभ झाला. देवाचे लोक खवळले, मुख्य देवच शस्त्रां घेऊन उठला, काय होत आहे हे न कळून लोक आश्चर्यचकित झाले. स्वर्गगाच कैलासाहून लोटली व—रामगंगा प्रगट झाली व अनंतानंत तीर्थे उत्पन्न झाली (रामप्रेरणा अनेकांस होऊन ते मूर्तिभूत तीर्थरूप झाले, तीर्थतुल्य पुण्यशील आत्मे प्रगट झाले). त्रैलोक्यभर देवाच्या फौजा सुटल्या, पटापट परतंत्रतेचे बंद सुटून लोक सुखस्वरूप झाले. फार मोठी मोहीम सुरू झाली. अनेक देव प्रगट झाले, देवांची गर्दी उसळली, देवदासांची फत्ते झाली. ज्याने मागे रासमे (गाढवे) राखिलीं तो विघ्नहर्ता गणेश आपले गण घेऊन लोकसाहाय्य आला (रामावतारापूर्वी देवांना बंदीत घालून रावणाने देवांचा छळ मांडला होता त्यावेळीं ' गणेश गाढवे वळी ' गणेशावर गाढवे वळण्याचा प्रसंग आला होता आणि बुद्धिदाता गणेश जडमूढ जीवांना बुद्धि देऊन स्वरूपाची ओळख करून देत असतो हे यथार्थच आहे !) अनेक सुस्वर वाद्ये वाजू लागलीं, नाना ध्वनींचे कल्लोळ उठले, छविने ढाला चालू लागल्या. विजयादशमीच्या सुमुहूर्ताने मराठ्यांच्या सर्व फौज सशस्त्र बाहेर पडतात तेव्हां शत्रूवर अनेक अनर्थ कोसळतात. कल्पांतासारखा समय प्राप्त झाला. म्लेंछ-दैत्य (रावण) बुडविण्यासाठीं देवांनीं ऋहाराष्ट्रीय लोकांचा कैवार घेतला.

बुडले सर्वही पापी । हिंदुस्थान बळवले ।

अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभुवनीं ॥ १९ ॥

बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंच्छसंहार जाहला ।

मोडिलीं मांडिलीं क्षेत्रे । आनंदवनभुवनीं ॥ २१ ॥

रामरायांनीं मारुतीच जनसाह्यार्थ धाडले तेव्हां त्यांच्या पुच्छाप्रमाणे ' वैभवे ध्रांव घेतली—महाराष्ट्रराज्य जिकडे तिकडे पसरुं लागले. ' येथून वाढला धर्म । रमाधर्म समागमें '—येथून धर्मसंस्थापनेचे कार्य सुरू झाले—रमा व धर्म ह्य० लक्ष्मी व धर्म—अभ्युदय व निःश्रेयस—ऐहिक संपत्ति व पारलौकिक ऐश्वर्य (यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ' या आचार्यांनीं केलेल्या धर्मशब्दाच्या व्याख्ये-प्रमाणे) दोहींचा उत्कर्ष झाला, स्वराज्य व स्वधर्म दोनही एकत्र नांदूं लागले व लोकांस फार मोठा सुखसंतोष वाटूं लागला. ' बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ पातकी.' चंद्रराव मोन्यांसारखे आत्मघातकी फितुर लोकही सारे नाहीसे झाले आहेत, किंवा द्वैतभाव (आपलेतुपलेण्याचा दुजाभाव) वाढविणारे दैत्य सारे नामोहरम झाले आहेत. तात्पर्य हे सारे देवद्रोही लोकः—

गळाले पळाले येले । झाले देशधडी पुढे ।

निर्मळ जाहली पृथ्वी । आनंदवनभुवनीं ॥२॥

याप्रमाणे स्वधर्माविरुद्ध सर्व विघ्ने दूर झाल्यामुळे आम्हांसारख्या ब्राह्मणांना—

उदंड जाहले पाणी । स्नानसंध्या करावया ।

जपतत्र अनुष्ठाने । आनंदवनभुवनीं ॥२५॥

आतां तरे, पुरश्चरणे, अनुष्ठाने, स्नानसंध्यादि धर्मकर्म करायला भोक्कळिळ झाली, ब्राह्मणांचा धर्ममार्ग भोक्कळा झाला, ब्राह्मण्य रक्षिले गेले.

लिहिला प्रत्ययो आला । मोठा आनंद जाहला ।

चढता वाढता प्रेमा । आनंदवनभुवनीं ॥२०॥

' धर्मसंस्थापनार्थाय संभवाभि युगे युगे ॥' असे जे भगवंतांनीं गीतेत वचन दिले आहे त्याचा प्रत्यय आल्यामुळे मोठे समाधान वाटत आहे.

रामवरदायिनी माता । गर्द घेऊनि ऊठिली ।

मदिले पूर्विचे पापी । आनंदवनभुवनीं ॥२९॥

प्रत्यक्ष चालिलो राया । मूळराया समागमें ।

नष्ट चांडाळ ते खाया । आनंदवनभुवनीं ॥३०॥

भक्तांसी रक्षिले मार्गे । आतांही रक्षिते पहा ।

भक्तांसी दिधले सर्वे । आनंदवनभुवनीं ॥३१॥

रामवरदायिनी भवानी माताच गर्द घेऊन उठली आहे तेथे काय कमी आहे ? ही मूळमाया जगदंबा प्रत्यक्ष रायासमागमें (शिवरायाबरोबर) चालली आहे, त्याच्या देहांत ती नांदत आहे, त्याच्या द्वारे ती नष्टचांडाळसंहाराचे व भक्तरक्षणाचे कार्य प्रत्यक्ष करित आहे. तिने आपल्या भक्तांना सर्व कांहीं दिले आहे. आतां महाराष्ट्रांत ' आरोग्य जाहली काया । वैभवे सांडिली सिमा ' हा अनुभव येत आहे. देव, भक्त व जीव सर्व एक झाले आहेत. वेदशास्त्राध्ययन, पुराणे, धर्मचर्चा, जुन्या कवितेचा जीर्णोद्धार व नूतनकवित्व, संगीतवादनकला, सर्वांचा आनंदवनांत उत्कर्ष होत असून सर्व कला व विद्या ऊर्जितावस्थेस येत आहेत. याप्रमाणे ' रामराज्य भूमंडळी ' पुन्हां झाले आहे.

शेवटच्या द्वणजे (१९) एकोणिसाव्या प्रकरणांत शिव कैलासवासानंतर संभाजीराजांना समर्थानीं जे उपदेशपर पत्र पाठविले ते दिले आहे. त्यांत संभाजीच्या दुष्कृत्यांची प्रत्यक्ष निंदा न करितां शिवरायाचा उत्कृष्ट कित्ता गिरवण्यास ' त्याहून विशेष ' करण्यास त्यांनीं संभाजीस सांगितले आहे. पत्र अत्यंत मुत्सद्दीपणाचे. पण सरळभावाचे असून संभाजीच्या निमित्ताने त्यांत समर्थानीं महाराष्ट्रीयीयांस निरंतर प्रोत्साहन मिळेल असाच सुंदर बोध केला आहे:—दुश्चितपणा टाकून एकांतीं तजविजा करित बसावे, कार्याकार्यविचारणा करावी, कांहीं उग्रता सोडावी व कांहीं सौम्यता धरावी, स्वजनांची चिंता करावी, त्यांच्या कल्याणाच्या मार्गाचे चिंतन करावे, कारवान्यांचे अपराध क्षमा करावे व त्यांना सुखी करून कामाकडे लावावे. पाणवठ्यावरचे तुंबजर मोकळे केले नाहीत तर पाणी चालत नाही, पाट फोडल्याशिवाय प्रवाह चालू होत नाहीत, त्याप्रमाणे मुत्सद्दी व कर्ते पुरुष जर ठिकठिकाणीं डांबून राहिले तर राज्याला हितकर नाही, ते कामांतच गुंतवले पाहिजेत. लोक राजी करून राज्य करावे. आपापसांत भांडूं नये, आपले हासे व तिसऱ्याचा लाभ !

श्रेष्ठीं जे जे मेळविले । त्यासाठीं भांडत बैसले ।

मग जाणावे फावले । गलिमांसी ॥ ६ ॥

सकळ लोक एक करावे । गलीम निवडून काढावे ।

ऐसे करितां कीर्ति धावे । दिगंतरीं ॥ ७ ॥

आधीं गाजवावे तडाखे । मग भूमंडळ धाके ।

ऐसे न करितां धके । राज्यास होती ॥ १० ॥

बहुत लोक मिळवावे । एक विचारें भरावे ।

कष्ट करौन घसरावे । म्लेच्छांवरी ॥ १३ ॥

आहे तितुकें जतन करावें । पुढें आणीक मिळवावें ।

महाराष्ट्राज्य करावें । जिकडे तिकडे ॥ १४ ॥

हा सुंदर तेजस्वी वाणीचा उपदेश संभाजीस पचला नाही, हा भाग निराळा.

शिवराजास आठवावें । जीवित्व तृणवत् मानावें ।

इहपरलोकीं रहावें । कीर्तिरूपें ॥ १६ ॥

शिवराजाचें आठवावें रूप । शिवराजाचा आठवावा प्रताप ।

शिवराजाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळीं ॥ १७ ॥

सकळ सुखांचा त्याग करून राज्यसाधनाचा योग साधावा, शिवराजाचें चरित्र आठवावें व ‘त्याहूनि करावें विशेष । तराच म्हणावें पुरुष’—पण हा सदुपदेश संभाजीनें मनावर ठसवून घेतला नाही.

(२) राजकारणविचार—लोकसंग्रही कार्यकर्ते.

(१) समर्थसंप्रदायाचीं लक्षणें व नियमः—(१) लिहिणें (२) वाचणें (३) अर्थांतर सांगणें (४) आशंका निवृत्ति म्ह० शंकासमाधान करणें (५) प्रचीति (६) गाणें (७) नाचणें (८) ताळी वाजविणें (९) अर्थभेद (१०) प्रबंध (११) प्रबोध (१२) वैराग्य (१३) विवेक (१४) लोक राजी राखणें (१५) राजकारण (१६) अव्यग्रता (१७) प्रसंग म्ह० देश-कालवर्तमान जाणणें (१८) उदासीनता म्ह० अलिप्तता (१९) समानता म्ह० ज्याचे त्यापरी समाधान राखणें व (२०) रामउपासना म्ह० रामभक्तिरंगानें लोकांस वेध लावणें; भक्तिसहित अध्यात्म साधणें. श्रीसमर्थांनीं हीं २० लक्षणें आपल्या सांप्रदायिकांच्या ठिकाणीं अवश्य पाहिजेत म्हणून येथें सांगितलें आहे. (यांतील लेखनवाचनअर्थांतर याच्या स्पष्टीकरणार्थ १९ व्या दशकाचे पहिले दोन समास पहा. प्रचीति म्ह० स्वानुभव. याचें स्पष्टीकरण द. १० स. ८ व द. १३ स. ७ मध्ये पहा.) प्रबंध ह्य. काव्यरचना, लोकानुग्रहार्थ वा भगवत्प्रसादार्थ केलेली काव्यादि रचना. धीट पाठ प्रासादिक असे कवितेचे तीन प्रकार (द. १४ स. ३) आहेत त्यापैकीं प्रासादिक कविताच प्रशस्त होय. कवित्वरचना व प्रबोधशक्ति म्ह० दुसऱ्याच्या हृदयांत बोध उतरविण्याची शक्ति हे मुख्य गुण उपदेशकाच्या अंगीं पाहिजेत. त्याच्या साधनार्थच पहिलीं अकरा लक्षणें सांगितलीं

राजकारणविचार.

व. क. १६३२
वैगदेगळे उ. व. ....
परि...
अंतर्ग...

आहेत. उत्तम लिहितां वाचतां येणे, अर्थांतर व अर्थभेद...
सांगतां येणे, गायनवादननर्तन, प्रबंध म्ह० कवित्वशक्ति व प्रबोध ह्यं...
णामकारक व्याख्यान करण्याची शक्ति हे गुण प्रथम अंगी आणल्याशिवाय समर्थ...
संप्रदायांत उपदेशक होण्याचा अधिकार कोणासच नसे. पूर्ण हे केवळ बहिरंग...
शिक्षण झाले. एवढ्यानेच कार्यभाग होत नाही. विवेकवैराग्याची अंतर्ग-
अभ्यासही पाहिजे, त्यावांचून वरील गुण केवळ पोटविद्येच्याही उपयोगी पड-
तील. (विवेकवैराग्याचे विवरण द. १२ स. ४ मध्ये पहावे. विवेकही पाहिजे
आणि वैराग्यही पाहिजे. 'विवेके अंतरीं सुटला । वैराग्ये प्रपंच तुटला । अंतर्बाह्य
मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ ' या ओवींत विवेकवैराग्य व उदासीनता यांचे
थोडक्यांत दिग्दर्शन केले आहे.) हे बहिरंग व अंतरंगगुण अंगी बाणले म्हणजे
उपदेशकाचा अधिकार प्राप्त झाला. अशा पुरुषाला म्हण ' राजकारण ' करायला
हरकत नाही. देशकालप्रसंग जाणणे, अव्यग्रता, समानता, व लोक राजी राखणे
म्ह० लोकसंग्रह हे चार थोर गुण मात्र त्याच्या अंगी पाहिजेत. या
सर्वगुणांचा कळस म्हणजे उत्कट रामोपासना. ' वेध लावी जना भक्तिरंगे '
अशी त्याची निष्काम रामभक्ति उत्कट पाहिजे. प्रचीति म्ह० स्वानुभव. त्यावांचून
त्याचा लोकांवर परिणामच व्हायचा नाही. सांप्रदायिकाने ' आचार राखणे ।
आधीं । स्नानसंध्या पवित्रता ' हे सांभाळलेच पाहिजे. (२१) आचार. (२२)
न्यायनीति राखणे (२३) नित्य भिक्षाभिषाने प्रेक्षकभक्त धुंडीत फिरणे (२४)
सावधान व (२५) साक्षेप ह्य० निरलसपणे सततोद्योग करणे. ह्या पंचवीसही
लक्षणांचा सर्वावेश प्रचीति, प्रबोध व प्रयत्न ह्या तीन शब्दांत होतो, व या
लक्षणांचा उपयोग जनतेस करून देणे ह्य० हरिकथानिरूपण व राजकारण हीं दोन्ही
कार्ये अचूक करणे हा समर्थसंप्रदायाचा उद्देश आहे. ह्या गुणांचा समाजांत प्रसार
व्हावा व राष्ट्राचा प्रपंच उत्तम प्रकारे सावरावा अशा हेतूने समर्थानीं आपला
संप्रदाय उभा केला. याच गुणांचे अधिक स्पर्शकरण पुढील वेच्यांतून होणार
आहे. हे गुण ज्याच्या अंगी आहेत तो म्हंत. म्हंती सोपी नाही. (२) म्हंती
सुळावरील पोळी आहे. लोक नानाविकारी आहेत, अन्यायाने वागतात, दुःख
भोगतात, हितबोध केला तरी ऐकत नाहीत, उद्धटपणाने वागतात, त्यांच्या संग-
तीने शीण होतो. ' लोक मोठा अनावरु ' आहे, तथापि त्यांच्या कल्याणार्थ म्हं-
ताने हे सर्व सोसले पाहिजे. समर्थांचा हा अनुभवच आहे. समर्थानीं संप्रदायिक

उभे केले पण त्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न कसा सोडविला ? फंड उभारावेत तर पैशांच्या लोभाने ' फंडगुंड ' निर्माण होऊन संप्रदाय नासायचा ! ह्या नस्त्या व्यापांत न पडतां त्यांनीं (३) भिक्षा ही कामधेनु शिष्टांच्या हातीं दिली ! लोकोद्धाराचें कार्य निर्लोभ पुरुषांच्या हातूनच होतें, तें रामकार्य अशा बुद्धीनें करणारेच लोक पाहिजेत, ' पगारी व्हालंटीअरांचे ' तें काम नव्हे ! भिक्षेनें स्वतंत्रता राहते, लहानथोर परीक्षितां येतात, देशाटण होतें, निर्भयता वाढते, सत्पात्र शोधून काढतां येतात, ईश्वरप्राप्ति होतें. आणखी काय पाहिजे ? निर्वाहासाठीं भिक्षा मागणें हें या संप्रदायाचें एक अंग आहे. भिक्षेचे ओझे लोकांवर पडूं नये, ' बहुत आणितां घ्यावे । मुष्टि येक ' म्हणजे लोकही आवडीनें भिक्षा वाढतात. **यापुढें (४) बोलघेवडे आणि कार्यकर्ते** अशीं दोन चित्रे या प्रकरणांत दाखविलीं आहेत. पहिला यशस्वी व दुसरा अपेशी होतो. ' यत्नाचा लोक भाग्याचा ' ' हिंडतां शाहणे होतें ' ' प्रसंगें वर्ततां आलें ' ' अनुष्य राखिले राजी ' ' मैत्रिकीं हीं विटों नेदी ' इ० कार्यकर्त्यांचीं लक्षणें आहेत. ' कार्यकर्ता तो झांकेना । वेध लावी विश्वजना '—हें अगदीं खरें आहे. शाहणे उदंड कष्टतात, मनोगतसूत्रें जाणतात, माणूस तोडीत नाहींत, बहुत साहतात, व कीर्तिरूपें उरतात. कार्य वेघानें साधत नाहीं, विवेकानें साधतें. आतां करंटे बोलतच राहतात, क्रिया करीत नाहींत. ' सांगोंच जाणतीं सर्वें । कर्ता कोणी दिसेचिना ' जाणतेनेणते बळेंच सांगत सुटतात, त्यांचे निश्चयही अनेकांचे अनेक असतात, त्या सतामतांच्या गलबल्यानें लोकांचा बुद्धिभ्रंश होतो. ' करंटे मिळाले सर्वें । जो तो बुद्धीच सांगतो ' पण आधीं आपणाला स्वतःला सांगावें, स्वतः बोलण्याप्रमाणें चालावें, तें कोणीच करीत नाहीं ! प्रत्ययानें बोलल्याशिवाय लोकांस पटत नाहीं व या करंठ्यापाशीं शब्दज्ञान अमूय असतें पण प्रत्यय तेवढाच नसतो ! असे करंटे मिळाले म्हणजे भांडणें होतात व श्रोतेवक्ते तसोगुणी होतात. बोलतां बोलतां फलहास पेटतात, आरडाओरडा करितात, व कारामारीस उठतात. वक्ता नेणता असला म्हणजे सभा उधळतात; आग्रहनिग्रहविग्रह सर्व प्रगट होतात. हें सर्व जाणतेपणाच्या व प्रत्यय-ज्ञानाच्या अभावीं होतें. जेथें प्रत्ययज्ञान नाहीं तें करंटेपण.

(५) कार्यकर्त्यांचीं उत्तम लक्षणें सांगितलीं आहेत तीं सर्व कार्यकर्त्यांनीं अवश्य ध्यानांत ठेवावीं. आपण जेऊन दुसऱ्यांस जेववितों तसें आपण ज्ञानानें संतृप्त होऊन तेंच ज्ञान इतरांस सांगावें. तरणान्यानें बुडणान्यास बुडूं देऊं नये.

तात्पर्य ' शरीर परोपकारीं लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें. ' अडलेंगांजलें जाणावें. दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी व सुखानें सुखी व्हावें. सौम्य भाषणानें प्राणि-मात्रांस मिळवून घ्यावें. क्षमारूपानें सर्वांचें सर्व सोसावें. कोणी धिक्कारून बोललें तरी शांति अचळ असावी. ' दुर्जनांसी मिळोन जाती । धन्य ते साधु ' अशा उत्तम गुणांनीं युक्त तोच पुरुष भूभंडळीं धन्य होय. ' आपण स्वयें कष्टावें । बहुतांचें सोशीत जावें । झिजोन कीर्तीस उरवावें । नाना प्रकारें.' आपलें असो, पराचें असो, काम पुढें आलें कीं करीत जावें. कोणी बरें बोलले तर आपणांस सुख वाटतें चिमटा घेतला तर जीव कासावीस होतो, ह्मणून आत्मवद् इतर जीव मानावे. आपणावरून दुसऱ्याला राखात जावें. दुसऱ्याला दुःख देणारी वैखरी अपवित्र होय, ती कधीतरी आपला घात केल्याशिवाय राहणार नाहीं. पेरावें तें उगवतें, बोलवें तसें प्रत्युत्तर येतें, म्हणून मृदु बोलवें, कर्कश बोलूं नये. आपल्या पुरुषार्थवैभवानें बहुतांस सुखी करावें, कष्टीं करणें ही राक्षसी क्रिया होय. दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध, पारुष्य (कठोरपणा) हें गर्तित आसुरीसंपत्तीचें लक्षण म्हणून सांगितलें आहे, ह्मणून या दुर्गुणांना शिवों नये. उत्तम गुणांच्या पुरुषाला लोक शोधित येतात, क्रियेवीण शब्दज्ञानाला तुच्छ लेखतात. अंतरापासून भक्ति व उत्तम गुणांचें वर्तन (भक्ति व सदाचार) हें ज्यापारीं आहे त्या महापुरुषाला लोक धुंडीत येतात. त्यानें समुदाय करावे व भक्तियोगानें देवाधिदेव प्रसन्न करावा. आपत्यापार्गे भक्तिसार्ग चालू रहावा यासाठीं समुदाय करावा. ' हातोपार्तीं देव वोळे ' अशा उत्कटभक्तीनें देवाचे उत्सव करावे. ज्याला समुदाय करायचा आहे म्हणजे शिष्यसंप्रदाय वाढवायचा आहे त्यानें दोन गोष्टी लक्ष्यांत ठेवल्या पाहिजेतः एक, उत्तम प्रबोधशक्तीनें लोकांचें मनोगत त्यानें हातीं घ्यावें व दुसरें, त्यानें बोलण्या-प्रमाणें चाललें पाहिजे ! याप्रमाणें विवेकानें वागून मानत मानत शिकवावें. कोणास कांहींच न सागावें आणि भगवद्भजन वाढवावें; ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या, भक्त-मंडळ्या मानाव्या व संतमंडळ्या शोधाव्या; मळमळित अवघेंच टाकून उत्कट भव्य घ्यावें, निस्पृहपणें व अलिप्तपणें आपणास राखावें; सज्जनांस निववावें व दुर्जनांस राखावें; समुदाय साधनाभ्यासाला लावावा; कोठेही लालचींत न पडतां जनांस आपला वेध लावावा; भक्ति, ज्ञान, अनुष्ठान, चातुर्य सर्व कांहीं उत्कट असावे; विवेकांत सांपडत नाहीं असें कांहींच नाहीं म्हणून एकांतीं विवेक करावा; आत्मा-रामाला ओळखून सर्व कार्य करावें. एकांतीं अखंड तजविजा चाळणा करावा ह्मणजे राजकारण सुचतें; नानाचर्चा व शंकासमाधानें शास्त्राधारें करावेंत

ह्मणजे अनुमानें मोडून टळवट म्हणजे सुविचारांचा हमरस्ता पडून जातो, देशोदेशींचे लोक येतात व ‘जाणती परी आढळेना । काय करितो तें कळेना’ म्ह० याच्या जाणतेपणाचा प्रकार (पत्ता) कोठवर आहे व हा काय करितो हें कोणास कळून येत नाही; फड ह्म० भेद पडले असतील ते मोडून हा ऐक्य करितो, समजूत काढतो, परांतर राखून सर्वकांहीं करितो; आपण करितो व करवितो, विवरतो व विवरवितो, भक्तिमार्गानें चालतो व चालवितो व याप्रमाणें आपलें ज्ञान दुसऱ्यांस देऊन आपणांसारखे अनेक लोक शाहणे वरून सोडतो ! जुन्या पिढीच्या लोकांचा कंटाळा आला तर नवीन पिढी हातीं धरितो पण होईल तितक्यांना शाहणे करितो; धकाधकीचा मासला दुर्बळांना साधत नाहीं ह्मणून तो बलिष्ठांना शिकवून तयार करितो. हा जर आधींच धैर्य व तणावा सोडून निराश वनेल व लोकांच्या हातून कांहीं होत नाहीं ह्मणून रडत वसेल तर प्रपंचाचा शेवट गोड कसा होईल म्हणून हा हिंमतीनें कायें अंगावर घेऊन लोक तयार करितो. कार्यकर्त्यांचीं हीं आणखीं कांहीं लक्षणे सांगितलीं आहेत. आतां कोणत्या गुणांनीं लोकप्रिय होतो. तें पाहूं(६) अंतरपरीक्षा व सोशिकता:— संसारीजनांना व निस्पृह व विरक्त महंतांना अशा उभयकोटीच्या लोकांना ह्या दोन्ही गुणांची आवश्यकता आहे. एक सुखी व एक दुःखी असे दोन प्रकारचे लोक जगांत दिसतात, व हा भेद प्रारब्ध भिन्न म्हणून झाला असे समजतात. यांना अशूक यत्न करितां येत नाहीं, आपलें चुकतें कोठें व आणल्या कोणत्या अवगुणांमुळे अपेश आले याचा विचार न करितां हें प्रारब्धावर ढकलतात ! अपेशाचें मुख्य कारण प्रयत्नांत कोठें तरी चुकतें, लोकांना वश करितां येत नाहीं हें होय ! जो स्वतःला ओळखीत नाही तो दुसऱ्याचें काय जाणणार ? न्याय सोडल्यामुळेच लोक दोन होतात. ‘लोकांचें रुनोगत कळेना । लोकांसारिखे वर्तवेना’ म्हणून कलह उठतात, कलह वाढून उभयपक्ष कष्टी होतात, मुख्य प्रयत्न बाजूला राहून श्रम मात्र होतात. ही वागणूक चुकीची आहे. नाना लोकांची परीक्षा करावी व ज्याचे त्यापरी वागावें म्हणजे अपेश, कष्ट, व श्रम टळतात. ‘दुसऱ्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष (कैवार, वाजू) घेणें’ हा लौकिक प्रकार सर्वत्र दिसतो, दस्तुतः आपलें चुकतें कोठें हें पाहिलें पाहिजे ! भलेपण मिळवायचें तर सोसलें पाहिजे. ‘बोलतो खरें चालतो खरें । त्यास मानिती लहानथोरें.’ शिवाय न्यायान्याय लोकांना कळत असतो. लोक सहसा चुकत नाहीत, आपलेंच चुकतें, व म्हणून आपणच अधिक

सोशिकता व क्षमा धारण केली पाहिजे, लोकांना कळत नाहीं ह्मणून (जाणत्यानें) क्षमा केली पाहिजे, न केली तर बरोबरी होते. चंदन झिजत नाहीं तोंवर त्याचा सुगंध कळत नाहीं व तो कळला नाहीं तोंवर चंदन व इतर वृक्ष सारखेच वाटतात. जनांचें अंतर निवळत गेलें म्हणजे सख्य होते व जगदंतरीं सख्य झालें कीं लोक वळले असें समजावें. जनीजनार्दन वळल्यावर त्रैलोक्यांत अशक्य काय आहे ? सर्वांना राजी राखणे कठिण आहे (हें विरळ पुरुषालाच साधते). 'पेरिलें तें उगवतें । उसणें द्यावें घ्यावें लागतें' म्हणून दुसन्याचें वर्म कधीं काहूं नये. 'हें अवघें आपणापासीं । येथें बोल नाहीं जनांसी । शिकवावें आपल्या मनासी । क्षणक्षणा॥' क्वचित् दुर्जनाशीं प्रसंग होऊन क्षमेचा धरि सुटला तर सौनेचि स्थळत्याग करावा. लोक अनेक प्रकारच्या परीक्षा करितात पण अंतर्परीक्षा करित नाहीत म्हणूनच करंटे होतात ! एकादा मरायचें आहे हें जाणून भलेपण राखावें. लहानथोर, आपलेपारखे, या सर्वांसी वाढत्या स्नेहानें वागतां आलें पाहिजे. हरिकथा, अध्यात्मनिरूपण, भलेपणाचें राजकारण हें सर्व योग्यप्रसंग व स्थलकाल पाहिल्यावांचून करणें व्यर्थ आहे. पुष्कळ विद्या शिकला पण प्रसंगमान चुकत गेला तर त्या विद्येचा काय उपयोग ?

(७) लोकसंग्रही पुरुष कसा असतो ? जो दुसन्याचें दुःख जाणतो, ऐकून वांटून घेतो, शारीरिक दुःखें औषधें देऊन व मानसिक दुःखें सद्विचारांचें बळ देऊन दूर करितो, न्यायान्याय सोसतो, कोणाचेंही न्यूनपैशून्य प्रगट न करितां झांकतो, त्यामुळे दुसरा मनुष्य पश्चात्तापानें शुद्ध होऊन सुधारतो. तो 'क्षमून' हितकर्ता आहे असें सर्वांच्या अनुभवास आल्यावर त्याच्याविषयीं पूज्यबुद्धि वाढते व लोक वश होतात. त्यालाच लोकसंग्रही म्हणतात. तो मनानें लोक पारखतो पण बोलत नाहीं. आधीं प्रपंच शोधावा. 'अरत्र मानतां लोकां परत्र सहजीं घडे' म्ह० व्यवहारांतली वागणूक लोकांना पटली कीं परमार्थाचा बोध ऐकायला ते तयार होतात. तो ज्याचें त्यापरी वागून अंतर प्रसन्न राखतो. साणसांना ज्याच्या संगतींत सुख वाटतें त्याच्याकडे तीं धांवतात. बहुजनसमाज हा देवरूपच आहे म्हणून मनुष्यांना तो राजी राखतो. आशारहित, तापसी व ज्ञानी असा जो पुरुष जगदंतरीं मिळून जातो तो देवाचाच अंश होय व ह्मणूनच तो जाणत्यानेणत्या सर्वांस हवाहवासा वाटतो. त्याचें कर्मउपासनाज्ञान प्रत्ययाचें असतें. तो आपल्या प्रबोधशक्तीनें बद्दांस सोडवितो. समर्थ म्हणतात कीं खरा लोकसंग्रहकारी माझा त्रैलोक्यनायक राम असून मी त्याचा केवळ अनन्यसेवक आहे.

पुढील ३१४ प्रकरणे एकाच प्रकारची आहेत. कार्यकर्त्यांना लोक आपलेसे करितां आले पाहिजेत. ही वशीकरणविद्या राजकारणाचा प्राण आहे, लोकसंग्रहाचा आत्मा आहे. (८) लोक राजी राखावे असा बोध समर्थींनी वारंवार याच-साठीं केला आहे. जेथे जन वळले तेथे अंतरात्मा ह्य० परमेश्वरच प्रसन्न झाला असे समजावे. ‘ अरे कांरे अहो कांहो ’ असा जगाचा नियम आहे, म्हणून अमृतोत्तरे बोलावीं. ‘ स्तवावे बहुतां लोकां मानावे बहुतांपरी । विध्युक्त विश्व वंदावे निंदा हे आत्मघातकी ॥ ’ अनेकांत अनेक गुण असतात, त्या गुणांकडे लक्ष देऊन त्यांचे गौरव करावे, विश्व वंदावे ही शास्त्राज्ञाच आहे, पण शास्त्राज्ञेपेक्षा मनाच्या कळकळीनेच वंदावे. जिव्हाळा पाहिजे. ‘ शिकले शब्द ते थोडे जिव्हाळा पाहिजे बरा. ’ विद्या कमी असली तरी चालेल पण वागणे जिव्हाळ्याचे पाहिजे. सतःसतांच्या गलबल्यांत-वादांत पडूं नये, त्याने बुद्धि विघडते, अहंभाव वाढतो. आपण तर ‘ नेणते व्हावे जाणत्यानेणत्यांमधे. ’ मोठेपणाचे बीज दुसरीकडे आहे. ‘ महत्व जाणती कळ ’ ह्य० जाणतेपणाला महत्व आहे, जाणतेपणा असेल तर महत्व न मागतां प्राप्त होईल. नेणत्यांस मिळवून घेऊन सांगावे, जाणतेपणाची छाप अपाप पडेल. ‘ नेणत्यांला मिळों जाणे पुढे सांगे हक्क हक्क ’— संसार हा बहुचक्र (बोहोचक्र, अनावर) आहे. अनेक स्थळीं अनेक माणसांसी प्रसंग येतात. दारची व घरची माणसें राजी राखावीं. ‘ मंगले चित्त जाणावे रक्षावे बहुतांपरी ’ कोणाचे चित्त कां कशाने भंग पावले-खिन्न झाले हे जाणून भंगाचे कारण काढून टाकावे, मन तुटून देऊं नये, प्रीति जोडावी, फुटून देऊं नये. वागतां आले पाहिजे. ‘ सकळां राखणे राजी । हे मुख्यभक्ति जाणजे ’——अभ्यास करावा, अभ्यासाने सर्व कांहीं साधते. ‘ जीव जीवांत घालावा, चालावा भक्तिमार्ग हा. ’ सर्वांतर्थांनी रामाला प्रसन्न ठेवणे हा भक्तिमार्ग चालवावा. निरूपणाच्या योगाने ही विद्या सर्वत्र पेटावी व नेणते असतील ते जाणते करावे. निश्चय विंबवावे, प्रत्यय दावावे, उकलून सांगावे, सांगतां सांगतां प्रसन्नतेने हंसावे, कंटाळा किंवा त्रास मानूं नये. लोक चुकले तरी त्यांना झिडकारूं नये. सर्वास मनापासून वोढावे, वेधावे, लोकांचीं मने सुविचारांनीं भरून टाकावीं, मृदु शब्दांनीं सर्वांसी बोलावे. ‘ मैत्रिकी सर्व लोकांसी

१ जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत । हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥ (ज्ञानेश्वर). ‘ सर्वाभूतीं भगवद्भाव ’ ठेवण्यास नाथ सांगतात. ‘ विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म ’ अशी तुकोक्ति आहे.

मनापासून जाहली ' ह्यणजे भक्तिमार्ग चालला. अंतरे मिळालीं, लोक वेधले ह्यणजे त्यांना वियोग सहन होत नाहीत—लोक सोडून जात नाहीत. सर्वांचा एकजीव होतो, सर्व सुखी होतात. इष्टमित्र मिळतात, फार काय पण ' राजकी भोंवती येती । तेहो त्यासीच बोढती ! ' असा हा भक्तीचा जिव्हाळा आहे. (९)

मना मनासि मिळणी झाली पाहिजे. ' खुणावितां खुणावला । मने खुणेसि पावला ' तोच विचक्षण होय. मनाने प्रसंग विवरतो व तनाने (शरीराने) वागतो, चुकत नाहीं ताचे चतुर होय. ' तनास भेटलीं तने । मनासि चूकलीं मने ' ह्य० शरीरे एके ठिकाणी आहेत पण मनासनाची गांठ कधीही पडत नाहीं तर उद्योग कांहीं नाहीं ! दोघांकडे गैरसरजुती पसरत जातात व ' परस्परे चुकामुकी ' होते. एका वैठकींत, एका भंडळांत, शेजारी-शेजारी आणसे वर्षानुवर्षे बसत राहिलीं आणि त्यांच्या मनांचे ऐक्य झाले नाहीं तर ते सहकारित्व फुकट आहे ! ' रुढ्यास भेटले रुढे । करील काय बापुडे म्हणून मनाने मनाच्या खुणा जाणाव्यात म्हणजे ' दुणा लोभ ' वाढत जातो. समर्थ जरा कोणाने विचारतात ' उगेचि वेचले वये । मनासि भेटतां नये ! ' एवढे मोठे झालांत पण अजून मनास भेटायचे तुम्हांला साधत नाहीं ! ' मने मनास राखणे । सुखें सुखास चाखणे, हे शिकले पाहिजे. ' न सांगतांच जाणणे । खुणेसि खूग वाणणे ' असो. भरीं भरले नाहीं (ह्यास पेटले नाहीं) ह्यणजे म्हत्व कधींच ओसरायचे नाहीं. प्रसंगमान राखावे, परांतरास जाणावे, विचारपूर्वक प्रेतन करावा व ' मने मनासि मिळणी ' करून कर्म साधावे. (१०)

जगत्तायक याचा विचार केला पाहिजे. कोण राजी राखिले, कोण मनीं भंगिले हे क्षणक्षणा पहावे. थोडे बोलून समाधान करावे, कोणावर रागवायचा प्रसंग आला तरी त्याचे मन धरावे, तोडूं नये. लोक राजी राखून सर्व कांहीं करावे, विवेकाने लोक संभाळावे. सर्वत्र कीर्ति माजून भेटीचा हव्यास उपजेल ते करावे. जो जो भेटेल तो तो नष्ट, मग ' अवघे नष्ट येकला भला । कशावरुनी ? ' असेच कोणीही म्हणेल. ओस मुलखांत जाऊन काय पहायचे आहे ? लोकांवेगळे कोठे रहायचे ? म्हणून ' तन्हा खोटी, सांडते ध्यावे. ' ज्याला लौकिकांत वर्ततां येत नाहीं तो म्हंन—कार्यकर्ता नव्हे, त्याने आपला परमार्थ श्रवण करीत काळ कंठावा. अभ्यासे प्रगट व्हावे नाहीं तर झांकून असावे, पण ' प्रगट होऊन नासावे । हे बरे नव्हे. ' शेत पेरून ते वाहायचे नाहीं, जवाहीराचा धंदा पत्करून गांवोंगांव

फिरायचें नाहीं, लोकसमुदाय मिळवायचा पण संभाळायचा नाहीं याला काय म्हणावें ? प्रेस चढते वाढते राहिल तरच परमार्थ पसरेल. सुरळित (संगीत) चालला तर तो व्याप नाहीं तर संताप. मूर्ख मूर्खपणाने भांडतात व शहाणेही तसेच बळह करुं लागले तर फजतीला पारावार राहणार नाहीं, असो ज्याचा त्यानें विचार करावा व अनुकूल पडेल तसें वर्तावें. (११) लोकवशीकरणाचा मंत्र ज्याला उमगला त्याला काय उणें आहे ? तें चातुर्य कसे मिळवावें ? ‘ जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा. ’ वारंवार परांतराचा शोध घ्यावा. दुसऱ्याच्या जीवीचे कळत नाहीं, परांतर जाणवत नाहीं, रूग लोक कसे वश होतील ? ‘ जगदीश आहे जगदंतरीं ’ त्याला अकलेनें वळवावा.. वशीकरण म्हणजे चेटके करणे नव्हे. जो जगदंतरीं मिळाला तो जगदंतराचि झाला, हेच वशीकरण. श्रेष्ठ कार्य करील तो श्रेष्ठ, कनिष्ठ करील तो कनिष्ठ. जगदंतरीं मिळून जाण्यापरतें श्रेष्ठ कार्य कोणतेंच नाहीं. याला भगवंताने श्रेष्ठ बुद्धि दिली पाहिजे. ‘अवघेचि म्हगती आम्ही थोर ’ लोक अभिमानाने चालतात, पण विवेकी विवेकाने पाहतात. पोकळ अभिमान काय कामाचा ? ‘ सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निरभिमान ’ म्हणून सत्याचा, न्यायाचा पक्ष धरावा. न्याय शाश्वत असतो, अन्याय अशाश्वत असतो. न्यायअन्याय समान नव्हे. बाष्कळ आणि नेमस्त, तस्कर आणि भाग्यवंत एक कसे हातील ? सत्याचा व न्यायाचा अभिमान वाहणाऱ्याची म्हंती प्रगट असते, खोड्याची म्हंती कानकोडी होते. म्हंताला-कार्यकर्त्या पुरुषाला न्यायाचाच पक्ष घेतला पाहिजे. आतां त्याने लोकसंग्रह कसा करावा तें सांगतों. आचारविचारावांचून जें जें करावें तें तें शीण देण्यास कारण होतें म्हणून त्यानें आचारविचारशील, धूर्त व विचक्षण असे लोक शोधावे. धूर्त पाहिजेत, बाजारी नकोत. धूर्तापुढें बाजाऱ्यांचें कांहीं चालत नाहीं. मुख्याशीं सख्य केले कीं बाजारी सहजच त्याच्या मार्गे आले. दोन धूर्तीनीं एकमेकांस ओळखले कीं त्याचें मन चटकनू एक होतें, पण हें सारें गुप्चिप् केले पाहिजे. म्होरक्याचें मन वश केले कीं अनुयायी मार्गे आलेच, याप्रमाणें सामान्यजन व सज्जन आर्जव करीत येतात. ओळखीनें ओळखी साधावी, आपल्या बुद्धीनें बुद्धी बोधावी, नीतिन्यायाचा प्रशस्त मार्ग पुरस्करून पाखांडाच्या वाटा सोडून टाकाव्यात. ‘ वेष असावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ’ लोकांचा जिव्हाळा मोडूं नये. निस्पृह, परिभ्रमण करणारा, प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान सांगणारा, असा जाणता सज्जन दुर्लभ आहे. त्याचें

पाठांतर अपार असावे, त्यामुळे सर्वांचीं अंतःकरणे प्रसन्न होऊन लोक वेधले जातात. तो सदासर्वत्र संचार करणारा पाहिजे. तो एके ठिकाणीं बसून राहिल तर सारा कार्यभाग खुंटेल, म्हणून सावधपणे ज्याला त्याला भेटी देत त्याने हिंडले पाहिजे. हा वारंवार भेटावा इच्छा लोकांत प्रदीप्त झाली पाहिजे. अशा चतुर व गुणी सज्जनांच्या योगाने लोकांना समाधान मिळते.

(१२) लोकांना राजी राखावे, लोकांच्या मनोगते चालावे, जनांचे अंतर वेधावे, जगदंतरीं जगदीश वोळखावा इ. प्रकारचा उपदेश समर्थानीं जागोजाग जरी केला आहे तरी व्यवहारांत त्यांनीं एकंकार न करितां वर्णाश्रमधर्मानुरोधाने व युक्तायुक्तेच्या तारतम्याने वागावे असेच सांगितले आहे. कित्येक धर्मसंप्रदाय आणि देशभक्तिसंप्रदाय ' एकंकार ' करणे म्हणजेच सर्वांचे ऐक्य घडवून आणणे असे समजून एकंकाराला उत्तेजन देत असतात, पण समर्थाना हा वर्णाश्रमधर्माची घडी मोडणारा एकंकारपंथ नको होता. त्यांनीं एकंकारावर करडे अभिप्राय दिले आहेत व म्हणून ' एकंकारगजावरी पंचानन ' अशा प्रकारची त्यांची स्तुतिही करण्यांत येत असते. आतां समर्थींच्याच वर्णाने आपण त्यांचा उपदेश ऐकू.

(१) राजापारून रंकापर्यंत मनुष्यांच्या अनेक हारी आहेत त्या सर्वांची काय बरोबरी होऊं शकते ? देव दानव मानव (सात्विक, तामस, राजस किंवा जाणते, नेणते, व मिश्र) असे तीन प्रकारचे लोक आहेत. कांहीं योनी उंच व कांहीं नीच, कांहीं जीव श्रेष्ठ कोटीचे व कांहीं कनिष्ठ कोटीचे, कांहीं पापी व कांहीं पुण्यवंत, असे भेद व्यवहारांत आढळतातच कीं नाहीं ? ' एकांशे ' जग चाले हें देवांचे म्हणणे खरेच आहे, पण सामर्थ्यांत कमज्यास्तपणा असतो. एकाच्या (संताच्या) संगतीने जीव मुक्त होतात व एकाच्या (पतिताच्या) संगतीने रौरवनरकाचे दुःख भोगतात. साखर आणि माती दोन्ही पृथ्वीच, पण म्हणून कांहीं माती खातां येत नाहीं ! गरळ व आप दोन्ही प्रवाही पदार्थच, पण पाण्याच्या ऐवजीं विष पितां येत नाहीं ! पुण्यात्मा व पापात्मा दोघांतही एकच आत्मा नांदतो. साधु आणि भोंदु, मनुष्य आणि गधडे, राजहंस आणि कोंबडे, राजे आणि माकडे (दोघे उंचावर बसतात म्हणून) यांची समानता कशी होईल ? ब्राह्मण व महार दोघांत एकच आत्मा पण त्यांची एक संगत होऊं शकत नाहीं. पंडित व चाट पोरे काय एक होतील ? शूराहून भ्याडांचा अधिक सत्कार केला (ह्य० वरिष्ठ जागेवर नेमले) तर युद्धप्रसंगीं फजीतवाडा (नरकाडी) ठेवलेलाच. श्रीमंत

सोडून निर्घनाचा आश्रय केल्यास फळ काय गंगेचेही जळ आणि गटारभोऱ्यांतून वाहणारे जळच, पण भोऱ्यांतील पाण्याचे आचमन करवेल काय ? त्याप्रमाणे निंद्य सोडून द्यावे व वंद्य ते हृदयी धरावे आणि सत्कौर्तेने भूडळ भरावे. ह्मणून आधीं आचारशुद्ध राहावे व मग विचारशुद्ध व्हावे आधीं वैराग्यशील व सुबुद्ध व्हावे. उत्तमाला उत्तम आवडते, कनिष्ठाला उत्तम आवडत नाही म्हणून देवाने ह्या जगांत करंटे करून ठेवले आहेत ! न्यायनीति, कथापुराण, विवेकाने वागणे, लोक राजी राखून त्यांना पुण्यवंत करणे हे उत्तम गुण घ्यावे. मुलांच्या चालीने चालावे लागते तेव्हां त्यांचे मनोगत हातीं येते, तसे जनांस हळु हळु शिकवीत साहणे करावे (एकदम क्रांतिकारक कल्पना मनीं धरून समाज बिथरवू नये). वेढ्यांस वेडे ह्मणू नये, कोणाचे वर्म काढू नये, तरच निस्पृहाला दिग्विजय घडतो. अनेक स्थळीं अनेक प्रसंग पडतात ते जाणून सर्वजनप्रिय होऊन जावे. लोकांचे मनोगत ज्याला राखतां येईल त्यालाच म्हंती पचते, व लोक दश होतात. (२) जे आपल्याला कळत नाही ते जाणत्याला पुसावे, देहासकट मनोवेगाने तर फिरतां येत नाही. चर्मदृष्टीला (डोळ्याला) दिसत नाही ते ज्ञानदृष्टीने (विवेकाने) पहावे, व बसल्याजागीं ब्रह्मांड ध्यानीं आणून समाधानाने रहावे. (हे सूक्ष्मदृष्टीचे विवेकी सज्जनच करू शकतात.) मूर्ख टोणप्यास हे विवेकाचे वर्म दोडून कळणार ? तो विवेक व अविवेक सारे एकच समजतो ! ईश्वराने नाना भेद केले आहेत, भेदां-मुळे सृष्टि चालली आहे, पण आंधळे परीक्षक मिळाले तर खरी परीक्षा (सारासार-विवेक) कसची होते ? करंट्याला उत्तम वस्तूची परीक्षा कशी व्हावी ? स्वतः जो दीक्षाहीन आहे त्यापासून दुसऱ्याला दीक्षा (संप्रदायपरंपरेचे ज्ञान) कशी मिळावी ? आधीं शुद्ध आचार पाळावे, त्याने चित्तशुद्ध झाल्यावर विचार पहावा (आचारशुद्ध पुरुषाला शुद्धविचार स्फुरतात). आचार व विचार दोन्ही असतील तरच परतीर गांठतां येते. जे नेमकास (नित्यनेमाच्या आचारमार्गाने चालणाऱ्यास) कळणे कठीण ते (ज्ञान) बाष्कळास (आचाररहित स्वच्छंदी अनुप्यास) कसे कळावे ? डोळस अडखळतात तेथे आंधळे काय कामाचे ? पुण्यपाप, स्वर्गनरक, विधिनिषेध, विवेकअविवेक एक कसे मानावे ? ह्मणून सत्संग धरावा (आचार-विचारशून्य टोणप्यांचा संग धरू नये), सच्छास्त्र ऐकावे (हातीं पडतील ते ग्रंथ भरमसाट पाहून उत्छंखळ मते बनवू नयेत), व नाना यत्ने करून उत्तम गुणांचा अभ्यास करावा. (३) स्वतःच नाना मतांनीं गोंधळलेला मनुष्य दुसऱ्यांस निश्चिऱ्याचा

मार्ग कसा दाखविणार ? ' सर्व ब्रह्म ' म्हणून एकंकार करणाऱ्या अविवेकी लोकांच्या मतास काय म्हणावे ? सर्वब्रह्मवाद्यांना पुण्यपाप, स्वर्गनरक, सारअसार, विवेकअविवेक, पतनपावन, निश्चयसंशय, सारे ब्रम्हरूपच ! सर्वसंगपरित्याग आणि स्वेच्छाचाराचा विषयभोग, वंद्य आणि निंद्य, दोन्ही एकच मानल्यावर मग काय उरलें ! भेद ईश्वरानेच केला आहे तो याच्या बापाला मोडतां येणार नाही. तोंडांत जलज्याचा घास अपानांत घातला तर काय चालेल ? ज्या इंद्रियास जो भोग उचित तोच त्यास दिला पाहिजे. देवाचे नियम मोडतां येत नाहीत. वेडेवांकडे जाणावे, चालीवरून आंधळे ओळखावे, तसे बाष्कळ बोलणे वमनासारखे त्यागावे.

(४) स्मरण आणि विस्मरण, नेमस्तपण आणि बाष्कळपण, प्रचीत आणि अनुमान, होय आणि न होय (आहे आणि नाही) यांचे तारतम्य विवेकावांचून काय उमजेल ? कार्यकर्ता आणि निकामी, शूर आणि विषयकिंकर, धर्मिष्ठ आणि धर्मलंड, धनाढ्य आणि दिवाळखोर, सभ्य आणि चोर, सत्य आणि असत्य, वरिष्ठ आणि कनिष्ठ, अंतर्निष्ठ आणि नष्ट यांतील तरतमभाव स्पष्ट कळला पाहिजे. (५)

जनीजनार्दन म्हणून सर्वांच्या अंतरास संतोष द्यावा, पण सरसगट सर्वांचीच पूजा करूं म्हटले तर मूर्खत्व अंगी लागते. गाढवाची पूजा केली तर ती त्याला कशी कळावी ? पूज्य विभूतींचीच पूजा करावी व इतरांस संतोषवावे, कोणाचे अंतर दुखवूं नये म्हणजे वरें. ज्या सत्पुरुषांपासून लोकांस सुविचार कळतात व पटतात व याप्रमाणे धर्मस्थापनेचे सहकार्य ज्यांच्याकडून घडते अशा पुण्यशील सहात्म्यांनाच पूजेचा खरा अधिकार आहे. (६) कांहीं तरी भरससाट विचार तो आविचारच होय. कित्येक एकंकार प्रतिपादितात पण एकंकार म्हणजे भ्रष्टाचारच होय, तो करूं नये. सर्व खोटे टाकून खरे-निश्चळपरब्रह्म-सारासारविचाराने ध्यावे.

(१३) राजकारणाची उपाधी-कशी सांभाळावी हे शिकले पाहिजे. परिभ्रमणांत अनेक प्रकारचे लोक आढळतात आणि त्यांत कांहीं विवेकीही सांपडतात. सर्वांना अखंड राजी ठेवणारा पण उदासीनवृत्तीचा एखादा गाजी प्रापंचिक लोकांतही भेटतो. आपल्याला कल्पनाही नसते असे पुष्कळ प्रकार जगांत आढळतात, सामान्यांतही एखादा उंच कोटीचा मनुष्य भेटतो व त्याची रहाणी पाहिली तर महंताची लक्षणे त्याच्या ठिकाणी दिसतात ! त्याचा प्रभावच (ढाळ) असा असतो की दुसऱ्याला जपून न साधणारे काम तो सहज करून टाकतो, त्याला वांकड्यातिकड्या मार्गाने जायचे कारणच पडत नाही. एखाद्याला झटूनही

साधत नाही तें दुसऱ्याला सहज साधतें. भगवंताचा महिमा अतर्क्य आहे. जगांत सगळे प्रकार आहेत. शहाणे शहाणे लोक राजकारणांत धुकतात, डाव अंगावर घेतात, व त्यामुळे त्यांची फजिती होते; म्हणून विनचूक राजकारण करावें ह्मणजे उदंड उपाय होतात. चुकीमुळे उपाय तोच अपाय होतो, फड मोडतात, लोकांचा मनोभंग होतो व अशा गोंधळामुळे कोठे चुकते तेंच कळेनासे होते ! एखादे मनुष्यच शिके असतें, त्याच्या कृतींत पदोपदीं बावळेपणा दिसतो, तो नाना विकल्पांचा गोंधळ करितो. अंगांत धमक नसतां कार्याचा पसारा वाढविला ह्मणजे तो घसरायचाच. दूरदृष्टीने अकळेचा बंद घातला नाही ह्मणजे असंच व्हायचें ! अकलेल्या बाहेर मोठी हांव धरून उपाधी वाढविल्या ह्मणजे स्वतःला व लोकांना कष्ट मात्र होतात. अशा गोष्टी करूं नयेत. उपाधी आवरितां येत नाहीं तर करूं नये, चित्त स्वस्थ ठेवून आपले समाधानांत रहावें ! निर्गुणाच्या ठिकाणीं हें कांहींच नाहीं, निर्गुण मुळींच निरुपाधिक आहे. साऱ्या उपाधि-दगेफटके-चंचळ अंतरात्म्याकडे (जी-वाकडे) आहेत. निर्गुणाच्या बोधावर जावें म्हणजे आपण निरुपाधिकच आहोंत. ऋणानुबंधानें लोकांचा संबंध येतो तेवढ्यापुरती उपाधी संभाळावी, पण अंतर्गामीं सावधान असावें. कांहीं गत्वला कांहीं निवळ असा काळ कंठावा ह्मणजे आपल्याला विश्रांतीची वेळ मिळते. उपाधि राहत नाहीं ह्म० उपाधि केलीच पाहिजे पण आत्मसमाधान हें मुख्य आहे, नरदेहानें सार्थक त्यांत आहे हें विसरूं नये ! (हा समास अत्यंत महत्वाचा असून राजकारणी पुरुषांनीं मनन करण्यासारखा आहे. राजकारणी पुरुषांनाही सामान्य प्रपंची लोकांत एखादा गुरु भेटतो हें सांगण्यासाठीं पहिल्या ५१७ ओव्या आहेत. या प्रकरणांत मुख्यतः विनचूक राजकारण कसे करावें व उपाधी वाढवून आपले असंगण कसे संभाळावें हें सांगितलें आहे.)

आतां (१४) सभा कशी सांभाळावी तें सांगतात. (१) संसारांत कांहीं काळ अनुकूल व कांहीं प्रतिकूल होतो. कांहीं दुःख, कांहीं सुख ! सर्वकाळ सर्वच गोष्टींची अनुकूलता सर्वांना होती तर सर्वच राजे झाले असते ! ह्मणून ‘ कांहीं सजे कांहीं न सजे । ऐसें आहे ’- कांहीं गोष्टींची अनुकूलता व कांहीं गोष्टींची प्रतिकूलता असा हा संसार आहे ! सर्वप्रसंगीं शहाणपण शिकत असावें. ऐकल्यावांचून कळलें व शिकल्यावांचून शहाणपण आलें हें ‘ देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं.’ ऐकतां ऐकतां कळतें व कळतां कळतां वृत्ति निवळते ह्म० सारासारविचार होतो. जें जें ऐकलें तें तें समजोन विवरलें ह्मणजे शहाणपण येतें. मन दिसतें तर धरिलें

असेतें, पण दिसत नाही म्हणून अर्थातरीं भरून अर्थरूप होऊन ज्याचें त्यानेच आव-
रलें पाहिजे. मनोजय हेंच शहाणपण. पण शहाण्यांच्या सभांतून त्याचाच तर अभाव
दिसतो ! चार शहाणे सभेत एकापुढें एक बोलत सुटतात आणि लोकांना पाहिजे तें
राहतें एकीकडेच ! 'माझे होय तुझे नव्हे' अशा अहंकारामुळे न्यायनीति सांडून ते
अन्यायाकडे भरंगळतात, व क्रोधानें पेटतात. अहंकारी श्रोत्यावक्त्यांत खेरखोटे
कोणी निवडोवें ? ह्मणून जाणते व चतुर (विचक्षण) असतात ते आधीच
आपल्याकडे नेणतेपणा घेतात व 'टोणपा मूर्ख मीच' असें म्हणतात ! आप-
णाहून देव थोर आहे हें ज्याला कळलें त्यानें जगदंतर ह्म० लोकांचे मनोभाव
राखून बोलोवें. सभेत कलह झाला तर जाणत्याला शब्द येतो (त्याला जबाबदार
धरितात). उघडच आहे कीं तो लोकांचें अंतर राखूं शिकला नाही मग त्याला
शाहणा कोण ह्मणेल ? ह्मणून थोरांना क्षमाशांति अवश्य पाहिजे. थोर लोक निरं-
तर आपल्याला संभाळतात (आला बोज राखून घेतात) व क्षुल्लकपण येऊं देत
नाहींत. ते अनेक उगाय, पर्याय, नानायत्न करितात, त्यांचा महिमा तेच जाणोत.
हें मूर्खाला कळत नाही, त्याच्यामुळे सभा विस्कटतात, व मग शाहण्याला तें सर्व
सावरून व्यावें लागतें. थोरच 'स्वयं साहोन साहवितीं.' अशा सज्जनामुळे
लोकांचें समाधान कायम राहतें.

तो मनोगतांचीं अंगें जाणे । मानप्रसंगसमयो जाणे ।

संततांलगीं निवळं जाणे । नानाप्रकारे ॥ १८ ॥

बहुतजनांस चालवी । नानामंडळी हालवी ।

ऐसी हे 'समर्थ' पदवी । विवेकें होते ॥ १९ ॥

विवेक एकांतांत करावा. एकांतांत विवेक स्फुरतो, यत्न सांपडतो, तर्कानें
सारें ब्रह्मांड कवळतां येतें. ज्याला एकांत रुचला त्याला सर्वांच्या आधीं कळतें.
त्यावांचून (दूरदपणार्शीवांचून) श्रेष्ठपणाला (वडिलपणाला) जागाच नाही. (२)
असो. च.तु र्गावीण विद्या फुकट आहे. सभेत कलह झाला कीं, समाधान कोठचें ?
बोलके फार भिळाले कीं तेथें मौन धरावें. अल्पचिन्हें जगदंतर ओळ-
खावें. बाष्कळांत बसूं नये, उद्धटासीं तडूं नये, आणि आपल्यासाठीं लोकांचें
समाधान मोडूं नये, नेणपण सोडूं नये व जाणपणें फुगूं नये, तर 'नाना
जनांचें हृश्य । मृदुशब्दै उकलावें. ' प्रसंग जाणून वागावें. बहुत लोक
एका मताचें असले तर तेथें वाद करूं नये, आपलें ह्मणणें खरें असलें तरी

सभेचा विंचका होतो (झणून मौन धरावे किंवा निघून जावे).

(१५) चतुराईचें राजकारण कसें असते तें आणखी एकवार पाहूं. ‘अनन्य राहे समुदाय । इतर जनांस उपजे भाव ’ असा उपाय पहावा. समुदाय झ० आपली भंडळी, संप्रदायिक लोक, आपल्या पक्षाचे लोक. हे अनन्य झ० अविचलित चिकटून राहतील व इतर जनांस झ० बाहेरच्या लोकांस भाव उपजेल झ० आपल्या समुदायांत येऊन मिळण्याची इच्छा होईल असा उपाय पहावा ! या उपायांत झ० लोकोद्धारकार्यांत चार प्रकार येतात, (१) मुख्य हरिकथानिरूपण (२) राजकारण (३) सर्वविषयीं सावधपण व (४) अत्यंत साक्षेय झ० सत-
तोद्योग. हरिकथानिरूपण हें मुख्य पाहिजे. जाणते-नेणते, लहानथोर, स्त्री-पुरुष सर्वासच परमार्थ सांगावा, सकललोक कर्तनपुराणादिकांनीं दश वरावेत. दुसरें राजकारण हें सर्वास सांगतां येत नाहीं, अधिकार पाहून काम सांगावे. सर्वत्र साव-
धानता व उद्योगपरता हे गुण राजकारणांत व परमार्थांत सारखेच अवश्य आहेत. लोकांचे आक्षेप फेडून त्यांना निःसंशय करावे. लहानथोर अपराधांची क्षमा करावी, नीतिन्यायाचा बंद अगदीं ढिला करूं नये, संकेतानें लोकांस वेध लावावा, समयप्रसंग ओळखावा, अतिपरिचयाचा संबंध पडूं देऊं नये, उपाधीचें कार्य करून उपाधींत सांपडू नये, सहृदय न सांडतां नीचित्व व्यावे, दोष देखोन झांकावे, अवगुण अखंड न बोलावे, दुर्जनावरही परोपकार करून सोडावे, तन्हे भरो नये, न होणारेही कार्य दीर्घप्रयत्नानें करून दाखवावे, अतिवाद करूं नये, समुदायाचें बरेवाईट सोसावे, पाठांतर अपार असावे व विचार सन्निध असावा, अपाय करणें असेल तर बोलून न दाखवितां परभारेंच प्रत्यय आणावा, इ० इ० प्रकारें सावधा-
नतेनें वागावे. बहुतांचें सोसलें नाहीं तर समुदाय वाढत नाहीं, बरे अवघेच सोसलें तर आपलें सहृदय उरत नाहीं, म्हणून तारतम्य ठेवावे ! राजकारण उदंड करावे पण कळो देऊं नये, लोकपरीक्षा चांगली ठेवावी. उन्मत्तांचे अभिमान राज-
कारणानें जिरवावे, पण त्यांना पुन्हां परभारें मिळवून व्यावे, तोडूं नये. हिरवट (लवकर वरदळीवर येणारा) असेल त्याला दूर ठेवावे झ० सलगी करूं देऊं नये. कचरट (क्षुद्र) असेल त्याशीं बोलूंच नये; त्याचा संबंध पडलाच तर झटकून दूर सरावे. असो; राजकारण हें असे आहे. चित्त सुचित असलें म्हणजे राजकारण सुचते. वर चढत असतील त्यांना टेका देऊन चढवावे, कलह किंवा विरोध करितल त्यांना खाली पाडावे, कारभाराचें काय काय म्हणून सांगावे ? असा

पुरुष चतुर असावा. त्याला पाहू जावे तों सांपडत नाही. कीर्ति पसरू लागतांच तो निघून जातो, व ऐश्वर्य चालून घरीं आले तरी त्याकडे डुंकून पाहत नाही. (१६) निस्पृहमहंताचा व्याप फार मोठा. (१) मूर्ति तितुक्या प्रकृति असा प्रकार असल्यामुळे नानाविकारांचे लोक जगांत भरले आहेत. (भरतखंडाची सांप्रतची स्थिति पहा !) कित्येक मुसलमानी धर्म स्वीकारून व कित्येक ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेऊन समाजाच्या बाहेर गेले आहेत, आणि कित्येक भिन्नभिन्न देशभाषांनीं रोधले आहेत. महाराष्ट्रदेश थोडा उरला असून येथे राजकारणांत कार्यकर्ते गुंतले आहेत, ' अवकाश नाही जेवायला । उदंड कामे ' अशी स्थिति आहे. कित्येक युद्धप्रसंगांत गुंतले असून युद्धवार्तांशिवाय त्यांना दुसरे कांहीं सुचत नाही. उश्मी व्यापारांतच दंग आहेत. ते आपल्या पोटाच्याच मार्गे आहेत. षड्दर्शने, नानाविध मते, यांशिवाय कित्येक पाखांडेही वाढलीं असून जे ते आपलालीं मते उपदेशीत आहेत. उरलीं सुरलीं स्मार्त व वैष्णव मतांत गुरफटलीं असून मतामतांचा गोंधळ साजला आहे. कित्येक सकाम व्रते आचरीत आहेत. वैदिक लोक आपल्याच नादांत आहेत. कित्येक कथाकीर्तनांतच दंग आहेत. प्रत्ययाचे ब्रह्मज्ञान कोण पाहतो ? शुद्धज्ञान अत्यंत दुर्लभ आहे, पुण्यवंतावांचून त्याकडे पाहतो कोण ? ज्ञानविचार सर्वांना सांगतां येत नाही, अधिकारावांचून सांगून उपयोग काय ? उपाय करितां अपाय होतो. आतां प्रत्ययाचे ब्रह्मज्ञान ज्यापाशीं आहे असा विचारवंत निस्पृह पुरुष लोककल्याणार्थ कसा वागतो तेच सांगतो. तो तीक्ष्णबुद्धीचा पुरुष एकही क्षण व्यर्थ दवडीत नाही. धूर्त, तर्कशुद्ध चालणारा, विचक्षण म्ह० चतुर, सर्वमान्य, असा तो पुरुष वरच्या साऱ्या आडवाटा बंद करून आपल्या प्रबोधशक्तीच्या अनंतद्वारांनीं जनांस सरळ रस्त्यावर आणून सोडतो. तो चकृत्वाने सर्वांचीं अंतःकरणे वेधून घेतो, सर्वांना भेटीचा व निरूपणाचा चटक लावतो. स्वानुभवाचे बोल बोलून मतमतांतरे जागच्याजागीं पार जिरवितो. त्याचे स्वानुभवाचे चार शब्द ऐकून तो पुन्हा कधीं भेटेल अशी सर्वांना चटक लागते. हा तर निस्पृहपणाच्या बाण्यानें केव्हांच वेध लावून निघून जातो. लोक त्याला थुंडतात पण तो एकेस्थळीं सांपडत नाही. त्याचा वेष तोही धड नाही. तो गुप्तपणे मोठालीं कामे करून जातो पण कोठेच सांपडत नाही. यशकीर्तिप्रताप त्याच्या मार्गे धांवत जातात. जागोजाग तो लोकांना भजनमार्गाला लावून आपण त्यांच्या उपाधींत अडकून पडत नाही, व यामुळे कोणाचा मत्सर (हेवादेवा) त्याला बाधत नाही. दुर्धट

अशा दऱ्याखोऱ्यांत (खनाळ) कोठें तरी राहतो, व तेथें सर्वांची सर्वकाळ चिंता करितो, त्यांच्या सोडवणुकीचे उपाय योजतो. त्याच्यापुढें कोणाचें चालत नाहीं, मात्र त्यावांचून आपल्याला दुसरा कोणी उद्धरायला समर्थ नाहीं असा लोकांना चटका लागल्यामुळें लोक त्याला धुंडीत असतात ! तो सर्वांचें ऐक्य करून (कट्ट घालून) लोकांना राजकारणाला लावतो. महंत उभे करून शिष्यप्रशिष्य असा मोठा संप्रदाय वाढवितो व त्याची सत्ता गुप्तपणें सर्वत्र चालते. जागोजाग त्याचीं मंडळें दूरवर पसरलेलीं असतात, सारे लोक त्याच्याच मार्गाला लागतात. चहूंकडे परमार्थबुद्धि वाढवून उपासनेचा तो जयजयकार करवितो. प्रत्ययाच्या ज्ञानावर तो सर्वांना सोडवितो. त्याचा कित्ता पाहून लोक शहाणे होतात. निस्पृह महंताचीं लक्षणे अधिक सोप्या भाषेत आणखी देन उताऱ्यांत सांगतात.

(२) हरिकथानिरूपण, नेमस्तपणाचें राजकारण व वर्तण्याचें लक्षण हे तीन गुण त्याचे अंगीं असतात. ‘ पुसों जाणे सांगों जाणें, अर्थांतर करूं जाणे ’ यामुळें त्याला सकळांचें समाधान करितां येतें. दीर्घसूचना सर्वांआधीं त्याला कळते, (दीर्घसूचनेची व्याख्या समर्थानीं ‘ पुढील होणार अनुमाना आणून सोडी ’ अशी एके ठिकाणीं केली आहे), सावधपणामुळें त्याचा तर्क बरोबर असतो. त्याला एकांत प्रिय असतो. तो एकांतांत पाठांतर करितो, ग्रंथांतर शोधितो. आधी शिकून मग तो शिकवायला येतो यामुळें लोकांत तो मान्यता पावतो व त्याला लोकांना विवेकबळें सोडवितां येतें. त्याला प्रयत्न आवडतो, तो नाना प्रसंगांत धैर्यानें शिरतो व धीटपणानें प्रगट होतो; आळसानें किंवा भीतीनें दडून राहणारा तो नव्हे. तो संकटांत (सांकडींत) वागूं जाणतो, प्राप्त होईल त्या उपार्धांत मिळून जाऊं शकतो, व अलिप्तपणानें स्वतःचें अंतरंग कसें राखोवें हेंही तो जाणतो. त्याच्यावांचून कोणतेंच काम होत नाहीं, पण तो कशांत आढळायचा नाहीं ! प्रगट नसून (गुप्तपणें) तो सर्वांना वर्तवितो. त्याच्यापासून जे शाहणे होतात ते सहजच त्याला धरून राहतात म्हणजे त्याचा संघ फुटत नाहीं. असा धारणेचा महंत बहुतांचा आधार असतो. हे गुण उत्कृष्टपणें श्रीरामचरित्रापासून शिकावे. (३) महंते कैसें असावे ? सारग्राही असावे. महंत कीर्तिरूपानें लहानथोरांना विदित असतो, पण हुकमी कोठें सांपडायचा नाहीं. त्याचा वेष एक कधीं नसायचा. कीर्तिभूषण हेंच खरें भूषण आहे, वेषभूषण हें काय आहे ? चाळणे-वांचून तो एक क्षण व्यर्थ दवडीत नाहीं. ओळखीचे लोक सोडून तो नित्य नवीन

नवीन स्थळीं फिरतो, लोक मागे लागतात पण हा निरिच्छ असतो. 'पुतें कोणाकडे पाहेना । पुतें कोणासी बोलेना । जातो स्थळ तें सांगेना । आपुली स्थिति अनुमाना । येऊंचि नेदी ' हा याचा थाट ! लोकांनीं याच्याविरहित जें करावें, जें भावावें, जें तर्कावें तें सर्व हा निर्फळ करून दाखवितो ! लोकांस याला पाहायचा आदर—याचा तेथें अनादर ! लोक सेवेस उत्सुक—हा निरिच्छ ! याची वागणूक पाहून लोक रनांत लज्जित होतात. हीं योगेश्वराचीं लक्षणे सांगितलीं. सर्व उत्तम गुण स्वतः घेऊन हा लोकांस शिकवितो. उदंड समुदाय करितो पण गुप्तरूपे (बकवा करित नाहीं), कामाची याच्या मागे गर्दी, हा लोकांस उपासनामार्गास लावण्यांत गर्क—मग लोक असा इच्छित असतात. कष्ट आणि साक्षेप करण्यांत सदा तत्पर. लोकांचे अधिकार जाणून त्यांना जवळ दूर करितो, साक्षेप पाहून विश्वास धरितो पण सर्वांवर याची छाप. हें प्रचीर्तनें बोलिलें आहे. ' आधीं केलें मग सांगितलें ' आहे ! मानेल त्यानें घ्यावें. ' महंतें म्हंत करारवे । युक्तिबुद्धीनें भरावें । जाणते करुनि दिखरावें । नाना देशीं ' हा आमचा घेतील त्यांना उपदेश आहे. (ह्या तीनही उताऱ्यांत समर्थांचे संक्षिप्त चरित्रच त्यांच्या मुखानें आपण ऐकत आहोंत !)

(१७) निस्पृह विरक्तांची शिकवण पुढील दोन उताऱ्यांत दिली आहे. महंतीं अंगीं बाणण्यास साधकानें कसें वागावें हेंच यांत सांगितलें आहे. (१) ही शिकवण ऐकून युक्ति बुद्धि शहाणपण वाढेल व समाधान राहिल व अंगीं बाणल्यानंतर म्हंतीं अपाप अंगीं जडेल. निस्पृहानें कांता दृष्टी राखो नये, विषयाची गोडी मनास चाखवूं नये व कदाचित घसरलाच तर लोकांस तोंड दाखवूं नये ! वैराग्य, ज्ञान, धारिष्ट, जळजळीत ठेवावें. ' करुणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडूं नये । प्रेमतंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥ ' सगुणप्रेम राखावें. ' अपमानितां सिणो नये, निखंदितां कष्टो नये, धिःकारितां पुरो नये । कांहीं केल्या ॥ ' धारिष्ट व शांति ठेवावी. एकदेशी होऊं नये, परिभ्रमण करावें. ' परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ! ' स्वरूपस्थितीचा एकांत मोडूं नये, सदा स्वस्वरूपानुसंधान ठेवावें. अनीति, क्रोध, अतिवाद टाकावेत. उपाधी करूं नये व धरिली तर तींत सांपडूं नये. असंगण सांभाळावें. धौरपण, मान, मरुत्व यांची यत्किंचित इच्छा करूं नये. अधिकारावांचून सांगणें, दाटून उपदेश देणें, उद्धटपणें बोलणें, इंद्रियस्मरण करणें, हें सर्व वर्जावें. शिष्यांस बहुसाल मार्गो नये. शाक्तमार्गें जाऊं नये, मी मुक्त अशा डौलांत जाऊन साधन सोडूं नये. प्रसंगावीण बोलूं नये, संशयात्मक बोलूं नये. ' निर्वाहेंवीण धरूं नये । ग्रंथ हातीं ' ह्य० ग्रंथ स्वच्छ उलगडला असल्याशिवाय तो सांगूं नये. राजद्वारीं कारभारांत पडूं नये. पोटासाठीं मोलानें कीर्तन करूं नये. ' निस्पृहें अवघेचि

करावे । परी आपण तेथे न संपडावे । परस्पर उभारावे । भक्तिमार्गासीं ' कोण-
त्याच टोंकाला जाऊन एकाडेपण घेऊं नये. फार उपाधि नसावी, उपाधीवीण
नसावे; बहुसाधनी नसावे, साधनरहित नसावे; भेद वाढवूं नयेत, वर्णसंकर करूं
नये; स्वधर्म उडवूं नये, स्वधर्माचा अतिरिक्त अभिमानही धरूं नये ! अतिशय
नसावा. निस्पृहाने वक्तृत्व सांडूं नये; शंका काढल्यास यथाशक्ति समाधान करावे
पण वादकलह करूं नये व श्रेत्यांचा वीट मानूं नये. ही शिकवण चिर्ती धरल्यास
सकळ सुखे वळंगती व अकस्मात अंगीं म्हंती बाणते. (२) निस्पृह, म्हंत
योगी, विरक्त हीं नांवे एकाचींच आहेत. विरक्ताने विवेकाने रहावे, अध्यात्म वाढ-
वावे, इंद्रियजय करावा, साधनमार्ग रक्षावा, भक्तिमार्ग चालवावा. ' विरक्ते धर्म-
स्थापना करावी । विरक्ते नीति अवलंबावी ' विरक्ते परमार्थ उजळावा, अभ्यास
सोडूं नये, साक्षेपी असावे. ' विरक्ते वक्तृत्वे उभारावा । मोडला परमार्थ ' हरि-
कीर्तने करावीं, निरूपणे साजवावीं, भक्तिमार्गे निदकदुर्जने लाजवावीं. परोपकार
व भलेपणाचा जीर्णोद्धार करावा. स्नानसंध्यादि पुण्यमार्ग सांभाळावा. ' दृढ
निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा । विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रे '
अंतरनिष्ठ असावे पण क्रियाभ्रष्ट नसावे. परार्थनिपणे कनिष्ठ न व्हावे. ' विरक्ते
शास्त्रे धांडोळावीं । विरक्ते मते विभांडावीं । विरक्ते मुमुक्षे लावावीं । शुद्ध-
मार्गे. ' विरक्त व म्हंत या दोघांनीं मिळून मोडला परमार्थ
उभारण्याचे काम करायचे आहे. (१८) कार्यकर्त्यांच्या वर्तीने समर्थ्यांनीं रामाची
प्रार्थना केली आहे तींत कार्यकर्त्या रामोपासकांचे कल्याण व्हावे, त्यांचे शत्रु
ब्रष्ट व्हावेत, त्यांना सुखसोहळे प्राप्त व्हावेत, त्यांच्यांत परस्परकलह नसावेत,
त्यांची बुद्धि कापट्यकर्मांत सहसा रत होऊं नये, त्यांचा पराजय कोठे होऊं नये
तर ते सर्वत्र विजयी व्हावेत, त्यांच्यावरील संकटे दूर होऊन ते आनंदरूप व्हावेत
असे रामापाशीं वरदान मागितले आहे !

(३) परमार्थविचार-उपासना उर्फ भक्तिभाव.

(१) मंगलचरणः—गणेश, शारदा, सद्गुरु व संतसज्जन यांना वंदन केले
आहे. यावर अर्थबोधक टीपा दिल्या असून गणेशशारदासद्गुरुंचे स्वरूप काय
अभिप्रेत आहे याचा त्यांवरून बोध होणार आहे. येथे त्याचा प्रपंच करित नाही.

(२) नरदेहाचें महत्त्व व सार्थकः—यावर पांच अवतरणें दिलीं असून विषय पुरा केला आहे. जो जो परमार्थाचा छंद घ्यावा तो तो नरदेहीं पूर्ण होतो. अनेक संतमुनि अनेक प्रकारें नरदेहाश्रयानेंच कृतार्थ झाले आहेत. नरदेह सहसा पराधीन नाही, ' परंतु हा परोपकारी झिजवून कीर्तिरूपे उरवावा ! नरदेहांत कांहींही व्यंग नसून जे त्याचें सार्थक करीत नाहीत त्यांना काय म्हणावें ? सार्थक कोणतें ? ' देह परमार्थी लाविलें । तराचि याचें सार्थक जालें ! ' देह मुळीं ओल्या मातीचा, आणि घर कोणाचें ? मूषक, मार्जार, श्वान, मुंगसें, पशु, सेवक, घरचीं माणसें, पाहुणे, तस्कर, राजकी (राजसत्तेचे नोकर) सर्वच घरावर आपली सत्ता सांगतात, आणि ' हा मूर्खही म्हणे घर माझे ! ' तात्पर्य देहगेहावर सत्ता नसून मोहानें जीव यांना कवटाळतो, पण परमार्थांत व परोपकारांत झिजवूनच नरदेहाचें सार्थक करावें. इहलोक आणि परलोक दोन्ही साध्य करण्याचें मुख्य साधन नरदेह. या देहांत पुरुषोत्तम राहतो म्हणून याचें महत्त्व. त्या ' सर्वोत्तमाला ' ओळखावें. पूर्वपुण्यानेच नरदेह प्राप्त होतो. मनुष्यत्व, त्यांत सत्कुलीं जन्म, त्यांत पुन्हां ब्राह्मणदेह, त्यावर संध्यास्नानादिकांनीं तो पवित्र राखण्याची सद्वासना व वर सत्संग आणि सर्वांवर कळस म्ह० भगवद्भक्ति; हें सर्व प्राप्त होणें केवढें थोर सुकृत आहे ! विध्युक्त ब्रह्मकर्म, दया दानधर्म, भक्ति, ज्ञान कांहीं तरी सन्मार्ग धरून याचें सार्थक करावें, आत्महित साधावें. असो. पांचवा उतारा (द० ३ स० १०) अत्युत्कृष्ट आहे. संसार हा महासागर असून त्यांत भगवद्भक्ति हेंच परम सार आहे असें अति गोड व भेदकवाणीनें येथें सांगितलें आहे. ' भगवंत भावाचा भुकेला ' ' धन्य तोचि दैवाचे । भाविक जन ' ' जैसा भाव जयापार्शी । तैसा देव त्यासी ' ' आयुष्य हेचि रत्नपेटी ' ' हरिभक्त वैभवे कनिष्ठ । परी तो ब्रह्मादिकां वरिष्ठ ' इ० अनेक मधुरवचनें यां आहेत. हा नित्यपाठांत ठेवावा. अंतःकरणाचा कठोरपणा मोडून त्यांत कोमल भक्तिभाव उत्पन्न करण्याचें सार्थक समर्थांच्या वाणीति कसें आहे हें येथें पहावें.

(३) नवविधाभक्तिः—देवाची भक्ति करणें हें आयुष्याचें सार्थक पण ती भक्ति कशी करावी हें यांत संक्षेपानें सांगितलें आहे. श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य, व आत्मनिवेदन ह्या नवविधाप्रकारानें भगवंतास भजावें. वैकुंठास पावायचा नऊ पायऱ्यांचा हा सोपान. ह्या नवविधाभक्तींत काय सांगितलें आहे? श्रवणभक्ति ही तळची पायरी व आत्मनिवेदन ही वरची पायरी.

परमार्थबुद्धिपोषक असे नाना ग्रंथ एकावे, नानाशास्त्रे धांडोळावीं, चौदा विद्या चौसष्ट कळा सर्व कांहीं एकावे, परंतु त्यांतून सार शोधून घ्यावे. देव सगुणनिर्गुण उभयरूप आहे म्हणून ‘ सगुणाचीं चरित्रे एकावीं, कां ते निर्गुण अध्यात्म शोधार्थी ’ म्हणजे उपासना आणि ज्ञान दोन्ही प्रकाराने देवाची ओळख होते. ‘ ऐसे श्रवण सगुणाचे । अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचे । विभक्ति सांडून भक्तीचे । मूळ शोधावे ’ ही सारभूत ओवी आहे. विभक्ति द्व० वेगळेपण, भिन्नपण, ते सांडून भक्तीचे द्व० अनन्यतेचे, समरसतेचे मूळ शोधावे. हे श्रवणभक्तीचे तात्पर्य आहे. (सन्मुखाने श्रवण घडल्याशिवाय परमार्थाची प्रवृत्तिच होत नाही म्हणून श्रवणभक्तीवर समर्थांचा फार भर आहे. ‘ परी ते श्रवणअभ्यासे । पाविजे ब्रह्म ’ (दा० ७-२-७) श्रवणनिरूपण (द० ७ स० ८।९ व द० १७ स० ३), श्रोते स्तवन (द० १ स० ६) श्रोता (द० ७ स० १) श्रोते अवलक्षण (द० १८ स० १०) इत्यादि प्रसंगाने दासबोधांत श्रवणभक्तीसंबंधाने समर्थींनी पुष्कळ विवेचन केले आहे ते मूळांत पाहावे.) **कीर्तनभक्तीला** प्रथम पाठांतर चांगले पाहिजे. ‘बहुत करावे पाठांतर । कंठी धरावे ग्रंथांतर,’ ‘आपुलिया सुखस्वार्था । केलोच करावी हरिकथा’ म्ह० अत्यंत आवडीने आपल्या स्वानंदसुखासाठीं दंभलोभमान सोडून हरिकीर्तन करावे. ‘नित्य नवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा । हरिकीर्तने भरावा । ब्रह्मगोल अवघा !’ कीर्तनांत अव्यवस्थित किंवा संशयाचे बोलू नये; पूर्वपक्ष सोडून सिद्धांत बोलावा; भक्तिज्ञानवैराग्याचीं लक्षणे सांगावींत; नीतिन्यायाला व स्वधर्माचरणाला प्रोत्साहन द्यावे; साधनमार्ग सांगावे; सगुणकथा व अध्यात्मनिरूपण करावे. ‘सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावे.’ साधनमार्ग व सगुणभक्ति वाढवावी, अथवा हे साधण्याइतका अधिकार प्राप्त झाला नसेल तर साधे प्रेमभरित गुणानुवादकीर्तन करावे. तिसरी **नामस्मरणभक्ति**. ‘स्मरण देवाचे करावे । अखंड नाम जपत जावे.’ अंतरीं हरीचे ध्यान व सुखीं नाम ही स्मरणभक्ति. वाचेली नापाचा छंद लावावा. नित्याचीं सर्व कर्मे करीत असतांना, संपत्काळीं व विपत्काळीं, कसल्याही प्रसंगीं, नामस्मरण सोडू नये. वाल्य, तारुण्य, वार्धक्य सर्व अवस्थांत नाम स्मरावे. अनेक भक्त नामाने तरले आहेत. ‘चहूंगीं नामाधिकार । नामीं नाहीं लहानथोर.’ (समर्थींनीं भनाच्या श्लोकांत श्लोक ७०-१०३ नामस्मरण भक्तीचे फार गोंड वर्णन केले आहे.) चवथी भक्ति **पादसेवन**. ‘सद्गुरुदीं अनन्यपण’ ही पादसेवनभक्ति. सद्गुरुपेवांचून भवतरणोपाय नाहीं म्हणून गुरुचरण सेवा-

वेत ह्यगजे अनुभवाचीं सर्व अंगें कळून येतात व ब्रह्मस्थिति प्राप्त होते, सर्व गुह्य कळून येते. पांचवी **अर्चनभक्ति**. अर्चन ह्यगजे देवतार्चन व देवतांचें 'शास्त्रोक्त पूजाविधान । केलें पाहिजे.' धातूच्या, पाषाणाच्या, मृत्तिकेच्या वगैरे देवतांच्या मूर्तींचें विधिपूर्वक पूजन करावें, कुळधर्म पाळवेत, तीर्थक्षेत्रीं तेथील देवतांची पूजा करावी, देव, ब्राह्मण, अग्नि, संत, अतिथि, गायत्री इत्यादिकांची पूजा करावी. वस्त्रालंकारनैवेद्यादि देवतांस समर्पण करावे, यथाशक्त्या नाना उपकरणसामग्री देवालयां समर्पावी, यथाधिकार मानसपूजा करावी—ही सारी अर्चनभक्ति होय. तात्पर्य 'काया वाचा आणि मनं । चित्तं वित्तं जीवें प्राणें । सद्भावें भगवंत अर्चणें । या नांव अर्चनभक्ति.' साहवी **चंदनभक्ति**. देवासी वंदन करावें, संतसज्जन नमस्कारावे, देवाच्या प्रतिमा व गुरु आणि संत यांना साष्टांग नमस्कार घालावे व इतरांस अधिकारपरत्वे नमावें ही वंदनभक्ति. भक्त, ज्ञानी, विरक्त, योगी, तापसी, वेदज्ञ, शास्त्रज्ञ, पंडित, पुराणिक, याज्ञिक—'जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान' म्हणून त्यांस वंदावें. नमस्कारानें मनोमल जातात, लीनता येते, अन्यायांची क्षमा होते. तात्पर्य 'अखंड देवभक्त वंदावे.' वंदन अनन्यरूपें म्हणून निष्कपटपणें करावें. साधूला लीनतेने शरण गेलें असतां तो 'सुगमपंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें.' असो. आतां सातवे **दास्यभक्तीचें** रूप पाहूं. देवाचें दास्य ह्यगजे 'पडिलें कार्य तितुकें करावें' व यासाठीं 'सदा सन्निधचि असावें देवद्वारीं.' 'देवाचें वैभव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें । चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें.' जयंत्या, पर्वें, रुहोत्सव हे सर्व आवडीनें पाळवेत. आठवी **सख्यभक्ति**. 'देवासीं परससख्य करावें । प्रेमप्रीतीनें बांधावें' व 'देवास जयाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीती ।' हें सख्यभक्तीचें लक्षण. देवाच्या सख्यत्वासाठीं सर्वस्वाची सांडो करावी. 'निरूपणकर्तिन कथावार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥' 'देवाचें जें मनोगत । तेचि आपुलें उचित' म्हणून देवाच्या इच्छेवेगळी आपली इच्छा ठेवूं नये. आतां नववी भक्ति **धात्मनिवेदन**. आठही भक्ति बहुतांशीं सगुणाच्या असून ही नववी निर्गुणभक्ति होय. जन्ममरण हिच्यावांचून टळणेंच नाही. आत्मा निवेदावा. निवेदन म्हणजे काय ? 'देवासि वाहावें आपण' तें वाहणें कसे ? 'करावें तत्वविवरण । म्हणजे कळे.' देव कोण तो ओळखावा व आपण कोण तें अंतर्त्यामीं शोधवें. ज्या तत्वांचा आपला पिंड आहे तीं तत्वे शोधून त्यांचा झाडा करावा. (पिंडब्रह्मांडांतील तत्वांचा हिशेब कळण्यासाठीं दासबोध द० १७ स० ८१९ पहा).

मी कोणतेच तत्व नाही, तत्वे नाशवंत असून मी तत्वांहून वेगळा आहे हे जाणणे म्हणजेच तत्वज्ञाडा करणे होय. ‘तत्वे तत्व जेव्हां सरे । तेव्हां आपण कैचा उरे?’ याप्रमाणे प्रकृतिनिरास झाला की एक आत्माच आहे, आपण किंवा मी कोणी नाहीच हे कळले म्हणजे आत्मनिवेदन झाले. एक मुख्य परमात्मा व दुसरी पिंडब्रह्मांडाची घडामोड जिच्यांत होते ती अष्टधाप्रकृति (त्रिगुण व पंचभूते यांची वळलेली). याहून ‘मी’ असा कोणी नाहीच. हे उघड असून देहाहंकार वृथा लागतो तो विवेकाने नष्ट झाला की आत्मनिवेदन सहजच झाले. पिंडब्रह्मांडरचना पाहतां ती तत्वांचीच घडली आहे, नाना व्यक्ति तत्वांच्याच झाल्या आहेत, हे साक्षित्वाने पाहावे व साक्षित्ववृत्ति हेही तत्व ओसरले की आत्मनिवेदन झाले. आत्मा आहे स्वानंदघन आणि ‘अहमात्मा’ आणि ‘तत्वमसि’ ही आहेत श्रुतीचीं वचने. यांचे विवरण करावे म्हणजे ‘आपण कैचा तेथे!’ निर्गुण, निरंजन, अद्वैत, परिपूर्ण, एकाजिनसी आत्म्याशी अनन्य झाले की तीच सायुज्यभक्ति. याप्रमाणे आत्मनिवेदन करावे व मुक्तीचा सुखसोहळा अखंड भोगावा. ‘एकपणाचाही अंत’ जेथे होतो तो देवाचा एकांत पावावा, मग सर्वत्र रामच आहे.

(४) ज्ञानोत्तरभक्ति:—आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावरही भक्ति उरतेच. कर्माची परिसमाप्ति ज्ञानांत व ज्ञानाचा परिपाक म्हणजे भक्ति. या भक्तीला पराभक्ति, अद्वैतभक्ति, अभेदभक्ति, ज्ञानोत्तर भक्ति इ० नावे सत्पुरुषांनी दिली आहेत. ज्ञान व भक्ति येथे एकरूप आहेत. एकपणाचाही अंत होऊन आत्मसमाधान पूर्ण झाले तरी साधन केलेच पाहिजे. श्रवणाभ्यास हे मुख्य साधन होय. अभिन्नपणे ज्ञानाचे विज्ञान झाले की, तेच आत्मनिवेदन. याप्रमाणे मुक्ति झाल्यावरही ज्या सगुणोपासनेच्या भावारे हे ज्ञानविज्ञान झाले त्या सगुणाचे कृतज्ञतेने दास्य केले पाहिजे. भावार्थ किंवा जिव्हाळाच परब्रह्म साधून देतो म्हणून ज्ञानोत्तरही सगुणभक्ति सोडतां नये. ज्ञानीभक्त हा प्रारब्धयोगे जगांत वर्तत असून रामाचे अनुसंधान सोडीत नाही. ज्या साधनमार्गाने येथवर आलों त्या साधनांतही रामच भरला आहे या भावनेने साधनही साध्यरूप ह० रामरूप होऊन जाते. मग आंतबाहेर, मार्गेपुढे त्रिपुटीरहित सर्वत्र रामरूपच कोदाटलेले आहे या बोधसुखाने धन्यता येते.

(५) श्रीरामसमर्थांचे अवतारकार्य:—श्रीसमर्थांची उपासना रामाची, त्यांचे चित्त रामचरित्रां रमलेले, तेव्हां रामाच्या लीला त्यांनी आवडीने गाव्या

परमार्थविचार-उपासना उर्फ भक्तिभाव. ७

हैं साहित्यिक आहे. रामचरित्रांतले सुंदरकांड व युद्धकांड त्यांना विशेष प्रिय. त्यांनी याच दोन कांडांवर श्लोकरचना केली आहे. याची कारणे दोन. एक. तर रामाने रावणादि राक्षसांचा संहार करून देवांना बंदमुक्त केले व जम्मला रामराज्याचे सुख दिले या चरित्र कथेतच त्यांचे चित्त पूर्ण रंगले होते व दुसरे या दोन कांडांतच मारुतिरायांचे पराक्रम वर्णिले आहेत ! प्रस्तुत उतान्यांत रावणवधाचाच मुख्य भाग आहे. समर्थांची वाणी त्यांच्या दोन कांडांत व भक्तिरूपी स्तोत्रांत जशी ओजस्वी व वीर्यवती दिसते तशीच ती प्रस्तुत प्रकरणांतही आहे. रावणाने शंकरापासून वर मिळविला व 'तया वरोचि मातला । अधर्मकर्मि रातला.' लोकांना अत्यंत पीडा झाली, देव बंद पावले, नवग्रहांना दडपणारा रावण हा नवा ग्रह उत्पन्न झाला! 'उदासली वसुंधरा.' त्रैलोक्यांतले राजे व देव त्याला भिऊ लागले. त्याने देवांकडून नाहीं नाहीं तीं कामे करून घेतलीं. 'समीर लोटितो खडे । अरुण घालितो सडे । बहु कठीण काळ हो। समस्त पावले मोहो'. हीनर्दानांसारखे देवही अंतरीं गळित होऊन बसले. 'ह्यगोनि राम पावला । बहु बळें उठावला.' सीताहरणाचे निमित्तपण उन्मत्त व नीतिभ्रष्ट असुरांचा निःपात करण्यासाठी 'प्रचंड राम कोपला !' त्याने अचाट वानरदळे मिळविलीं आणि त्यांसह तो रावणावर कोसळला. वानर व दैत्य यांचे कडाक्याचे युद्ध झाले. त्याचे वीरश्रांचे वर्णन फार सुंदर आहे ते उतान्यांतच पहावे. रामे रावण मारिला तेव्हां 'समस्त देव हर्षले । कुसूमभार वर्षले !' या विजयाबुळे रामाने 'अनेक बंद तोडिले । समस्त देव सोडिले'. अशा रामाची उपासनाही समर्थ आहे. 'रघूत्तमा उपासिता । सखेचि तेचि वाटती' समर्थ ह्यगतात कीं देवांना रावणाच्या बंदांतून सोडवून पृथ्वीला सुख देणाऱ्या रामाची जे उपासना करितात ते माझे आवडते सखे होत ! 'दुष्टांचा संहार धर्माची स्थापना' करण्यासाठी रामाचा अवतार झाला. राम नंतर विश्रांतीसाठी वैकुंडास गेले व 'जनांसी उपाय हनूपंत' मागे ठेवला. एकवचनी, एकवाणी, व एकपत्नी राम-रामासारखा दुसरा आहे कोण ? समर्थ ह्यगतात सी रामाची उपासना करून धन्य झालो. 'समर्थें अंगिकार केला । नानासंकटीं रक्षिला.' 'रामाने मज दीनास वाढविले । मर्यादेवेगळे !' फार काय सांगूं ? 'जे जे मने अभिलाषिले । ते ते समर्थें पुरविले !' माझा परम समर्थ राम आपल्यासारखेच आपल्या दीनदासालाही समर्थ करितो, उघडच आहे:— 'समर्थाने समर्थ करावे । तरीच समर्थ ह्यगवावे !' तात्पर्य माझ्या रामाने:—

देवांचे वंद सोडविले । देव स्वस्थानीं स्थापिले ।

प्राणिसात्र आनंदविले । रामराजे ॥ ५० ॥

(६) श्रीकृष्णाची वेधशक्ति:—समर्थ रामकृष्णांत भेद पाहणारे नव्हते. भागवतशास्त्र व कृष्णावतारही त्यांना रामावतासारखाच प्रिय होता असें त्यांच्या अनेक स्फुटांवरून व पदांवरून स्पष्ट होते. दुष्टदंडण व वंद्योचन कृष्णावतारांतही झाले आहे. ‘किनेक मल्ल मारिले । बहु रिपू विदारिले.’ कृष्णावतारांत जी अद्भुत मोहनी, वेधशक्ति व प्रेमळपणा आहे तो प्रस्तुत प्रकरणांत वर्णिला आहे. यमुनेचा डोह, त्या कांठची सुंदर वृक्षवनराजी, पक्ष्यांवा मनोहर किलकिलट, तेथील गाईगोपाल-गोपींचा कृष्णप्रेमा व श्रीकृष्णाचे दिव्य रूप, यांचे समर्थनीं मनोहर वर्णन केले आहे. ‘श्रीरंगरूप सांवलें । कटीं डुकूल पीवलें । सुरंग रंगली तनू । विंगुतले मनु मनु’

(७) देवभक्तांचे सख्य:—मालक आणि सेवक यांच्यांतला भाडोत्री संबंध जगांत खोटा असतो, तसा प्रकार भक्तींत नाही. देवभक्तांचा संबंध अत्यंत जिव्हाळ्याचा व निष्कपट असतो. ‘भक्तांचा देव लोभालु । भक्तांचे मनिचे करी.’ देव दयाळु, क्षमावंत, बुद्धिदाता व भक्तांचा साभिमाना आहे, भक्त मात्र निष्कपट व अनन्य पाहिजे. जसा भाव तसा देव, ‘भक्त होईल देवाचा । सर्व संसार सांडुनी ॥ त्यास वोढेल हे सृष्टी । यदर्थी संशयो नसे.’ हरीचे सख्य ज्याने जोडले त्याला सारी सृष्टि अनुकूल होते, हे ‘प्रत्ययाचे वाक्य’ आहे. तो दयाळु देव आपला सखा करून घ्यावा, मग वैभव पाठीस लागेल. देवाचे त्रैलोक्य भरले आहे. भक्त घेईल किती ? अनंत भुजांचा दाता नारायण देऊं लागला तर पुरे पुरे म्हणतां थकशील. पण मौज ही आहे कीं ‘भक्त तो घेइना काहीं । देवें त्रैलोक्य दीधले !’ भक्ताच्या अंतरीं देवावांचून कसलाच कामना नसते, व देवही भक्ताला विसंबत नाही. देवाची दया थोर आहे, पण मूढाचा भरंवसाच बसत नाही, त्याला कोण काय करील ?

(८) देवाची प्रार्थना व प्रसाद:—संसारांत कष्टलेल्या जीवाने देवाची प्रार्थना जशी करावी व देवाचा प्रसाद पावावा तसाच गोड प्रकार येथे आहे. प्रकरण भाविकांना नित्य पाठांत ठेवावेसे वाटेल.

(९) निग्रहनेमावांचून सशुणसाक्षात्कार नाही:—‘एका भावार्थासाठीं । देव लागे भक्तापाठी’ हे समर्थांचे वचन आणि ‘भक्त्याह्मेकया ग्राह्यः’

हे भागवतांतलें दचन दोन्ही एकच असून ' भाव तेथे देव ' हाच सर्व भाविकांचा अनुभव आहे. निग्रहनेमाचें बळ पाहिजे. देव पाहिजे तर देवाचें नित्यनेमानें पूजाध्यान केलें पाहिजे, आणि हे उत्कट भक्तिभावानें केलें पाहिजे. ' सगुण मूर्तीचीं चरित्रें । श्रवण करावीं पवित्रें । ध्यानें विविधें विचित्रें । अंतरीं धरावीं. ' देह पडे कां देव जोडे अशी निग्रहनेमाची हांव धरून देहाचा विसर पडेतो मानसपूजाध्यानादिकांत व अखंडनामचिंतनांत निमग्न राहिल्यानें ' सगुणमूर्ति प्रगटे व शोकमोह निःशेष आटे '. यद्दहीं (समर्थ अनुभवानें सांगतात) संशय नाही.

(१०) साक्षात्कार सांगूं नये:—' श्रीराम जयराम जयजयराम ' ह्या त्रयोदशाक्षरी मंत्राचा किंवा अशाच दुसऱ्या मंत्राचा जप करावा, पण ' कोणासी कळो नेदावा । जप अंतरींच करावा. ' निर्धन ठेव्याला जपतो तसें जपावें. ' जयास उपासना जैसी । तेणें स्मरावें आपुल्या देवासी । निदिध्यास जालिया नेमेसी । साक्षात्कार होय ॥ ' तथापि काहीं साक्षात्कार झाला तरी तो कोणाला सांगूं नये, कां तर ' आळकेपणें सांगितला । तरी पुन्हां होणार नाही ! ' समर्थ स्वष्टपणें ' हा मी आपुले जीवांचा । अनुभव सांगतो ? असें शेवटीं वजावून ठेवतात.

(११) ' वैराग्य व एकांतवास ह्याशिवाय परमार्थ कोणाला साधला आहे ' समर्थ बाळपणींच रामप्राप्तीसाठी घराबाहेर पडले व एकांतांत गिरिकंदरीं रमले; त्यावेळची त्यांची स्थिती ह्या सहा श्लोकांत उत्कृष्ट व्यक्त झाली आहे. भवागारदारादिकांचा व सर्व आशाकामनांचा त्याग केल्यानेंच निष्काम राम जोडतो.

(१२) पुढील बारा ओव्यांचें अत्यंत प्रेमळ पत्र समर्थानीं आपल्या पंचवटीच्या पित्रांस लिहिलें आहे. समर्थ पंचवटीनर्जाक टाकली येथें बारा वर्षे (शके १५४२-५४) पुरश्चरणास राहिले होते, तेव्हां साहजिकच तेथील रामोपासकांचें त्यांचें सख्य जमलें होतें. ते तीर्थाटण करून कृष्णातीरीं शके १५६६ मध्ये गेले. त्यानंतर २।३ वर्षांत केव्हां तरी त्यांनीं हे पत्र आपल्या बरोवरीच्या रामसेवकांना (बंधुवर्गाला) लिहिलें आहे. पंचवटीच्या श्रीरामाचें सप्रेम स्मरण होऊन त्यांनीं आपल्या वतीने रामाची प्रार्थना करण्यास तेथील प्रेमीजनांस विनविलें आहे. ' जेथें पडिली कृपादृष्टी । रघुत्तमारायाची ' अशी ' परमपावन पंचवटी ' समर्थानीं अतिशय प्रिय वाटावी हें सहज आहे. ह्या पत्रांत समर्थींच्या मनाची परा-

काष्ठेचो कोमलता व्यक्त झालो आहे. त्यांचो निस्सोम रामभक्ति, त्यांचा मधुर विनय, बंधुवर्गावरील त्यांचा विश्वास, ‘ बाळवृद्धनरनारींचे ’ त्यांचे अन्योन्य प्रेम, त्यांनीं पुढे उभारलेल्या संप्रदायाची-शुद्ध उपासना, विमलज्ञान, वैराग्य, ब्राह्मण्यरक्षण व गुरुपरंपरारक्षण हो-पंचसूत्रो हे सवे ह्या गोड पत्रांत व्यक्त झाले आहे.

(१३) शके १५७० मध्ये श्रीरामाची चाफळस स्थापना झाली. राममूर्ति येण्याची श्रीसमर्थ वाट पहात असतांना हे तीन श्लोक त्यांच्या तोंडून निघाले आहेत. ‘ लवे नेत्रपाते स्फुरे आजि बाहे । दिनानाथ हा राम येणार आहे ! ’ या दोन चरणांतच जो मधुर भक्तिरस आहे त्याचा अनुभव भाविक घेवात !

(१४-१५) समर्थांच्या करुणाष्टकांपैकी ह्या दोन प्रकरणांत मिळून ६० उत्कृष्ट श्लोक निवडून घेतले आहेत. हे भक्तिभावाचे उद्गार रामरूपी रंगून मनारीं खेळत वारंवार गुणगुणावेत तरच त्यांतिल भक्तिरस हृदयांत उतरून आनंद होईल. त्यांचा सारांश काय द्यावा ? ‘ मजवरि करुणेचा राघवा पुर लोटीं ’ ‘ उदारसीनता काळ कोठें न कंठे ’ ‘ तुजवीण रामा मज कंठवेना ’ ‘ सर्वोत्तमा कें मज भेटि देशी ’ ‘ समर्था ! तुझे काय उत्तीर्ण व्हावे ’ ‘ रघुविरभजनाची वृत्ति हे राहिली हो ’ ‘ रघुविरगुण गातां वाणि हे नित्य रंगो ’ इ० सुधामधुर चरणांचा भक्तिसुस्वाद कोमळ मनानेच चाखायचा आहे—‘ बुद्धि दे रघुनायका ’ ह्या स्तोत्रांत रामापाशीं काय मागायचें तें मागितलें आहे. वाचकांनीं तेंच मागावें, देवापाशीं हृदय मोकळे करावें, व हा प्रेमसुखाचा मेवा मागून घ्यावा. (१६) मारुतिरायांच्या प्रसिद्ध भिमरूपी स्तोत्रांपैकीं दोन उत्कृष्ट घेतलीं आहेत. पहिल्यांत वीरमारुतींचे वर्णन आहे तें ध्यानयोग्य आहे, दुसरे करुणरसपूर्ण आहे. समर्थांची हनूमंतावरील भक्ति ह्या दोन्ही स्तोत्रांत व्यक्त झाली आहे. (१७) अजंजीगीतः—वीरमाता अंजना हिचे हे गीत स्त्रियांच्या तोंडीं जुन्याकाळीं होतें, नवीन कुलवतींच्या पाठांत असावें ! हे वीररसपूर्ण आहे. ‘ माझ्या दुग्धाची हे प्रौढी । कळिकाळांची नरडी मुरडी । रावणादिक हीं बापुडीं । घुंगुरटीं जेथे ’. ही वीरोक्ति वीरमारुतींच्या आईच्या तोंडींच शोभते. वीरसूमातांच्या कर्तव्यगारींचे बीज यांत आहे.

(१८-१९) ह्या दोन प्रकरणांत समर्थांचे काहीं निवडक अभंग व पदे आहेत. तीं जरूर वाचावीं व पाठांत टेवावीं. (२०) उपसंहार प्रकरणांत समर्थांच्या राममारुतींच्या आरत्या, वरयाचना, रामदास्य, संप्रदायपरंपरा, व

उपसंहार इतके प्रकार आहेत. (२१) ह्यांतील रामोपासनेने आपले चरित्र धन्य झाले असे समर्थ्यांचे धन्योद्गार आहेत.

प्र० ५ ते प्र० २१ पर्यंत सर्वत्र भक्तिभावाचा अपूर्व रंग उधळला आहे. ह्या 'सारांशांत' त्यावर ब्रह्मांड लिहावेसे वाटत असून कांहींच लिहवत नाही. भक्तीचा आगंड ज्याचा त्यानेच भोगावा व उपासनेचे सुख अंतरीं अनुभवावे. 'राम-दास' सर्वत्र आहेतच पण येथे (पृ.० १४६ ते १८८) त्यांचे अंतरंगांत दर्शन होते. त्यांच्या हृदयांतली भक्तिमधुर कोमलता ह्या ४२ पृष्ठांत अपूर्व रीतीने सुव्यक्त झालेली वाचकांनी पहावी, अनुभवावी. दासबोधादि ग्रंथांत अनेक स्थळीं त्यांचे न्यायनिपुण बोलणे, त्यांची राजकारणी समाजहित बुद्धि, शंकाआशंकाप्रत्युत्तरप्रसंगीं प्रगट होणारी त्यांची न्यायनिपुण कुशाग्रता, अध्यात्मनिरूपण प्रकरणांतला त्यांचा सडेतोड स्पष्टवक्त्रपणा, त्यांची जाज्वल्य आसिधारातुल्य विवेक-वैराग्योद्दीपक वाणी-ह्या सर्वांवर कळस त्यांची अतीव मधुर रामभक्ति होय ! आणि ह्मणूनच ते 'रामदास' होत. 'मृदूनि कुसुमादपि' अशा त्यांच्या अंतरंग भक्ति-प्रेमाच्या अमृतलहरांत हें चित्त चिरकाळ रंगलेले राहो अशी त्यांच्या चरणीं नम्रप्रार्थना आहे.

(३) परमार्थविचारः—ज्ञानविज्ञान.

१ परमार्थ ह्य० अध्यात्मयोगः—परमार्थांचे स्वरूप ह्या प्रकरणांत दर्शविले आहे. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार अर्थ (पुरुषार्थ) त्यांतला परम (अतिश्रेष्ठ) अर्थ जो मोक्ष, अध्यात्म, परब्रह्मवस्तु, त्याला परमार्थ ह्मटले आहे. सर्व साधकांचा हा निजस्वार्थ ह्य० स्वहित, ध्येय आहे. कर्म, ज्ञान, योग, भक्ति इ० सर्व योगांत हा समर्थ आहे. हा सत्संगांत मिळणारा असून उधारीचा नाही, तर तत्काळ ब्रह्मप्राप्ति करून देणारा आहे. ['आकाशमार्गी गुप्तपंथ' ह्य० हा परमार्थ. 'अंतरिक्षमार्ग' (दा. १-४-१३) 'पाताळलिंग' (दा. १७-१०-१) इ० निरनिराळीं नांवेही त्याला समर्थ्यांनी दिली आहेत. 'अंतरिक्ष' ह्य. अंतः(आंत) पाहतां पाहतां (ईक्ष्=पाहणे) दिसत जाणारा मार्ग. स्थूळच्या आंत सूक्ष्म, सूक्ष्मांत कारण, कारणपलीकडे ज्ञान, त्याच्या पलीकडे द्रष्टा, द्रष्ट्यापलीकडे परब्रह्म वस्तु-असा विवेकदृष्टीने आंत आंत पाहतां सांपडणारा हा मार्ग म्हणून याला अंतरिक्ष मार्ग किंवा आकाशमार्ग (आकाश=अंतरिक्ष)

किंवा गुप्तपंथ (स्थूलदृष्टीने किंवा चर्मचक्षूने न दिसणारा पंथ) अशांनां विंचे सम-
 र्थींनीं दिलीं आहेत. यालाच ‘ गुप्तवित्त ’ ‘ गुज ’ असे शब्द जनांच्या श्लोकांत
 योजिले असून ‘ लयावे अती आदरे रामरुपी ’ असें ह्यटले आहे.] हें परब्रह्म
 अक्षय आहे, अपार आहे. याला तस्कराचे, राजाचे, अग्नीचे, श्वाप-
 दाचे-कोणाचेही भय नाही. हें कोणीही नेऊं शकत नाही. हें चळत नाही, ठळत
 नाही, पालटत नाही, अधिकउणे होत नाही. याला जन्ममरण नाही. हें ब्रह्मांडा-
 हून मोठें आहे (ब्रह्म-बृहत्=मोठें). नाशवंत पंचभूते यापुढें तुच्छ आहेत.
 ब्रह्मादिकांना विश्राम येथेंच आहे. असा हा परमार्थ आहे. “ परमार्थी तो राज्य-
 धारी । परमार्थ नाही तो भिकारी । या परमार्थाची सरी । कोणास घावी ? ” पर-
 मार्थी भरावे हेंच नरदेहाचे सार्थक आहे.

२ सद्गुरु, सच्छिष्य व सच्छास्त्रः—(१) परमार्थलाभ सद्गुरुकृपेवां-
 चून होत नाही. हजारों ग्रंथ पाहिले, ऋद्धिसिद्धि मिळाल्या तरी नेत्रांत ज्ञानांजन
 घालगारे सद्गुरुच समर्थ आहेत. रामकृष्णांनींही गुरुदास्य केले आहे. ‘ सद्गुरुवीण
 मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ’. (२) नाना विद्या आणि नाना कला शिक-
 विणारे अनेक गुरु असले तरी सद्गुरु वेगळा आहे. आईबाप गुरु, गायत्री संतोप-
 देश करणारा गुरु, संततंत्रगुरु, राजगुरु, वस्तादगुरु, जगद्गुरु, इ० सर्व गुरुच
 आहेत. ‘ परी जो मोक्षदाता सद्गुरु तो वेगळाचि असे ’. (३) ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश
 करून जीवशिवैक्य करणारा तो सद्गुरु. महावाक्याचे रहस्य प्रतीतीला आणून
 देईल तो सद्गुरु. विसलज्ञान, शुद्ध स्वधर्माचार, वैराग्य, निश्चयाचे समाधान, ‘ अं-
 तरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भंजन ’ हें सर्व सद्गुरुपार्शीं असतेच. (४)
 स्वेच्छाचारी, इंद्रियदमन न करविणारा, शिष्याच्या जनधरणीने राहणारा, भीडसारु,
 लोभी-तो सद्गुरु नव्हे. ‘ नाहीं उपासनेचा आधार, तो परमार्थ निराधार ’; ह्मणून
 ‘ आचार उपासना सांडिती ’ अशांनीं महंती मांडली तरी ते सद्गुरु नव्हत.
 (५) उत्तम भूमि, उत्तम बीज, पर्जन्यवृष्टि, व निगा राखणे ह्या चार गोष्टी
 एकत्र मिळाल्या तरच उत्तम पीक येते, त्याचप्रमाणें सच्छिष्य, सद्गुरु, तत्कृत
 शुद्धज्ञानबोध व साधनाभ्यास या चार गोष्टी एकत्र झाल्या तरच शुद्ध परमार्थाचे
 पीक येते. (६) ‘ सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण ’ हें सच्छिष्याचे मुख्य लक्षण होय.
 शिष्य निर्मळ, आचारशीळ, अनुतापी, विरक्त, साक्षेपी, कष्टालु, दक्ष, प्रज्ञावंत
 या गुणांनीं युक्त असावा. ‘ जो संसारदुःखें दुखवला । जो त्रिविधतापें पोळला ।

तोचि अधिकारी जाला । परमार्थासी. ' ज्याला ' सद्गुरुहून देव मोठा ' वाटतो, ' ब्रह्मानंदं परमसुखदं ' ह्या श्लोकांत वर्णिलेले सद्गुरुस्वरूप ज्याला पटले नाही तो करंटा शिष्य होय. सारे देव मायेंतले, त्यांचें सामर्थ्य परिच्छिन्न, कल्पांतीं देवांना लय आहे आणि सद्गुरुस्वरूप शाश्वत आहे. सद्गुरुकृपेनें झालेल्या अपरोक्षानुभवा-पुढें दृश्य मावळून जातें असा ज्याचा दृढ विश्वास आहे तो सच्छिष्य होय. (७) अंतरीं विषयवासना दृढ असून लौकिकार्थ देखोदेखी उपदेश घेणारा सच्छिष्य नव्हे. ' विषयासक्तासी ज्ञान जिरेल कैचें ? ' (८) गुरुशिष्यलक्षणे सांगितलीं, आतां उपदेशलक्षणे सांगतो, तत्पूर्वीं ब्रह्मोपदेशाव्यतिरिक्त सर्व मंत्रतंत्र, सर्व उपदेश, सर्व लौकिक विद्यांचें व कलांचें ज्ञान हें कांहीं मोक्षदायक ज्ञान नव्हे, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. (९) आतां विमळज्ञान कोणतें तें सांगतो. ' ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान ' म्हणजे ' पाहावें आपणासि आपण । या नांव ज्ञान. ' देवांचा देव, सुरुषदेव, शाश्वत परब्रह्म, कोणतें हें नित्यानित्यविवेकानें ओळखणें याचें नांव ज्ञान. जेथें अवघें दृश्य, हो पंचभौतिक सृष्टि व तिचा द्रष्टाही मावळतो तें ज्ञान. तुर्या सर्वसाक्षिणी खरी, पण साक्षित्व हीही एक वृत्ति असल्यामुळे तुर्या हें हें ज्ञान नव्हे. शुद्धस्वरूप आपणच आहोंत, आपण स्वयंभू व स्वयंप्रकाश आहोंत, आकाशीं भेद्य तसें दृश्यजात आपल्या ठिकाणीं होतें जातें, पण आपण त्याहून वेगळे आहोंत हें जाणणें व अनुभवणें याला आत्मज्ञान म्हणतात. मी कोण याचा शोध घेत मूळउगमापर्यंत जाऊन आपली देहातीतता ओळखणें हें खरें ज्ञान, पदार्थज्ञान हें ज्ञान नव्हे. याच ज्ञानानें आजवर थोर संतमहंत मुक्ता पावले आहेत. ज्ञानवृद्धि प्रज्वलित झाला कीं दृश्याचा केर भस्मसात् होऊन जातो, व ज्ञानस्वरूप झाल्यानें सकलभेदभाव नष्ट होतात. दृश्य मिथ्या हा पुरा बोध झाला कीं, दृश्यावरून वृत्ति उडते आणि मग दृश्य चर्मचक्षूला दिसत असून दग्ध पटवत् होऊन जातें. याप्रमाणें आत्मनिवेदन होतें. हेंच दृढ होण्यासाठीं सद्गुरुभजन करावें व अखंड समाधान पावावें. याचें नांव आत्मज्ञान, एकांतीं स्वरूपचित्तन करावें, व श्रवणमननाचा साधनाभ्यास सोडूं नये. मी मुक्त झालों आतां इंद्रियांचीं कर्में इंद्रियें करीत असलीं तरीं भाजा मुक्तपणा हलत नाही अशा भ्रमानें इंद्रियें स्वैर सोडशील तर आत्मसमाधान राहणार नाही; म्हणून साध्य होऊनही साधन करावें ! अविद्येच्या डुकल्या येऊन पुन्हां पतनाची भीति असते म्हणून श्रवणमननाचे नित्य साधनात जागृत ठेवावी. वृत्तिरहित जें ज्ञान तेथेंच पूर्ण

समाधान आहे. तेथे मायेचे अनुसंधान राहत नाही व स्वयं ब्रह्मरूप झाल्याने ब्रह्माचेही अनुसंधान उरत नाही. परमार्थ किंवा शुद्ध आत्मज्ञान याला म्हणतात.

(३) बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध असे जीवांचे चार प्रकार आहेत किंवा जीवाच्या या चार चढत्या अवस्था आहेत. त्यांचे रूप काय आहे ते आता सांगतो. (१) बद्ध ह्यं अंधारांतला अंध (आंतवाहेर तस). कर्म कोणते व अकर्म कोणते, विधी काय व निषेध काय, हे काहींच ज्याला कळत नाही तो बद्ध ‘ जयास नाही आत्मज्ञान । हे मुख्य बद्धाचे लक्षण.’ कोणत्याच सात्विक भावना बद्धाला ठाऊक नसतात, दयाधर्मपरोपकार काहीं नाही. ‘ हातीं द्रव्याची जप-माळ । कांताध्यान सर्वकाळ ’ यावीण बद्धाला तिसरे ठाऊक नाही. त्याचे ठायी अर्थातच ‘ परमार्थाचा अनादर । प्रपंचाचा अत्यादर’ असतो. तात्पर्य, देहबुद्धीने बांधलेला तो बद्ध. (२) संसाराचे धके बसून बद्धाला काहीं काळाने खेद झाला. ‘ जाला प्रपंची उदास । मने घेतला विषयत्रास, ’ दैवयोगाने काहीं परमार्थकथा कानावर पडल्या, अनुताप झाला, स्वतःचे दोष आठवले, अंतर्त्यामीं पस्तावला, ‘ देवा यांतून सोडीव ’ अशी देवाची करुणा भाकू लागला, बंधांतून सुटावे अशी इच्छा झाली की त्यालाच मुमुक्षु म्हणतात. (३) अदगुणांचा त्याग करून संतांस शरण गेला, संतजनीं आश्वसिला, संतांनीं आत्मज्ञानचा बोध केला, संसारबंधांतून मोकळा होऊन दृढतेसाठीं साधन करू लागला की त्याला साधक म्हणतात. अद्वैतश्रवणाची गोडी, मननाचा अभ्यास, स्वरूपानुसंधान ठेवण्याचा क्रम, मीपण त्यागून आत्मबुद्धि राहावी असा सतत प्रयत्न, हीं साधकाचीं लक्षणे समजावीं. ‘ सावध, साक्षेपी आणि दक्ष ’ तो साधक. साधकदशा पूर्णतेस आली की ‘ विवेकवळे गुप्त जाला । आपेआप भावळला । दिसतो, परी देखिला । नाहीच कोणी ’ हे वर्णन त्याला लागू पडते. आत्मानात्मविवेकाने अनात्म (जड) टाकून आत्मरूपीं रंगला. त्याचा देह जनांस दिसतो व तो जनांत वावरतो पण त्याचे अंतरंग कोणास कळत नाही असा अंतरिक्षमार्गे चालू लागला तो साधक. (४) आत्मनिश्चयाच्या प्रयत्नांत असलेला साधक निश्चयरूप, निःसंदेह, निश्चळ झाला की त्यालाच साधु, सिद्ध, ज्ञानी, योगी, इ. नांवानीं ओळखतात. ‘ संदेह-रहित ज्ञान । निश्चयाचे समाधान ’ हेच सिद्धाचे लक्षण होय. आत्मवस्तु निःसंदेह, निर्भय, निर्गुण, तसाच सिद्धही समजावा. स्वरूपीं निश्चळ व निःसंदेह तो सिद्ध.

(४) ज्ञानोत्तरही साधनाची सिद्धी:—अनंतजन्मींचे संस्कार पुसतां पुसतां पुसले जातात, मळिण वस्त्र धुतां धुतां शुद्ध होते, तसा साधनमार्गे जातां जातां जीव सिद्धपणास पावतो. ब्रह्मज्ञान शब्दानें कळलें तरी एकदम जीव सिद्धपदाला प्राप्त होत नाहीं, ह्मणोनी ' जाणते पुरुशीं । सोडूं नये साधनांसी । नाडूं नये आपणासी । सिद्धपणें सर्वथा.' भी सिद्ध झालों असें समजून कोणी श्रवणादि किंवा ध्यानधारणादि साधन सोडील तर तो इतका वर चढून पुन्हां गडगडेल, मुक्तपणें बंधन पावेल ! सिद्धांचा सिद्ध व ज्ञानवैराग्यसंपन्न असे शंकरही रामनाम चिंतन करीत असतात. शंकराहून तर वरचड कोणी नाहीं ? म्हणून सिद्धपणाच्या संभ्रमानें साधन सोडूं नये. भक्तीवीण ज्ञान फोल होय म्हणून भक्तीची ओल ठेवावी ' भक्तीवीण देव जोडे । ऐसें कल्पांतीं न घडे'. सत्संग आणि भक्तिसहित ज्ञान जो संभाळिल तोच मोक्षभुवनीं प्राप्त होईल. सिद्ध होऊन बसला आणि साधन सोडून दिलें तर गोत्यांत पडेल. अशनशयनादि सोडीत नाहीं, आणि नित्यनेमाचें साधन मात्र सोडलें तर जीव सिद्धपणापासून सहजच भरंगळेल, म्हणून साधनांसह सिद्ध तोच ज्ञानी ! शुद्ध कर्माचरण, स्वधर्मानुष्ठान, अद्वैतश्रवण, नित्यनेम—हे ब्रह्मज्ञान झालें तरी तें बाणण्यासाठीं—केलें पाहिजे. एकवार पोटभर जेवलें तरी सामुग्री पाहिजे, तसें आत्मज्ञान झालें तरी तें सुरण्यासाठीं साधन केलें पाहिजे. ' नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार '. उपासना व स्वधर्माचार हे संभाळलेच पाहिजेत. आचार व विचार दोन्ही पाहिजेत.

(५) निर्गुण अचिंत्य व निरंजन ब्रह्म याची भेटी अध्यात्मानेंच होते. गुरुगीता योगवासिष्ठ, पार्थगीता, भागवत ह्या ग्रंथांतून अद्वैतज्ञानाचा ह्य० अध्यात्माचाच उपदेश केला आहे. कल्पनेनें चालायचे सर्व पंथ सोडून निर्विकल्प व्हावें. ' ब्रह्म—होऊन अनुभवावें ? निःसंग होऊन स्वपद गांठावें. 'पदीं हून चळों नये । करावे साधन-उपाय.' सर्व साधनांहून ' कोटिगुणें महिमा आत्मज्ञानाचा.' अंतरीचे दोष बाह्य-वेषानें जात नाहींत, त्याला आत्मज्ञानच पाहिजे. सत्यस्वरूप आत्मा आहे. दृश्य - पाप सोडून पुण्यपरब्रह्म घ्यावें व त्याशीं अनन्य व्हावें. आपण स्वयंभू परब्रह्म, देहाशीं आगला संबंध नाहीं—या बोधाशिवाय (ब्रह्मज्ञानाशिवाय) इतर साधनें शीण मात्र देतील. श्रवण, मनन, निदिध्यास व साक्षत्कार याप्रमाणें ब्रह्मज्ञान उधाराचें नसून क्रमानें जातां जातां येथल्या येथेच मोक्ष आहे. नानारत्नांच्या परोक्षा किंवा नाजुक कारभाराच्या गोष्टी करितांना सूक्ष्मबुद्धि लागते. पण ' त्यांच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रंथीं' पाहिजे. कहाण्य, कथा, गोष्टी, पवाडे, अवतारचरित्रें हीं पहावींत पण

या सर्वापेक्षां अध्यात्मविद्येचें महत्त्व कांहीं और आहे ! पदार्थज्ञानाचा विचार सोडून अध्यात्मविचार पहावा, निरंजन ब्रह्मास धुंडावें. अष्टांगयोग, पिंडज्ञान ‘त्याहून’ थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ! ’ पंचमहाभूतांपलीकडे आत्मा आहे, पण विवेकानें तो जवळीच सांपडतो, मायेच्या गोंधळापलीकडे सूक्ष्मदृष्टि घालून मूळ-मायेच्याही पार जावें ह्मणजे शाश्वताची गांठ पडते. गुंतलेले सूत सूक्ष्मदृष्टीने उगवतें तसा सूक्ष्म विचार करून मग ‘मानत मानत घालावें मूळाकडे.’

(६) हें साध्य होण्यास अध्यात्मश्रवण पाहिजे व तें सत्संगीं करावें. सत्संगीं श्रवण केलें असतां निरूपण कळतें व बिंबतें. श्रवणकाळीं आपणही तदाकार व्हावें ह्मणजे स्फूर्ति प्रकाशते व स्वरूपनिश्चय होतो. शरीराला रोज अन्नपाणी लागतें तसें प्रत्यहीं अध्यात्मश्रवण करावें. अद्वैतापरता ग्रंथ नाही; ज्या ग्रंथानें उपरति होऊन अवगुण जातात, धारिष्ट परोपकार हे गण अंगीं येतात, विषयवासना मोडून सारासारविचार स्फुरतो, तो ग्रंथ सत्संगीं स्वरूपानुसंधानाचा अभ्यास करील तोच मरणास मारून उरेल, जनांत असून जनावेगळा, कर्मांत असून सुटलेला, असा तोच पुरुष आत्मसमाधान पावेल व इतरांच्या उद्धारास साह्य होईल.

(७) मुख्य देवाचा शोध व निश्चय कसा करायचा तें यांत वाळवोधरीतीनें सांगितलें आहे. गांवचा पाटील, त्याहून मोठा राजा, त्याहून मोठा महाराजा, त्याहून वरिष्ठ चक्रवर्ती, त्यापलीकडे ब्रह्मदेव, याप्रमाणे वरवर पाहतां सर्वांत श्रेष्ठ परमेश्वर (हरिहरांचाही नियंता) तो सत्संगीं ओळखावा, निर्गुण देव जाणणें याचें नांव ज्ञान, यावेगळी पोटा भरायची विद्या ती अज्ञानांत येते. ज्ञात्याचा अनुग्रह घ्यावा व नाना देवांच्या गोंधळांत न पडतां मुख्यदेव नाना यत्नें ओळखावा. भूतांचा अन्वयव्यतिरेक पहावा, व निर्गुण देव पहावा.

(८) आधीं मुख्य देव कोण तो पहावा व मग आपला शोध घ्यावा. पंचीकरणाचा विचार करावा. दृश्य सारें नाशवंत आहे हें जाणून अविनाशी देव पहावा. रक्तेतापासून प्राणी, अन्नापासून रक्तेत, औषधीपासून अन्न, पृथ्वीपासून औषधी, आपापासून पृथ्वी, तेजापासून आप, वायूपासून तेज, आकाशा (अंतरात्म्या) पासून वायु—याप्रमाणे निर्गुण, निर्विकार, शाश्वत देवापर्यंत विवेकानें जावें. देव कळला, आतां आपण कोण तें पहावें. देह हें तत्वांचें गांठोडें, तत्वविवरण होतां त्यांत मी-पण मावळतें.

(९) नाना शरीरें, नाना भाषा, नाना पंथ, नाना दंडक, नाना देव असें हें विविध जग आहे. 'नाना मते निर्माण जालीं । नाना पाषांडे वाढलीं.' प्रवाहासारखे लोक चालतात, कोणीकोणाला आवरायचें ? शास्त्रांचा बाजार भरला, मतामतांचा गल्बला जाला, मग 'जो जे मतीं सांपडला । त्यास तेंचि थोर' जालें. नाना पंथांचा विचार केला तर त्या सर्वांचा समावेश चतुर्विध उपासनेंत होतो. एक प्रतिमापूजा, अवतारपूजा, अंतरात्मापूजा, व निर्गुणनिर्विकार. सृष्टिस्वभावानुसार या चार देवांचे उपासक जगांत आहेत. नाशवंत देव काय देणार ? चंचळ अंतरात्माही शेवटीं विनाशीच आहे. निश्चळस भजेल तो मात्र निश्चळपद पावेल. हें यथार्थज्ञान लक्षांत घेऊनही जाणत्यानें लोकांसारखेंच वागावें, शाश्वत ओळखून लोकां ऐसें वर्तावें ! नाना पंथ, नाना मते भगवंताच्या प्राप्तीसाठींच प्रवृत्त झालीं आहेत, तरी चंद्रसूर्यादि व नानाविध जीव ज्यानें जन्मास घातले, हरिहरब्रह्मा ज्याचे अवतार तो सर्वकर्ता देव ओळखावा. देवानें सृष्टि केली, सृष्टीचे पोटी पाषाण झाले, त्या पाषाणासच अविवेकी देव झणतात ! आधीं कुंभार, मग मडकीं, त्याचप्रमाणें आधीं सृष्टिकर्ता देव, मग सृष्टि. पदार्थ नाशवंत व देव अविनाशी आहे. याकारणें 'भगवंत पदार्थावेगळा' हें निश्चित. अंतःकरण, पंचप्राण यांनाही चळण आहे ह्मणून हे देव नव्हत. जगदीश सर्वीं असून निराळा आहे.

(१०) दृश्य पंचभूतात्मक, व शाश्वत देव त्याहून वेगळा. प्रगट ते असार व गुप्त ते सार, (गुरुमुखानें सार पहावें. त्रिगणपंचभूतांहून परब्रह्म वेगळें आहे. देहबुद्धि सोडून त्याला शोधावें.) 'स्वस्वरूपानुसंधाने तरे । प्राणिमात्र.' वेदशास्त्रपुराणांत भिन्न-भिन्न वचनें सांपडल्यामुळे मनुष्य गोंधळतो. यासाठीं सद्गुरुसवेन ब्रह्मानुभव घ्यावा, तेथें सर्व विरुद्ध वचनांचा समन्वय लागतो. 'सृष्टि पूर्वी, सृष्टि चालतां, । सृष्टी अवधी संहारतां, । शाश्वत देव तत्वता । आदि अंतीं.' त्याचें वर्म संत जाणतात. म्हणून सत्संगीं देव ओळखावा. संत सांगतात 'सगुणाचेनि आधारे । निर्गुण पाविजे निर्धारें.' ह्मणून 'सगुणीं भजावें निश्चित । निश्चयालागीं.' निर्गुणनिश्चय ठरण्यासाठीं सगुणास भजावें. ही अनुभवाची खूण आहे.

(११) आतां देव व सृष्टि यांचा विचार करूं. ब्रह्म निर्गुण व शाश्वत. त्याच्या ठिकाणीं मी एक आहे तें बहु व्हावें असा संकल्प उठला. या आदि-संकल्पालाच षड्गुणेश्वर, अर्धनारीनटेश्वर ह्मणतात. (कां कीं तो प्रकृतिपुरुष, शिव-शक्ति, गणेशशारदा असा एकपण न मोडतां उभयरूप आहे). सर्वज्ञ, परमेश्वर, द्रष्टा,

मूळपुरुष, मूळमाया हीं त्यांचींच नांवे आहेत. (वेदांतांत त्यालाच शबलब्रह्म किंवा सगुण झणतात. सर्व उपास्यांचें उपास्य तो आहे. तो सर्वांचा उगम व कार्यकर्ता आहे. कर्तृत्व तेथून प्रगटलें). त्या मूळपुरुषापासून म्ह० मूळमायेपासून गुणमाया झाली. तिच्यापासून त्रिगुण व त्रिगुणांचे देव (सत्वगुणी विष्णु, रजोगुणी ब्रह्मा व तमोगुणी रुद्र) निर्माण झाले. सत्व, जाणीव, विष्णु; रज, अर्धजाणीव व अर्धनेणीव ब्रह्मा; तम, पूर्णनेणीव, रुद्र. रज (उत्पत्ति), सत्व (पोषणस्थिति), तम (संहार). तमोगुणापासून पंचभूतें. त्रिगुणपंचभूतें मिळून अष्टधाप्रकृति. ही सूक्ष्मरूपानें मूळमायेत आहे. अष्टधेपासून अनंत ब्रह्मांडें व असंख्य जीव निर्माण झाले. ही सृष्टीची काहणी समजुतीसाठी सांगितली, तत्वता सृष्टि मिथ्या-‘अरे जें जालेंचि नाहीं । त्याची वार्ता पुसंसी काई’ हा आहे सिद्धांत. ‘महाद्वार वोलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें.’ मूळ माया हें महाद्वार (विवेकानें तेथें नामदेव व सर्व संत समाधि घेतात). तें ओलांडावें झणजे पलीकडे शाश्वत ब्रह्म आहे. देव तो, मुख्य देव किंवा थोरला देव तो. त्याच्या प्राप्तीसाठीं सारा खटाटोप. तो निश्चळ, मूळमाया किंवा अंतरात्मादेव चंचळ व बाकी सर्व जड. जडचंचळ सोडून निश्चळ ओळखावें व त्याशीं समरस व्हावें हा मोक्ष. सृष्टीची ही कथा काहणीच्याच रूपानें यापुढें सांगितली आहे. ती वरील विवेचन व काहणीच्या खालच्या टीपा पाहून समजून घ्यावी.

(१२) हीच सृष्टीची कथा जुनाट पुरुषाच्या कन्येचा खेळ या रूपकानें मौजेनें सांगितली आहे. तीवर विस्तृत टीप दिलीच आहे, झणून येथें विस्तार नको.

(१३) ब्रह्मज्ञान झाल्यावर सगुणभक्ति कशाला हवी या शंकेचें येथें निवारण केले आहे. मी ब्रह्म आहे एवढे ज्ञान झालें तरी इतर व्यवहार सुटलेले नाहींत. —स्वपरभाव गेला नाहीं, लोकांच्या मनाप्रमाणें वागणें गेलें नाहीं—‘साहेबास लोटांगणीं जावें । नांचासारखें व्हावें । आणि देवास न मानावें । हें कोण ज्ञान !’ बाकीचीं कामें टाकलीं नाहींत आणि भजन मात्र सोडलें तर कोणाचें काय गेलें ? देव ऋषी संत परमात्म्यास भजतात आणि ‘तूं येक मानवी रंक । भजसीना तरी काय गेलें ?’ तिसरें असें कीं (समर्थ सांगतात) आझाला उपासनेच्या योगानेंच ब्रह्मज्ञान झालें आहे. चौथें, मी सर्व करीन पण देवाला भजणार नाहीं अशा हृदयानें तुझा देहाभिमान वाढीस लागून तूं पतनास जाशील. तात्पर्य, ज्ञान बळें जो उपासना मानणार नाहीं तो पतन पावेल; संतांची रीत अशी नाहीं. तें ज्ञानबळानें चित्तीं निरहंकार होतात व उपासना देहास लावतात. ‘देहास लागली

उपासना । आपण विवेकें उरेना । ऐसी स्थिति सज्जना-। अंतरींची. ' ज्ञाता असून सगुणभजन सोडील तर तो अपेशीच होईल. ' एक गुरु एक देव । कोठें तरी असावा सद्भाव. ' ब्रह्मज्ञान निर्मळ असून निष्कामभजनही जिव्हाळ्याचें आहे, तर त्याची थोरवी अपार आहे.

(१४) जनांत अनेक देवांचे उपासक असून जे ते आपलें उपास्य निर्गुण-ब्रह्म आहे असें म्हणतात याचा मेळ कसा बसतो ? असा कोणी प्रश्न केला त्यास समर्थ उत्तर देतात; ' अरे, हा स्तुतीचा प्रकार असाच असायचा ! निर्गुण म्ह० बहुगुण व बहुगुणी आहे अंतरात्मा, आणि सर्व देव अंतरात्म्याचेच अंश आहेत तेव्हां सर्व देवांची पूजा अंतरात्म्यासच पावते. ' पुन्हा शंका: ' मुळीं उदक घातलें तर तें सर्व पानांस पोचतें त्याप्रमाणें अंतरात्म्याची पूजा केली तर त्याचे अंशभूत सर्व देव संतुष्ट होतात हें म्हणणें आह्मांस पटेल, पण अन्य देवांची पूजा अंतरात्म्यास पोचते हें म्हणणें पटत नाही. ' यास उत्तर: ' तुळशीच्या पानांवर किंवा शेंड्यावर पाणी घातलें तरी तें क्षणही न थारतां मूळकडेच जातें, त्याप्रमाणें देव देवतांची पूजा मूळ अंतरात्मा जो परमेश्वर त्यासच पावते. ' यावरही पुन्हां प्रश्न- ' तुळस एक लहान आहे, पण वटवृक्षासारख्या मोठ्या झाडास पाणी कसे घालतां येईल ? त्याच्या शेंड्यापर्यंत कांहीं पात्र नेतां येत नाही. ' पुन्हां प्रत्युत्तर: ' अरे ! पावसाचें पाणी वरून पडतें तर तें मूळकडेच जातें ना ? मूळ सांपडण्याइतकें पुण्य सर्वांच्याच पदरीं नसतें. तथापि वृक्षाच्या दृष्टांतावरून हें स्पष्ट झालें कीं भक्तिपूर्वक नाना देवतांची उपासना केली तरी ती परमेश्वरासच पोचते. तो परमेश्वर, अंतरात्मा, मूळमाया हा मूळ देव असून सर्व देवता त्याचेच अंश आहेत. देवदेवता यांच्या ठायीं जें सामर्थ्य दिसतें तें मूळमायेचेंच आहे. यासाठीं ' अधिकारें नाना दैवतें । भजत जावीं ' सर्व देवांचा सन्मान ठेवावा, भजनगूजन करावें. तथापि हें खरें कीं मार्गें सांगितल्याप्रमाणें उपासना चतुर्विध सान्य केली तरी ' गुणातीत तो जगदीश पाहिला पाहिजे, ' निर्गुणाला ओळखलें पाहिजे. ' कर्तृत्व वेगळें करावें । मग त्या देवास पाहावें. ' कर्तृत्वाला आरंभ मूळपासून आहे. मूळमायेच्या पलीकडे निवि-कल्प, शाश्वत, अनंत परब्रह्म आहे तें ज्ञानदर्शनें पहावें व तेथेंच रहावें. श्रीमं-ताच्या तळघरांतलें धन सेवकांस माहीत नसतें, तसें ज्ञात्यांपाशीं जें गुप्त परमात्म-धन असतें तें सामान्यांस कळणें शक्य नाही. सार ज्ञात्यांस अवगत असतें, सामान्यजन वाह्यात्कारावरच संतुष्ट राहून तेवढ्याच्याच अभिमानांत गर्क असतात.

पुरलेलें धन दिसण्यासाठीं डोळ्यांत अंजन घालावें लागतें, त्याप्रमाणें शुभतरमात्मा सत्संगतींत त्यांनीं ज्ञानांजन घातल्यावरच सांपडतो. राजसंगतींत अप्रयास धन-लाभ होतो ‘ तैसा हा सत्संग धरितां । सद्वस्तु लाभे. ’ दृश्याहून भिन्न पण दृश्यांत ओतप्रोत भरलेला परमात्मा ‘ संसारत्याग न करितां, प्रपंचउपाधि न सांडितां’ही सत्संगांत प्राप्त होतो. ‘ याचि जन्मीं येगेंचि काळें ’ स्वस्वरूपानुंसाधनें त्याचा लाभ होतो.

(१५) प्रकरणे १५ व १६ हीं दोन्ही मुख्य देवांच्या ओळखीसंबंधानें अत्यंत महत्वाचीं आहेत. (समर्थींनीं अध्यात्माचें पूर्ण रहस्य, गुह्यागुह्य, ह्यांत सांगितलें आहे. पंधराव्यांत अंतरात्मा देवाची ओळख करून दिली असून १६ व्यांत शुद्ध परब्रह्माची ओळखण केली आहे. उपासनेची कड ह्य० अंतरात्मा, मूळमाया, पर-मेश्वर, मूळपुरुष ही होय. पलीकडे शुद्ध ब्रह्म व अलीकडे सृष्टि. अंतरात्मा हा मधला दुवा. ज्ञान, भक्ति, योग, उपासना या सर्वांच्या सांख्यानें ह्या महाद्वारापर्यंत पोंचायचें आहे. शबलब्रह्म हें, सगुण हें, उपास्यांचें उपास्य हें. हरिहरब्रह्माचें विश्रान्तिस्थान हें. सर्वभूतनिवास, सर्वभूतांतरात्मा, कर्माध्यक्ष, साक्षी, निर्गुण सर्व कांहीं हें. देवोदेवींचें मूलस्वरूप हा अंतरात्मा. याच्या पलीकडे शुद्धब्रह्म. ‘ यतो वाचो निर्वर्तन्ते ’ ‘ नेति नेति ’ हे त्याच्या उद्देशानें निघालेले उद्गार आहेत. तेथें भाषा नाही. ब्रह्म होऊन जायचें आहे. साध्यसाधनांचा तेथें पोंच नाही.) असो. अंतरात्मा देव प्रथम पाहूं. रामकृष्णादि अवतारांच्या उपासना जगांत चालू आहेत, तथापि ‘ सकळ देवांचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ. ’ नाना देव, नाना शक्ति, नाना भोग, नाना कर्तृत्व यांचें बीज हा अंतरात्माच. (परमेश्वराचीं अनंत नांवे व वर्णने व स्तुतिस्तोत्रें सारीं या अंतरात्म्याचीं). सर्वांची-देवदेवांची व जीवमात्रांची भोगप्राप्ती या अंतरात्म्यालाच घडतें. नाना देहांत तो नाना रंग खेळतो. भोगी, त्यागी, वीतरागी तो. माणसें देहाकडेच पाहतात व या अंतरात्म्यास चुकतात हें नवल आहे. त्याचें अनुसंधान पुण्यवंतांशिवाय राहणें कठिण आहे. ‘ अंतर्निष्ठ तितुके तरले । अंतर्भ्रष्ट तितुके बुडालें. ’ आतां अंतरात्म्याला ओळखायची खूण सांगतो. अणुरेणूपेक्षांही सूक्ष्म जीव विश्वांत आहेत. त्यांच्या मानानें त्यांचें आकार, युक्तिबुद्धि, ज्ञान, इंद्रिये, विषयभोग सूक्ष्मच आहेत. सर्व जीवांत जीवेश्वराची वस्ति आहे. लहान किडेही ज्यांना पर्वताएवढे भासतात असे सूक्ष्म जंतु आहेत. पक्षी, सर्प,

मत्स्य, सर्वांची एकच तऱ्हा. ' पक्ष्याएवढें थोर नाहीं। पक्ष्याएवढें लहान नाहीं.' ह्य० सूक्ष्म जीवांच्या मानानें कावळा मोठा आहे व हत्तीसारख्या जीवांच्या मानानें लहान आहे. नाना वर्ण, नाना रंग-अशीं चढती वाढतीं शरीरें अनंतानंत आहेत. कांहीं सुंदर, कांहीं वेढव, कांहीं कोरल कांहीं कर्कश, कांहीं वोंगळ, कांहीं दैदीप्यमान, कांहीं भेकड, कांहीं उग्र, असे सृष्टींत अनंत प्राणी आहेत. जलांतून लहान-थोर मत्स्यादि अनेक जातींचे जीव आहेत. तसेच अंतरिक्ष प्राणी-कांहीं असे कीं, प्रक्ष फुटल्यावर जे उडतात ते पुन्हां पृथ्वीला स्पर्शत नाहींत. खेचर, भूचर, जळचर, वनचर वगैरे ८४ लक्ष योनींचें अनंत जीव कोणी सांगावेत ? कित्येक इच्छादेह किंवा श्रापदेह आहेत. भगवंताची लीला अगाध आहे. ' शरीरभेदे आहारभेदे । वाचाभेदे गुणभेदे । अंतरीं वसिजे अभेदे । येकरूपे.' पोटापुरती अल्पस्वल्प विद्या शिकून माणसें गर्वानें ताठ होतात पण ह्या सर्वांतरींमी ज्ञानस्वरूप परमेश्वराची थोरवी कोण पहातो ? त्याचा सहिमा अतर्क्य आहे. आपल्या देहांतील आपल्याला कळतं नाहीं मग पिंडब्रह्माडांतील अभितं जीवांचें काय कळणार आहे ! तथापि अल्पज्ञानानें जीव उतावळे व अहंकारी होतात हे नवल आहे. अणुप्राय जीवांच्या दृष्टीनें आह्मी विराट आहोंत, त्यांच्या हिशेबें आह्मी सार्कडेयासारखे चिरंजीव आहोंत ! त्यांचे जीवनक्रम पाहणारे कोण आहेत ? परमेश्वराची करणी धन्य आहे. अहंकाराला जागा कोठें आहे ? ' विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम. ' असो. त्या अंतरात्म्याचा-परमेश्वराचा आणखी थोडा विचार करूं. सर्व शरीरांत अंतरात्मा आहे. ईश्वर सर्वभूतांच्या हृदयांत आहे. देह अनेक पण सर्वांतरींमी देव एक. रक्तेतापासून देह होतात, पण त्यांचा अंतरात्मा एकच आहे. मोडे आणि वाडे हे देहाकडे. बीजफळन्यायानें घडामोड चालली आहे. बीज (पृथ्वी) व उदक मिळालें कीं, अंकुर येतात. बीजापासून मुळ्या पृथ्वींत खोल जातात, व अग्रे धर आकाशांत हेलवतात, मुळ्या पाताळीं व अग्रे अंतराळीं धांवतात. ' नानापत्रीं पुष्पीं फळीं । लिगडलीं झाडें. ' मार्गें पहात चला. फळांवडील सुमनें (पुष्पें). सुमनांवडील पानें, पानांवडील काष्ठें, काष्ठांवडील मुळ्या, मुळ्यांवडील उदक, (उदक आळून पृथ्वी होते). या सकळांवडील पृथ्वी, पृथ्वीवडील आप, आपावडील तेज, तेजावडील वायु, वायूवडील आकाश (स्वभाव अंतरात्म्याचा) . तात्पर्य सकळांवडील अंतरात्मा. त्याचा प्रत्यय घेत नाहीं ह्मणून तो जवळ असून दूर वाटतो. तात्पर्य सकळांवडील अंतरात्मा देव. अनुसंधान

ठेवून त्या देवाशी अनन्य झाले कीं प्रकृतीचे स्वभाव पालटू लागतात. अंतरात्मा जेथे चेतला तो भाग्यवंत, तो जाणता. अंतरात्मा कळला कीं सारे कळले. ‘तया नारायणाला मनीं । अखंड आठवावे ध्यानीं । मग ते लक्ष्मी तयापासुनी । जाईल कोठें ?’ पुरुषाला जपले कीं प्रकृति अनुकूल झाली. नारायणाची सेवा केली कीं आई लक्ष्मीचें लक्ष लागलेंच. तो अंतरात्मा देव-नारायण-विशीं भरला आहे, त्या विश्वांतर्गत भूतपति भूतात्म्याची पूजा करित जावी. ही खरी उपासना आहे. कोण-त्याही देहांत नारायण आहे म्हणून देहांला संतोष देणे ही देहीची पूजाच होते. उपासना अशी विश्वपाळिती आहे. भूतमात्रीं अंतरात्मा हरि पहावा, भूतमात्रास सुखवावे. उपासना सर्वां ठायीं आहे. अंतरात्मा राम असा विश्वव्यापी आहे. माझी उपासना अशी आहे. ही ‘नेऊन घाली निरंजना । पैलीकडे,’ पलीकडचा जो निरंजन शुद्धब्रह्म तेथे नेऊन सोडते, उपासना ज्ञानांत लीन होतें, हें अंतरात्मा देवाचे आवाहन झाले. आतां तो चंचळ असल्यामुळे त्याचे विसर्जन निश्चळांत होतें. सर्वांवडील अंतरात्मा शोधून पाहिला व चंचळाचे निश्चळ झाले, अर्थात् उपासनेतले देवभक्तपण तेथेच विलीन झाले. ज्ञानाचे विज्ञान झाले, उन्मनीचा अनुभव झाला, पूर्व पक्ष संपून सिद्धांत आला. ‘एक-मेवाद्वितीयम्’ उरले. ह्या निवृत्तिपदीं लक्ष्य बैसले, अंतरात्मा मावळला, शाश्व-ताचा लाभ झाला ह्य० शाश्वतच झाला, निर्विकारीं मिळाला. सायुज्यमुक्ति लाभली-हें ही बोलणे खुटले.

(१६) सविकार चंचल आत्मा व निर्विकार निश्चळ शाश्वत अनंत ब्रह्म. चतु-र्विध उपासनेचा प्रकार पूर्वी सांगितला आहेच. प्रतिमा, अवतार, अंतरात्मा, व निश्चळ अशा उपासनेच्या चार परी आहेत. तथापि मुख्य देव एकच आहे, तथापि अंतरात्म्याचीच उपासना करायची आहे. कर्ता भोक्ता प्रत्यक्ष देव तोच आहे. तो ‘येकचि चालवी अनेक.’ त्या अंतर्देवाला ओळखावे. तीर्थयात्रा पूजादि करितां करितां त्याच्यापाशींच आले पाहिजे. म्हणजे तत्वनिरसनाउपरी निरंजन-पदलाभ होतो. अष्टधेच्या गल्बल्यापलीकडे जावे व ‘चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म’ या बोधाने भ्रसरहित व्हावे. प्रचीतीवीण व्यर्थ आहे; प्रचीतीने कर्मबंधांपासून सुटका होते. ‘कर्मावेगळें न व्हावे । तरी देवास कासया भजावे ?’ सगुण पाहतां मूळ निर्गुणास जावे, ज्ञानाने विज्ञान पावावे. सकल भ्रमरूप आहे. ‘निर्गुण ब्रह्मा-वेगळें अवघे । ब्रह्मरूप’ म्हणून निर्गुणप्राप्तीने निर्भ्रम व्हावे. निर्गुणब्रह्म अति-

निकट असून संगमुळे सर्वास चोरले आहे. त्यांत असून त्याला न ओळखणें, दृश्य भास उमगायचा पण परब्रह्म उमगायचें नाहीं हें नवल आहे. दृश्यभास मिथ्या आहे व तें सत्य आहे, तें स्वानुभवे जाणावें. 'जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तेही नुरे । विज्ञानवृत्ति सुरे । परब्रह्मीं.' तें अपार, असंग, अच्युत, मनोवाचार्तीत आहे. 'संग सोडावा आपुला । मग पाहावें त्याला' आपण म्ह० मीपण, म्ह० जीवपण म्ह० अज्ञान-त्याचा संग सोडावा व मग ब्रह्म पाहावें व अंगें तेंच व्हावें. देहबुद्धि आहे तोंवर ब्रह्मप्राप्ति नाहीं. देहबुद्धीच्या अंतीं सर्व ज्ञात्यांचें विश्रांतिस्थान तेंच आहे. त्याच्या लाभासाठीं सत्संगीं श्रवणाभ्यास ठेवून देहबुद्धि त्यागावी. ब्रह्माचा आनंद हीही वृत्ति जिरवली पाहिजे. निरुपाधि वस्तु होणें ही सहजसमाधि आहे. तेथें कल्पना चालत नाहीं. स्वानुभवानें कल्पना मोडावी व निर्विकल्प होऊन निर्विकल्पब्रह्म पावावें. कल्पना चालते तोंवर ती स्वरूपां घालावी, कीं ती कल्पनाच उरत नाहीं. अशुद्धकल्पना द्वैत उभें करिते व शुद्धकल्पना अद्वैतीं भरते. शुद्धकल्पनेनें अशुद्धकल्पना मोडावी व निर्विकल्पीं भरावें. त्या सर्वांतमाचें अखंडानुसंधान ठेवावें, ध्यान त्रिपुटीरहित करावें.

(१७) मोक्ष किती दिवसां होतो या प्रश्नास सावध साक्षेपी व दक्ष अशा पुरुषास 'मुक्ति लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं' असें उत्तर दिलें आहे. ग्रंथांतलें अर्थप्रमेय अभ्यंतरीं घ्यावें, चित्तविक्षेप झाला तरी पुन्हां श्रवणमनन करावें, व अखंड अनुसंधान ठेवावें. लोह परिसास लागतांच त्याचें सोनें होतें. गंगा सागरास मिळतांच सागररूप होते, तद्वत् निःसंग होऊन ब्रह्मीं लिगटतांच मोक्ष होतो. प्रज्ञावंत आणि अनन्य आहे त्यास तत्क्षणीं मोक्ष आहे. 'प्रज्ञेवीण अर्थ न कळे । विश्वासेवाण वस्तु ना कळे । प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ।' व 'देहाभिमानाचे अंतीं । सहजचि वस्तु प्राप्ती. ।'

(१८) सलोकता, समीपता, सरूपाता व सायुज्यता असे मुक्तीचे चार प्रकार आहेत. त्यांत पहिल्या तीन मुक्ति चळ आहेत, व चौथी मात्र अचळ आहे. निर्गुणीं अनन्य होणें ही सायुज्यता, ही मुक्ति खरी. मी जीव या संकल्पानें देहबुद्धि जडते, नाना मतामतांच्या गोंधळांत जीव पडतो. पण निर्गुण आत्मा त्याहून वेगळा असून त्याशीं 'तत्त्वमसि' या महाबोधानें अनन्य होणें याचें नांव मोक्ष. 'ज्ञानविवेके प्राणियाला । मोक्षप्राप्ति.' देवाभक्तांचें मूळ शोधवें व आत्मनिवेदनभक्तीनें सायुज्यता पावावी. देहांत झाल्यावर मी मुक्त होईन हें म्हणणें खोटें आहे, हें

मानूं नये. सैन्य असतांच राजा राज्य करितो, त्याप्रमाणे देह असतांच विदेहीपण भोगणे याचें नांव मोक्ष. स्वस्वरूपाच्या निदिध्यासानें मुक्तिपद मिळतें.

(१९) मुक्तांची लक्षणे काय सांगार्वीत ? मुक्तांची आत्मबुद्धि दृढ असून मी आत्मराम हें संदेहरहित सप्ताधान त्यापार्शीं असतें. दस्तु निर्गुण, तेव्हां मुक्ताही वस्तुरूप झाल्यामुळे निर्गुणच होऊन राहतो. ब्रह्म अनिर्वाच्य लक्षणातीत तेंच साधूचें स्वरूप. त्याचा विवेकानें देहसंबंध सुटल्यामुळे काम, क्रोध, लोभ, मद-मत्सर, शोक, हर्ष, मोह, भय, स्वार्थ इ० देहबुद्धीच्या सर्व विकारांपासून तो सुटलेला असतो, हें न सांगतांच कळणारें आहे. मुक्त किंवा साधु होऊनच मुक्ताचें स्वरूप जाणवें. पांजर साधूचा देहच पाहतात. पण साधु असतो देहातीत, निर्विकार. साधु आत्मज्ञानानें पूर्ण समाधानी असतो. ‘साधूस ओळखतो कोण ? साधु वेगळा ?’ ‘विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला’ याप्रमाणें साधु अंतर्वाह्य मोकळा होतो. बोलप्रमाणें त्याची क्रिया दिसते.

(२०) सुलभ आत्मज्ञानाचे हे चरण वाचतां वाचतां कळणारे आहेत.

(२१) समर्थांचा हा पांगुळ फार बंधारीचा आहे. त्यावर सविस्तर विवरण जागचेजागींच केलेलें पाहावें. येथें पुनरुक्ति करित नाहीं. उपासना आणि ब्रह्मज्ञान या दोहींचा अपूर्व रंग या पांगुळांत भरलेला आहे. भिंतीवर फडकें पसरून वसलेला व थंडीवाऱ्यासाठीं कांबळी घेतलेला पांगुळ—य.चें शब्द चित्रही मोहक आहे. सत्पुरुष जें जें भेटेल त्याशीं तादात्म्य कसें पावतात व आपला स्वरूपानंद त्यांत कसा भोगतात हें दिसेल त्यानें पाहावें, सभाग्यांणीं अनुभवावें !

(४) विविध विषयक प्रकरणें.

(१) ह्यांत कवित्वाचे तीन प्रकार, कवित्वलक्षण, कवींस सूचना व कवीश्वर-वंदन यासंबंधानें समर्थांचे विचार एकत्रित केले आहेत. मनास येईल तें धाटपणें गाणारे ते धाट कवि, ग्रंथ पाहून त्याप्रमाणें रचना करणारे ते पाठकवि, व दृष्टी पडेल तें तात्काळ कवितेंत रचणारे ते धाटपाठ कवि. धाटपाठ कवींच्या काव्यांत शंभारवीरादि नवरस असतात, एक भक्तिरस मात्र नसतो. या तिघांहून प्रासादिक कवि अर्थात् वेगळे. अंतरीं सर्वोत्तमाचें ध्यान लागलेलें, वैभव कांता कांचन यमनप्राय झालेले, अंतःकरण भक्तिरंगानें रंगलेले—अशा स्थितींत भगवत्प्रसादानें जी वाणी

मुखांतून सहज स्रवते ती प्रासादिक कविता व ज्याची वाणी हरिप्रसादाने प्रसर पावते तो प्रासादिक कवि. समर्थानीं कवींचे व काव्यांचे असे ३१४ प्रकार सांगितले आहेत. आतां कवित्व कसें असावे तें सांगतात. उत्तम काव्यसुमनमाळेवर संतभ्रमर लुब्ध असतात. कवित्व निर्मळ, सरळ, सहज कळणारें, विशाळ कल्पनाविंत, असावे. तें वाचून अनुताप, वैराग्य, ज्ञान, भक्ति यांचे उद्धोधन व्हावे, वाचकांची देहबुद्धि तुटून भगवंत प्रगटावा, द्वैत मोडून अद्वैतामृत लाभावे, संसारबंध तुटून आत्मसमाधान प्राप्त व्हावे. ज्या कवित्वपरिशीलनाने हे लाभ होतात ती प्रासादिक कविता, भगवंताच्या प्रसादाने स्फुरलेली ती प्रासादिक कविता, बार्का हास्यविनोद नवरसप्लुत असलेली ती धटिपाठ कविता. कवींस सूचना समर्थानीं हीच केली आहे कीं दृश्यभासात्मक जग नाशवंत आहे, भूतें विनाशी आहेत, म्हणून त्यांकडे लक्ष न देतां ' अनंत संत वोळवा । मूळाकडे चुको नका ' ह्य० अनंत व शाश्वत (संत) परब्रह्माकडे पहा, मूळ सोडून वर्णू नका. प्रासादिक कवि (व्यासवाल्मीकादि) यांचे पुढे रसभरित वर्णन केले आहे. कवीश्वर हे शब्द-सृष्टीचे ईश्वर, सरस्वतीचे निजस्थान, साधकांचे साधन, सुमुखूंचे अंजन व सिद्धांचे समाधान आहेत. ' कार्यसिद्धी केवळ कवींचेनि प्रसादे ' होते हे इतिहाससिद्ध आहे. कवि हे जगदुद्धाराचा आधार आहेत. कवींना कीं कां अमृताचे मेघ ह्मणूं, कां नवरसांचे ओघ ह्मणूं, कां सुखाचीं तारवे ह्मणूं, कां विवेकनिधीचीं भांडारें ह्मणूं कां ह्मणूं तरी काय ? साष्टांग भावे नमस्कार करितों व मौन धरितों.

(२) मराठी ग्रंथ व मराठी भाषा यांच्या संबधाने समर्थ ह्मणतात:---' मराठींत आहे काय ? शहाण्यांनीं मराठी ग्रंथ पाहूं नयेत ' असे ह्मणणारे जे कोणी शास्त्रीपंडित आहेत त्यांचे ह्मणणे मनावर घेऊं नये. अहो ! भाषेकडे पाहायचे कां अर्थाकडे पाहायचे ? बहुमोल रत्नें लोखंडाच्या पेटींत सांठविलीं आहेत म्हणून पेटीकडे पाहून शाहणा मनुष्य रत्नें टाकील काय ? पूर्ण अर्थ मराठींतून लाभतो मग मंदबुद्धीशिवाय मराठीची हेळणा कोण करील ? द्रव्य घ्यावे, सांठवणाकडे पाहूं नये. प्राकृत ग्रंथांत सुगम आणि सप्रचीत अध्यात्मज्ञान मिळते, व्युत्पत्तीचे श्रम न करितां सकल शास्त्रार्थ सुगम होतो, व संतांच्या मुखाने हा महल्लभ होतो म्हणून मराठी ग्रंथांचा आदर अवश्य करावा. व्युत्पत्तीनें न कळणारें ज्ञान सन्मुखाने अनायासे कळते. भाषेत पालट झाला, भाषा भिन्न झाली, ह्मणून कांहीं अर्थ वायां जात नाही, कार्यसिद्धी तर सारी अर्थापार्शीच आहे. ' अर्थ सार, भाषा

पोंचट ’ म्हणजे अर्थ हा दाणा आहे, भाषा हें बाहेरचें टरफल आहे. बाह्यां-
गाच्या अभिमानानें मोक्षाची वाट मात्र बंद होते ! संस्कृतांत जो गुप्तार्थ आहे तो
प्राकृतांत आल्यामुळें लोकांच्या उपयोगीं पडतो, नाहीं तर तो कळायचा आहे
कोणाला ? ज्या अध्यात्मांत अनुभवाचा जिव्हाळा आहे तें मराठींत आल्यानें
संस्कृतापरीसही मोलवान ठरतें. ज्ञानांत भोजनाची चाड असेल तर शब्दांत गुंतूं
नका. ‘ आज्य ’ म्हटलें काय नी ‘ तूप ’ म्हटलें काय कांहीं फरक कां होतो ?
अर्थाकडे दृष्टी ठेवून ब्रह्मानुभव व्या एवढेंच सांगणें आहे. (३) ‘ आणि ’ या
उभयान्वयी अव्ययाच्या योगानें गुणदोषांच्या जोड्या कशा फुटतात व सांधतात
हें टीपेंत दाखवून देण अवतरणें जेथल्या तेथें दिलीं असल्यानें येथें या विषयाचा
प्रपंच करीत नाहीं. (४) भला कोण याची ही एकश्लोकी व्याख्या आहे. गुरु,
देव, लौकिक व वेद यांची मर्यादा पाळून सदाचारानें चालतो तो भला. (५)
समर्थाना मुलांची आवड फार असे, ते मुलांत खेळत. मुलांची मला आवड कां
हें समर्थानीं ह्या सुंदर श्लोकांत सांगितलें आहे. वर्ये थोर ते चोर-आंत एक
बाहेर एक असे असतात व मुलें आंतबाहेर एक असतात; शिवाय ते अहंभावा-
मुळें विकल्पाच्या ढोहांत बुडालेले असतात व लेकरें निरहंकार असतात ‘ झणोनी
बद्ध आवडी रामदासी ! ’ (६) श्री समर्थांचें हें खास स्वहस्तें लिहिलेलें गद्य-
पत्र बहुमोल आहे. त्या पत्राचा प्रसंग व त्यांतली बहार याचें विवरण पत्राच्या
वरच केले आहे. (७) श्रीराम राम हे म्हणा हा ह्या दशकाचा चतुर्थ चरण
असून श्लोक सुंदर आहेत. राममंत्राचें माहात्म्य स्वानुभवानें शंकर पार्वतीस
सांगत आहेत. हालाहल विषभक्षणानें अंग पोळल्यावर रामनामानेंच अंगाचा
दाह शमला. रामनामस्मरणापूर्वीं बहुत यत्न केले पण रामनामस्मरणाचें अबुभुत
सामर्थ्य माझ्या प्रतीतीस आलें असें समर्थ सांगतात; ‘बहुत प्रेत्न पाहिले परंतु सर्व
राहिले । विबुधपक्ष रक्षणा श्रीराम राम हें म्हणा,’ व्यक्ति किंवा राष्ट्र बहुत
प्रयत्न करून थकल्यावरच रामनामाकडे म्ह० भक्तीकडे वळतें व मग
त्याचे मनोरथ राम पूर्ण करितात हें तात्पर्य. (८) यांतही राममंत्राचा
महिमा सांगितला आहे. (९) प्रारब्ध थोर कां प्रयत्न थोर ह्या पुरातन वादाचा
समर्थानीं येथें निर्णय केला आहे. दोन्ही पक्षांचें म्हणणें सरळ पुढें मांडून मग
‘ आधीं जें निर्माण तेचि थोर ’ ह्या न्यायान्वये प्रयत्न मूळ व म्हणून श्रेष्ठ असें
ठरविलें आहे. समर्थ हे प्रयत्नाचे पुरस्कर्ते होते हें प्रपंच विचारांतलें मूळ भागांत

(पृ० १६ ते २१) त्यांच्या नाना उद्गारांवरून स्पष्टच दाखविले आहे. (१०) उत्तम, मध्यम व अधम असे तीन प्रकार सर्वांत आहेत. मूर्ति, अंतरात्मा, व निर्गुण ब्रह्म; क्षर, अक्षर व पुरुषोत्तम; लोकधाटीने चालणारा, शास्त्राप्रमाणे चालणारा व स्वानुभवो; नेणता व गर्विष्ठ, जाणता व शब्दबोलका आणि निर्विकल्प; कर्मनिष्ठ, उपासक व ज्ञानी याप्रमाणे चढत्या पायऱ्या येथे दर्शविल्या आहेत. यापुढे एक सुंदर पद सटीय दिले आहे. (११) मनुष्य संगतीने सभाग्य किंवा करंटा होतो म्हणून जाणत्याची व सभाग्याची संगती करावी हे यांत सांगितले आहे. आपला मित्रही आपण व शत्रुही आपण. 'उत्तम संगतीचे फळ सुख, अधम संगतीचे फळ दुःख' म्हणून उद्योगी, सच्छील, सुबुद्धि व भाग्यवंत पुरुषाची संगत करावी व स्वकल्याण करून घ्यावे. (१२) जगांत बहुधा 'माझे माझे तुझे माझे' म्हणणारे स्वार्थी मित्तच फार, 'माझे तुझे तुझे तुझे' असे म्हणणारे निरपेक्ष, विकल्पशून्य, पूर्ण विश्वासुक मित्र विरळ ! मित्र शोधून करावेत. मित्त विवेकी जाणता असावा. 'उगाच वेळ घालाया । नासके मित्र पाहिले' पण अशा मैत्रीचा परिणाम हाच होणार की त्यांच्या कुबुद्धीचे व कुंकर्माचे फळ मात्र भोगायचा प्रसंग यायचा ! नीचसंग करूं नये, श्रेष्ठांचा संग करावा. न्यायवंत गणप्राही व यत्नकर्ता अशाची मैत्री करावी, की भाग्योदय होतो. जाणत्या मित्रांचा संग 'सतां सद्भिः संगः' घडला की 'तेथे आनंद होतसे'. (१३) साधुजनांचीं लक्षणे, व त्यांच्या संगतींत होणारा महल्लभ याचे येथे सहज धावत्या-वाणीने गोड निरूपण केले आहे. वाचतां वाचतां कोणासही कळणारे आहे. (१४) 'ग्रंथिचा अर्थ काढा' हे तीन शब्द प्रत्येक चरणांत अर्थ मात्र भिन्न आहे. हे छोटेसे कूट उलगडून दाखविले आहे. (१५) लहान मुलांस सुलभ बोधाचे हे सहा श्लोक आवडतील, ते त्यांनीं पाठ करावेत. तोंड धुवून स्वच्छ असावे, वयें श्रेष्ठ त्यांचा मान राखावा, आळस सोडावा, भांडण करूं नये, 'भला रे भला बोलती ते करावे,' प्रतीतीवीण बोलूं नये, विवेक करावा. इ० (१६) वक्ता आणि श्रोता या उभयतांनाही हे प्रकरण बोधप्रद वाटेल. ज्याच्या वक्तृत्वाने श्रोत्यांची क्रिया पालटेल तो वक्ता. 'जया हृदयीं आस तो वक्ता नको' बोलासारखी क्रिया करणारा, आशारहित व निरभिमानी, समबुद्धीचा वक्ता असावा; तापट, क्रोधी नसावा. 'वक्ता पाहिजे अनुभवाचा । वक्ता नसावा पुस्तकीचा !'. श्रोता सादर, मननशील असावा; घाष्कळ बहुभाष नसावा. 'एका पुढे एक

बोले । अवघेचि वक्ते जाले । जैसे ते जंजुक मिळाले । कोल्हाळ करिती ’ असा प्रसंग श्राते वक्ते तूड असले कीं होतो. श्रोता झोपाळू व जडात्मा नसावा. श्रोता अर्थांतरीं सादर असल्यावर निद्रः विचारी काय करील ? श्रोता स्वहितोद्यत असेल तरच वक्त्याच्या मुखानें येणारा ज्ञानाचा बोध प्राशन करील व परमगुह्य लाधेल. पुढील तीनही सुंदर प्रकरणें निंदा व निंदक पांजविषयींचीं आहेत. (१७) जन जनार्दनस्वरूप आहेत ह्मणून जनांच्या तोंडून येणारे दोष आपल्या अंगीं आहेत असें ससजून साधकानें स्वदोष काढून टाकावेत. जन सत्यच बोलतात, वरें, मिथ्या बोलत असतील तर तीं मिथ्यावचनें आपण तरी कनीं कां वरवीं? निंदेला प्रत्युत्तर द्यायला उद्यत झालस तर तुझी देहबुद्धि अजून झडली नाही हेंच सिद्ध होतें आणि तुझा देहबुद्धि झडवी व तूं आत्मरुपीं स्थिर व्हावेंस हाच जनाचा तरी निंदा करण्वांत हेतु असतो ! निंदा ही शांततेनें सोसावी, ती आपल्या परमार्थबुद्धीला पोषकच असते. (१८) आपला ज्ञान व्हावा, लोकांनीं आपल्या पायां पडावें असें कनांत असतें ह्मणूनच निंदेमुळे तूं गांणरतोस कीं नाही? मी देहातीत निर्गुणब्रह्म आहे असें तोंडानें ह्मणायचें आणि देहार्चा निंदा ऐकून डोकें फिरवायचें याला काय ह्मणावें ? कोणी देहाची निंदा केली तर काय परमार्थ बुडाला व विवेक देशोधडीला गेला ? निंदा ऐकून ‘मुखश्रीचें चिन्ह पालटलें’ तर ते काय ‘देहबुद्धि नव्हे ?’ कां उगाच परमार्थांच्या गण्या मारतां ? ज्ञानाब्रह्माचा कूट कां करितां ? अहंकाररूप कालकूट विष पोटांत भरलेलें आह्मांस दिसत आहे ! स्तुतीनें गोड वाटणें व निंदेनें खेद होणें हें पोटांत अहंकार भरला आहे हेंच दाखवितो ! ‘स्तुति होतां आनंदला । तो निंदा होतां रडला । या दोहीं मध्ये न सांपडला । तोचि धन्य !’ स्थूळाचें अंकित नसावें ह्मणजे स्तुतिनिंदा समसमान वाटतात. आपण परनिंदा करूं नये व दुसऱ्यानें आपली निंदा केली तर देहबुद्धि उडवायला साह्य करणारा तो आपला मित्रच आहे असा विवेक करावा. (१९) आतां सत्सरी नर वाग्जल्प करून ‘सदा सर्वदा भुंक्ती श्वान जैसें’ याला चांगलें कोण ह्मणेल ? निंदकालां ‘दंघ मी व निंघ बाकी सर्व’ असें वाटत असतें.’ भले आहेत त्यांना निंदाच करावीशी वाटली तर ते स्वतःचीच निंदा करितात, ‘स्वयें निंघ तूं निंदिसी कोण कोणा ?’ असें ते कनालाच विचारतात. देहच मुळीं निंघ आहे, ‘देहे वंदितां निंदितां निंघ आहे’ हें दिसतच आहे. आणखी एक विचार मनांत आणावा कीं “जनीं निंदितां सटला कोण आहे ? ।

जन सर्वदा सर्व निंदून राहे ! । ज्या वर्णितां शणिनी वेदवाणी । जने निंदिला राम...
 कोदंडपाणी !! ” निंदा हा मनुष्यस्वभावच आहे. परमात्मा राम लोकनिंदेपासून
 सुटले नाहीत मग ‘ इतर ते मानव बापुडे किती ? ’ (२०) ‘ आहे आणि नाही ? ’
 ही एक मौज आहे. गुणसंपन्न पुरुषाचे अंगी कोणते दोष नाहीत व कोणते गुण
 आहेत ते या श्लोकांत मौजेने सांगितले आहे. (२१) भाऊ भाऊ वडिलार्जित
 इस्टेटासाठी भांडतात तसे रामभक्तिरूप वडिलार्जितासाठी मी व दादा (श्रेष्ठ) भांडलो
 असे समर्थानी ह्या अभंगांत गमतीने सांगितले आहे ! (२२) मोहनिद्रेची झांपड जनां-
 वर पडिली आहे; जन्मचे जन्म निद्रेत जात आहेत व त्यामुळे प्राणी कष्ट भोगीत
 आहेत, यावर आत्मज्ञान हा एकच उपाय आहे. ‘ प्रपंचपडदा पडली झांपड ।
 राम दिसेना डोळा रे. ’ (२३) रजोगुण, तमोगुण व सत्वगुण ह्या त्रिगुणांचे
 वर्णन केले आहे हे पाहून पहिले दोन टाळून सत्वगुण वाढवावा असा हेतु या
 त्रिगुणवर्णनांत आहे, व म्हणून सत्वगुणाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट दाखविले आहे.
 (२४) देहदेहालयांतला देव पहावा. लोक व शाहणे लोकही देवालयांकडेच लक्ष
 पुरवितात पण सर्व देवालयांत (देहांत, पिंडांत) नांदणारा एकमेवाद्वितीय प्रभु
 पाहणे हे ज्ञात्याचे लक्षण आहे. तो डोळ्याला दिसत नाही, ‘ त्याने त्यासीच पाहणे ’
 म्ह० तो स्वतः अंगे होऊनच पाहिला पाहिजे. देवालये अनंतकोटि आहेत पण
 देव एकच आहे. मूळमाया हे सर्वांत मोठे, भव्य व विशाल असे देवालय आहे,
 त्याच्यापेक्षा लहान देवालये ह्य० ब्रह्मा विष्णु महेश. सर्व लहान थोर देवालयांत
 देव एकच आहे. देवालये जड, देव (अंतरात्मा) चंचल व ‘ निश्चल निर्विकार
 तो मुख्यदेव निरंजनु. ’ ह्या छोट्या पण अतिसुंदर अष्टकांत सर्व अध्यात्मसार
 आले आहे. (२५) जाणतेपणाचे व जाणत्याचे कौतुक ह्या दोन श्लोकांत पाह-
 ण्यासारखे आहे. (२६) उगाच आरडाओरडीच्या गाण्यांत तात्पर्य नाही, अर्थ
 जाणून व अर्थरूप होऊनच गावे तर त्याची बहार आहे. शब्द शिकोन अर्थ न
 समजतां गाणे ह्य० ते मापट्यांतल्या दाण्यांसारखे, म्हार वाहतात त्या खजिन्याच्या
 पोत्यांतील द्रव्यासारखे किंवा हमालाच्या डोकीवरील पाटींतल्या आंब्यांसारखे
 आहे. त्याला त्याचा उपयोग नाही. हे भारवाहकाचे काम करण्यापेक्षा अर्थाशी
 रंगून गावे, समजून गावे हे उत्तम. (२७) मूर्खांची व पढतमूर्खांची ही लक्षणे
 बहुतेकांच्या पाहण्यांत असतात. ही वाचतांना ह्यांपैकी शेंकडा पाऊणशेंवर लक्षणे
 आपल्याजवळ आहेत किंवाहुना ह्या मित्राने समर्थानी आमच्यासारख्यांचे चरित्रच

गायिलें आहे असें बहुधा प्रत्येक वाचकास वाटल्यावांचून राहत नाही ! ह्या लक्षणांचा पालहाळ येथें करीत नाही, तीं वाचकांनीं जेथल्या तेथेच पहावीत. (२८) नटव्यांस उद्देशून समर्थ झणतात कीं हे लोक शरीर व त्याचे वेष परोपरीनें नटवितात, पण यांत काय लाभ कोणास होतो ? गृहे पाहतां, पण अंतरीं कोण आहे, सर्वाला शोभा देणारा लावण्यसागर सर्वांतयामी कसा शोभत आहे तें विचारानें पहा. देहाचें मढें नटविण्यांतच काय दंग झालांत ? जागे व्हा, अंतरींयामी देव पहा. (२९) सर्व काळींच ' कविता गवताऐसी उदंड वाढली असे ' असा प्रकार असतो असें दिसते ! अर्थशून्य व स्वार्थहान कविता गावाळे लोक लिहितातच कशाला ? (३०) विवेकी जाणते पुरुष नित्यानित्य विचारानें सारभूत ब्रह्म तेवढें घेतात व भाविकलोक आपल्या चित्तशुद्धीसाठी, भक्तिप्रेमासाठीं नामस्मरण, तीर्थव्रततपदानादि कर्मे, प्रतिमापूजा, पुराणश्रवण, मंत्रजपध्यान, नेमनिष्ठ क्रिया यांत मग्न असतात. विवेक आणि भाव दोन्ही पाहिजेत. ज्ञानाला पंचीकरण, तत्त्वविवरण, व महावाक्याविचार अवश्य आहेत. (३१) ' वाट पुसिल्याविण जाऊं नये । फळ वोळखिल्यावीण खाऊं नये ' इ० प्रकारचा हा व्यवहारनीतीचा बोध अवतरणांतच पहावा. ' प्रपंचांत सावधपण ' ठेवून कसे वागावे हें त्यावरून चांगलें समजेल. (३२) स्त्रियाही पराधीन व पुरुषही पराधीन. स्त्रिया पुरुषाधीन व पुरुष पोट्याकारणें विदिलें आपणंसी ' म्हणून पुरुषही पराधीन ! (३३) मीतूपण सोडून सुखी व्हावें. ' मी थोर तूं थोर ' यांत न पडतां ' पहा थोरपण ईश्वराचें ! ' शाश्वत निरावयव देवाचें थोरपण मनीं अणून अभिमानरहित व्हावें. (३४) अद्वैत चर्चा करावी आणि करूं नये ! चर्चेसारखी अद्वैतभावाची क्रिया असेल तर उपयोग, नाही तर नुस्तें शब्दलाघव काय कामाचें ? अद्वैतशास्त्रीं प्रभूचा ठेवा आहे पण हा सर्वास लभ्य नाही. ' अद्वैतचर्चा गुरुगम्य आहे । कळे म्हणे तो सहसा न साहे. ' यासाठीं अद्वैतचर्चा (शब्दलाघव) सांठून सगुण रामाचें भजन करावें. (३५) कास, क्रोध, रुद, मत्सर, दंभ, व प्रपंच ह्या रिपूंचें यांत वर्णन आहे. कामाचें दस होऊन किती तरी लोक व्याधिग्रस्त होतात. रूप, शक्ति, द्रव्य, कुळ, याति यांची हानी करून घेतात. विधिपूर्वक विषय सेवनांत दोष नाही. ' विधीनें विषया ध्यावें । अविधी नसतां बरे । आश्रमीं न्यायनीतीनें । प्रपंच करणें सुखें. ' क्रोधानें अविवेक संचरून लोक करंटे होतात व अधोगतीला जातात म्हणून ' भल्यानें क्रोध सांडावा ' . देहाचा,

द्रव्याचा, विद्येचा, शक्तीचा, भाग्याचा असे मद्द बहुत प्रकारांचे आहेत. मदाला स्वतःपुढे सर्व तुच्छ वाटते. मत्सर खऱ्याचे खोटे व खोट्याचे खरे करितो. मज नाहीं तुज साजेना हें मत्सराचे थोडक्यांत रूप आहे. स्वतः टोणपा असून ज्ञात्यास मानीत नाहीं, स्वतः भ्रष्ट असून भल्यास भ्रष्ट मानतो, लंडी रणशूराला हांसतो, इ० मत्सराचे अनेक प्रकार आहेत. मत्सर अंध करितो ज्याला त्याला दोष दिसत नाहीत. दंभ असाच वाईट आहे. विवेक व वैराग्य जागृत ठेवून दंभादि दुर्वृत्ति उठूं देऊं नयेत. ' भक्तीचा वोळला सिंधु । दंभ तेथे दिसेचिना. ' सहावा वैरी प्रपंच. प्रपंचरूप-विषयरूप चित्त झाल्याने देव दुरावतो. प्रपंचही शेवटीं हातचा जातो व देवही नाहीं. स्त्रीपुत्रमित्रादिकांच्या मोहांत पडून निर्वाणाचा देव चुकूं नये. ' षड्भिपु जिंकिले जेणे । तोचि ज्ञानी महा भला । दीक्षेने उद्धरी लोकां । वैरागी तो उदासीनु. ' (३६) हरिकीर्तन परम-प्रतीने करावे. सगुणमूर्तीपुढे करुणार्कीर्तन करावे व ज्ञाते समोर असले तर निर्गुण-बोध सांगावा. ' लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची ' सर्वातरीं प्रेमसुख हे-लावे अशी रसाळ कथा करावी. कथेंत प्रसंगोपात्त नवरस आणले तरी ' स्त्रियादि-कांचे कौतुक । वर्णूच नये. ' निःशंक निर्लज्ज कीर्तन करावे. व्युत्पत्तीचा दंभ न करतां भक्तिमार्ग प्रतिष्ठावा. देव सांडून नादांत मग्न होऊं नये. याप्रमाणे आपल्या स्वानंदासाठीं हरिगुण गावे. (३७) अज्ञान बरे ' परी नायकाचीं पाखांड उत्तरे. ' (३८) सांगण्यापेक्षा वागणे पाहिजे. स्वतः करून दाख वावे तरच दुसऱ्यास सांगण्याची शोभा, आपल्या हातून घडत नसेल तर गप्प बसावे. आपल्याला झांकावे आणि दुसऱ्याला शिकवावे हा सामान्य जनांचा दंडकच पडून गेला आहे ! आपण व.ग.वे, मग दुसऱ्याला सांग-ण्याचीच गरज नाहीं, न सांगतां ते आपली क्रिया पाहूनच मार्गाला लागतील. तूं सुखी व समाधानी झालास कीं पुरे, लोकांकडे पहायलाच नको. (३९) गुरुगम्य ज्ञानाचा अनुभव चार श्लोकांत सांगितला आहे. (४०) हे दहाही श्लोक मननांत ठेवावेत.

(४१) सर्वगुणसंपन्न मी आहे असे पुरुषांस व स्त्रियांसही वाटते. पहि-ल्या दोन श्लोकांत पुरुषांचा व त्यापुढील दोन श्लोकांत स्त्रियांचा अहंकार दाख-विला असून पांचव्यांत तो अहंकार उडविला आहे. (४२) स्वानंदानुभवाचे हे चार उद्गार अति मधुर आहेत. मी आपल्यास ' मी मम ' इ० अहंता व ममता यांच्या योगाने विसरलों असतां अकस्मात सुखसागर श्रीराम भेटला. त्यांचे स्वरूप

‘दशदिशा भरलें दुरिच्या दुरी.’ तथापि ‘दुरि म्हणों तरि तें मज अंतरीं’ आहे, असें स्फुरलें. सगुण निर्गुण रामच माझा प्रीतिविषय जाला. ‘न कळतें—कळलें, मनिं भाविलें । न दिसतें—नयनेविण दाविलें’—हा चमत्कार कसा सांगावा. तोच तो चपळ (चंचल) व अचपळ (निश्चळ) उभयरूप भीच आहे; भीच सर्व नटलो आहे या बोधांत आत्मारामाचें गुणगान करीत फिरत असतो! (४३—४४) हे दोन्ही उतारे समर्थांच्या रामायणांतील आहेत. समर्थांची वर्णनशैली किती सहज-मनोहर व ओजस्वी आहे, गिरिकपाटें व वनोपवनें यांचें वर्णन किती सरळ प्रसादयुक्त आहे हें यावरून कळणार आहे. (४५) दासबोधाच्या बरोबरीचें महत्व ज्या मनोबोधाच्या श्लोकांना आहे त्यांपैकीं निवडक ४० श्लोक येथें घेतलें असून त्यांत सर्व विषय आणले आहेत. विवेक वैराग्याचा बोध, देव अनन्य भक्ताला उपेक्षित नाही, अनन्य भक्त ह्य० सर्वोत्तमाचा दास असतो कसा व वागतो कसा, परमार्थ्यांनीं वादविवाद व अहंता सोडावी, नामस्मरणान्चें महत्व व गोडी, व ज्ञानबोधास निरहंकारता हवी ह्या सहा मथळ्यांखालीं ४० वेचक श्लोक घेतले आहेत. ह्यांतील रहस्य व एकंदर मनोबोधांतील रहस्य ज्यास समजावून घेणें असेल त्यानें आमचा ‘सार्थ व सभाष्य मनोबोध उर्फ मनाचे श्लोक’ हा ग्रंथ आमूलाग्र वाचून पहावा.

१ प्रपंचविचार.

(१) प्रपंचीं परमार्थ साधतो काय ?

- (१) अरे ! जयासी परमार्थ व्हांवा । तेणें प्रपंच त्यजावा ।
 प्रपंचीं परमार्थ करावा । तो ठाकेनां सर्वथा ॥ १ ॥
 करितां प्रपंचाची वृत्ती । संसारीचे झोके आदळती ।
 दुःखशोक पडे भ्रांति । मग परमार्थ कैचा ? ॥ २ ॥
 परमार्थ नव्हे सोपा । ज्ञानगोष्टी व्यर्थचि बापा ।
 जरी होय ईश्वरकृपा । तरीच हा प्रपंच सुटे ॥ ३ ॥
 जयास वाटे वैराग्य करावें । तेणें कांहींच न विचारावें ।
 उठोनि वाटेचि लागावें । दिगंताप्रती ! ॥ ४ ॥
 परमार्थ सदृढ जडे । मोहजाल समूळ उडे ।
 हें प्रपंचीं सहसा न घडे । वैराग्यावांच्छूनी ॥ ५ ॥
 उपजतांचि वैराग्य जोडे । ऐसे परमार्थी थोडे ।
 असो मग अंतैरही पडे । किंनिमित्त तें ऐका ॥ ६ ॥
 एकासी पत्नी सांपडली । वृत्ती तियेपासी गुंतली ।
 तेथून मोकळीक केली । तरी 'जन हणें त्यजूं नये!' ॥ ७ ॥
 तितुकाचि आधार पाहिला । प्राणी प्रपंचीं गुंतोनि राहिला ।
 वैराग्याचा नाश केला । होय कीं प्रपंचें ? ॥ ८ ॥
 जरी म्हणें 'वेद गोवी । तरी त्याची आज्ञा ऐकावी ! ।
 पुत्र जाहल्यानंतर त्यजावी । प्रपंचेसी भार्या !' ॥ ९ ॥
 एकीं प्रपंचाची लाल्छ केली । एका कुलाभिमानें लाज लाविली ।

१ पाहिजे, द्वासा वाटतो. २ साधत नाहीं. ३ धके, आंदोलनें ४ प्रपंचांत असून खेर वैराग्य बाणलें असेल तर मात्र प्रपंचीं परमार्थ साधतो. ५ अडथळे, प्रत्यवाय. ६ लालची, लोभ, आशा.

म्हणती 'वृत्तिभूमी बुडाली । तरी नांव जाईल वडिलांचें !' ॥ १० ॥

एक ते लौकिक राखती । बा रे बा ! निघोनि गेला म्हणती ।

एक ते आधार घेती । जनकादिकांचा ! ॥ ११ ॥

एक म्हणती कासयासि जावें । वैराग्य गृहींच करावें !

आल्या अतितासी अन्न द्यावें । सेवटीं तेंही ठाकेना ! ॥ १२ ॥

एक म्हणती वैराग्याचे दिवस । येती मग-व्हावें उदास ।

तोंवरी हांवें सावकास । प्रपंच भोगावा ॥ १३ ॥ (जुना दास०स. १८)

(२) आतां परमार्थी बोंब मारावी । कांहीं काढाकाढी करावी ।

हळु हळु सोडवावी । मिठी प्रपंचाची ॥ १४ ॥

जरी हा प्रपंच शाश्वत जाणतों ! । तरी आम्ही यासीच धरितों ।

हा अशाश्वत म्हणोनि रडतों । तुह्यांभोंवतें ॥ १५ ॥ (स. ११)

(२) प्रपंच व परमार्थ

आधीं प्रपंच करावा नेटकें । मग घ्यावें परमार्थविवेका ।

येथें आळस करूं नका । विवेकी हो ! ॥ १ ॥

प्रपंच सांडून परमार्थ कराल । तेणें तुह्मी कष्टी व्हाल ।

प्रपंच परमार्थ चालवाल । तरी तुह्मी विवेकी ॥ २ ॥

प्रपंच सांडून परमार्थ केला । तरी अन्न मिळेना खायाला ।

मग तया करंट्याला । परमार्थ कैचा ? ॥ ३ ॥

परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी । तरी तूं यमयातना भोगिसी ।

अंतीं परमकष्टी होसी । यमयातना भोगितां ॥ ४ ॥

साहेबकामास नाहीं गेला । गृहींच सुरवाडून बैसला ।

तरी साहेब कुटिती तयाला । पाहती लोक ॥ ५ ॥

तेव्हां महत्त्वचि गेलें । दुर्जनांचें हांसें जालें ।

१ वतनदारी, इनामी जमीन वगैरे. २ उत्साहपूर्वक. ३ सुटका. ४ धड, व्यवस्थे-
शरि. ५ मालकाच्या, वरिष्ठाच्या. ६ सुखावून; आळसानें सुस्त होऊन. ७ धणी.
८ चोपतो.

दुःख उदंड भोगिलें । आपुल्या जीवें ॥ ६ ॥
 तैसेंचि होणार अंतीं । म्हणोनी भजावें भगवंतीं ।
 परमार्थाची प्रचीती । रोकडी घ्यावी ॥ ७ ॥
 संसारीं असतांच मुक्त । तोचि जाणावा संयुक्त ।
 अखंड करी युक्तायुक्त-। विचारणा हे ॥ ८ ॥
 प्रपंचीं जो सावधान । तोचि परमार्थ करील जाण ।
 प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥ ९ ॥
 म्हणोनी सावधपणें । प्रपंचपरमार्थ साधणें ।
 ऐसें न करितां भोगणें । नाना दुःखें ॥ १० ॥
 पैर्णाळी पाहोन उचले । जीवसृष्टि विवेकें चाले ।
 आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी काय म्हणावें ? ॥ ११ ॥
 म्हणोनी असावी दीर्घसूचंना । अखंड करावी चाळणा ।
 पुढील होणार अनुमाना । आपून सोडावें ॥ १२ ॥
 सुखी असतो खबदार । दुःखी होतो बेखबर ।
 ऐसा हा लौकिक विचार । दिसतचि आहे ॥ १३ ॥
 म्हणोनी सर्वसावधान । धन्य त्याचें महिमान ।
 जनीं राखे समाधान । तोचि येक ॥ १४ ॥
 दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहवा विवेक ।
 लोकांकरितां लोक । शाहणे होती ॥ १५ ॥
 मनुष्य पारखूं राहेना । आणि कोणाचें मन तोडीना ।
 मनुष्यमात्र अनुमाना । आपून सोडी ॥ १६ ॥ (द० १२स० १)

१ उत्तम योगी. २ दक्ष, जागृत. ३ पानावरची आळी, तृणजलूका-पुढील पायांनीं चांचपून सुरक्षित जागा आहे असें पाहून मग मार्गिल पाय उलचते. सामान्य जीवजंतुही पुढचा विचार करून चालतात ४ पुढील होणार आधींच जाणणे, दूरदर्शित्व. ५ सारासारविचार. ६ सावध. ७ बेसावध. ८ प्रपंच व परमार्थ दोर्हाकडे सावध.

(३) यत्ने करून प्रपंच सावरावा.

बहुतां जन्मांचा सेवट । नरदेह सांपडे अवंचट ।
 येथें वर्तावें चोरकट । नीतिन्यायें ॥ १ ॥
 प्रपंच करावा नेमकै । पाहावा परमार्थविवेक ।
 जेणें करितां उभय लोक । संतुष्ट होती ॥ २ ॥
 राजिक दैविक उद्वेग चिंता । अन्नवस्त्र देहममता ।
 नाना प्रसंगें अवचिता । जन्म गेला ॥ ३ ॥
 आतां ऐसें न करावें । बहुत विवेकें वर्तावें ।
 इहलोक परत्र साधावें । दोहींकडे ॥ ४ ॥
 साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढें सुरवाडती ।
 खाती जेवती सुखी होती । यत्नेकरूनी ॥ ५ ॥
 ह्मणोनी आळस नसावा । तरीच पाविजे वैभवा ।
 अरत्रीं परत्रीं जीवा । समाधान ॥ ६ ॥
 प्रेतन करावा तो कोण । हेंचि एका निरूपण ।
 सावध करूनि अंतःकरण । निमिषै एक ॥ ७ ॥
 प्रातःकाळीं उठावें । कांहीं पाठांतर करावें ।
 यथानुशक्ति आठवावें । सर्वोत्तमासी ॥ ८ ॥
 मुखमार्जन प्रातःस्नान । संध्यातर्पण देवार्चन ।
 पुढें वैश्वदेवउपासन । यथासांग ॥ ९ ॥
 कांहीं फळाहार घ्यावा । मग संसारधंदा करावा ।
 सुशब्दे राजी राखावा । सकळ लोक ॥ १० ॥

१ अकस्मात्. २ चोख, निर्भळ. ३ नियमपूर्वक, शिस्तीचा. ४ राजकीय परिस्थितीमुळे किंवा दैवबळाने नाना चिंताक्लेश भोगावे लागतात, अन्नवस्त्र मिळविण्याच्या यातायाती व देहबुद्धिचे विकार इ० प्रसंगांत आयुष्य सरतें. ५ उद्योग. ६ सुख भोगतात. ७ क्षणभर.

ज्याचा ज्याचा जो व्यापार । तेथें असावे खर्बदार ।
 दुश्चितपणें तरी पोर । वेढा लावी ॥ ११ ॥
 चुके ठके विसरे सांडी । आठवण जालियां चर्फडी ।
 दुश्चित आळसाची रोकडी । प्रचीत पाहा ॥ १२ ॥
 भोजन जालियावरी । कांहीं वाची चर्चा करी ।
 येकांतीं जाऊनि विवरी । नाना ग्रंथ ॥ १३ ॥
 तरीच प्राणी शाहणा होतो । नाहीं तरी मूर्खचि राहतो ।
 लोक खाती आपण पाहातो । दैन्यवाणा ॥ १४ ॥
 ऐक सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।
 प्रपंचव्यवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ॥ १५ ॥
 कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांस उगवी ।
 शरीर कारणीं लावी । कांहीं तरी ॥ १६ ॥
 कांहीं धर्मचर्चा पुराण । हरिकथा निरूपण ।
 वायां जाऊं नेदी क्षण । दोहींकडे ॥ १७ ॥
 ऐसा जो सर्वसावध । त्यास कैचा असेल खेद ।
 विवेकें तुटला संबंध । देहबुद्धीचा ॥ १८ ॥
 आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें ।
 मूळ तुटे उद्वेगाचें । येणें रीति ॥ १९ ॥
 प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण । परमार्थीं पंचीकरण ।
 महावाक्याचें विकरण । करितां सुटे ॥ २० ॥ (द० ११ स० ३)

४ दैव कसे काढावे ?

प्रश्नः—खाया नाहीं जेवाया नाहीं । ल्याया नाहीं नेसाया नाहीं ।
 आंधराया नाहीं पांधराया नाहीं । कोंपर्ट नाहीं अभागी ॥ १ ॥

१ दक्ष, सावध. २ गैरसावधपणानें वागल्यास एखादे पोरही ठकवून जाते.
 ३ बद्धाना मोकळे करितो, अडचणीतून सोडवितो. ४ झोपडी.

सोयरे नाहीं धायरे नाहीं । इष्ट नाहीं मित्र नाहीं ।
 पाहतां कोठें ओळखी नाहीं । आश्रयेंत्रीण परदेसी ॥ २ ॥
 तेणें कैसें करावें ? । काय जीवेली धरावें ? ।
 वांचावें कीं मरावें । कोण्या प्रकारें ? ॥ ३ ॥

उत्तर:—लहानथोर काम नाहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं ।
 कंरट्या ! सावध पाहीं । संदेवें होसी ॥ ४ ॥
 म्हणोन आळस सोडावा । यत्न साक्षेपें जोडावा ।
 दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥ ५ ॥
 मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट ।
 बाष्कळपणाची वटवट । करूं नये ॥ ६ ॥
 धूतवस्त्रें घालावीं पिळून । करावें चरणक्षाळण ।
 देवदर्शन देवार्चन । यथासांग ॥ ७ ॥
 कांहीं फळाहार घ्यावा । पुढें व्यवसाय करावा ।
 लोक आपला परावा । म्हणत जावें ॥ ८ ॥
 सुंदर अक्षर ल्याहावें । स्पष्ट नेमस्त वाचावें ।
 विवरविवरों जाणावें । अर्थांतर ॥ ९ ॥
 सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी ।
 जनांस माने ऐसी करावी । क्रियासिद्धी ॥ १० ॥
 आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण ।
 सर्वदा प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ॥ ११ ॥
 बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें ।
 विरंग पडों नेदावें । कथेमध्ये ॥ १२ ॥
 उदासवृत्तीस मानवे जन । विशेष कथानिरूपण ।
 रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ॥ १३ ॥

घालून अकलेचा पवाडं । व्हावें ब्रह्मांडाहून वाडं ।
तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटपण ! ॥ १४ ॥ (द०१२स०९)

(५) ब्राह्मणाचें कर्म.

स्नान संध्या प्रदक्षिणा नमस्कार । श्राद्धपक्ष थोर सांडूं नये ॥१॥
ब्राह्मणांसी वैश्वदेव-उपासना । करावें तर्पण आदरेसीं ॥२॥
करावें आलोडयें वेद आणि शास्त्रें । मंत्र स्तुतिस्तोत्रें नानापरी ॥३॥
तपें पुरश्चरणें ध्यानस्थ बैसावें । सांग संपादावें देवार्चन ॥४॥
धरणीपारणीं नित्य उपोषणें । तेणें होती क्षीणें महादोष ॥५॥
काव्यें अभ्यासावीं पुराणें सांगावीं । कवित्वें करावीं सावकाश ॥६॥
दयादानधर्म करावा स्वधर्म । चुकवावें वर्म संसाराचें ॥७॥
विवेकाचा मार्ग संतसंगें कळे । उदंड निवळे विवेकानें ॥८॥
अनाचारें ज्ञान कदा निवळेना । इहलोक कळेना परलोक ॥९॥
सांडा मार्गें बंड पाषांडथोतांड । चिंतावा अखंड गुणातीत ॥१०॥
उपासनाकर्म हें आधीं पाळावें । मग सांभाळावें ब्रह्मज्ञान ॥११॥
भक्तियोगें ज्ञानवैराग्य पाविजे । परेंत्र लाहिजे दास ह्मणे ॥१२॥

खरा ब्राह्मण.

(१) ब्राह्मणु ब्रह्मवेत्ता तो । ब्राह्मणु ब्रह्मनिश्चयी ।
ब्राह्मणु ब्रह्मस्थितीचा । ब्राह्मणु ह्मणिजे गती ॥ १ ॥

अभंग.

(२) सोवळें कोण रे ब्राह्मणा । वोवळें कोण तें रे ॥ ध्रु० ॥
विटाळें उपजला विटाळें वाढला । विटाळेंचि मेला सावकाश ॥१॥
हाडामासाच्या सगट मोळ्या । पाणियें सोवळ्या होती कैशा ॥२॥

१ प्रसर, विस्तार. २ मोठें, व्यापक. ३ आलोडन करावें, पारंगत व्हावें. ४ घोर पातकेंही मंद होतात, नष्ट होतात. ५ स्पष्ट होतें, आकळतें. ६ परलोक लाभतो, प्राप्त होतो. ७ पाण्याच्या योगानें.

॥ देवाकडे मन लागतां उन्मन । सोवळा ब्राह्मण तोचि येक ॥ ३॥

(६) कशानें संसार धन्य होतो ?

स्नान संध्या टिळेमाळा । अंतर्निष्ठ उपासना ।
 नित्यानित्यविवेकानें । धन्य संसार होतसे ॥१॥
 मर्यादा न्यायनीतीची । अन्याय न घडे कदा ।
 सन्मार्ग योग देवाचा । धन्य संसार होतसे ॥ २॥
 अन्नोदकवस्त्रदानें । धन्य धन्य ब्राह्मणीं भजे ।
 उदासवृत्तिनें लोकीं । धन्य संसार होतसे ॥३॥
 पराचे जीविचें जाणे । अरितनास्ति-विचारणा ।
 आत्यंत सर्व भूतांसी । धन्य संसार होतसे ॥४॥
 होमयागपुरश्चरणें । निरूपणें हरिकथा ।
 ब्रह्मसंतर्पणें यात्रा । धन्य संसार होतसे ॥५॥
 नवविधा भक्ति देवाची । मुख्य कोण विचारणें ।
 अध्यात्म शोधितां सर्वे । धन्य संसार होतसे ॥६॥
 पंचीकरण महावाक्य- । श्रवणें मननें सदा ।
 सत्संगें निःसंग होतां । धन्य संसार होतसे ॥७॥
 शब्देचि लाभती रत्नें । शब्दरत्नें अमूल्य कीं ।
 कोंदणामाजि तें सोनें । तैसा अर्थ प्रचीतिचा ॥८॥

(७) गृहस्थाश्रमी.

नाना वेष नाना आश्रम । सर्वांचें मूळ गृहस्थाश्रम ।
 जेथें पावती विश्राम । त्रैलोक्यवासी ॥१॥
 गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले । आपला आश्रम टाकून गेले ।
 परंतु गृहस्थागृहीं हिंडों लागले । कीर्तिरूपें ॥२॥

१ होय नाहीं विचारणें, पूसतपास करून हरेक प्रकारचें सहाय्य करणें. २ मुख्य देवाचा शोध करणें.

याकारणें गृहस्थाश्रम-। सकळांमध्ये उत्तमोत्तम ।

परंतु पाहिजे स्वधर्म । आणि भूतदया ॥३॥

जेथें षट्कर्म चालती । विध्युक्त क्रिया आचरती ।

वाङ्माधुर्यें बोलती । प्राणिमात्रांसी ॥४॥

कायावाचाजीवंप्राणें । कष्टें भगवंताकारणें ।

मनें घेतलें धरणें । भजनमार्गी ॥५॥

जनांस दिसे हा दुश्चित्त । परी तो आहे सावचित्त ।

अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरी ॥६॥

उपासनामूर्तिध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं ।

नाहीं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ॥७॥

जो दुसन्याचें अंतर जाणे । देशकाळप्रसंग जाणे ।

तया पुरुषा काय उणें । भूमंडळीं ? ॥८॥

बहुतांसीं करी उपाय । तो जनांच्या वांट्या नये ।

अखंड जयाचें हृदय । भगवद्रूप ॥९॥

अंतरापासून वैराग्य । तेंचि जाणावें महद्भाग्य ।

लोलंगैतेयेवढें अभाग्य । आणीक नाही ॥१०॥

ऐसी वृत्ति उदासीन । त्याहीवरी आत्मज्ञान ।

दर्शनमात्रें समाधान । पावती लोक ॥११॥

वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टोंच मेळें ।

दोहींकडे अंतरलें । इहलोकपरत्रीं ॥१२॥

संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला ।

तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ॥१३॥ (द०१४स०७)

१ स्वधर्माचरण व भूतदया हे दोन असले कीं गृहस्थाश्रम सर्व आश्रमांत श्रेष्ठ आहे. २ यजन, याजन, अव्ययन, अध्यापन, दान व प्रतिग्रह हीं ब्राह्मणाचीं षट्कर्म आहेत. ३ वैराग्याचे उलट लोलंगता, आसक्ति.

(८) विवेक आणि वैराग्य.

महद्भाग्य हातासी आलें । परंतु भोगूं नाहीं जाणितलें ।
 तैसें वैराग्य उत्पन्न जालें । परी विवेक नाहीं ॥ १ ॥
 नाना प्रपंचाच्या वोढी । नाना संकटें सांकडी ।
 संसार सांडून देशधडी । होय तेणें ॥ २ ॥
 चित्तेपासुनी सुटला । पराधीनतेपासुनी पळाला ।
 दुःखत्यागें मोकळा जाला । रोगी जैसा ॥ ३ ॥
 परी तो होऊं नये मोकटा । नष्ट भ्रष्ट आणि चाँट ।
 सीमाच नाहीं सैराट । गुरूं जैसा ॥ ४ ॥
 विवेकेंवीण वैराग्य केलें । तरी अविवेकें अनर्थीं घातलें ।
 अवघें व्यर्थचि गेलें । दोहींकडे ॥ ५ ॥
 कां व्यर्थचि ज्ञान बडबडिला । परी वैराग्ययोग नाहीं घडला ।
 जैसा कारागृहीं अडकला । पुरुषार्थ सांगे ॥ ६ ॥
 वैराग्येवीण ज्ञान । तो व्यर्थचि साभिमान ।
 लोभदंभें घोळसून । कासावीस केला ॥ ७ ॥
 श्वान बांधलें तरी भुंके । तैसा स्वार्थमुळें धिकें ।
 पराधीक देखों न सके । साभिमानें ॥ ८ ॥
 हें येकेवीण येक । तेणें उगाच वाढे शोक ।
 आतां वैराग्य आणि विवेक । योगी एका ॥ ९ ॥
 विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।
 अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ १० ॥
 जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसाच सँवें क्रिया चाले ।
 दीक्षा देखोनि चकित जाले । शुचिष्मंत ॥ ११ ॥

१ जाणलें. २ बाष्कर, चावट. ३ मोकळें. ४ बडबडतो. ५ दुसन्याच
 अधिकपणा, मोठेपणा. ६ विवेकही पाहिजे व वैराग्यही पाहिजे. ७ बरोबर.

विषयत्यागाचें वर्म.

आस्था नाही त्रैलोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची ।
यत्नविवेकधारणेची । सीमा नाही ॥ १२ ॥
प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ १३ ॥
विवेकवैराग्य तें ऐसें । नुस्तें वैराग्य हेकाडपिसें ।
शब्दज्ञान येळिलसें । आपणचि वाटे ॥ १४ ॥ (द०१२स०४)

(९) विषयत्यागाचें वर्म.

(१)

प्रश्नः— बहुतीं विषय निंदिले । आणि तेचि सेवित गेले ।
विषयत्यागें देह चाले । हें तों घडेना ॥ १ ॥
बोलणें एक चालणें एक । याचें नांव हीनविवेक ।
येणेंकरितां सकळ लोक । हांसों लागती ॥ २ ॥
विषयत्यागेंवीण तों काहीं । परलोक प्राप्त नाही ।
ऐसें बोलणें ठाई ठाई । बरें पाहा ॥ ३ ॥
प्रपंची खाती जेविती । परमार्थी काय उपवास करिती ? ।
उभयतां सारिखे दिसती । विषयांविषई ॥ ४ ॥
देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जर्गी ? ।
याचा निर्वाह मजलागीं । देवें निरोपावा ॥ ५ ॥
विषय अवघाचि त्यागावा । तरीच परमार्थ करावा ।
ऐसें पाहतां गोर्वा । दिसतो कीं ! ॥ ६ ॥
उत्तरः— वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोगी ।
प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ॥ ७ ॥
मार्गें ज्ञानी होऊन गेले । तेंहीं बहुत कष्ट केले ।

१ तन्हेवाईकपणा, विक्षिप्तपणा. २ शिळें, पांचट. ३ विचार, निवाडा.
४ संकट, संशय. ५ गुंता, परमार्थाची प्राप्ति.

तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ॥ ८ ॥
 वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य । वैराग्य नाहीं तें अभाग्य ।
 वैराग्य नसतां योग्य । परमार्थ नव्हे ॥ ९ ॥
 प्रत्ययज्ञानी वीतरागी । विवेकबळें सकळत्यागी ।
 तो जाणजे महायोगी । ईश्वरीं पुरुष ॥ १० ॥
 सबळ विषय त्यागणें । शुद्ध कार्याकारण घेणें ।
 विषयत्यागाचीं लक्षणें । वोळखा ऐसीं ॥११॥ (द.१२स.७.)

(२)

प्रश्नः— येथें संशय उठिला । निस्पृह तोचि साधक जाला ।

त्याग न घडे संसारिकाला । तरी तो साधक नव्हे कीं ? १२

उत्तरः— सन्मार्ग तो जीवीं धरणें । अनर्मार्गाचा त्याग करणें ।

संसारिकां त्याग येणें—। प्रकारें ऐसा ॥ १३ ॥

कुबुद्धित्यागेवीण कांहीं । सुबुद्धि लागणार नाहीं ।

संसारिकां त्याग पाहीं । ऐसा असे ॥ १४ ॥

प्रपंचीं वीट मानिला । मनें विषयत्याग केला ।

तरीच पुढें अवलंबिला । परमार्थमार्ग ॥ १५ ॥

१ स्वानुभावी. २ मिश्रित, अशुद्ध, निषिद्ध. ३ शुद्धविषय म्ह. धर्मशास्त्रानें परवानगी दिलेले विषय. 'लोके व्यवयामिषमद्यसेवा' (भाग ११ ५-११) यावरील नाथांचें भाष्य पहा. परस्त्रीसेवन हा सबळ विषय, याचा त्यागच केला पाहिजे; पण शुद्ध विषय म्ह. स्वस्त्रीसेवन हेही 'कार्याकारण' करणें. भलती स्त्री भलता वर असल्या प्रकारानें वर्णसंकर होईल म्हणून 'कन्या सेवेद सर्वर्ण । जिसीं नाहीं रजोदर्शन तेही पित्यापाशीं याचून । ऋतुकाळीं गमन । नेमस्त' हें विषय 'कार्याकारण घेणें' होय. विषयसेवनाची वेदाज्ञा नाहीं, तथापि विषय सर्वस्वी सुटत नाहींत तोंवर शुद्धविषयसेवनाची वेदानें परवानगी दिली आहे. विषयांची शनैः शनैः निवृत्ति व्हावी हा हेतु. ४ वाईट मार्गाचा.

त्याग घडे अभावाचा । त्याग घडे संशयाचा ।
 त्याग घडे अज्ञानाचा । शनैःशनैः ॥ १६ ॥
 ऐसा सूक्ष्म अंतस्त्याग । उभयांस घडे सांग ।
 निस्पृहास बाह्यत्याग । विशेष आहे ॥ १७ ॥
 संसारिकां ठाई ठाई । बाह्यत्याग घडे कांहीं ।
 नित्यनेम श्रवण नाही । त्यागेवीण ॥ १८ ॥ (द०५स०१०)

(१०) सत्कीर्तीचे पुरुष.

संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।
 इहलोक आणि परलोक । दोनी साधिले ॥ १ ॥
 मननशीळ लोकांपाशीं । अखंड देव अहर्निशी ।
 पाहतां त्यांच्या पूर्वसंचिताशीं । जोडां नाहीं ॥ २ ॥
 भव्यांची महिमा ऐसी । जे सन्मार्ग दावी लोकांसी ।
 पोहणार असतां बुडतयासी । बुडों नेदावें ॥ ३ ॥
 स्थूळसूक्ष्मतत्त्वज्ञांडा । पिंडब्रह्मांडाचा निवाडा ।
 प्रचीत पाहे ऐसा थोडा । भूमंडळीं ॥ ४ ॥
 वेदांतीचें पंचीकरण । अखंड त्याचें विवरण ।
 महावाक्यें अंतःकरण । रहस्यें पाहे ॥ ५ ॥
 पृथ्वीमध्ये त्रिवेकी असती । धन्य त्यांची संगती ।
 श्रवणमात्रें पावती गती । प्राणिमात्र ॥ ६ ॥
 जे सत्कीर्तीचे पुरुष । ते परमेश्वराचे अंश ।
 धर्मस्थापनेचा हव्यास । तेथेंचि वसे ॥ ७ ॥

१ या ओवीचे विवरण मागे 'सारांशांत' केले आहे. २ प्रपंच आणि परमार्थ.
 ३ तुलना. ४ स्थूळांतलीं तत्त्वे व सूक्ष्मांतलीं तत्त्वे याहून आपण वेगळे आहोत
 असा तत्त्वांच्या निरासाने झालेला निश्चय.

विशेष सारासारविचार । तेणें होय जगदुद्धार ।
संगत्यागें निरंतर । होऊन गेले ॥ ८ ॥ (द०१७स०१)

११ करंटा आणि सदेव.

१ करंटा.

सुचित करुनी अंतकरण । ऐका करंटलक्षण ।
हें त्यागितां सदेवलक्षण । अंगीं वाणे ॥ १ ॥
करंट्यास आळस आवडे । यत्न कदापी नावडे ।
त्याची वासना वावडे । अधर्मीं सदा ॥ २ ॥
लिहों नेणे वाचों नेणे । सवर्दासुत घेऊं नेणे ।
हिशेवकितेब राखों नेणें । धारणा नाहीं ॥ ३ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी ।
भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाहीं ॥ ४ ॥
दीर्घसूचना सुचेचिना । न्यायनीति हे रुचेचिना ।
परअभिलाषीं वासना । निरंतर ॥ ५ ॥
शब्द सांभाळून बोलेना । आवरितां आवरेना ।
कोणीयेकासी मानेना । बोलणें त्यांचें ॥ ६ ॥
कोणीयेकासी विश्वास नाहीं । कोणीयेकासी सख्य नाहीं ।
विद्य.वैभव कांहींच नाहीं । उगाचि ताठा ॥ ७ ॥
स्वयें आपणांस कळेना । सिकविलें तें ऐकेना ।
तयासी उपाय नाना । काय करिती! ॥ ८ ॥
शिजल्यावांचुनी कीर्ति कैची? । मान्यता नव्हे कीं फुकाची ।
जिकडे तिकडे होते चीची । अवलक्षणें ॥९॥(द०१९स०३)

१ निरंतर म्ह. अंतररहित, एकरूप. २ सदैवाचें, भाग्यवंताचें लक्षण. ३ धांवें, शिरे. ४ बाजारहाट करितां येत नाहीं. ५ दुसऱ्याच्या वस्तूच्या अभिलाषाची इच्छा. ६ कोणासीही. ७ छि थू.

२ सदेव.

मागां बोलिलें करंटलक्षण । तें विवेकें सांडावें संपूर्ण ।
 आतां ऐका सदेवलक्षण । परमसौख्यदायक ॥ १० ॥
 उपजतगुण शरीरीं । परोपकारी नानापरी ।
 आवडे सर्वांचे अंतरीं । सर्व काळ ॥ ११ ॥
 अक्षरसुंदर लिहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे ।
 अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥ १२ ॥
 राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर ।
 नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाहीं ॥ १३ ॥
 जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न सके त्यासी ।
 धगधगीत पुण्यराशी । महापुरुष ! ॥ १४ ॥
 तो परोपकार करीतचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला ।
 मग काय उणें तयाला । भूमंडळीं ? ॥ १५ ॥
 सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें ।
 अखंड कोणीयेकाचें उणें । पडोंचि नेदी ॥ १६ ॥
 उत्तम गुणीं शृंगारला । तो बहुतांमध्ये शोभला ।
 प्रगट प्रतापें उगवला । मूर्तड जैसा ॥ १७ ॥
 जाणता पुरुष असेल जेथें । कळोहो केंचा उठेल तेथें ।
 उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करंटे ॥ १८ ॥
 कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी ।
 विशाल ज्ञातृत्वाची बुद्धी । चळेल कैसी ? ॥ १९ ॥
 चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायनकळा ।
 आत्मविद्येचा जिर्णहाळा । उदंड तेथें ॥ २० ॥

आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लहानथोर ।
 तैसाचि करी परोपकार । मनापासुनी ॥ २१ ॥
 दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे ।
 अवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ २२ ॥
 उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवध्यांवरी ।
 तैसी अवध्यांची चिंता करी । महापुरुष ॥ २३ ॥
 प्रपंची जाणे राजकारण । परमार्थी साकल्यविवरण ।
 सर्वामध्ये उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ २४ ॥
 बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य पाहिजे विचार ।
 धीर उदार गंभीर । महापुरुष ॥ २५ ॥
 जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थांचें लक्षण ।
 अकगुण ते करंटलक्षण । सहजचि जालें ॥ २६ ॥ (द०१९-४)

१२ आळस आणि प्रयत्न.

- (१) मुमुक्षु साधक अथवा सिद्ध । श्रवणेवर्णि तो अवैद्ध ।
 श्रवणमननें शुद्ध । चित्तवृत्ति होय ॥ १ ॥
 श्रवणाचा अनादर । आळसें करी जो नर ।
 त्याचा होय अपहार । स्वहितविषई ॥ २ ॥
 आळसाचें संरक्षण । परमार्थाची बुडवण ।
 याकारणें नित्य श्रवण । केलेंचि पाहिजे ॥ ३ ॥
 सेविलेंचि सेवावें अन्न । घेतलेंचि घ्यावें जीवन !
 तैसें हें श्रवणमनन । केलेंचि करावें ॥ ४ ॥ (द०७स०८)
- (२) असो जो दुश्चित आळसी । परलोक कैचा त्यासी ? ।
 जयाचे जीवीं अहर्निशी । आळस वसे ॥ ५ ॥

१ संपूर्ण विवरण. २ थोराचें. ३ बंधनरहित, बाष्कर. ४ नुकसान, अनहित
 ५ आळस जतन करणें म्हणजेच परमार्थाची हानी.

आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार ।

आळसें नव्हे पाठांतर । कांहीं केल्या ॥ ६ ॥

आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला ।

आळसें आळस वाढला । असंभाव्य ॥ ७ ॥

आळसें गेली धारणाधृती । आळसें मळिण जाली वृत्ती ।

आळसें विवेकाची गती । मंद जाली ॥ ८ ॥

निद्रा आळस दुश्चितपण । हेचि मूर्खाचें लक्षण ।

येणेंकरितां निरूपण । उमजेचिना ॥ ९ ॥ (द० ८स० ६)

(३) आळसाचें फळ रोकडें । जांभया देऊन निद्रा पडे ।

सुखें म्हणोन आवडे । आळस लोकां ॥ १० ॥

साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढें सुरवाडती ।

खाती जेवती सुखी होती । यत्नेंकरुनी ॥ ११ ॥

आळस उदास नागवणा । आळस प्रेत्नबुडवणा ।

आळसें करंटपणाच्या खुणा । प्रगट होती ॥ १२ ॥

हणोनी आळस नसावा । तरचि पाविजे वैभवा ।

अरत्रीं परत्रीं जीवा । समाधान ॥ १३ ॥ (द० ११ स० ३)

(४) व्याप आटोप करिती । धकचपेटे सोसिती ।

तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ १४ ॥ (द० १५स० ३)

(५) अंतरीं नाहीं सावधानता । यत्न ठाकेना पुरता ।

सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैची ? ॥ १५ ॥

म्हणोन आळस सोडावा । यत्न साक्षेपें जोडावा ।

दुश्चितपणाचा मोडावा । थारां बळें ॥ १६ ॥ (द० १२स० १)

१ अतोनात. २ मन ३ निद्रा, आळस व प्रमाद (दुश्चितपण) हे तमोगुणाचे धर्म होत असें गीता सांगते. ४ तात्काळ, प्रत्यक्ष. ५ आळस हेच सुख वाटते. ६ मोठाले उद्योग, घोर व्यवसाय. ७ सांठा.

- (६) आधीच शिकोन जो शिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
 गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥ १७ ॥
 जयास यत्नचि आवडे । नाना प्रसंगीं पवाडे ।
 धीटपणें प्रगटे, दडे । ऐसा नव्हे ॥ १८ ॥
 सांकडीमध्ये वतीं जाणे । उपाधीमध्ये मिळों जाणे ।
 अलिप्तपणें राखों जाणे । आपणांसी ॥ १९ ॥
 राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याय ।
 कठिणप्रसंगीं उपाय । करूं जाणे ॥ २० ॥ (द० ११स० ६)
- (७) अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावें जग ।
 लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥ २१ ॥
 आधी कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ।
 साक्षेपवीण केवळ । वृथा पुष्ट ॥ २२ ॥ (द० ११स० १०)
- (८) शाहणा यत्न त्याच्या गुणें । पाहों जातां काय उणें ? ।
 सुखसंतोष भोगणें । नाना श्लाघ्यता ॥ २३ ॥
 देहें जैसें केलें तैसें होतें । यत्न केल्या कार्य साधतें ।
 तरी मग कष्टावें तें । काय निमित्त ? ॥ २४ ॥ (द० १७स० ७)
- (९) नरदेह परमदुल्लभ । येथें घडे अलभ्य लाभ ।
 दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ॥ २५ ॥
 येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला !
 देव नाहीं वोळखिला । विवेकबळें ॥ २६ ॥ (द० २०स० ५)
- (१०) यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेवीण दरिद्रता ।
 उमजला लोक तो धाला । उमजेना तो हपापला ॥ २७ ॥

१ संकटांत. २ विवेकानें देव ओळखणें हा मुख्य यत्न व न ओळखणें हा मुख्य आळस. ३ यत्नाचें महत्त्व समजून जो यत्न करितो तो भाग्यास चढतो व समाधानी राहतो व जो न समजतां व यत्न न करितां सुस्त पडतो तो दरिद्री राहून मनांत मात्र सदा हपापलेला राहतो.

हिंडतां शाहणे होते । बोलतां बोल सीकते ।
 वाचितां लिहितां येते । तेणे तें मान्य होतसे ॥ २८ ॥
 घरींच बैसतां खोटे । ब्राह्मणु हिंडतां बरा ।
 आळसी घातवेणा तो । कष्टला म्हणिजे बरा ॥ २९ ॥
 प्रसंगे बोलतां आले । यथातथ्यचि सूचले ।
 मनुष्य राखिले राजी । तो प्राणी शाहणा बरा ॥ ३० ॥
 समयीं धीर सांडीना । यत्नीं यत्न बरा करी ।
 हिंडतां पारैखी लोकां । कार्यकर्ता जिवीं धरी ॥ ३१ ॥

(११) भाग्यासी काय उणे रे । यत्नावांचूनि राहिले ।
 यत्न तो करावा कैसा । हेंचि आधीं कळेचिना ॥ ३२ ॥
 मुख्य यत्न विचाराचा । त्यावरी बोलणे बरे ।
 चालणे सत्य नेमाचे । नीतिन्याय चुको नये ॥ ३३ ॥

(१२) जाणणे नीतिन्यायाचे । सत्य नेमस्त बोलणे ।
 यत्नाचा साक्षपी प्राणी । तो एक भाग्य मेळवी ॥ ३४ ॥
 बुद्धीनें सर्वही होते । बुद्धिदाता नारायणु ।
 आधी तो आपुला कीजे । लक्ष्मी चरणा वस ॥ ३५ ॥
 (१३) जाणता लोक भाग्याचा । नेणता दरिद्री सदा ।
 दरिद्री आळसी मोठा । भाग्याचा यत्न वाढवी ॥ ३६ ॥

(१३) अचूक यत्न तो देव.

वन्ही तो चेतवावा रे । चेतवीतांचि चेततो ।
 विवेक जाणिजे तैसा । वाढवीतांचि वाढतो ॥ १ ॥

१ आत्मनाश करणारा. २ परिक्षा करितो. ३ आधीं नारायण आपलासा करून घ्यावा म्हणजे त्याच्या चरणापाशीं बसलेली लक्ष्मी कृपा करीलच करील. समर्थानीं दुसऱ्या ठिकाणीं म्हटले आहे कीं, 'तया नारायणाला मनीं । अखंड आठवावे ध्यानीं । मग लक्ष्मी त्यापासोनीं । जाईल कोठे ?' आधीं हरिभजन मग राजकारण, आधीं भगवंताचे अधिष्ठान मग राजकारण अशी समर्थांची शिकवण आहे.

संग तो साक्षपीयांचो । धरितां साक्षपु घडे ।
 साक्षपें साक्षपु वाडे । पुरती मनकामना ॥ २ ॥
 कष्टतां सौख्य मानावें । कष्टीं फळचि पाविजे ।
 आळसें सुख वाटे तें । दुःख ब्रह्मांड भोगवी ॥ ३ ॥
 केल्यानें होत आहे रे । आधीं केलेंचि पाहिजे ।
 यत्न तो देव जाणावा । अंतरीं धरितां बरें ॥ ४ ॥
 अचुक यत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे ।
 न्याय तो देव जाणावा । अन्याय राक्षसी क्रिया । ५ ॥
 सावधु देव जाणावा । उन्मत्तु दैत्य बोलिजे ।
 साक्षपी वंश देवाचे । आळसी वंश दानवी ॥ ६ ॥
 देव सर्वासं सांभाळी । तदंश जाणिजे तसा ।
 दैत्य ते पीडिती लोकां । तदंश त्याचिसारिखे ॥ ७ ॥
 तो देव जाणिजे ज्ञानें । ज्ञानी त्यासीच बोलिजे ।
 विज्ञानी ब्रम्हयोगी तो । वृत्तिशून्य पुरातनु ॥ ८ ॥

(१४) कष्टावीण फळ नाहीं.

कष्टेवीण फळ नाहीं । कष्टेवीण राज्य नाहीं ।
 केल्यावीण होत नाहीं । साध्य नाहीं ॥ १ ॥
 आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें ।
 कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ॥ २ ॥
 आधी कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती ।
 आधीं आळसें सुखावती । त्यां पुढें दुःख ॥ ३ ॥
 इहलोक अथवा परलोक । दोहींकडे सारिखाचि विवेक ।

१ साक्षेपी ह्य० उद्योगी लोकांचा. २ अचूक यत्न तो देव, न्याय तो देव, सावधपणा तो देव, व याच्या उलट आळस, अन्याय व गैरसावधपणा तो दैत्य.
 ३ हीनजनाना कष्ट करायला नकोत.

दीर्घसूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥

मेळविती तितुके भक्षिती । ते कठीणकाळीं मरोन जाती ।

दीर्घसूचनेनें वर्तती । तेचि भले ॥ ५ ॥

इहलोकीचा संचितार्थ । परलोकींचा परमार्थ ।

संचितेवीण व्यर्थ । जीतचि मेले ।

जेंहीं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।

येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ ७ ॥

विचारें इहलो ६ परलोक । विचारें होतसे सार्थक ।

विचारें नित्यानित्यविवेक । पाहिला पाहिजे ॥८॥ (द० १८स०७)

(१५) वृथा शीण संसार कर्ती रडाया ! !

नसे आंधराया नसे पांघराया । नसे धाम ना दृढ छाया निजाया ।

नसे अन्न खाया नसे रम्य जाया । वृथा शीण संसार कर्ती रडाया ॥१॥

नसे द्रव्य कांहीं घरीं धान्य नाहीं । बहू वेष्टिला कामक्रोधादि देहीं ।

पराधीनता, वेळ नाहीं मराया ! । वृथा शीण संसार कर्ती रडाया ॥२॥

मनासारिखा मित्र तोही मिळेना । परत्रीक तें ज्ञान पोटीं वसेना ।

उणें बोलती सर्व कांहीं छळाया । वृथा शीण संसार कर्ती रडाया ॥३॥

(१६) योग हा सुकृताचा.

मनासारिखी सुंदरा ते अनन्या । मनासारिखे पुत्र जामात कन्या ।

सदासर्वदा बोलती रम्य वाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥१॥

भलीं मायबापें भले मित्र बंधु । भले सोइरे राखती स्नेहवाटु ।

मुलें लेंकुरें येक मेळा सुखाचा । जनीं जाणिजे योग हा सुकृताचा ॥२॥

धनें धान्य पात्रें अळंकार चीरें । विसोरें घरें सुंदरें रम्य सारें ।

१ सांचविलेले द्रव्य. २ बहुतेक नोकर लोकांना हा अनुभव आहेच ! ३ पूर्व पुण्याचा. ४ गृहस्थाश्रमाच्या सुखाचें किती सुंदर वर्णन आहे !

देहे चालतो सर्व आरोग्य ज्याचा । जर्नी जाणजे योग हा सुकृताचा ॥३॥
 मनासारिखे ग्राम ग्रामाधिकारी । मनासारिखे लोक शोकापहारी ।
 मनासारिखा संग साधूजनाचा । जर्नी जाणजे योग हा सुकृताचा ॥४॥
 मनासारिखे चिंतितां देव पावे । मनासारिखे भक्त भावे मिळाने ।
 सदा बोलती बोल सारांश वांचा । जर्नी जाणजे योग हा सुकृताचा ॥५॥

(१७) बरेंवोखटें सर्व साहोनि जावें !

न जावेंचि तेथेंचि लागेल जावें । न खावेंचि जें तेंचि लागेल खावें ।
 वदावेंचि ना तेंचि लागे वदावें । विवेकेंचि ज्ञानेंचि सूखें रहावें ॥१॥
 प्रसंगें घडे तेंचि मानून घ्यावें । अहंतागुणें दुःखशोका न यावें ।
 लक्षणे दास ऊदास कांहीं न व्हावें । बरेंवोखटें सर्व साहोनि न्यावें ॥२॥
 जर्नी संचितें पिंड निर्माण जाला । मर्नी तेंचि भोगावया जीव आला ।
 शुभाशूभ होणार कांहीं कळेना । पुढें प्राप्त ब्रह्मादिकांही टळेना ॥३॥
 लक्षणे दास विश्वास नाहीं धरावा । मर्नी शोक अत्यंत तोही नसावा ।
 स्वभावेचि होणार तें होइना कां । अकस्मात जाणार तें जाइना कां ॥४॥

(१८) चातुर्यलक्षणें.

(१)

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाय ।
 कांहीं तरी धरावी सोय । आगंतुक गुणाची ॥ १ ॥
 काळें माणुस गोरें होइना । वनाळीस यत्न चालेना ।
 मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥ २ ॥
 अवगुण सोडितां जाती । उत्तमगुण अभ्यासितां येती ।
 कुविद्या सांडून सिकती । शाहणे विद्या ॥ ३ ॥

१ बरें वाईट सर्व प्रसंग २ सहजप्राप्त गुण व संपादितानें येतात ते आगंतुक गुण. ३ देवीचे वण वगैरे असल्यास यत्न चालत नाही.

मूर्खपण सांडितां जातें । शाहणपण सिकतां येतें ।
 कारभार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥ ४ ॥
 मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षां करावी ।
 चातुर्येवीण उंच पैदवी । कदापी नाहीं ॥ ५ ॥
 अंतैकळा शृंगारावी । नानापरी उमजवावी ।
 संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ॥ ६ ॥
 प्रेत्न करीना सिकेना । शरीर तेही कष्टवीना ।
 उत्तम गुण घेईना । सदा कोपी ॥ ७ ॥
 न्यायें वर्तेल तो शाहणा । अन्यायी तो दैन्यवाणा ।
 नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥ ८ ॥
 लोक आपणास वोळोवे । किंवा अवघेच कोसळोवे ? ।
 आपणास समाधान फावे । ऐसें करावें ॥ ९ ॥
 समाधानें समाधान वाढे । मैत्रीनें मैत्री जोडे ।
 मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरेपण ॥ १० ॥
 अहो कांहो अरे कांरे । जनीं ऐकिजेते कीं रे ।
 कळत असतांच कां रे । निकामीपण ? ॥ ११ ॥
 चातुर्यें शृंगारे अंतर । वस्त्रें शृंगारे शरीर ।
 दोहींमध्ये कोण थोर । बरें पाहा ॥ १२ ॥
 बाह्याकार शृंगारिलें । तेणें लोकांच्या हातासि काय आलें ? ।
 चातुर्यें बहुतांसी रक्षिलें । नाना प्रकारें ॥ १३ ॥
 बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
 समस्तीं बरें ह्मणावें । ऐसी वासना ॥ १४ ॥
 तनें मनें झिजावें । तेणें भलें ह्मणोन घ्यावें ।
 उगेचि कल्पितां सिणावें । लागेल पुढें ॥ १५ ॥

१ गुणसंपादनाची हयगय. २ श्रेष्ठत्व. ३ अंतरंग चातुर्यानें भरावें. ४ वस्तु
 व्हावेत. ५ उलटावेत. ६ भिळावें, प्राप्त व्हावें.

लोकीं कार्यभाग आडे । तो कार्यभाग जेथें घडे ।
 लोक सहजचि वोढे । कामासाठीं ! ॥१६॥
 म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें ।
 दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें । लागेल स्वयें ॥१७॥
 समजले आणि वर्तले । तेचि भाव्यपुरुष जाले ।
 यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ॥ १८ ॥
 आपण येकायेकीं येकला । सृष्टींत भांडत चालला ।
 बहुतांमध्ये येकल्याला । यश कैचें ॥१९॥
 बहुतांचे मुखीं उरावें । बहुतांचे अंतरीं भरावें ।
 उत्तम गुणीं विवरावें । प्राणिमात्रांसी ॥२०॥
 शाहणे करावे जन । पतित करावे पावन ।
 सृष्टीमध्ये भगवद्भजन । वाढवावें ॥२१॥ (द० १४ स० ६)

(२)

बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणीं अनुमानीं बुडाले ।
 मुख्यनिश्चय चुकलें । प्रत्ययाचा ॥ १२ ॥
 उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पहावें ।
 खरें खोटें निवडावें । अंतर्यामीं ॥ १३ ॥
 वेडें करावें शाहणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
 उगेंच वादांग वाढवणें । हें मूर्खपण ॥ १४ ॥
 दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचें बोलणीं बोलावें ।
 दुसऱ्याचें मनोगतीं जावें । मिळोनियां ॥ १५ ॥
 आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हलुहलु उकलावें ।
 नाना उपायें न्यावें । परलोकासीं ॥ १६ ॥
 हेकाडास हेकाड मिळाला । तेथें गलबलाचि जाला ।

कळ्हो उठतां चातुर्याला । ठाव कैचा ॥ १७ ॥
 धकेचपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
 परस्तावोन परावे । आपले होती ॥ १८ ॥
 कुग्रामें अथवा नगरें । पहावीं घरार्चीं घरें ।
 भिक्षामिसें लहान थोरें । परीक्षून सोडावीं ॥ १९ ॥
 बहुतीं कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मैत्री घडे ।
 उगेंच बोलतां कांहींच न घडे । फिरणें विवरणें ॥ २० ॥
 जैसें जयास पाहिजे । तें तें तत्काळचि दीजे ।
 तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्य ॥ २१ ॥
 भूमंडळीं सकळांसी मान्य । तो म्हणों नये सामान्य ।
 कित्येक लोक अनन्य । तथा पुरुषासी ॥ २२ ॥
 ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजय करणें ।
 मग तथास काय उणें । जेथें तेथें ? ॥ २३ ॥ (द० १५स० ६)

(१९) जाणीव ह्य. शहाणपण हेंच थोरपणाचें बीज आहे.

जेथें उदंड जाणीव । ते तितुके सदेव ।
 थोडे जाणीवेनें निर्देव । होती लोक ॥ १ ॥
 दुरस्ता दाटल्या फौजा । उंच सिंहासनीं राजा ।
 याचा विचार समजा । अंतर्यामीं ॥ २ ॥
 विवेकें बहुत पैसावले । म्हणोनी अवतारी बोलिले ।
 मनुचक्रवर्तीं जाले । येणेंचि न्यायें ॥ ३ ॥
 व्यापैआटोप करिती । धकेचपेटे सोसिती ।
 तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ४ ॥
 थोर लहान बुद्धीपासीं । सगट कळेना लोकांसी ।

आधीं उपजले तयासी । थोर म्हणती ! ॥ ५ ॥
 धाकुटा भाग्यास चढला । तरी तुच्छ करिती तयाला ।
 याकारणें सलगीच्या लोकांला । दुरी धरावें ! ॥ ६ ॥
 नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण ।
 उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ॥ ७ ॥
 सर्वां वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतलां तेथें महिमा ।
 हें तों प्रगटचि, आह्मां । शब्द नाहीं ॥ ८ ॥
 तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें ।
 नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ! ॥ ९ ॥
 याकारणें कोणीयेकें । शहाणपण सिकावें विवेकें ।
 विवेक न सिकतां तुकें । तुटोन जाती ॥ १० ॥
 अहो या शहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।
 परंतु शहाणपण सिकणें । हें उत्तमोत्तम ॥ ११ ॥
 जो बहुतांसी मानला । तो जाणावा शहाणा जाला ।
 जनीं शहाण्या मनुष्याला । काय उणें ? ॥ १२ ॥ (द० १५स० ३)

(२०) शहाण्याची संगती.

कार्यभाग करूं जाणे । लोक राजी समस्तही ।
 सर्वांसी पाहिजे ऐसा । अभ्यासें होतसे नरु ॥ १ ॥
 ज्याचा जो अभ्यास जैसा । तैसा व्यापार पाहणें ।
 पाहतां पाहतां जाणे । जाणतां जाणतां कळे ॥ २ ॥
 कळतां कळतां सीके । सिकतां सिकतां करी ।
 करितां करितां वाढे । वाढतां वाढतां भला ॥ ३ ॥
 ल्याहावें शुद्ध वाचावें । जाणावें तदनंतरें ।

१ अंतरात्मा सर्वांत वडिल आहे तो जेथे आपल्या वैभवासामर्थ्यानें प्रगट झाला तो वडिल किंवा श्रेष्ठ ! २ वजनदारी.

जाणतां कळतां बिंबे । बिंबतां स्फूर्ति होतसे ! ॥ ४ ॥
 प्रत्यये बोलतां आले । अचुक न चुके जनीं ।
 सत्य मिथ्या कळों आले । जाणता त्यास बोलिजे ॥ ५ ॥
 उणीव येउ देना तो । कळहो न करी कदा ।
 जनाचें मन तो राखे । युक्तीनें काम चालवी ॥ ६ ॥
 सूचना चाळणा जाणे । बोलका नित्यनूतनु ।
 मानतां मानतां माने । सत्यवादीच नेमकु ॥ ७ ॥
 ऐसा तो शाहणा लोकीं । त्याची संगती बरी ।
 धरितां सौख्य होताहे । प्रवृत्तीनिवृत्तीकडे ॥ ८ ॥

२ राजकारण-प्रसंग व कांहीं सिद्धांत.

(१) समर्थकालीन अस्मानी सुलतानी.

(१)

बहूसाल कल्पांत लोकांसि आला । म्हणें बहू धांडि केली जनांला ।
कितीयेक मृत्यूसि ते योग्य जाले । कितीयेक ते देश त्यागूनि गेले ॥१॥
कितीयेक ग्रामेंचि ते वोंस जालीं । पिकें सर्व धान्येंचि नाना बुडालीं ।
कितीयेक धाडीवैरी धाडि येती । द्रयां सैन्यकाचेनि संहार होती ॥ २ ॥
कितीयेक ते मेघही मंद जाले । अनावृष्टि स्थळोस्थळीं लोक मेले ।
कितीयेक अन्नाविसीं भ्रष्ट जाले । कितीयेक लोकीं जनीं प्राण दिल्ले ॥३॥
कितीयेक ते तांब्रंबंदींच गेले । कितीयेक मांहाष्ट्रंबंदीं निमाले ।
कितीयेक ते छंद ना बंद कांहीं । कितीयेक बेबंद ते ठांडाई ॥४॥
कितीयेक ते प्राणकर्णेचि घेती । किती उत्तमा त्या स्त्रिया भ्रष्टवीती ।
किती मोट बांधूनि ते बूडवीती । पिछोडेचि बांधोनि हीरोनि नेती ॥२॥

(२)

कांहीं मिळेना मिळेना मिळेना खायाला
ठांवं नाहीं रे नाहीं रे नाहीं रे जायाला ।
हौस कैची रे कैची रे कैची रे गायाला
कोठें जावें रे जावें रे जावें रे मागायाला ॥१॥

१ वारंवार, फार मोठा. २ म्हर्गतेनें. ३ देशांतर. ४ ओस, निर्मनुष्य. ५ फौजांच्या टोळ्या. ६ पोटासाठीं धर्मांतर केळें. ७ पोर्तुगीज, मुसलमान यांच्या कैदेत
८ शिरक्यासारखे जे स्वतंत्र राजे, पुंडपाळेगार वगैरे होते त्यांच्या तुहंगांत.
९ घोड्यावर पाठीमागें बांधून. १० ठिकाण, स्थान.

शेत पीकेना पीकेना पीकेना उदंड
 कष्ट करुनी करुनी होत आहे भंडे ।
 अवघे जाहाले जाहाले जाहाले थोतांड
 दुनिया पाहतां पाहतां उदंड जाली लंड ॥२॥
 देश नासला नासला उठे तोची कूटी
 पीके होतांची होतांची होते लुटालूटी ।
 काळकरीतां जिवलगां जाली तुटातूटी
 अवघ्या कुटुंबा कुटुंबा होते फुटाफूटी ॥३॥
 कैचा आधार आधार नाही सौदागार
 कांहीं चालेना चालेना उदीमव्यापार ।
 सर्व सारीखे सारीखे जाला एककार
 काळ कठीण कठीण कैसा पावे पार ? ॥४॥
 जनीं ईजती हुरमती पाहों जातां कैची
 दुनिया जाली रे जाली रे जाली रे बँडाची ।
 काय होणार होणार होणार टळेना
 पुण्य गेलें रे गेलें रे कांहींच फळेना ॥५॥
 सुडके पटकर पटकर न मिळे पांघराया
 शक्ती नाही रे नाही रे कोपटे कराया ।
 वाट फुटेना फुटेना विदेशीं भराया
 आवर्धी बैसलों बैसलों बैसलों मराया ! ॥६॥
 नदीं भरतां भरतां धालूनीयां घेती

१ फजीतवाडा. २ देवधर्मनीतिशून्य. ३ ठोकतो. ४ व्यापारधंदा करणारे.
 ५ सारखेच दरिद्री. ६ प्रतिष्ठा, वजनदारी कोठची सापडणार ? ७ 'बळी तो कान
 पिळी' अशी दुनिया झाली आहे. देवधर्मनीतिन्याय पार बुडाला असून जबर-
 दस्तांचा काळ आला आहे ! ८ साधीं, फाटकीतुटकीं वस्त्रेही पांघरायला मिळत
 नाहीत. ९ छेटी झोपडी. १० उच्च टाकतात.

वीखे घेऊनी घेऊनी उदंड मरती ।
 अग्नी लाऊनी लाऊनी जळोनीयां जाती
 मोठी फजीती फजीती सांगावें तें कीती ? ॥७॥
 येक पळाले पळाले दूरी देशा गेले
 बहू कष्टले कष्टले तेथें नांगवले ।
 फिरोनि आले रे आले रे घरिचे लोक मेले
 कोठें उपाय दीसेना कासावीस जाले ॥८॥
 उदंड चाकरी चाकरी मीळना भाकरी
 लोक नीलंड नीलंड काढुनि नेती पोरी ।
 न्याय बुडाला बुडाला जाहाली शिरोजी^१
 पैक्याकारणें कारणें होते मारामारी ॥९॥
 येतो पाहुणा पाहुणा लौकरी जाईना
 अन्न खातो रे खातो रे थोडेही खाईना ।
 उदंड वाढीलें वाढीलें तन्ही तो धाईना
 गर्वें बोलतो बोलतो कोठेंचि माईना ॥ १० ॥
 राहे वस्तीस वस्तीस चोरीतो वस्तांस
 खोटा अभ्यास अभ्यास हाणी महत्वास ।
 लोक भलेसे दीसती खेटरें चोरिती
 वस्त्रेंधोतरेंपातरें लपऊनी पळती ॥ ११ ॥
 दास ह्मणे रे भगवंता ! किती पहासी सत्व !
 काय वांचोनी वांचोनी ? ने परतें जीवित्व ॥ ।
 कीती धरावें धरावें धरावें तें सत्व
 जालीं शरीरें शरीरें शरीरें निःसत्व ॥ १२ ॥

१ विष. २ भामत्यानीं लुटून घेतले. ३ शिरजोरपणा. ४ तृप्त होत नाहीं.
 ५ कोठें मात नाहीं असें म्ह. अमर्याद बोलतो. ६ हाच चोरीचा अभ्यास त्याच्या
 महत्त्वाची हानी करितो. ७ परीक्षा पहाणें, कसाला लावणें. ८ कडेलोटाचें बोलणें !

(२) परचक्रनिरूपण.

पदार्थमात्र तितुका गेला । नुस्ता देशाचि उरला ।

येणें करितां बहुतांला ! संकट जालें ॥ १ ॥

माणसा खावया अन्न नाही ! आंथरूण पांघरूण तेंही नाही ।

घर कराया सामग्री नाही । काय करिती ! ॥ २ ॥

पुढें आला प्रजन्यकाळ । धान्य महर्घ दुष्काळ ।

शाकार नाही भळभळ । रिचवे पाणी ॥ ३ ॥

कितेक अनाचारीं पडिलीं । कितेक यातिभ्रष्ट जालीं ।

कितेक ते आक्रंदलीं । मुलेंबाळें ॥ ४ ॥

अद्यापी दुश्चिन्हें दिसती । दुष्टग्रह आडळती ।

पुढेंही वाईट सांगती । कितीयेक ! ॥ ५ ॥

कांहींच पाहतां धड नाही । विचार सुचेना कांहीं ।

अखंड चिंतेच्या प्रवाहीं । पडले लोक ॥ ६ ॥

येक ह्मणती कोठें जावें । येक म्हणती काय करावें ।

विदेशा जाऊनी काय खावें । वेंचें नाही ॥ ७ ॥

तथापि मार्गाचि चालेना । भिक्षा मागतां मिळेना ।

अवघे भिकारीच, जना । काय ह्मणावें ? ॥ ८ ॥

प्राणिमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोण्ही नाही सुखी !

कठिण काळें वोळखी । धरीनात कोण्ही ॥ ९ ॥

लोक बहुत प्रस्तावले । कितीयेक जाजावले ।

कितीयेक ते कावले । उद्वेगरूपी ॥ १० ॥

१ घराला शाकार नसल्यामुळे पाणी घरांत बद्दबदां गळतें. २ पोरट्यीं होऊन रडलीं. ३ ज्योतिषी वगैरे पुढील काळ अधिकच वाईट येणार असें सांगत आहेत. ४ शिलकी पैसा.

दोष लोकांचाच !

(३) दोष लोकांचाच !

अभंग.

(१)

विप्रीं सांडिला आचार । क्षेत्रीं सांडिला विचार ॥ १ ॥
नीतिमर्यादा उडाली । भक्ति देवाची बुडाली ॥ २ ॥
मेघवृष्टि मंदावली । पिकें भूमीनें सांडिली ॥ ३ ॥
बहुवृष्टि अनावृष्टी । दास हणें केली सृष्टी ॥ ४ ॥

(२)

पुण्यक्षेत्रें तीं मोडावीं । आणि ब्राह्मण्यें पीडावीं ॥ १ ॥
पुण्यवंत ते मरावे । पापी चिरंजीव व्हावे ॥ २ ॥
रामदास हणें वाड । विघ्नें येती धर्माआड ॥ ३ ॥

(३)

लोक दोष आचरती । तेणें दोषें भस्म होती ! ॥ १ ॥
नाहीं पापाचा कंटाळा । येतो हव्यास आगळा ॥ २ ॥
जना सुबुद्धी नावडे । मन धांवे पापाकडे ॥ ३ ॥
रामीरामदास हणें । पुण्य उणें पाप दुणें ॥ ४ ॥

(४)

लोक मिणधेंचि चालती । त्यांसी होताती विपत्ती ॥ १ ॥
धर्मप्रवृत्ती बुडावी । शास्त्रमर्यादा उडावी ॥ २ ॥
रामदास म्हणें देवें । बौद्धें होऊनी बैसावें ॥ ३ ॥

(५)

नाहीं ज्ञानाचा विचार । केला अज्ञानें संचार ॥ १ ॥
मना आलें तें बोलती । चालों नये तें चालती ॥ २ ॥

पुण्य कमी व पाप दुष्पट. २ ओशाळपणानें, लालचीनें. ३ मौनी.

अवघा स्वधर्म बुडाला । देह प्रपंची लाविला ॥ ३ ॥
रामीरामदास हणें । अविद्येचीं हीं लक्षणें ॥ ४ ॥

(६)

सेवकासी भाग्य चढे । त्याचे आधीन होणें पडे ॥ १ ॥
देव करील तें साहावें । काय होईल तें पाहावें ॥ २ ॥
वर्तमान घडे जैसें । उगेचि व्हावें लागे तैसें ॥ ३ ॥
दास हणें वेळ कैसी । राज्य जाहलें कळीसी ॥ ४ ॥

(७)

आतां कोणा शरण जावें । सत्य कोणाचें मानावें ? ॥ १ ॥
नाना पंथ नाना मते । भूमंडळीं असंख्यातें ॥ २ ॥
शरण जावें संतजनां । सत्य मानावें निर्गुणा ॥ ३ ॥
नाना मतीं काय चाड ? । करणें सत्याचा निवाड ॥ ४ ॥
रामदास सांगे खूण । भक्तीविणें सर्व शीण ॥ ५ ॥

(४) पुठारी ब्राह्मणवर्णाची दैना.

(१)

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचाराचि बुडाला !
वेदशास्त्रब्राम्हणांला । कोण पुसे ? ॥ १ ॥
ब्रह्मज्ञानाचा विचारु । त्याचा ब्राम्हणांसीच अधिकारु ।
'वर्णानां ब्राम्हणो गुरुः' । ऐसे हें वचन ॥ २ ॥
ब्राह्मण बुद्धीपासून चवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३ ॥
कित्येक दावलमलकास जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक होती । आपुले इच्छेनें ॥ ४ ॥

१ जवरीनें परधर्मांत जे ओढले जातात त्याशिवाय कित्येक स्वतःच्या हौसेनें परधर्मांत जातात, परधर्मीय देवतांना भजतात, याला काय हणायें ?

गुरुत्व आले नीचयाती । कांहींयेक वाढली महंती ।
 शूद्र आचार बुडविती । ब्राम्हणांचा ॥ ५ ॥
 हें ब्राम्हणास कळेना । त्याची वृत्तीच वळेना ।
 मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ६ ॥
 राज्य नेलें म्लेंच्छक्षेत्रीं । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
 आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहींच नाहीं ! ॥ ७ ॥
 ब्राह्मणांस ग्रामणीनें बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें ।
 त्याच विष्णूनें श्रापिलें । परशुरामें ॥ ८ ॥
 आम्हीही तेचि ब्राम्हण । दुःखें बोलिलों हें वचन ।
 वैडिल गेलें ग्रामणी करून । आम्हांभोवतीं ॥ ९ ॥
 आतांचे ब्राह्मणीं काय केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें ।
 तुह्मां बहुतांचे प्रचीतीस आलें । किंवा नाहीं ? ॥ १० ॥
 बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
 आतां तरी ब्राह्मणीं आपणांला । शाहणे करावे ॥ ११ ॥

(२)

द. १४ स. ७।८

ये कलियुगीं आत्मबोध । त्याचा मांडिला विनोद ।

१ ब्राह्मण जर सर्व वर्णांचे गुरु, तर सर्व वर्णांना त्यांनीं समप्रेमानें वागविलें पाहिजे. पण सांप्रत ब्रह्मण मिथ्या अभिमानी झालें असून ग्रामणीनें ह्य० गांव-गुंडपणानें, पक्षांधतेनें त्यांना घेरलें आहे व म्हणून त्यांची अवनति झाली आहे ! ज्या विष्णूनें ब्रह्मणभक्तीमुळे श्रीवत्स (भृगुऋतेचें चिन्ह) भूषण मानलें त्याच विष्णूनें परशुरामावतारीं ब्राम्हणांस शाप दिला ! २ सागच्या ब्राम्हणांनीं जे गोंधळ करून ठेवले आहेत ते आह्मांला निस्तरावे लागत असून खरे ब्राम्हण कसे आचारविचारसंपन्न असावेत हा स्वतः कित्ता घालून देण्याचें व ब्राह्मणांत ब्राम्हणपण जागविण्याचें काम आम्हांस केलें पाहिजे. ३ ब्राह्मणांनीं आत्मबोध हा मोक्षोपाय म्हणून सांगायचा तें सोडून त्यांनीं वेदांत करमणुकीचा विषय करून टाकला आहे.

चवढ जाली उदंड खेद । वर्णसंकर आरंभिला ॥ १२ ॥

दुष्काल पडला भावार्थाचा । विश्वास दड कैचा ।

विवेक आणि वैराग्याचा । फड मोडोनि गेला ॥ १३ ॥

स्वधर्माचा लोप जाला । अधर्मीं जन प्रवर्तला ।

स्वइच्छा गोंधळ घातला । कलीनें सावकास ॥ १४ ॥

सत्य सांगतां अविश्वास । असत्याचा वाटे विश्वास ।

जैसे राजहंस सांडूनि वायस । आचारशील ह्मणती ॥ १५ ॥

भक्ति अवघी बुडाली । आणि अभक्ती ठाकिली ।

आणि ती येतां निघोनि गेली । नीतिमर्यादा ॥ १६ ॥

शब्दज्ञान उदंड जालें । कवित्व घरोघरीं केलें ।

समाधान निःशेष गेलें । हारपोनियां ॥ १७ ॥

हरिदासीं साहित्य वाढविलें । हरिदास्य सांडोनि कळावतें जाले

देव सांडोनि फिरों लागलें । मनुष्यांभोवतें ! ॥ १८ ॥

ज्ञानियासी जाली वादशक्ती । राहिली सप्रेमभक्ती ।

भक्तीच नाहीं मा मुक्ती । कैचीं असेल तेथें ? ॥ १९ ॥

करूनि नाना उपाव । केला संस्कृतीं रिधाव ।

तेथें जडला अहंभाव । जाणिवेचाँ ॥ २० ॥

भक्तभाविकें तितुके निमाले । सत्वाचे सज्जन विश्रांती पावले ।

ईश्वरेंही डोळे झांकिले । बौद्ध होवोनि बैसला ॥ २१ ॥

१ भावार्थच नष्ट झाल्यामुळे विवेकवैराग्यस्वधर्माचार या सर्वांचाच लोप होऊन जनतेत अधर्माचार पसरला आहे. २ शब्दज्ञानी कवींचा सुकाल झाला असून आत्मसमाधान पावून कृतार्थ झालेले प्रासादिक कवि विरळ आहेत. ३ हरिदासांनीं भक्तिज्ञानवैराग्य जनतेला शिकवायचें, पण तेच साहित्य व कला यांच्या जोरावर जनमनोरंजन करणारे पोटाचीं झाले आहेत. ४ संस्कृतज्ञ पंडित वाद-विवादांतच गर्क ! ५ एकनाथतुकारामादि.

स्त्रिया भ्रतारासी सदा । सेवा न करिती पेटती द्वंद्वा ।
 पुत्रीं टाकिली मर्यादा । मायबापांची ॥ २२ ॥
 ऐसें अवघेंचि पालटलें । पूर्ववर्तमानं तितुकें राहिलें ।
 पुढें याहूनि होईल, जालें । नाहींच अद्यापी ॥ २३ ॥ (जु.दा. ११)

(५) बहुजनसमाजाची दैना.

(१)

किती येक ते अस्कटे विस्कटेसीं । कितीयेक ते फस्कटे फिस्कटेसी ।
 कितीयेक ते अक्कलें वक्कलेसीं । किती येक तें माणसें कक्कलेसीं ॥ १ ॥
 किती कर्करीती किती कुर्कुरीती । किती खर्खरीती किती खुर्खुरीती ।
 किती गर्गरीती किती गुर्गुरीती । किती घर्घरीती किती घुर्घुरीती ॥ २ ॥
 कितीयेक ते वागवादे चणाणा । कितीयेक ते ऊडतार्ता टणाणा ।
 किती चर्चरीती किती चुर्चुरीती । किती फर्फरीती किती फुर्फुरीती ॥ ३ ॥
 कितीयेक ते कारटीं पोरटीसीं । कितीयेक ते होरटीं चोरटीसीं ।
 कितीयेक ते वादकें बाधकेसीं । कितीयेक ते निंदकें भेदकेसीं ॥ ४ ॥
 किती घातकीं पातकीं दैन्यवाणे । कितीयेक ते मूढ खोटे पुराणे ।
 कितीयेक ते आपस्वार्थीं अनर्थीं । क्रिया पाहतां सर्वही व्यर्थ व्यर्थीं ॥ ५ ॥
 कितीयेक ते नाटकी चेटकीसे । कितीयेक ते साबरी मंत्रपीसे ।
 किती झोलती झूलती मस्तमस्ती । सदा सर्वदा येकमेकांसि कुस्ती ॥ ६ ॥
 बहुतामसी वृत्ति अत्यंत कडा । बहु झोबती येकमेकांसि नडीं ।
 गचांडया बुक्या चप्रका आणि लाता । तयाभोंवत्या बोंबलीताति माता

१ पूर्वपरंपरा मोडली. २ तें आतांच आपल्या अनुभवास येत आहे !
 ३ अव्यवस्थित ४ फूट पाडणारे, भेदवादी ५ दुर्बळ ६ अर्धवट ७ करकराट
 दांतओठ खातात ८ कुरकुर करितात, सदा असंतुष्ट असतात ९ कर्कश
 बोलतात.

उभे पाहती लोक मोठे तमासे । महाकाळ चौताळसे दोनि हैसे ।
 सळें पीटिती येकमेकां दणाणा । बळें आगळे बोलतांती ठणाणा ॥ ८ ॥
 जनांमाजि ते बोंब ऊदंड जाली । स्वभावे दिवाणांत ते हाक गेली
 कितीयेक ते सांगती वीतबंदी । पुढें राजकीं फोडिले जेरबंदीं ॥ ९ ॥
 बळाचे पुढें घातले चालवीले । पुढे काष्ठयंत्रांत ते घालवीले ।
 घरे लूटिलीं सर्वही नागवीले । पुढें सोडितां थंड जाले निवाले ! ॥ १० ॥
 महीमंडळीं काय कैसें कळेना । म्हणोनी भ्रमों लागला देश नाना ।
 कितीयेक ते मोहजाळीं बुडाले । कितीयेक ते संगत्यागें उडाले ॥ ११ ॥

(२)

महीमंडळीं लोक नाना गुणांचे । असंभाव्य लीळा कळाकूसरीचे ।
 कितीयेक साधे कितीयेक बोधे । कितीयेक ते देखिले मंदबोधे ॥ १२ ॥
 कितीयेक लाताड लाबाडवाणे । कितीयेक प्राणी पुराणे पुराणे ।
 कितीयेक कापटय तोंडाळ ऊणे । कुशब्दी कितीयेक वाचाळ सूणे ॥ १३ ॥
 करंटे कुरूपी विकारी भिकारी । कितीयेक ते तामसी दुःखकारी ।
 कितीयेक ते पातकी पापरूपी । कितीयेक ते दक्ष पुण्यस्वरूपी ॥ १४ ॥
 कितीयेक ते लोक नाना गुणांचे । कितीयेक ते उत्तमा लक्षणांचे ।
 फिरे दास ऊदास लोकांस पाहे । मनामाजि थक्कीत होऊनि राहे ! ॥ १५ ॥

१ येथून पुढचे वर्णन आजकालही सर्वांना सहज कळणारे आहे. मारामारीचे वगैरे खटले दिवाणांत जातात, मग राजकी (पोलीस) कित्येकांना जेरबंदाने फोडतात, बळाचे ह्य० ह्योरके पुढारी पुढे घालतात, खोडे घालतात, घरे लुटून पुरे नागवितात, कैदेतून सुटून आल्यावर हे लोक 'थंड' होतात ह्य० त्यांचे पुंडावे मोडतात व शेवटीं मरतात ! २ चातुर्यांचे ३ ज्यांचा बोध मंद आहे असे, मद्य ४ जुने ५ समर्थ म्हणतात कीं मीं उदासपणाने सर्वत्र संचार करित असतांना लोकां समाजाची ही विलक्षण स्थिति पाहून मनांत चकित होऊन गेलो आहे !

(६) लोककल्याणाची चिंता

हुजुर ! दम निघेना अंतरीं कोंड नाना
 तिळभरि स्थळ कोठें पाहतांही दिसेना ।
 बहुत विषमकाळें दाटणी थोर जाली
 म्हणउनि चरणाब्जीं वृत्ति गुंतोनि ठेली ॥ १ ॥
 बहुतचि सुकुमारा ! स्वस्थ नाहीं शरीरा
 निशिदिनिं जनचिंता लागलीसे उदारा !
 सकळजन सुखावे तो कसा काळ फावे
 भजन जन उंकावे सर्व आनंद पावे ॥ २ ॥

(७) धीर धरा व व्यापक यत्न करा.

(१)

धीर्धरा धीर्धरा तक्वा । हडबडूं गडबडूं नका ।
 काळ देखोनि वर्ताव । सांडावें भय पोटींचें ॥ १ ॥
 धरावा धीर तो मोठा । विचारें पाहतां बरें ।
 अधीर माणसें खोटीं । काम कांहीं कळेचिना ॥ २ ॥
 धाकेंचि चळचळां कांपे । भेणेंचि फळफळां मुते ।
 बोबडी पडिली तोंडीं । घाबरें चांचरें पडे ॥ ३ ॥
 खादाड आळसी मंदु । सूचना ते कळेचिना ।
 प्रसंगीं चळचळां कांपे । तो प्राणी आत्मघातकी ॥ ४ ॥

(२)

“ मज गांजिले तें साहे । परी भक्तांचें न साहे ॥ १ ॥
 माझ्या भक्तां शीण व्हावा । मग मजसी त्यासी दावा ॥ २ ॥
 मज अवतार घेणें । माझे भक्तांचे कारणें ॥ ३ ॥

निजदासांसी पाळावे । दुर्जनांसी निर्दाळावे ॥ ४ ॥
 तुह्मां संकटाचे वेळे । काय झांकितों मी डोळे" ? ॥ ५ ॥
 देव म्हणे दासजनीं । चिंता न धरावी मनीं ॥ ६ ॥

(३)

अखंड सावधान रे । प्रयोग प्रेत्न मान रे ।
 प्रसंग हा तुफान रे । नकोचि वेवधान रे ॥ १ ॥
 मनीं धरूनि धारणा । करा बरी विचारणा ।
 प्रेत्न मूळ कारणा । अतर्क्य ते विचारणा ॥ २ ॥
 ह्मणे उदास दास हा । बरें पहा बरें पहा ।
 करील प्रेत्न जीतुका । तयास लाभ तीतुका ॥ ३ ॥

* * *
 करील व्याप तो भला । बहुत भाग्य लाधला ।
 नसेल व्याप तो हळू । पडेल रे पळेंपळू ॥ ४ ॥
 अरत्र हो परत्र हो । विचित्र काळसूत्र हो ।
 अखंड सावधानता । सभाग्य तो नव्हे रिता ॥ ५ ॥
 कवी म्हणे बहू बरें । करील देव तें खरें ।
 बरी धरूनि वासना । धरा मनीं उपासना ॥ ६ ॥

* * *
 देशकाळवर्तमान । सर्वही अवेवधान ।
 कोणतें विधीविधान । सावधान सावधान ॥ ७ ॥
 शरीरवेष पालटे । परोपरी नटे नटे ।
 परंतु काय साधिलें ? । अगम्य कोण शोधिलें ? ॥ ८ ॥

१ भयंकर, २ गैरसावधपणा. ३ जितका नेटाचा प्रयत्न होईल तितका लाभ मोठा होईल. ४ हळू पडेल म्ह. हीनावस्थेस जाईल, नामशेष होईल. ५ भाग्यवंत कधीं रिकामा बसायचा नाहीं, ६ येथून २।३ श्लोकांत नटवेगिरीची कुत्सा केली आहे. शरीर नटविलें म्हणजे कोणता लाभ होतो ?

शरीरमात्र तें भलें । तयांत कोण शोभले ? ।
 बहु तनूंत येकला । परोपरी विभागला ॥ ९ ॥
 कितेक ते भले भले । तयामधेंच गुंतले ।
 विचारसार जागवा । तुम्ही तुम्हांस ऊगवा ॥ १० ॥

* * *

प्रसंग हा कठीण हो । बहूत पावले मोहो ।
 परंतु यत्न पाहती । सुखेंचि तेचि राहती ॥ २१ ॥
 विवेक पाहणें बरा । बरा विचार तो करा ।
 उपासकांसि सूचना । “उपासना उपासना !!” ॥ १२

(४)

बहू मिळोनि भांडतां । उगेंचि व्यर्थ तंडतां ।
 तनूगुणेंचि वोळखा । उगें भरी भरो नका ॥ १३ ॥
 अगाध हा रघूत्तमू । न बोलवे पराक्रमु ।
 कठीण काळ वीषमु । भ्रमूचि पाववी भ्रमु ॥ १४ ॥
 भुपौळही भले भले । जनीं उदंड जाहले ।
 न्हासकाळ शेवटीं । विसंचितां लुटालुटी ॥ १५ ॥
 सभास्य रावणादिकां । बहू कठीण काळ कां ? ।
 महीवरी परोपरी । उदंड हे भरोवैरी ॥ १६ ॥
 भरे सवेंचि मागुतें । उगेंचि होतसे रितें ।
 म्हणे कवी नका नका । समस्ते पावले धका ॥ १७ ॥
 नदी भरोन वोहटे । तळें भरोन तें फुटे ।

१ शरीर नटविण्यापेक्षां शरीरमात्राला ज्या आत्मारामामुळे शोभा येते त्याचा शोध घ्या, २ रावणासारखे कित्येक राजे आले आणि गेले. उन्मत्तपणाच्या पाठोपाठ न्हासकाळ ठरलेलाच. ३ उलथापालथ. ४ नदीला महापूर येऊन ती भरून वाहू लागली कीं ओहटी ही लागायचीच, तळें भरलें कीं फुटायचेंच, त्याप्रमाणेंच संपत्ती व सत्ता अफाट माजली कीं न्हासकाळ पाठोपाठ यायचाच.

तथापरीच संपदा । जनीं न निश्चळे कदा ॥ १८ ॥
 ऋणानुबंध तो घडे । पुढें समस्त वीघडे ।
 पशू मनुष्य संपदा । घडोन वीघडे सदा ॥ १९ ॥
 भैरोंच लागतां भरे । भरे कदापि नावरे ।
 सर्वेचि वोसरे सरे । सरोचि तें कदा नुरे ॥ २० ॥
 वैरीच वेळ लागतां । घडोन ये न भागतां ।
 उगाच काळ वीषमु । पराक्रमुच तो श्रमु ॥ २१ ॥
 बैराच काळ तो बरा । न मागतांचि ये घरा ।
 बरोचि लोक बोलती । सुखें सुखी कळोळती ॥ २२ ॥

(८) कलह, पक्षभेद व वितंडवाद टाळा.

(१)

कदा देवदैत्यांमध्ये सख्य नाहीं । जिवां मानवांहीमध्ये सख्य नाहीं ।
 स्वजातीविजातींमध्ये सख्य नाहीं । महंतामहंतामध्ये सख्य नाहीं ॥१॥
 कळहो लागला पंडितापंडितांला । कळहो लागला ज्ञानियाज्ञानियांला
 कळहो लागला योगियायोगियांला । कळहो लागला तापसातापसांला २
 बहू जाणते बोलती शास्त्रमत्ते । जनीं दाविती आपुले व्युत्पतीते ।
 उणे बोलती शीघ्रकोपें बहूते । बळे मारिती येकमेकांसि हाते ॥३॥

१ पशु, मनुष्ये, संपत्ति यांना 'घडे विघडे,' म्ह० योगवियोग, येणे जाणे, उदयास्त, आहेच आहे. २ ऐश्वर्य वाहं लागले कीं अनिवारपणे वाढतच जाते व तसेच ओसरू लागले कीं मग तें आटपत नाहीं-पार नाहीसे होते. ३ काळाची अनुकूलता झाली कीं न भागतां ह्य० अल्पायासानें मनासारखें घडून येते, बरे विषम ह्य० प्रतिकूल काळ असला कीं पराक्रमही श्रमाला कारण होतो. ४ अनुकूल काळ न मागतांच घरां येतो व मग लोकही अनुकूलच बोलू लागतात व सर्वच सुखें प्राप्त होतात.

(२)

कळहो अनादि हा असे । विवंचितांचि नीरसे ।
 अहंमती विरोचिना । तरी कळहो सरेचिना ॥ १ ॥
 विकारलेश जो उरे । अहंपणें भरी भरे ।
 तयासि पाहतां बरें । विरोन राहतां खरें ॥ २ ॥
 अभेदभक्तिचा ठसा । अनन्यभाव तो कसा ।
 निवेदनैचि वोळखा । अहंपणें झकों नका ॥ ३ ॥
 धरून पक्ष काय रे । उपाय तो अपाय रे ।
 तुझीं तुझांस वीवरा । स्वहीत तें मनीं धरा ॥ ४ ॥
 जनीं उदंड पाहिले । कळहो करीत राहिले ।
 अनन्यदेव भेटला । कळहो तयासि तूटला ॥ ५ ॥
 कळहो करील शब्द रे । अनंत तो निशब्द रे ।
 तुम्ही अनंत कां नव्हां । वेवादितां अन्हासवा ॥ ६ ॥
 वितंडवाद घालणें । वितंड शब्द बोलणें ।
 वितंड बंडही नुरे । उरेल तेंचि तें नुरे ॥ ७ ॥
 अनेक शब्दभावना । किती करूं विवंचना ।
 जनीं म्हणेल जे जसें । तयासि मानिजे तसें ॥ ८ ॥
 उडेल तो पडेल रे । पडेल तो रडेल रे ।
 हितार्थ सांगणें घडे । विवंचितां तिढा पडे ॥ ९ ॥
 नसेचि न्याय पाहतां । तयांत शीण राहतां ।
 न येचि आणि नायके । अहंपणें वृथा झिके ॥ १० ॥

१ कलह हा अनादिच आहे. कौरवपांडवाच्यापूर्वीपासून चाललाच आहे पण धिवेक जागता ठेवला तर मिटतो. २ अहंकार मोडला तरच कलह मिटतो. ३ कलह मिटावण्याचें बीज अनन्यभक्ति ह्यं. सर्वभूतांच्या अंतरीं जो हरी आहे त्याला प्रसन्न ठेवणें ह्यं. लोक राजि राखणें हें होय. ४ भेद ५ वेडेवांकडे. ६ फसे.

असत्य तेंचि सत्य रे । प्रचीत तें असत्य रे ।
 स्वधर्म तो अधर्म रे । अधर्म युगधर्म रे ! ॥११॥
 उगाचि पक्ष घेतला । बळेंचि वाद घातला ।
 यथार्थ अर्थ व्यर्थ रे । अनर्थ रे अनर्थ रे ॥१२॥
 प्रचीत न्याय वीलसे । दुराभिमान त्या नसे ।
 विचारसार वीवरी । जनांसि तो सुखी करी ॥१३॥
 विचित्र भास भासतो । विवंचितां उदास तो ।
 मनास बुद्धि सांगणें । जनांस काय सांगणें ? ॥१५॥

x

x

x

विचारणा वरी करी । बहुत धारणा धरी ।
 विशेष मानिजे तया । परीक्षवंत श्रोतया ॥१५॥
 न दीसतेंचि पाहणें । नसोनि सर्व राहणें ।
 वदेचि तो घडीघडी । असार—सार नीवडी ॥१६॥
 नसोने जाणती कळा । कळा समस्त वीकळा ।
 परांतरास नेणवे । तयास काय जाणवें ? ॥१७॥
 परांतरासि जाणता । नसेल तो मुळीं रिता ।
 सिकोन काय सीकलें ? । विकोन काय वीकलें ? ॥१८॥

(९) सुराज्याचा कित्ता—रामराज्य.

राम विश्राम देवांचा । राम भक्तांसि आश्रयो ।
 राम योगीमुनिध्यानीं । राम रक्षी ऋषिकुळा ॥ १ ॥
 कीर्ति या रघुनाथाची । पाहतां तुळणा नसे ।

१ पक्ष घेतला कीं वरील सर्व विपरीत दोष त्यामुळे उत्पन्न होतात; पक्षाभि-
 मानी लोक असत्य तें सत्य ह्मणून प्रतिष्ठितात व सत्य प्रचीतीचें असेल पण तें
 विरुद्धपक्षाचें मत म्हणून असत्य ठरवितात ! पक्षांधतेनें असाच प्रकार सर्व बाब-
 तींत होऊन राजकारण नासतें. २ जाणतेपण नसेल तर.

येकवाणी येकवचनी । येकपत्नीच धार्मिकु ॥ २ ॥
 राज्य या रघुनाथाचें । कळिकाळासि नातुडे ।
 बहुवृष्टि अनावृष्टी । हें कदा न घडे जनीं ॥ ३ ॥
 उद्वेग पाहतां नाहीं । चिंतामात्र नसे जनीं ।
 व्याधि नाहीं रोग नाहीं । लोक आरोग्य नांदती ॥ ४ ॥
 युद्धं नाहींच अयोध्या । रागं ना मत्सरु नसे ।
 बंदनिर्बंदही नाहीं । दंडदोष कदा नसे ॥ ५ ॥
 कुरूपी पाहतां नाहीं । जरामृत्यु असेचिना ।
 आदरु सकळै लोकां । सख्यप्रीति परस्परें ॥ ६ ॥
 बोलणें सत्य न्यायाचें । अन्याय सहसा नसे ।
 अनेक वर्तती काया । येकजीवें परस्परें ॥ ७ ॥
 दरिद्री धुंडितां नाहीं । मूर्ख हा तो असेचिना ।
 परोपकार तो मोठा । सर्वत्र लोकसंग्रहो ॥ ८ ॥
 अद्भूत पिकती भूमी । वृक्ष देती सदा फळें ।
 अखंड दुभती धेनु । आरोग्यें वाहती जळें ॥ ९ ॥
 नद्या सरोवरें वापी । डोलती नूतनें बनें ।
 फळती फुलती झाडे । सुगंध वनवाटिका ॥ १० ॥
 उदंड वसती ग्रामें । नगरें पुरेंचि पट्टणें ।
 तीर्थें क्षेत्रें नाना स्थानें । शिवालये गोपुरें वरीं ॥ ११ ॥
 मठ माड्या पर्णशाळा । ऋषिआश्रम साजिरे ।
 वेदशास्त्रधर्मचर्चा । स्नानसंध्या तपोनिधी ॥ १२ ॥
 चढता वाढता प्रेमा । सुखानंद उचंबळे ।

१ अयोध्येत युद्धप्रसंगच नाहीं, द्वेषमत्सर इ० दुर्विकार नाहींत, ह्मणून तिचें नांव अयोध्या. जेथें योद्धय नाहीं म्ह० युद्ध करण्यास योग्य, विरोधीभावान्चें कोणी नाहीं ती अयोध्या. २ भलभलते प्रतिबंध. ३ दंड करण्यास योग्य असे दोष (गुन्हे) कोणी करीत नाहीं. ४ देह अनेक, चित्त एक.

संतोष समस्तै लोकां । रामराज्य भूमंडळीं ॥ १३ ॥
 हरिदास नाचती रंगीं । गायनें कीर्तनें बरीं ।
 रागरंग तानमानें । टाळबंधें विराजती ॥ १४ ॥
 नाना युक्ति नाना बुद्धि । नाना विद्या नाना कळा ।
 नाना संगीतसामर्थ्ये । नानावाद्ये परोपरी ॥ १५ ॥
 सर्वही तोषले तोषे । नामघोषेचि गर्जती ।
 रामराजा दयासिंधु । वोळळा सेवकांवरी ॥ १६ ॥
 रामदासीं ब्रह्मज्ञान । सारासारविचारणा ।
 धर्मस्थापनेसाठीं । कर्मकांडउपासना ॥ १७ ॥ (मानपंचक).

(१०) शिवरायाचें गौरव व प्रोत्साहन.

निश्चयाचा महामेरु । बहुत जनांसी आधारु ।
 अखंडस्थितीचा निर्धारु । श्रीमंत योगी ॥ १ ॥
 परोपकाराचिया राशी । उदंड घडती जयासी ।
 तयाचे गुणमहत्वासी । तुळणा कैची ? ॥ २ ॥
 यशवंत कीर्तिवंत । सामर्थ्यवंत वरदवंत ।
 पुण्यवंत नीतिवंत । जाणता राजा ॥ ३ ॥
 आचारशीळ विचारशीळ । दानशीळ धर्मशीळ ।
 सर्वज्ञपणें सुशीळ । सकळांठाई ॥ ४ ॥
 धीर उदार गंभीर । शूर क्रियेसी तत्पर ।
 सौवधपणें नृपवर । तुच्छ केले ॥ ५ ॥
 तीर्थक्षेत्रें मोडिलीं । ब्राह्मणस्थानें भ्रष्ट जालीं ।
 सकळ पृथ्वी आंदोळली । धर्म गेला ॥ ६ ॥
 देवधर्मगोब्राह्मण । यांचें करावया संरक्षण ।

१ प्रसन्न झाला. २ ह्या प्रोत्साहक विशेषणांनीं शिवरायाचें गौरव केलें आहे.
 ३ स्वतःच्या हुषारीनें इतर राजांस व पाइशहांस पराजित केलें. ४ हादरून गेली.

हृदयस्थ जंजलां नारायण । प्रेरणा केली ॥ ७ ॥
 उदंड पंडित पुराणिक । कवीश्वर याज्ञिक वैदिक ।
 धूर्त तार्किक सभानायक । तुमचे ठायीं ॥ ८ ॥
 या भूमंडळाचे ठायीं । धर्म रक्षी ऐसा नाही ।
 महाराष्ट्रधर्म राहिला कांहीं । तुम्हांकरितां ॥ ९ ॥
 आणिकही धर्मकृत्ये चालती । आश्रित होऊनि कित्येक राहती ।
 धन्य धन्य तुमची कीर्ती । विश्वीं विस्तारली ॥ १० ॥
 कित्येक दुष्ट संहारिले । कित्येकांस धाक सूटले ।
 कित्येकांस आश्रय जाले । शिव कल्याणराजा ॥ ११ ॥
 तुमचे देशीं वास्तव्य केले । परंतु वर्तमान नाही घेतले ।
 ऋणानुबंधें विस्मरण जालें । काय नेणूं ॥ १२ ॥
 सर्वज्ञ मंडळी धर्ममूर्ती । सांगणें काय तुम्हांप्रती ।
 धर्मस्थापनेची कीर्ती । सांभाळली पाहिजे ॥ १३ ॥
 उदंड राजकारण तटले । तेणें चित्त विभागले ।
 प्रसंग नसतां लिहिलें^४ । क्षमा केली पाहिजे ॥ १४ ॥

(११) धूर्तपणाचें राजकारण.

(हा महत्त्वाचा समास कोणास कोणत्या प्रसंगीं सांगितला हें नक्की नाही. तथापि यांत जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्यास शिवरायाच्या मंडळींनीं नामोहरम केला तें प्रकरण दिसते. त्या प्रसंगापूर्वीच ही मसलत समर्थानीं दिली असावी).

ज्ञानी आणि उदास । समुदायाचा हव्यास ।

तेणें अखंड सावकाश । एकांत सेवावा ॥ १ ॥

१ नारायणाच्या प्रेरणेनेच तुमची स्वधर्मसंरक्षक स्वराज्यस्थापना चालली आहे. देवधर्मगोब्राह्मणांचें संरक्षण हा तुमच्या स्वराज्यप्राप्तीचा हेतु सर्वमान्य आहे. २ महाराष्ट्रांतील लोकांचा धर्म तुमच्या चळवळीमुळे कांहीं राहिला आहे, इतर प्रांतांत धर्मगलानि अधिक झाली आहे. ३ समर्थांचा मुख्य उपदेश धर्मस्थापनेचा म्हणून देवधर्मगोब्राह्मणपालनाचा अर्थात् तद्वारां सर्व जन-कल्याणाचा आहे. ४ हें पत्र कोणत्या प्रसंगीं लिहिलें असावें हें नीट समजत नाही.

तेथें तजविजा कळती । अखंड चाळणा निघती ।
 प्राणिमात्रांची स्थितिगती । कळों येते ॥ २ ॥
 जरी हा चाळणाच करीना । तरी कांहींच उमजेना ।
 हिसेबझाडाच पाहीना । दिवाळखोर ॥ ३ ॥
 येक मिरासी साधिती । एक सीध्या गमाविती ।
 व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥ ४ ॥
 जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें ।
 कृत्रिम अवघेचि खुंटलें । सहजचि येणें ॥ ५ ॥
 चोरै भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा ।
 गोर्वा मूर्खपणाचा काढावा । हळुहळु ॥ ६ ॥
 या अवध्या पहिल्याचै गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हतां कष्टी ।
 राजकारणें मंडळ वेष्टी । चहूंकडे ॥ ७ ॥
 कांटीनें काटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी ।
 कळकटेपणाचो पदवी । असों न द्यावी ॥ ८ ॥
 कोणी येक काम करितां होतें । न करितां तें मार्गें पडतें ।
 याकारणें दिलेपण तें । असोंच नये ॥ ९ ॥
 जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला ।
 जो आपणाचि कष्टत गेला । तोचि भला ॥ १० ॥
 अवध्यांस अवघें कळलें । तेव्हां तें रितें^१ पडिलें ।

१ असलेली (सिद्ध) मिरास पाहतां पाहतां घालवितात. २ ढोंग, खोटे प्रकार.
 ३ चोर भांडारी करणारा मालक त्याहून फारच हुषार(शिवरायासारखाच)पाहिजे.
 ४ मूर्खपणानें त्यानें केलेले गोंधळ. ५ अशी ही शहाण्यांची परंपरा वागत आली
 आहे. ६ कोणांसही नाखुष न करितां राजकारणांत लोक गोवावेत. ७ कलह
 करणारा असें म्हणवून घेऊं नये. ८ हे सूत्र सर्व कार्यकर्त्यांनीं लक्ष्यांत ठेवावे.
 ९ अवध्यांस अवघें कळेल तर तें राजकारण कसलें ? १० अयशस्वी होईल.

याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे कीं ॥ ११ ॥
 मुख्य सूत्र हातीं ध्यावें । करणें तें लोकांकरवीं कस्वावें ।
 कित्तक खल्लुक उगवावें । राजकारणामध्ये ॥ १२ ॥
 बोलके पहिलवान कळकटे । तयासीच ध्यावे झटे ।
 दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ॥ १३ ॥
 ग्रामण्य वर्मी सांपडावें । रगडून पीठचि करावें ।
 करुनि मागुती सावरावें । बुडऊं नये ॥ १४ ॥
 खळ दुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राखिलें ।
 तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ॥ १५ ॥
 समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तणावा असाव्या बळकटा ।
 मठ करुन ताठा । धरुं नये ॥ १६ ॥
 दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे ।
 सज्जनांपरीस आळवावे । महत्त्व देउनी ॥ १७ ॥
 जनांमध्ये दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट ।
 याकारणें ते वाट । बुझून टाकावी ॥ १८ ॥
 गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुफुरती भुजा ।
 ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी परमार्थी ॥ १९ ॥
 तयास देखतां दुर्जन धाके । वैसवी प्रचीतीचे तडाखे ।
 बंडपाखांडाचे वांखे । सहजचि होती ॥ २० ॥
 हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें ।
 दिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ २१ ॥

१ धूर्त लोक २ गुंतवावेत. ३ भांडखोर पुढारी. ४ त्यांशींच प्रथम झगडावे.
 ५ अडून पडेल. ६ कुट्याळाना वर्मी ठोकावें. ७ पुन्हा सावरावें. ८ आवर,
 आक्रमशक्ति. ९ राजा असा लोककैवारी व परमार्थी ह्य० धर्मस्थापक
 असावा. १० मोडून जातात. ११ गोंधळानें.

कोठेंच पुडेना दृष्टी । ठाई ठाई त्याच्या गोष्टी ।

वाग्विळासे सकळ सृष्टी । वेधिली तेणें ॥ २२ ॥

हुंब्यास हुंबां लाऊन द्यावा । टोणप्यास टोणपा आणावा ।

लौदास पुढें उभा करावा । दुसरा लौदें ॥ २३ ॥

घटासी आणावा घट । उद्धटासी पाहिजे उद्धट ।

खटनटासी खटनट । अगत्य करी ॥ २४ ॥

जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी धाटे ।

इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ॥ २५ ॥ (द० १९स० ९)

(१२) राजधर्म, क्षात्रधर्म व सेवकधर्म.

१ राजधर्म.

आधी मनुष्य वोलखावें । योग्य पाहूनि काम सांगावें ।

निकामी तरी ठेवावें । येकीकडे ॥ १ ॥

पाहोन समजोन कार्य करणें । तेणें कदापी न ये उणें ।

कार्यकर्त्याचे गुणें । कार्यभाग होतो ॥ २ ॥

कार्यकर्ता प्रयत्नीं जाडें । कांहींयेक असला हेकाड ।

तरी समर्थपणें पाठवाड । केली पाहिजे ॥ ३ ॥

१ हुंबा म्ह० रडका. २ लबाड. ३ धटिंगण. ४ जशास तसा भटला कीं सभेला, कार्यभागाला, राजकारणाला रंग चढतो. ५ पुन्हां आपण नामानिराळें रहावें. भवभूतीने मालतीमाधवांत याच प्रकारचा एक श्लोक घातला आहे:—

बहिः सर्वाकारप्रगुणरक्षणियं व्यवहरन्

पराभ्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।

जनं विद्वानेकः सकलमभिसंधाय कपटै-

स्तदस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥

समर्थानीं कणिकनीतत्वा असा उपदेश कोणत्या प्रसंगविशेषानें केला असेल तो असो ! ६ कुचर, कामाला न येणारे. ७ कार्यकर्ता मोठा प्रयत्न करणारा असून जरा हेकट असला तरी त्याला पाठिराखेपणानें संभाळून घेतलें पाहिजे.

अमर्याद फितवेखोर । यांचा करावा संवहार ।
 शोधिला पाहिजे विचार । यथातथ्य ॥ ४ ॥
 मनुष्य राजी राखणें । हींच भाग्याचीं लक्षणें ।
 कठिणपणें दूरी धरणें । कांहींयेक ॥ ५ ॥
 उपाधीस जो कंटाळला । तो भाग्यापासूनि चवला ।
 समयीं धीर सांडिला । तोही खोटा ॥ ६ ॥
 संकटीं कंटाळों नये । करावे अत्यंत उपाय ।
 तरी मग पाहतां काय । उणें आहे ? ॥ ७ ॥
 धुरेनें युद्धासी जाणें । ऐसीं नव्हेत कीं राजकारणें ।
 धुराचै करून सोडणें । कितीयेक ॥ ८ ॥
 उदंड मुंडें^१ असावीं । सर्वही येक न करावीं ।
 वेगळालीं कामें ध्यावीं । सावधपणें ॥ ९ ॥
 मोहरा पेटला अभिमाना । मग तो जिवास पाहेना ।
 मोहरे मेळवूनि नाना । वरी चपेटे करी ॥ १० ॥
 देखोन व्याघ्राचाःचपेटा । मेंढरें पळती नाना वाटा ।
 मस्त जो तो रेडा मोठा । काय करावा ? ॥ ११ ॥
 रायांनीं करावे राजधर्म । क्षत्रीं करावे क्षात्रधर्म ।
 ब्राह्मणीं करावे स्वधर्म । नानाप्रकारें ॥ १२ ॥
 तुरंग शस्त्रें आणि स्वार । पाहिला पाहावा विचार ।
 निवटूं जातां थोर थोर । शत्रु पळती ॥ १३ ॥
 ऐसा प्रपंचाचा विवेक । स्वल्प बोलिलों कांहींयेक ।
 येका मनोगतें स्वामी-सेवक । असतां वरें ॥ १४ ॥

१ फितूर मात्र चालायचा नाही. २ खुद्द मालकानें. ३ आपल्यासारखेच पुढारी
 त्यानें तयार केले पाहिजेत. ४ डोकी, माणसें.

२ क्षात्रधर्म.

अल्पस्वल्प संसारधर्म । मागां बोलिले राजधर्म ।
 आतां ऐका क्षात्रधर्म । परम दुर्लभ जो ॥ १ ॥
 ज्यास जिवाचें वाटे भयें । तेणें क्षात्रकर्म करूं नये ।
 कांहीं तरी करून उपाये । पोट भरावें ॥ २ ॥
 विन्मुखमरणीं नरक होती । वांचून येतां मोठी फजीती ।
 इहलोक परलोक जाती । पहाना कां ॥ ३ ॥
 मारितां मारितां मरावें । तेणें गतीस पावावें ।
 फिरोन येतां भोगावें । महद्भाग्य ॥ ४ ॥
 जैसा भांड्याचा गळोला । निर्भय भारामध्ये शिरला ।
 तैसा क्षत्री रिचवला । परसैन्यामध्ये ॥ ५ ॥
 ऐसे अवघेच उठतां । परदळाची कोण चिंता ? ।
 हरणें लोळवी चित्ता । देखत जैसा ॥ ६ ॥
 मर्दे तकवा सोडूं नये । हाणिजे प्राप्त होतो जय ।
 कार्यप्रसंग समय । वोळखावा ॥ ७ ॥
 दोनीं दळें येकवटें । मिसळतां लखलखाटें ।
 युद्ध करावें खणखणाटें । सीमा सांडूनी ॥ ८ ॥
 देवमात्र उच्छेदिला । जित्यापरीस मृत्यु भला ।
 आपुला स्वधर्म बुडविला । ऐसें समजावें ॥ ९ ॥
 मराठा तितुका मेळवावा । आपला महाराष्ट्रधर्म वाढवावा ।
 येविषयीं न करितां तकर्वा । पूर्वज हांसती ॥ १० ॥
 मरणहांक तों चुकेना । देह वांचवितां वांचेना ।
 विवेकी होऊन समजाना । काय करावें ? ॥ ११ ॥

१ क्षत्रियार्ची-हीच व्याख्या.-२ पळून येतांना मरण आलें तर.- ३ भांड्याचा
 (तोफेचा) गळोला (गोळा). ४ मुसंडी मारून घुसला. ५ शत्रुसैन्याची.
 ६ लाज न बाळगतां.

देवद्रोही तितुके कुत्ते । मारुनि घालावे परते ।
 देवदास पावती फत्ते । यदर्थी संशय नाही ॥ १२ ॥
 देव मस्तकीं धरावा । अवघा हलकल्लोळ करावा ।
 मुलुख बडवा कां बुडवावा । धर्मस्थापनेसाठीं ॥ १३ ॥
 विवेक विचार सावधपणें । दीर्घ प्रेत्न केलाचि करणें ।
 तुळजावराचेन गुणें । रामें रावण मारिला ॥ १४ ॥
 अहो हे तुळजाभवानी । प्रसिद्ध रामवरदायिनी ।
 रामदास ध्यातो मनीं । यन्निमित्त ॥ १५ ॥

३ सेवकधर्म.

जो आपुलें हित न करी । तो आपुला आपण वैरी ।
 येथें कांहीं कोणावरी । शब्द नाही ॥ १ ॥
 श्रेष्ठांचें मनोगत राखेना । बळेंच करी वलाना ।
 युक्तिप्रयुक्ति नाना । प्रकारें करी ॥ २ ॥
 श्रेष्ठांचें केलें मोडावें । आपुलेंचि पुढें प्रतिष्ठावें ।
 तरी मग लागे भ्रष्टावें । वैभवापासूनी ॥ ३ ॥
 कार्य करितां कांहीं न मागे । तयाची चिंता प्रभूस लागे ।
 ऐसें जाणोन विवेक जागे । म्हणिजे बरें ॥ ४ ॥
 ज्याचे अंतरीं स्वार्थबुद्धी । तेथें कैची असेल शुद्धी ।
 बुद्धि सांडितां अवधि । दुःखासि होय ॥ ५ ॥
 स्वामींनीं जें जें बोलावें । तेंचि सेवकीं प्रतिष्ठावें ।
 वेळें चुकवूनि बोलावें । विनीत होऊनी ॥ ६ ॥
 मी शाहाणा ऐसें कळलें । तरी स्वतंत्र पाहिजे केलें ।

१ कुत्तरे २ धण्याचें मनोगत न राखतां आपलेंच शहाणपण चालविणारा व अनेक युक्त्या परभारें करणारा सेवक निरुपयोगी होय. ३ शेवट कडेलोट. ४ उलट बोलायचें असल्यास.

स्वतंत्र होतां मिरवले । शहाणपण ! ॥ ७ ॥
 ज्याकरित प्राणी वाढले । त्यासीच अडवूं लागले ।
 ते कैसे म्हणावे भले । नीतिवंत ? ॥ ८ ॥
 सेवक तोचि जो अडेना । शब्द भुईस पडेना ।
 काम चुकले हें घडेना । कदाकाळीं ॥ ९ ॥
 आपस्वार्थ उदंड करणें । आणि स्वामीकार्य बुडवणें ।
 ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । सेवकांचीं ॥ १० ॥
 सेवक विश्वास दाविती । आणि वैरियांकडे मिळोन जाती ।
 तथा चांडाळांसी गति । कोठेंचि नाहीं ! ॥ ११ ॥
 मागील दिवस विसरती । उगेंचि तालेदारी आणिती ।
 अखंड चुकती लालुची करिती । परम अन्यायी ॥ १२ ॥
 पोटासाठीं सेवा करणें । उगाच फुगती रिकामेपणें ।
 थोरपण दिधले कोणें । सेवकांसी ? ॥ १३ ॥
 कामाकारणें ठेविलें । काम पाहोन वाढविले ।
 तेही उगेच फुगले । कोण्या हिशेबें ? ॥ १४ ॥
 काम नासलें तरी नासावें । परीं सेवकाधीन न व्हावें ।
 दास म्हण स्वभावें । बोलिला न्याय ॥ १५ ॥

(१३) सावधपण.

कोणाचा भर्वसा न धरावा । आपुला आपण विचार करावा ।
 तकवें उदंड धरावा । कोणीएकविषयीं ॥ १ ॥
 देहेदुःखें कंदरों नये । उदंडचि करावे उपाय ।
 मग सर्व सुखांसी काय । उणें आहे ? ॥ २ ॥

१ योग्यतेस चढले. २ मालकाचा शब्द तोंडून निघायचा अवकाश कीं धांवलाच कामाला. ३ मोठेपणाचा डौल. ४ धरि, पीळ, आक्रमशक्ति. ५ कच खाऊं नये.

एकांतीं चाळणा करावी । धारणा उदंड धरिबी ।
 नाना विचारणा करावी । अरिमित्रांची ॥ ३ ॥
 प्रयत्नीं चुकों नये । सुखवासी कामा नये ।
 सुचावे नाना उपाय । अनेकविषयीं ॥ ४ ॥
 धुरेनें धीर सोडूं नये । मुख्य प्रसंग चुकों नये ।
 उद्योगरहित कामा नये । पशु जैसे ! ॥ ५ ॥
 उपाधीस कंटाळला । विचाराचा आळस आला ।
 ह्याणिजे जाणावा चेवळीं । बुद्धीपासूनी ॥ ६ ॥
 कार्यकर्ते दुरी करावे । प्रसंगीं सर्वेचि हातीं धरावे ।
 परंतु शोधोनि पाहावे । कपटाविषयीं ॥ ७ ॥
 आपल्या मनासी रोधावे । परांतर शोधावे ।
 क्षणक्षणां सांभाळावे । बदलेल ह्यणोनी ॥ ८ ॥
 पाहिलेंचि पाहावे । केलेंचि करावे ।
 शोधिलेंचि शोधावे । राजकारण ॥ ९ ॥
 इशॉरतीचें बोलतां नये । बोलायाचें लिहों नये ।
 लिहावयाचें सांगों नये । जबाबीनें ॥ १० ॥

(१४) शिवरायाचा गौरव.

(अफझुलखानासारखें धेड उलथून पाडून यशस्वी झाल्यावर शिवाजीमहाराज समर्थांचे दर्शनास आले त्यावेळीं प्रत्यक्ष स्तुती न करितां समर्थांनीं त्यांचे गुण-गौरव केले, सावधानतेचा बोध केला व त्यांच्या गुणांबद्दल हे ' देणे ईश्वराचें ' आहे असें समजून 'अहंकाराचा वारा' लागूं देऊं नका असा गर्भित इशारा दिला. तो सर्व भाग मोठा रम्य आहे. त्या प्रसंगीचा पुढील समास आहे.)

नानावस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर शृंगारणें ।

१ च्युत झाला. २ कपटी आहेत कां एकानिष्ट आहेत हे पाहावे. ३ आवरावे.
 ४ यांत फार मोठे राजकारण आहे. बोलण्यानें किंवा लिहिण्यानें पुष्कळदां
 राजकारण फसतें; लिहायचें तें विचार करून लिहावे—तें तोंडाताडीं कळवूं नये.

विवेकें विचारें राजकारणें । अंतरं शृंगारिजे ॥ १ ॥
 तुंडं हेकाडं कठोरवचनी । अखंड तोले साभिमानी ।
 न्यायनीति अंतःकर्णी । घेणार नाहीं ॥ २ ॥
 ऐसे लौदें बेइमानी । कदापि सत्य नाहीं वचनीं ।
 (ते) पापी अपस्मारं जनीं । राक्षस जाणवि ॥ ३ ॥
 (असो) समयासारिखा समय येना । नेम सहसा चालेना ।
 नेम धरितां राजकारणा । अंतरं पडे ॥ ४ ॥
 अति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चालावें ।
 हठनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषें ॥ ५ ॥
 बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भवानी ।
 परंतु विचार पाहोनी । कार्य करणें ॥ ६ ॥
 अखंडचि सावधाना । बहुत काय करावी सूचना ।
 परंतु कांहीं येक अनुमाना । आणिलें पाहिजे ॥ ७ ॥
 समर्थापासीं बहुत जन । राहिला पाहिजे साभिमानं ।
 निश्चळ करूनियां मन । लोक असती ॥ ८ ॥
 म्लेंच्छ दुर्जन उदंड । बहुतां दिवसांचें माजलें बंड ।
 याकारणें अखंड । सावधान असावें ॥ ९ ॥
 सकळकर्ता तो ईश्वरु । तेणें केला अंगिकारु ।
 तथा पुरुषाचा विचारु । विरळा जाणे ॥ १० ॥
 न्यायनीतिविवेकविचार । नाना प्रसंग प्रकार ।
 परीक्षणें परांतर । देणें ईश्वरांचें ॥ ११ ॥

१ चित्त. २ तोंडाळ. ३ हट्टी, हेकट. ४ अहंकाराच्या डौलाने सदा फुगलेला.
 ५ लबाड. ६ पीडादायक. ७ अशांना ओळखून दूर ठेवावें. ८ व्यत्यय.
 ९ सावधपणानें. १० आपलेपणा. ११ शिवरायाच्या अंगच्या गुणांचें वर्णन अप्र-
 त्यक्षपणें करून हे गुण हें 'देणें ईश्वरांचें' आहे, त्याविषयीं चित्ताला अभिमानाचा
 चारा लागूं देऊं नये असें ध्वनित केले आहे.

महायत्न सावधपणें । समयीं धारिष्ट धरणें ।
 अद्भुतचि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥ १२ ॥
 यशकीर्तिप्रतापमहिमा । उत्तम गुणांसी नाही सीमा ।
 नाही दुसरी उपमा । देणें ईश्वराचें ॥ १३ ॥
 देवब्राह्मण आचारविचार । कितेक जनांसी आधार ।
 सदा घडे परोपकार । देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥
 इहलोक परलोक प्राहणें । अखंड सावधपणें राहणें ।
 बहुतजनांचें साहणें । देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥
 देवाचा कैपक्ष घेणें । ब्राह्मणांची चिंता वाहणें
 बहुत जनांसी पाळणें । देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥
 धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।
 जाले, आहेत, पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥ १७ ॥
 उत्तम गुणांचा ग्राहक । तर्क तीक्ष्ण विवेक ।
 धर्मवासना पुण्यश्लोक । देणें ईश्वराचें ॥ १८ ॥
 सकळ गुणांमध्ये सार । तजविजा विवेकविचार ।
 जेणें पाविजे पैलपार । अरत्रपरत्रींचा ॥ १९ ॥ (द० १८स० ६)

(१५) कुळदेवी तुळजाभवानी.

(१)

दुःखदारिद्र्यद्वेगें । लोक सवत्र पीडिले ।
 मुळीची कुळदेव्यां हे । संकटीं रक्षिते बळे ॥ १ ॥

१ अद्वितीय आहांत हा भाव. २ कैवार, बाजू. ३ गुणग्राहकता, तीक्ष्ण तर्कबुद्धि, विवेक, धर्मवासना, सत्कीर्ति—हे 'देणें ईश्वराचें' आहे. ४ इहलोकींच्या व्यवहाराच्या तजविजा व परलोकींचा विचार. ५ मूळमाया ही आमची कुळदेवता आहे. रामरायावर हिचाच प्रसाद झाला म्हणून हिला 'रामवरदायिनी' म्हटले आहे.

उन्मत्त रात्रणें येणें । त्रैलोक्य पीडिलें बळें ।
 देव ते घातले बंदीं । कैपक्षी राम पावला ॥ २ ॥
 रावणें चोरिली सीता । मावकापटय साधिलें ।
 धुंडितां धुंडितां सीता— । शुद्धि कोठें न सांपडे ॥ ३ ॥
 रामसौमित्र हे बंधु । उदास धांकुटे वयें ।
 श्रीमंत लक्षणें मोठीं । दिसती मुख्यदेवसे ॥ ४ ॥
 फिरती थोर आरण्यें । कर्कशें गिरिकंदरें ।
 कपाटें विवरें झाडीं । झोतवे दर्कुटे कडे ॥ ५ ॥
 अरण्या हिंडतां तेथें । कुमारी देखिली वनीं ।
 कुमारी बाळलीळा ते । दिसे त्रैलोक्यजन्मनी ॥ ६ ॥
 रूप ते नेटकी बाळा । लावण्य बाणलें असे ।
 दैदीप्य खेचरी मुद्रा । पार्वती लक्ष्मी जसी ॥ ७ ॥
 ते सूर्यवंशिचे राजे । विख्यात भुवनत्रयीं ।
 नेमस्त न्यायनीतीचे । करिती धर्मस्थापना ॥ ८ ॥
 येकांतीं देखिली त्यांनीं । देखिले त्या कुमारिनें ।
 'कैची तूं कोण तूं काई ? । नाम तें कोणतें तुझे' ॥ ९ ॥
 ह्मणे रे, 'मीच तुकाई । जा तुम्हां वर दीधला ।
 मनाच्या कामना होती । सिताशुद्धी करा तुम्ही ' ॥ १० ॥
 ' येशुनी दाविसी लंका । तरीच वरु हा खरा !' ।
 वृक्षारूढें सुमित्रानें । लंका तों देखिली पुढें ! ॥ ११ ॥
 झांपंडी पडिली नेत्रीं । ' उदोउदो ' ह्मणे फणी ।

१ मायेचे कपट करून. २ सीताशोधांत वनांत फिरतांना रामलक्ष्मणांनीं हिला पाहिलें. ३ ' मीच आहे, तूं काई ? तूं कोण आहेस ? सर्व कर्तृत्व माझे, तूं निमित्तमात्र आहेस' हा अर्थ तुकाई ह्या देवीच्या नांवांत आहे. ४ पडदा. ५ अंबाबाईचा उदय उदय (जयजयकार) असो. ६ शेषावतार लक्ष्मण.

रामराजा महाराजा । वरु हा दीधला तथा ॥१२॥
जननी रामवरदायिनी । तधीपासूनि बोलिजे ।
प्रतापगिरिचे ठायीं । आदिशक्ती विराजते ॥१३॥

(२)

तुळजापुरीची माता । प्रतापेंचि प्रगटली ।
आदिशक्ती महामाया । कुळीची कुळस्वामिणी ॥१४॥
कुळचि पाळिलें आम्हां । रक्षिलें बहुतापरी ।
तीच ते वैष्णवी माया । तारिते मारिते जनीं ॥१५॥
शक्तीनें पावती सुखें । शक्ति नरता विटंबना ।
शक्तीनें नेटका प्राणी । वैभवें भोगितां दिसे ॥१६॥
कोण पुसे अशक्ताला ? । रोगीसे बरोंडी दिसे ।
शक्ती तों सर्वहि सुखें । शक्ती आनंद भोगवी ॥१७॥
सार संसार शक्तीनें । शक्तीनें शक्ति भोगिजे ।
शक्त तो सर्वही भोगी । शक्तीवीण दरिद्रता ॥१८॥
शक्तीनें मिळती राज्यें । युक्तीनें यत्न होतसे ।
शक्ति युक्ति जये ठाई । तेथें श्रीमंत धांवती ॥ १९ ॥
अचुक चुकेना कोठें । त्याचीं राज्यें समस्तही ।
युक्तीनें चालती सेना । युक्तीनें युक्ति वाढवी ॥ २० ॥
उदंड खस्तिचीं कामें । मर्द मारुनि जातसे ।
नामर्द काय ते लंडी । सदा दुश्चीत लालची ॥ २१ ॥

१ महाब्रह्मेश्वराच्या पाठीमागे हा प्रचंड गड आहे. २ तुळजापुरीही आदिशक्ति पहिल्यापासून आहे तेथून ही प्रतापगडावर आली. ३ शक्ति हें तिचें रूप. ४ आशाळभूत रोगी. ५ शक्ति ह्य० शरीरबळ व युक्ति ह्य० बुद्धिबळ. दोन्ही एकवटल्या कीं तेथें परमात्मा आहे. क्षत्रिय व ब्राह्मण एकमतानें वागूं लागले ह्य० शक्तियुक्ति एक झाल्या कीं तेथें देव आपल्या सकल ऐश्वर्यासकट प्रगट होतात. ६ परमेश्वर. 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो'. ७ अडचणींतलीं, पेंचाचीं कामें.

फितव्यानें बुडती राज्ये । खबदारी असेचिना ।
 युक्ति ना शक्ति ना बेगी । लोक राजी असेचिना ॥ २२ ॥
 सेवकां आवरूं नेणे । तो राजा मूर्ख जाणजे ।
 मूर्खाचें राज्य राहेना । कोणाचें कोण ऐकतो ? ॥ २३ ॥
 लोकांसी राखणें राजी । तें राज्य प्रबळे बळें ।
 नेटकें कार्य साधावें । रोधावें कुटिळा जना ॥ २४ ॥
 असो हें बोलणें जालें । युक्तीवीण कामा नये ।
 युक्तीला पाहिजे शक्ती । तस्मात् शक्ती प्रमाण हे ॥ २५ ॥
 मुक्त केल्या देवकोटी । सर्वही शक्तिच्या बळें ।
 समर्थ भवानी माता । समर्था वरु दीधला ॥ २६ ॥
 इच्छा पूर्ण करी माता । वाढवी बहुतांपरी ।
 दयाळु मयाळु माता । स्वभावे जाणती कळा ॥ २७ ॥
 जीवीचा पुरला हेतु । कामना मनकामना ।
 घमंड जाहलें मोठें । घबांड साधलें बळें ॥ २८ ॥
 रामवरदायिनी माता । दासें धुंडून काढिली ।
 वोळखी पाडितां ठाई । भिन्नभेद असेचिना ॥ २९ ॥
 उदो उदो तुझा उदो । जाहला सचराचरीं ।
 गोंधळु घातला देवीं । ब्रह्माविष्णुमहेश्वरीं ॥ ३० ॥
 सख्य हें जाहलें मोठें । आवडी सांगतां नये ।
 असो हे जीविचें जीवीं । सुखानंद चहूंकडे ॥ ३१ ॥
 वोळतां भवानी माना । मँहींद्र दास्य इच्छिती ।

१ आणि शिवाय. २ लोकशाहीचें हें मुख्य सूत्र. ३ थांबवावें, त्यांचें चालूं
 देऊं नये. ४ कळोळ. ५ महल्लाम. ६ ह्या आदिशक्तीचें शुद्ध स्वरूप पुढें अध्यात्म-
 प्रकरणांत विशद होईल. ७ पृथ्वीचे राजे.

बोलणें हें प्रचीतीचें । अन्यथा वाउगें नव्हे ॥ ३२ ॥
 मुलांची लाज मातेला । सिकवी सरसें करी ।
 उत्तीर्ण व्हावया नाहीं । तोचि ते सचराचरीं ॥ ३३ ॥
 बोलणें चालणें तीचें । देखणें चाखणें सदा ।
 अखंड खेळते अंगीं । प्राणिमात्राचिये पहा ॥ ३४ ॥

(३)

देखिली तुळजा माता । निवालों अंतरीं सुखें ।
 तुटली सर्वही चिंता । थोर आधार वाटला ॥ ३५ ॥
 आघात संकटें वारी । निवारी दुष्टदुर्जना ।
 संकटीं भर्वसा मोठा । तत्काळ काम होतसे ॥ ३६ ॥
 सवेही बाळकें जांचीं । त्रैलोक्यजननी पहा ।
 साँक्षिणी सर्वलोभाळु । मर्यादा कोण रे करी ॥ ३७ ॥
 सवाच मूळ हे माया । मूळमाया म्हणोनियां ।
 सृष्टीची आदिशक्ती हे । आदिशक्ती म्हणोनियां ॥ ३८ ॥
 रामउपासना आहे । हे रामवरदायिनी ।
 सख्य तें चालतें सर्वें । प्रवृत्तीनिवृत्तीकडे ॥ ३९ ॥

(४)

बाळका वाढवी माता । जेथे तेथे परोपरी ।
 स्वभावे जीविचें जाणें । अंतरीं विवरे सदा ॥ ४० ॥

१ अनुभवाचे; शिवरायासारखे म्हिंद्र समर्थाचे शिष्य झालेच कीं नाहीं ? हा सारा भवानीमाता वळल्याचा (प्रसन्न झाल्याचा) प्रताप आहे. शिवरायावर भवानी प्रसन्न झाल्यावर पातशहा, राजे त्यांच्या अंकित झाले. उभयत्र भवानी-प्रसाद आहे. समर्थ व शिवराय दोघांची कुळस्वामिणी भवानीच होती. २ सर्व-वाहणारी व म्हणून सर्वांवर लोभ करणारी. ३ रामाला वर देणारी ही देवीच रामाची उपास्य आहे. हिची ओळख झाली कीं प्रवृत्ति निवृत्ति दोहोंकडे प्राणि-मात्रांसीं सख्य होतें.

मातेचा कळवळा मोठा । लोभासी तुळणा नसे ।
 हेंकाड बावळें वेडें । मातेला प्रिय होतसे ॥ ४१ ॥
 विश्वाची साक्षिणी माता । विश्वमाता म्हणोनियां ।
 श्रीमंत करंटे तीनें । रक्षिले पाळिले किती ॥ ४२ ॥
 त्रिलोकीं पुरली आहे । त्रैलोक्यजननी पहा ।
 तेचि हे तुळजा माता । भक्तांसी पाळिते सदा ॥ ४३ ॥

(५)

प्रपंचीं आमुचे कुळीं । तुळजा कुळदेवता ।
 नेणतां ऐकिलें होतें । जाणतां स्मरलें जनीं ॥ ४४ ॥
 श्रेष्ठांची कामना होती । पुर्विली मनकामना ।
 नौस जो नौसिला होता । तो त्यापासुनि चुकला ॥ ४५ ॥
 पुत्राचि घेतला त्याचा । जोगी करुनि सोडिला ।
 ह्यातीच दाविली मोठी । न्यायनीति चुकेचिना ॥ ४६ ॥
 वैराग्य घेतलें पोटीं । सर्व संसार सांडिला ।
 तुझिया दर्शना आलों । कृपादृष्टी नवाजिलों ॥ ४७ ॥
 तुझा नवाजिला आहे । महंत म्हणती जनीं ।
 तुझेचि सर्वही देणें । सर्वही तुजपासुनि ॥ ४८ ॥
 संसारीं मोकळें केलें । आनंदीं ठाव दीधला ।
 तोडिली सर्वही चिंता । तूं माता सत्य जाहलें ॥ ४९ ॥
 पुर्विलें काय मीं सांगों । इच्छापूर्ण परोपरी ।
 मागील आठवेनासें । केलें आश्चर्य वाटलें ॥ ५० ॥

१ बाळपणीं. २ ज्ञानदर्शेत तिचे स्मरण होऊन तिच्या स्वरूपाची ओळख पटली. ३ श्रेष्ठांचा नवस पुरा झाला. ४ आदिमायेनें पुत्र म्हणून याला (मला) जवळ केलें व त्यावर प्रसाद करून त्याचा जोगी म्ह० योगी केला, स्वतःच्या स्वरूपां त्याला मिळवून घेतलें. ५ प्रसिद्धी केली. ६ नावाजलों. ७ पाठीमागचे, अथवा पुरविल्या (इच्छा).

सदानंदीं उदो जाला । सुखसंतोष फावला ।
 परार्थीनता गेली । सत्ता उदंड चालली ॥ ५१ ॥
 उदंड ऐकिलें होतें । रामासी वर दीधला ।
 मी दास रघुनाथाचा । मजही वरदायिनी ॥ ५२ ॥
 तुळजापुर ठाकेना । चालली पश्चिमेकडे ।
 पारघाटीं जगन्माता । सद्य येऊनि राहिली ॥ ५३ ॥
 थोड्यानें श्लाघ्यतां केली । सुखसंतोष फावलों ।
 उत्तीर्ण काय म्यां व्हावें । तुझे कृपेसि रोकडें ॥ ५४ ॥
 तुझेचि तुजला दिल्लें । म्यां हें कोठूनि आणिलें ।
 संकटें वारिलीं नाना । रक्षिलें बहुतांपरी ॥ ५५ ॥
 येकची मागणें आतां । द्यावें तें मजकारणें ।
 तुझाचि वाढवी राजा । शीघ्र आह्मांचि देखतां ॥ ५६ ॥
 दुष्ट संहारिले मागें । ऐसें उदंड ऐकतो ।
 परंतु रोकडें काहीं । मूळें सामर्थ्य दाखवी ॥ ५७ ॥
 रामदास म्हणे माझे । सर्व आतुर बोलणें ।
 क्षमावें तुळजे माते । इच्छा पूर्णचि ते करी ॥ ५८ ॥

(६)

अघटीत तें तें उदंड केलें । विवांचितां तें समजोन गेलें ।
 दयाळ होसी करिसी कुडावा । समजोन गेला सामर्थ्यावा १

१ तुळजापूर सोडून ती पारघाट वर प्रतापगडीं येऊन राहिली आहे. पारगांधव पारघाट प्रतापगडच्या पायथ्याशींच आहेत. २ लौकिक वाढविला. ३ उतराई ४ हा शिवाजी राजा आमच्या डोळ्यांदेखत वाढीव म्हणून त्याच्या राज्याचा विस्तार कर; त्याचे प्रताप, ऐश्वर्य, सौख्यादि सर्वांचा उत्कर्ष होऊं दे एवढें एकच मागणें तुजपाशीं मागत आहे. समर्थ्यांचे शिवरायावर किती अत्युत्कट प्रेम होतें तें या मागण्यावरूनच स्पष्ट होत आहे. ५ तें सामर्थ्य पुन्हां एकदां दाखीव. ६ आतुरतेचे.

अज्ञान तें बाळक काय जाणे । जननी करी तें कांहींच नेणे ।
 सन्नीध माता परि ओळखेना । वदवीतसे तें कांहीं कळेना ॥२॥
 अनाथनाथे ! जगदेकनाथे ! । संसारकोडे उगर्वां समर्थे ! ।
 निवेदनें मानस उगर्वीलें । भूमंडळीं त्वां मज धन्य केले ॥ ३ ॥
 जगदंतरीं तूं मदंतरीं तूं । जगत्रयीं तूं , तूं तूंचि मी तूं ।
 इहलोक तूं तूं परलोक तूं तूं । अगणीत तूं तूं सायुज्यता तूं ॥४॥

(१६) गयाळ राजा व खबरदार राजा.

(१) गयाळ राजा.

लोकांचे गोष्टिनें वर्ते । प्रत्यय पाहिल्याविणें ।
 आळसें चाळणा नाही । स्वता बुद्धी कळेचिना ॥ १ ॥
 हित ते आपुली बुद्धी । शोधूनि पाहणें बरें ।
 पाहिल्यावीण जो कर्ता । त्याचें कार्य बरें नव्हे ॥ २ ॥
 सांगती लोक ते कैसे । आपणु ऐकतो कसा ।
 स्वयें जो परीक्षा नेणे । लोकांचें ऐकिलें करी ॥ ३ ॥
 हिशेबीं कोण पाहातो । धामधूम चहूंकडे ।
 नीति ते राहिली पैती । तेथ कैची विवंचना ॥ ४ ॥
 मोठें तें पाप लोकांचें । प्रभु तो जाणता नव्हे ।
 वर्ततो सिकविल्या वोलें । तो काय हसैमंगळु ॥ ५ ॥
 लांच चोरी बहु जाली । घालाघाली परस्परे ।
 धण्याला नेणवे कांहीं । बेदादी नगरी पहा ॥ ६ ॥

१ स्वतः अनुभव न घेतां कारभाऱ्यांनीं व खुषमस्कऱ्यांनीं सांगितलेल्या गोष्टींवर अंधविश्वास ठेवून चालतो, स्वतः पहात नाही, स्वबुद्धीनें परीक्षा करित नाही. २ हिशेबांत सारा गोंधळ. ३ पलीकडे, दूर. ४ प्रभु स्वयंप्रज्ञ नसला कीं प्रजेचे दुर्दैव. ५ टोणप्या, ह्यशा. ६ खऱ्या गोष्टी धण्याला कळत नाहीत, बेबंदशाही.

धणी तो राहिला मार्गे । कारबारीच नासती ।
पाप हें थोर लोकांचें । सांगातें कवणापुढें ॥ ७ ॥
प्रपंच नासतो ऐसा । भाग्य जातें निघोनियां ।
यालागीं सर्व सांभाळी । तोचि साहेब नेटका ॥ ८ ॥

(२) खबरदार राजा.

खबरदार बरा राजा । विवेकी सर्वसाक्षरी ।
आज्ञेनें सर्वही चाले । तेणें सौख्य बहु जना ॥ १ ॥
पोरांला माय जाणेना । तें पोरे वंचती कसीं ? ।
गुराखा राखतो गुरें । धणी दोहींस पाळितो ॥ २ ॥
सर्वत्र राखणें राजी । सुखदुःख जाणोनियां ।
सर्वाची वाहवी चिंता । बुद्धिवंतें करावया ॥ ३ ॥
लोक ते शाहणे केले । जन्मापासूनि सोडिले ।
प्रचीती समस्तां लोकां । भक्तिमार्ग प्रतिष्ठिला ॥ ४ ॥

१ दक्ष, हुषार, स्वतःच्या बुद्धीनें चालणारा. २ हा श्लोक फारच बहारीचा आहे. ३ आई स्वतःच्या लेंकाला ओळखत नाहीं तर तिच्या पोरांनीं वंचावें कसें ? तसें राजा स्वतःच्या अकलहुषारीनें लोकांत मिळूनमिसळून वागणार नाहीं व त्यांचें मनोगत व गरजा समजून घेणार नाहीं तर प्रजेनें कोणाच्या आधारावर जगायचें ? गुराखी गुरांना संभाळतो पण धणी हा गुरें व गुराखी या दोघांवर लक्ष ठेवतो, त्याप्रमाणें राजानें प्रजा व अंमलदार या दोघांवर लक्ष ठेवले पाहिजे. ३ प्रजाजन व अंमलदार या दोघांस राजानें संतुष्ट ठेवले पाहिजे. ४ शाहणे करावयास, ' प्रजानां विनयाधानात् ' (रघुवंश). ५ जन्ममरणापासून. ६ राजानें प्रजेला विनय (विद्या, शिक्षण) शिकवणें यांत भक्तिमार्गानें जाऊन प्रजेनें पारलौकिक हित साधावें या गोष्टीचाही समर्थ समावेश करितात. प्रजेच्या पारलौकिक कल्याणाची जबाबदारी राजावर आहे.

(१७) श्रीसमर्थास श्रीशिवाजीमहाराजांचें पत्र (गद्य)

श्री

श्रीरघुपती.

श्रीमारुती.

श्रीसद्गुरुवर्य श्रीसकलतीर्थरूप श्रीकैवल्यधाम

श्रीमहाराज श्रीस्वामी

स्वामीचे सेवेसीं,

चरणरज शिवाजी राजे यांनीं चरणावरी मस्तक ठेऊन विज्ञापना जे मजवर कृपा करुनु सनौथ केले आज्ञा केली कीं तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करुनु धर्मस्थापना देव--ब्राह्मणाची सेवा प्रजेची पीडा दूर करुन पाळण रक्षण करावे हे व्रत संपादून त्यांत परमार्थ करावा तुम्ही जें मनीं धराल तें श्री सिद्धीस पाववील त्याजवरून जो जो उद्योग केला व दुष्ट तुरुक लोकांचा नाश करावा विपुल द्रव्य करुनु राज्यपरंपरा अक्षई चालेल ऐशीं स्थळें दुर्घट करावीं ऐसें जें जें मनीं धरिलें तें तें स्वामींनीं आशीर्वादप्रतापें मनोरथ पूर्ण केलें याउपरि राज्य सर्व संपादिलें तें चरणीं अर्पण करुनु सर्वकाळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनीं आणिला तेव्हां आज्ञा जाहली कीं तुम्हांस पूर्वी धर्म सांगितले तेच करावेस तीच सेवा होय ऐसें आज्ञापिले यावरून निकटवास घडुनु वारं-वार दर्शन घडावें श्रीची स्थापना कोठें तरी होउनु सांप्रदाय शिष्य व भक्ती दिगंत विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली तेही आसमंतात गिरि-गव्हरीं वास करुनु चाफळीं श्रीची स्थापना करुनु सांप्रदाय शिष्य दिगंत विस्तीर्णता घडली त्यास चाफळीं श्रीची पूजा मोहोळांव ब्राह्मणभोजन अतिथि इमारत सर्व यथासांग घडावे जेथें जेथें श्रीची मूर्तिस्थापना

१ सर्व तीर्थे ज्याच्या चरणाजवळ आहेत असे. २ मोक्षाचे भागर. ३ अनु-ग्रह केला. ४ अजिंक्य. ५ सभोवतालच्या गिरिगव्हरांत. ७ श्रीराममूर्तीची. ७ महोत्सव (मुख्य उत्सव नऊ दिवसांचा श्रीरामनवमीचा.)

जाहली तेथें उछावें पूजा घडावी यास राज्य संपादिले यांतील ग्रामभूमी कोठें काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी तेव्हां आज्ञा जाहली कीं विशेष उपाधीचें कारण काय तथापि तुमचे मनीं श्रीची सेवा घडावी हा निश्चय जाहला त्यास यथा अवकाश जेथें जें नेमावेसें वाटेल तें नेमावें व पुढें जसा सांप्रदायाचा व राज्याचा व वंशाचा विस्तार होईल तैसें करीत जावें याप्रकारें आज्ञा जाहली यावरुनु देशांतरीं सांप्रदाय व श्रीच्या स्थापना जाहल्या त्यास ग्रामभूमीचीं पत्रें करून पाठविलीं श्रीसंनिध चाफळीं एकशेएकवीस गांव सर्वमान्य व एकशे एकवीस गावीं अकरा विघेप्रमाणें भूमि व अकरा स्थळीं श्रीची स्थापना जाहली तेथें नैवेद्यपूजेस भूमि अकरा विघेप्रमाणें नेमिले आहेती ऐसा संकल्प केला आहे तो सिद्धीस नेण्याविषयीं विनंति केली तेव्हां संकल्प केला तो परंपरेनें सेवटास न्याहावा ऐसी आज्ञा जाहली त्याजवरुन सांप्रत गाऊ व भूमि नेमिले तपशील

[येथें तेहतीस गांवें, ४१९ विघे जमीन, एक कुरण व १२१]

[खंडी धान्य यांचा सविस्तर तपशील आहे.]

येकूण दरोबस्त सर्वमान्य गाऊ तेहेतीस व जमीन विघे गाऊगना चारशे येकोणीस व कुरण येक व गह्या खंडी एकशेएकवीस श्री चे पूजा उछाहाबद्दल संकल्पांतील सांप्रत नेमिले व उछाहाचे दिवसास व इमारतीस नक्की ऐवज व धान्य समयाचे समयास प्रविष्ट करीन येणें-करोन अक्षई उछाहादि चालविण्याविषीं आज्ञा असावी राज्याभिषेक ५ कालयुक्ताक्षी नाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध १० दर्शमी बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

१ उत्सव. २ ह्य० श्रीमाहतीची. ३ गांव. ४ शिवाजीमहाराजांना राज्याभिषेक शके १५९६ ज्येष्ठ शुद्ध १३ रोज शनिवारीं रायगडावर झाला व त्यानंतर पांच वर्षांनीं शके १६०० अश्विन शुद्ध १० रोज रविवार या दिवशीं वरील पत्र लिहिलें आहे. ह्या पत्राची इंग्रजी तारीख १५ ऑक्टोबर इ० स० १६७८ ही होय (खरे यांची जंत्री पहा).

(१८) आनंदवनभुवन.

जन्मदुःखें जरादुःखें । नित्य दुःखें पुनःपुन्हा ।
 संसार त्यागणें जाणें । आनंदवनभुवना ॥ १ ॥
 वेधलें चित्त जाणावें । रामवेधीं निरंतरीं ।
 रागें हो वीतरागें हो । आनंदवनभुवना ॥ २ ॥
 संसार वोढितां दुःखें । ज्याच त्यासीच ठाउकें ।
 परंतु येकदा जावें । आनंदवनभुवना ॥ ३ ॥
 कष्टलों कष्टलों देवा । पुरे संसार जाहला ।
 देहत्यागासि येण हो । आनंदवनभुवना ॥ ४ ॥
 जन्म ते सोसिले मोठें । अपाय बहुतांपरी ।
 उपाय धाडिले देवें । आनंदवनभुवना ॥ ५ ॥
 स्वप्नीं जें देखिलें रात्रीं । तें तें तैसेचि होतसे ।
 हिंडतां हिंडतां गेलों । आनंदवनभुवना ॥ ६ ॥
 ते साक्ष देखिली दृष्टी । किती कळोळ उठिले ।
 विघ्नघां प्रार्थिलें, गेलों । आनंदवनभुवना ॥ ७ ॥
 स्वधर्मांघाड जें विघ्नें । तें तें सर्वत्र उठिलीं ।
 लाटिलीं कुटिलीं देवें । दापिलीं कापिलीं बहु ॥ ८ ॥

१ जे लोक अजून महाराष्ट्राच्यांत सामील झाले नव्हते त्यांना महाराष्ट्राच्या भाग्याची महती सांगून समर्थ सांगतात कीं ' संसारांतल्या अडचणी बाजूला ठेवून एकवार तरी महाराष्ट्रांत (आनंदभुवनांत, शिवराजाच्या अंमलाखालीं आलेल्या स्वराज्यांत) जाऊन पहा तर खरें ! ' बाहेरच्या लोकांना स्वराज्याकडे ओढायला समर्थींनीं ही प्रोत्साहक वाणी खर्च केली आहे. २ प्रेमानें जा, उदासपणानें जा, पण जा. ३ भेल्यावर महाराष्ट्रांत जन्म घ्या. ४ पंचवटीचा पूर्ववयांत-ला हा प्रसंग असावा. ५ विघ्नदृष्टी देवास. ६ स्वधर्माविरुद्ध उठलेलीं विघ्न देवानें निवारिलीं.

विघ्नांच्या उठिल्या फौजा । भीमं त्यावरि लोटला ।
 घडिलीं चिडिलीं रागे । रडविलीं बडविलीं बळे ॥ ९ ॥
 हाकिलीं टाकिलीं तेणे । आनंदवनभुवनीं
 हांक बोंब बहु झाली । पुढे खत्तल मांडिले ॥ १० ॥
 खौळले लोक देवाचे । मुख्य देवचि उठिला ।
 कळेना काय रे होते । आनंदवनभुवनीं ॥ ११ ॥
 स्वर्गांघी लोटली गंगा । रामगंगा महानदी ।
 तीर्थांसि तुळणा नाहीं । आनंदवनभुवनीं ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्य चालिल्या फौजा । सौख्य बंद-विमोचनें ।
 मोहीम मांडिली मोठी । आनंदवनभुवनीं ॥ १३ ॥
 देवदेव बहु देव । नानादेव परोपरी ॥
 दाटणी जाहली मोठी । आनंदवनभुवनीं ॥ १४ ॥
 रासभे राखिलीं मागे । तेणे रागेचि चालिला ।
 सर्वत्र पाठिसी फौजा । आनंदवनभुवनीं ॥ १५ ॥
 अनेक वाजती वाघे । ध्वनि कळोळ उठिला ।
 छविने चालती ढाला । आनंदवनभुवनीं ॥ १६ ॥
 विजई दीस जो आहे । ते दिसीं सर्व उठती ।
 अनर्थ मांडिला मोठा । आनंदवनभुवनीं ॥ १७ ॥
 कल्पांत मांडला मोठा । म्लेंच्छ दैत्य बुडावया ।
 कैपर्क्ष घेतला देवीं । आनंदवनभुवनीं ॥ १८ ॥

...

१ माहतिराय. २ कत्तल, कापाकापी, युद्धप्रसंग. ३ देवाचे लोक, सत्पक्षाचे लोक. ४ गणेशाला रावणाच्या बंदिखान्यांत हें काम करावें लागले होते. ५^१ विजयादशमी, दसरा. शिवरायाच्या फौजा दसऱ्याच्या सुमुहूर्तावरच खऱ्या खऱ्या दिग्विजयासाठीं सीमोल्लंघन करीत असें यावरून ठरत. ६ कैवार.

बुडाले सर्वही पापी । हिंदुस्तान बळावलें ।
 अभक्तांचा क्षयो जाला । आनंदवनभुवनीं ॥ १९ ॥
 भीमची धाडिला देवें । वैभवे धांव घेतली ।
 लांगूळें चालिलें पुढें । आनंदवनभुवनीं ॥ २० ॥
 येथून वाढिला धर्म । रमाधर्म समागमें ।
 संतोष मांडला मोठा । आनंदवनभुवनीं ॥ २१ ॥
 बुडाला औरंग्या पापी । म्लेंच्छसंहार जाहला ।
 मोडिलीं मांडिलीं क्षेत्रें । आनंदवनभुवनीं ॥ २२ ॥
 बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चांडाळ पातकी ।
 ताडिले पाडिले देवें । आनंदवनभुवनीं ॥ २३ ॥
 गळाले पळाले मेले । जाले देशधडी पुढें ।
 निर्मळ जाहली पृथ्वी । आनंदवनभुवनीं ॥ २४ ॥
 उदंड जाहले पाणी । स्नानसंध्या करावया ।
 जपतप अनुष्ठानें । आनंदवनभुवनीं ॥ २५ ॥
 नानातपें पुरश्चरणें । नानाधर्म परोपरी ।
 गाजली भक्ति हे मोठी । आनंदवनभुवनीं ॥ २६ ॥
 लिहिला प्रत्ययो आला । मोठा आनंद जाहला ।
 चढता वाढता प्रेमा । आनंदवनभुवनीं ॥ २७ ॥
 बंडपाखंड उडालें । शुद्धअध्यात्म वाढलें ।
 चढतावाढता प्रेमा । आनंदवनभुवनीं ॥ २८ ॥

१ हिंदुस्तान बळावलें ह्यणजे हिंदुधर्म, हिंदुराज्य, हिंदुविद्या इ० हिंदूंची सर्व संस्कृति विजयी होऊन 'हिंदुस्थान' हें नांव सार्थ झालें. २ मराठ्यांच्या राज्याचा विस्तार होत चालला. ३ धर्म आणि रमाधर्म म्ह० स्वधर्म आणि स्वराज्य, निः-श्रेयस् व अभ्युदय, पंचीकरण आणि सुवर्ण, पारमार्थिक व ऐहिक वैभव. ४ म्लेंच्छ-लेलीं क्षेत्रें पुन्हां मांडिलीं. ५ फितवेखोर, चंद्रराव मोठ्यासारखे फितुर.

रामवरदायिनी माता । गर्द घेऊनि ऊठली ।
 मर्दिले पूर्विचे पापी । आनंदवनभुवनीं ॥ २९ ॥
 प्रत्यक्ष चालिली राया । मूळमाया समागमें ।
 नष्ट चांडाळ ते खाया । आनंदवनभुवनीं ॥ ३० ॥
 भक्तांसी रक्षिलें मार्गें । आतांही रक्षिते पहा ।
 भक्तांसी दिधलें सर्वें । आनंदवनभुवनीं ॥ ३१ ॥
 आरोग्य जाहली काया । वैभवे सांडिली सीमा ।
 सारसर्वस्व देवाचें । आनंदवनभुवनीं ॥ ३२ ॥
 देवभक्तं एक जाले । मिळाले जीव सर्वही ।
 संतोष पावले तेथें । आनंदवनभुवनीं ॥ ३३ ॥
 वेदशास्त्रें धर्मचर्चा । पुराणें महात्में किती ।
 कवित्वें नूतनें जीणें । आनंदवनभुवनीं ॥ ३४ ॥
 गीतसंगीत सामर्थ्यें । वाद्य कळोळ उठिला ।
 मिळाले सर्व अर्थार्थी । आनंदवनभुवनीं ॥ ३५ ॥
 सामर्थ्यें यश कीर्तीचीं । प्रतापें सांडिली सीमा ।
 रामकर्ता रामभोक्ता । रामराज्य भूमंडळीं ॥ ३६ ॥
 सर्व सद्या कळा विद्या । न भूतो न भविष्यती ।
 वैराग्य जाहलें मोठें । आनंदवनभुवनीं ॥ ३७ ॥

(१९) संभाजीस उपदेश.

(शिवराज निजधामास गेल्यावर संभाजीनें जीं अनन्वित कृत्ये आरंभिलीं तीं ऐकून समर्थानीं पुढील पत्र संभाजीस पाठविलें. त्यांत संभाजीची निंदा न करितां शिवरायाचा उत्कृष्ट किता गिरविण्यास व ' त्याहून विशेष करण्यास '

१ मूळमाया ह्य० भवानी देवी राया(शिवराया)समागमें प्रत्यक्ष वागूं लागली. २ देव, भक्त (संत) व जीव (संसारी लोक) सर्व एक झाले. ३ महा-
 राष्ट्रांत नशीब काढण्यासाठीं किंवा द्रव्यार्जनासाठीं परप्रांतांतून लोक येऊं लागले.

त्यांनीं संभाजीस सांगितलें आहे. पत्र अत्यंत सुसद्दीपणाचें पण सरळ असून संभाजीच्या मिषानें समर्थानीं महागष्टीयांस निरंतर प्रोत्साहन मिळावें असाच त्यांत सुंदर बोध केला आहे.)

अखंड सावधान असावें । दुश्चित्त कदापि नसावें ।
 तजविजा करीत बसावें । एकांत स्थळीं ॥ १ ॥
 कांहीं उग्र स्थिती सांडावी । कांहीं सौम्यता धरावी ।
 चिंता लागावी परावी । अंतर्यामीं ॥ २ ॥
 मागील अपराध क्षमावे । कारबारी हातीं धरावे !
 सुखी करून सोडावे । कामाकडे ॥ ३ ॥
 पाणवैठीं तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना ।
 तैसें सज्जनांच्या मना । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥
 जनांचा प्रवाह चालिला । म्हणजे कार्यभाग आटोपला ।
 जन ठायीं ठायीं तुंबला । म्हणजे खोटें ॥ ५ ॥
 श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें । त्यासाठीं भांडत बैसले ।
 मग जाणावें फावलें । गळिमांसी ॥ ६ ॥
 ऐसें सहसा करूं नये । दोघे भांडतां तिसऱ्यास जाये ।
 धीर धरोन महत्कार्य । समजोन करावें ॥ ७ ॥
 राजा राखतां जग । मग कार्यभागाची लगबग ।
 ऐसें जाणोनिया सांग । समाधान राखावें ॥ ८ ॥
 सकळ लोक एक करावें । गळीमै निवटून काढावे ।
 ऐसें करितां कीर्ति धांवे । दिगंतरीं ॥ ९ ॥
 आधीं गाजवावे तडाखे । मग भूमंडळ धाके ।

१ दुसऱ्याची. २ तुंबलेल्या पाण्याचा पाट जर फोडला नाही तर प्रवाह चालू रहात नाही, ह्मणून सर्व लोकांना राजा राखून त्यांना आपापल्या कार्यांचे मार्ग खुले करावेत. ३ कार्यभाग सफल झाला. ४ दोघांचे भांडण तिसऱ्याचा लाभ. ५ स्वधर्मद्रोही.

ऐसे न होतां घके । राज्यास होती ॥ १० ॥
 समय प्रसंग वोळखावा । राग निपटून काढावा ।
 आला तरी कळों नेदावा । जनांमध्ये ॥ ११ ॥
 राज्यामध्ये सकळ लोक । सलगी देऊनि करावे सेवक ।
 लोकांचे मनामध्ये धाक । उपजोच नये ॥ १२ ॥
 बहुत लोक मिळवावे । एकविचारें भरावें ।
 कष्ट करोन घसरावें । म्लेंछांवरी ॥ १३ ॥
 आहे तितुकें जतन करावें । पुढें आणिक मिळवावें ।
 महाराष्ट्रराज्य करावें । जिकडेतिकडे ॥ १४ ॥
 लोकीं हिंमत धरावी । शर्तीची तलवार करावी ।
 चढती वाढती पदवी । पावाल येणें ॥ १५ ॥
 शिवराजास आठवावें । जीवित्व तृणवत् मानावें ।
 इहपरलोकीं रहावें । कीर्तिरूपें ॥ १६ ॥
 शिवराजाचें आठवावें रूप । शिवराजाचा आठवावा प्रताप ।
 शिवराजाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळीं ॥ १७ ॥
 शिवराजाचें कैसें बोलणें । शिवराजाचें कैसें चालणें ।
 शिवराजाची सलगी देणें । कैसें असे ॥ १८ ॥
 सकळ सुखांचा त्याग । करूनि साधिजे तो योग ।
 राज्यसाधनाची लगबग । कैसें असे ॥ १९ ॥
 त्याहून करावें विशेष । तरीच म्हणावे पुरुष ।
 याउपरी आतां विशेष । काय लिहावें ? ॥ २० ॥

२ राजकारण-लोकसंग्रही कार्यकर्ते.

१ समर्थसंप्रदायाचीं लक्षणें व नियम.

(१)

प्रथम लिहिणें दुसरें वाचणें । तिसरें सांगणें अर्थांतर ॥ १ ॥
आशंकानिवृत्ती ऐसी चौथी स्थिती । पांचवी प्रचीती अनुभवे ॥ २ ॥
साहवें तें गाणें सातवें नाचणें । ताळीं वाजवणें आठवें तें ॥ ३ ॥
नववा अर्थभेद दहावा प्रबंध । अक्रावा प्रबोध प्रचीतीसी ॥ ४ ॥
बारावें वैराग्य तेरावा विवेक । चौदावा तो लोक राजी राखे ॥ ५ ॥
पंध्रावें लक्षण तें राजकारण । सोळावें तें जाण अव्यग्रता ॥ ६ ॥
प्रसंग जाणावा हा गुण सत्रावा । काळ समजावा सर्वांठाई ॥ ७ ॥
अठरावें लक्षण वृत्ती उदासीन । लोलंगता जाण तेथें नाहीं ॥ ८ ॥
एकोणीसावें चिन्ह सर्वासी समान । राखे समाधान ज्याचें त्याचें ॥ ९ ॥
विसावें लक्षण रामउपासना । वेध लावी जना भक्तिरंगें ॥ १० ॥
जन्मासी येउनी अध्यात्म साधावें । नित्य विवरावें सारासार ॥ ११ ॥
संसार असार येणें साधे सार । पाविजेतो पार भवसिंधु ॥ १२ ॥
येकलेंचि यावें येकलेंचि जावें । मध्येचि स्वभावे मायाजाळ ॥ १३ ॥
मायाजाळ तुटे तरी देव भेटे । दास ह्मणे खोटे भक्तीहीण ॥ १४ ॥

स्फुट ओव्या. प्र० १४

१ ह्या सर्व लक्षणांचा विचार 'सारांशांत' सांगितला आहे. २ सृष्टि ही स्वभावेचि ज्ञाली, सृष्टि मिथ्या अर्थात् तिचे कर्तृत्वही कोणाकडे नाहीं—'कर्ता ठाईचा अरूप । केले तेंही मिथ्यारूप—' असा समर्थाचा सिद्धांत आहे निर्गुणाकडे कर्तृत्व नाहीं, सगुण (मूळमाया) सृष्टींत आली, यास्तव 'लटिक्याचा कर्ता कोण ? । हें पुसणेंचि अप्रमाण । म्हणोनी हेंचि प्रमाण । जें स्वभावेचि जालें' (दास० १३-८-३१)

(२)

लिहितां जोडितां येना । व्यासंग करितां नये ।
 आचार राखणें आधीं । स्नानसंध्या पवित्रता ॥ १ ॥
 अचुक शुद्ध ल्याहावें । वाचावें नीटनेटकें ।
 साकल्य अर्थ सांगावा । यथातथ्य प्रचीतिनें ॥ २ ॥
 बोलावें न्यायनीतीनें । मर्यादा राखणें जनीं ।
 अभ्यास करावा आधीं । ताळबंद पाठांतरें ॥ ३ ॥
 प्रसंगमान जाणावें । बाणावे बहुतांपरी ।
 भक्तिभाव असों द्यावा । घालावा भार ईश्वरीं ॥ ४ ॥
 प्रत्यहीं मागणें भिक्षा । मिळाली न मिळे तरी ।
 नित्यनूतन हिंडावें । धुंडावे भक्त प्रेमळ ॥ ५ ॥
 कथा ते करावीं आधीं । बांधी ते दुराशा नको ।
 उपाधी आतळावे ना । जावे ना वैभवाकडे ॥ ६ ॥
 सर्वत्र लोक शोधावे । बोधावे भक्तिच्या गुणें ।
 रहावे दुर्बळांचेथें । देवाल्यां कां नदीतीरीं ॥ ७ ॥
 पर्वतीं उदकापासीं । सन्निधचि येकीकडे ।
 फार येकांत सेवावा । अभ्यास नित्यनूतनु ॥ ८ ॥
 साहोवी शीतउष्णादि । पाहावीं रम्यशीं स्थळें ।
 करावे आपण कष्ट । बांधावे ते हळुहळु ॥ ९ ॥
 उद्धट बोलणें खोटें । बोलावीं मृदु उत्तरें ।
 वादवेवाद तो खोटा । दाटांवा मदमत्सर ॥ १० ॥
 वोळखी कराव्या दाटां । येके ठायीं स्थिरीं नये ।

१ बाधणारी दुराशा नसावी, निरिच्छपणानें कार्य करावें २ उपाधीला शिवूंच नये. ३ श्रीमंताच्या घरीं उतरायला जाऊं नये. ४ गरीबाच्या घरीं किंवा देवाल्यांत अगर नदीतीरीं मुकाम करावा. ५ नाजुकपणा नको. ६ रम्य स्थळें. ७ उठवूं नये, रोधावा. ८ दाट ओळख, स्नेह.

भक्तीस लोक लावावे । पावावे परपार ते ॥ ११
 अत्यंत साक्षपी व्हावे । न व्हावे आळसी कदा ।
 पुण्यमार्ग प्रतिष्ठावा । लावावी धर्मवासना ॥ १२ ॥ (स्फु.प्र.३)

(३)

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनांस उपजे भाव ।
 ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ १ ॥
 मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
 तिसरें तें सावधपण । सर्व विषयीं ॥ २ ॥
 चौथा अत्यंत साक्षेपे । फेडावे नाना आक्षेपे ।
 अन्याय थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ३ ॥
 संकेते^६ लोक वेधावा । येकूनेयक बोधावा ।
 प्रपंचही सावरावा । यथानुशक्त्या ॥ ४ ॥ (द० ११ स. ५)

(४)

प्रपंचीं जाणे राजकारण । परमार्थीं साकल्य विवरण ।
 सर्वांमध्ये उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ॥ (द० १९ स० ४)

(५)

ज्ञान आणि उपासना । दोनी येकचि पाहाना ।
 उपासनेकरितां जनां । जगदुद्धार ॥ (द० १३ स० २)

१ न फुटणारा, दृढ २ आपले संप्रदायी चिकटून राहतलि व बाहेरच्या लोकांत सद्भाव उपजेल ह्य० येऊन भिळण्याची त्यांना इच्छा होईल असे वागणे हा लोककल्याणाचा उपाय आहे. ३ परमार्थ, राजकारण व प्रपंच—सर्वत्र सावध दक्ष असावे. ४ उद्योग. ५ शंकासमाधान करावे. आक्षेप=शंका. ६ संकेताने, अल्प चिन्हाने. ७ निर्गुणाच्या ज्ञानाचा अधिकार सर्वास नसतो, उपासना किंवा सगुण-भक्ति हा जनांच्या उद्धाराचा धोपट मार्ग आहे.

महंती, ह्यणजे सुळावरील पोळी.

२. महंती ह्यणजे सुळावरील पोळी.

महंती सुखाची नाही । येथे दुःखे उदंडही ।
उदंड दुःख लोकांचे । ऐकतां ऊर फांटतो ॥ १ ॥
लोक हे विकारीं नाना । फार अन्याय वर्तती ।
पहावे ते किती डोळ्यां । एकावे श्रवणें किती ॥ २ ॥
वळितां दुःख मानिती । अन्यायें घात नेणती ।
सांगतां हित वाटेना । ऐकतां त्रास मानिती ॥ ३ ॥
झंझणिती चंचणिती । फंफणिती हटें हटें ।
हटें ते उद्धटे होती । आपशुद्धी असेचिना ॥ ४ ॥
उद्धटें वर्तती क्रिया । उद्धटें शब्द बोलती ।
उद्धटें नास्ति मर्यादा । उद्धटें प्रीति नासती ॥ ५ ॥
अखंड सर्व सोसावें । भलेपणाचिकारिणें ।
परंतु सुख ता नाही । कांहीं कांहीं क्वचितही ॥ ६ ॥
शीर्ण उदंड होताहे । नेणत्या संगतीगुणें ।
जाणता संग भेटेना । दुष्काळ पडिला गमे ! ॥ ७ ॥
सज्जनें काय करावें । लोक मोठा अनावरु ।
कीं त्यासी काय सांगावें । मनांतुनी कळेचिना ॥ ८ ॥
सज्जनीं फारसी निष्ठा । देव त्यासीच वोळतो ।
अन्याय वर्ततो तो तो । भ्रष्ट होतो अनावरु ॥ ९ ॥

१ महंताला स्वतःचीं नसलीं तरी लोकांचीं दुःखे एकावीं लागतात; प्रेमानें तीं ऐकलीं तर दुसन्यांचा तेवढाच दुःखभार हलका होतो. २ लोक विकारचि फार, विचारी कमी. विकारवश होऊन अन्यायानें वागतात व ह्यणून दुःखे भोगतात. ३ विकारांपासून वळवावे तर. ४ अन्यायानें आपलाच घात होतो हे पाहत नाहीत. ५ हृद्यहृद्यने. ६ आपली (स्वतःची) शुद्धि. ७ उद्धटपणानें. ८ भल्याला सोसावें लागतें. ९ शीर्ण, मनस्ताप.

३ भिक्षा कां कशी व कशासाठीं मागावी !

(१)

ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा ।
 ' ॐ भवति ' या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ १ ॥
 भिक्षा मागोन जो जेविला । तो निराहारी बोलिला ।
 प्रतिग्रहावेगळा जाला । भिक्षा मागतां ॥ २ ॥
 दत्त गोरक्ष आदिकरूनी । सिद्धभिक्षा मागती जनीं ।
 निस्पृहता भिक्षेपासूनी । प्रगट होय ॥ ३ ॥
 वार लाऊन बैसला । तरी तो पराधीन जाला ।
 तैसीच नित्योवळीला । स्वतंत्रता कैची ? ॥ ४ ॥
 नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें ।
 तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लाघ्यवाणें ॥ ५ ॥
 अखंड भिक्षेचा अभ्यास । तयास वाटेना परदेश ।
 जिकडे तिकडे स्वदेश । लोकत्रयीं ॥ ६ ॥
 भिक्षेनें वोळखी होती । भिक्षेनें भ्रम चुकती ।
 सामान्य भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥ ७ ॥
 कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें । अल्पसंतोषी असावें ।
 बहुत आणितां घ्यावें । मुष्टि येक ॥ ८ ॥
 भिक्षा ह्यणिजे निर्भयस्थिती । भिक्षेनें वाढे महंती ।
 स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥ ९ ॥ (दास०द. १४ स. २)

(२)

उत्तम गुण प्रगटवावे । मग भलत्यासीं बोलतां फावे ।

१ ' ॐ भवति भिक्षां देहि ' हा मंत्र ब्राह्मणबालांस मुंजीच्या वेळीं पाठ होतो.
 २ दान घेण्यापासून सुटला, दानापेक्षां भिक्षा श्रेष्ठ. ३ सिद्ध ह्य० तयार केलेले
 अन्न. ४ मठांत रोज जाऊन जेवणें.

भले पाहोन करावे । शोधून मित्रे ॥ १० ॥
 ठाईठाई शोध घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा ।
 प्राणिमात्र बोलवावा । आपणें ॥ ११ ॥
 उचनीच हणो नये । सकळांचें निववावें हृदय ।
 अस्तमानीं जाऊं नये । कोठें तरी ॥ १२ ॥
 जगामध्ये जगमित्र । जिव्हेपासी असे सूत्र ।
 कोठें तरी सत्पात्र ! शोधून काढावें ॥ १३ ॥
 कथा होती तेथें जावें । दुरी दीनासारिखें विसावें ।
 तेथील सकळ हरेंद्र घ्यावें । अंतर्यामीं ॥ १४ ॥
 तेथें भले आडळती । व्यापक तेही कळों येती ।
 हळु हळु मंदगती । रीग करावा ॥ १५ ॥
 हेत समजोन उत्तर देणें । दुसऱ्याचे जीवीचें समजणें ।
 मुख्य चातुर्याचीं लक्षणें । तीं हीं ऐसीं ॥ १६ ॥
 बहुत बोलणें एकावें । तेथें मौन्यचि धरावें ।
 अल्पचिन्हें समजावें । जगदंतर ॥ १७ ॥
 बाष्कळांमध्ये बैसों नये । उद्धटासी तंडों नये ।
 आपणाकरितां खंडों नये । समाधान जनांचें ॥ १८ ॥
 मजालसीत बैसों नये । समाराधनेसी जाऊं नये ।
 जातां येळीलवाणें होय । जिणें आपुलें ॥ १९ ॥

१ मित्र मात्र शोधून करावे. २ ठिकठिकाणीं बाहेर शोध घेऊन मग गांवांत प्रवेश करावा. ३ गुणीभवगुणी, श्रीमंतगरीब सर्वास सुखवावे. ४ जगांत लोक-प्रिय होण्याचें सूत्र जिव्हेपाशीं आहे. ५ हार्द, हृदय, सामान्य परिस्थिति. ६ कार्य-कृत, पुढारी. ७ गांवजेवणास, मुक्तद्वारी. ८ तुच्छ.

४. बोलघेवडे आणि कार्यकर्ते

(१) बोलघेवडे

भाग्यासी काय उणें रे । यत्नावांचूनि राहिलें ।
यत्न तो करावा कैसा । हेंचि आधी कळेचिना ॥१॥
मुख्य यत्न विचाराचा । त्यावरी बोलणें बरें ।
चालणें सत्य नेमाचें । नीतिन्याय चुकों नये ॥२॥
गळ्वेला बुद्धि नासतो । नानानिश्चय सांगती ।
ऐकावें कोणकोणाचें । बोलताहे बहुचकी ॥३॥
सांगोचि जाणती सर्वे । कर्ता कोणी दिसेचिना ! !
जाणते नेणते सांगो । स्वभाव लागला जनीं ॥४॥
शास्त्र हो लोक हो कोणहीं । नीती हो न्याय हो न हो ।
दाटुनी सांगती वेडे । आदरें हो अनादरें ॥५॥
करंटे मिळाले सर्वे । जो तो बुद्धीच सांगतो ।
सांगावें तें आपणाला । आपणु करितां बरें ॥६॥

१ तुझा यत्न नाही म्हणून भाग्य तुझ्याकडे यायचें खोळवून राहिलें आहे । यत्न तेथेच भाग्य. २ आधीं दीर्घकाल पूर्ण विचार करावा आणि मग बोलायला लागावें. आपलें बोलणें आधी आणि मग विचार असें होतें कीं काय हें ज्याचें त्यानें पहावें. ३ लोकांचा, मतमतांतराचा गोंधळ. ५ जाणते नेणते, कार्यकर्ते आणि नाकर्ते, सर्वच दाटून उपदेश करूं लागले आहेत ! आपला अधिकार किती, आपण सांगतो काय, कोणाला, सांगण्यापूर्वी आपण काहीं तरी कार्य केले आहे कीं नाही इ० गोष्टींचा विचार न करितां सांगत सुटण्याचा लोकांचा स्वभावच बनला आहे ! ' अभ्यासें प्रगट व्हावें ' हें वळण सुटलें आहे. धर्म, शास्त्र, नीति, राजकारण कोणत्याही विषयावर प्रत्येकजण आपला बोलायला तयार ! ४ स्वतःला उपदेश करावा, स्वतः वागावें.

प्रत्येयें बोलतां येना । वळेंचि वंड वाढवी ।
 भांडते तंडते वक्ते । श्रोतेही मूढ तामसी ॥७॥
 बोलतां बोलतां तेथें । थोर कळहोचि ऊठिला ।
 वळेंचि मारिती हाका । मारामारीस उठिले ॥८॥
 नेणतां बोलणें खोटे । नेणतां कळहो उठे ।
 नेणतां विस्कटे विद्या । नेणतां फस्कटे सभा ॥९॥
 आग्रहो निग्रहो होतो । निग्रहें वाद वाढतो ।
 वादखेद उठे लोकीं । लोकही खेदिती तया ॥१०॥
 जग हें जगदीशाचें । जाणतें बहुतापरी ।
 उगेंचि अनुमानेना । पाहिजे जाणती कळा ॥११॥

(२) कार्यकर्ते.

यत्नाचा लोक भाग्याचा । यत्नेवीणें दरिद्रता ॥
 उमजला लोक तो धाला । उमजेना तो हपापला ॥ १ ॥
 हिंडतां शाहणें होतें । बोलतां बोल शीकते ।
 वाचितां लिहितां येतें । तेणें तें मान्य होतसे ॥ २ ॥
 घरींच बैसतां खोटे । ब्राह्मणु हिंडतां बरा ।
 आळसी घातघेणौ तो । कष्टला म्हाणजे बरा ॥ ३ ॥

१ अनुभवाचें सांगायला जवळ काहीं नाहीं व लोककार्य किंवा खोल विचार काहींही केलेला नाहीं, आणि उगाच परमार्थ, परोपकार, लोककल्याण, देशकार्य इ० गोष्टींचा डंभ माजवीत आहे ! असा प्रकार असल्यावर श्रोत्यावक्त्यांत भांडणें, पक्षभेद, मारामाऱ्या, फुकाच्या आरडाओरडी, विद्येचा व विचारांचा उपमर्द, सभा उधळणें, दुराग्रह, वादखेद वगैरे प्रकार कसे होतात हे प्रस्तुत प्रकरणांत उत्तम रीतीने सांगितले आहे. त्या सर्व उपदेशाचें प्रस्तुतकाळीं आधीं मनन झालें पाहिजे !
 २ यत्न नाहीं तर सारा दरिद्रीपणाच असणार. ३ यत्नाचें महत्त्व ज्याला बरोबर कळेल तो संतोष रावतो. ४ लिहिणें, वाचणें, परिभ्रमण इ० अभ्यास पुरा झाल्यावरच प्रकट व्हावें म्हणजे शब्दाला मान मिळतो. ५ आत्मघातकी.

प्रसंगें वर्ततां आलें । यथातथ्याचि सूचलें ।
 मनुष्य राखिलें राजी । तो प्राणी शाहणा बरा ॥ ४ ॥
 समयीं धीर सांडीना । यत्नी यत्न बरा करी ।
 हिंडतां पारखी लोकां । कार्यकर्ता जिवीं धैरी ॥ ५ ॥
 मैत्रिकीही विटों नेदी । सर्वांसी सारिखा दिसे ।
 विचार जाणतो मोठा । दक्ष तो जाणता जनीं ॥ ६ ॥
 उदंड वोळखी होतां । उदंड भाग्य होतसे ।
 उदंड कळहो होतां । उदंड लाथ खातसे ॥ ७ ॥
 विचारें गोड बोलावें । बहुतां मान्येंस बरें ।
 भांडतां पुरवेना कीं । मैत्रिकी करितां बरें ॥ ८ ॥
 केरावें तेंचि पावावें । हें आलें आपणाकडे ।
 आपलें आपणापाशीं । जनांसीं काय बोल हा ॥ ९ ॥
 वेष्टानें कार्य साधेना । विवेकें कार्य साधतें ।
 विवेकी मानिती ज्याला । धन्य तो ब्राह्मणु जनीं ॥ १० ॥
 येके स्थळीं स्थिरावेना । नित्यनूतन साजिरा ।
 कीर्ति ते दिगंती धांवे । नेमस्त राहतां जनीं ॥ ११ ॥

अभंग.

(१)

कार्यकर्ता तो झांकेना । वेध लावी विश्वजना ॥ १ ॥
 कार्यकर्ता कीर्तिवंत । त्यासी जाणती समस्त ॥ २ ॥
 दास म्हणे कुटुंबाचा । तोचि पुरुष दैवाचा ॥ ३ ॥

(२)

निज सलगीचे जाणेना । पुढें कोणासी मानेना ॥ १ ॥
 आळसी निकामी माणुस । पुढें होत कासावीस ॥ २ ॥

१ यत्नकर्ता. २ परीक्षा करितो. ३ कार्यकर्त्याला आपलासा करून घेतो.
 ४ करावें तसें भरावें. ५ सदा परिभ्रमण करितो. ६ विवेकानें. ७ विश्वकुटुंबी.

उगेंच नाचतें मुरडतें । कोण पुसतें तयातें ॥ ३ ॥
 आधी कष्टावें रगडावें । कार्य बहुतांचें करावें ॥ ४ ॥
 बहुतां मिळों जाणे । त्यासी मानिती शाहणे ॥ ५ ॥
 आहे प्रगट उपाय । दास म्हणे सांगों काय ? ॥ ६ ॥

(३)

कष्ट करितां मनीं विटे । तरि तो कळेल शेवटें ॥ १ ॥
 शाहणे उदंड कष्टती । वडिले उपकारें दाटती ॥ २ ॥
 व्यास त्यास पाहिजे तो । जनीं वांट्यास न येतो ॥ ३ ॥
 मनोगत जाणें सूत्रें । जेथें तेथें जगमित्रें ॥ ४ ॥
 न सांगतां काम करी । ज्ञान उदंड वीवरी ॥ ५ ॥
 कदा विश्वास तोडिना । कोणी माणूस मोडिना ॥ ६ ॥
 जनीं बहुतची साहती । कीर्तिरूपेंचि राहती ॥ ७ ॥
 दास म्हणे नव्हे दुःखी । आपण सुखी लोक सुखी ॥ ८ ॥

५ उत्तम गुणांचा कार्यकर्ता पुरुष.

(१)

आपण यथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें ।
 परंतु वायां दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥ १ ॥
 तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनांस सागावें ।
 तरतेनें बुडों नेदावें । बुडतयासी ॥ २ ॥
 स्नानसंध्या देवार्चन । एकाग्र करावें जपध्यान ।
 हरिकथा निरूपण । केलें पाहिजे ॥ ३ ॥
 शरीर परोपकारीं लागावें । बहुतांच्या कार्यास यावें ।

१ कर्तृत्वाचें शाहणपण शिकण्याचे मार्ग. २ भ्रमसाहस, ३ थोर. ४ 'आपण जेऊन जेववी लोकां । संतर्पण करी तुका.' ५ तरणारा असेल त्यानें, पार जाणारानें. ६ उपयोगीं पडावें.

उणें पडों नेदावें । कोणीयेकाचें ॥ ४ ॥
 आडलें जाकंसलें जाणावें । यथानुशक्ति कामास यावें ।
 मृदुवचनें बोलत जावें । कोणीयेकासी ॥ ५ ॥
 दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें ।
 प्राणिमात्रांस मेळऊन ध्यावें । बरव्या शब्दें ॥ ६ ॥
 दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । तदनुसारचि वर्तावें ।
 लोकांस परीक्षीत जावें । नाना प्रकारें ॥ ७ ॥
 नेमकाचि बोलावें । तत्काळचि प्रतिवचन द्यावें ।
 कदापी रागा न यावें । क्षमारूपें ॥ ८ ॥
 आलस्य अवघाच दवडावा । यत्न उदंडचि करावा ।
 शब्दमत्सर न करावा । कोणीयेकाचा ॥ ९ ॥
 नेमकपणें वर्तो लागला । तो बहुतांस कळों आला ।
 सर्व आर्जवी तयाला । काय उणें ? ॥ १० ॥
 ऐसा उत्तम गुणी विशेष । त्यास ह्मणावे पुरुष ।
 जयाच्या भजनें जगदीश । तृप्त होय ॥ ११ ॥
 उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांती ।
 दुर्जनांसी मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥ १२ ॥
 उत्तम गुणीं शृंगारला । ज्ञानवैराग्यें शोभला ।
 तोचि येक जाणावा भला । भूमडळीं ॥ १३ ॥
 स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचें सोसीत जावें ।
 झिजोन कीर्तीस उरवावें । नानाप्रकारें ॥ १४ ॥
 कीर्ती पाहों जातां सुख नाहीं । सुख पाहतां कीर्ती नाहीं ।

१ आडले गांजले: ' जें कां रंजलें गांजलें । त्यासी ह्मणे जो आपुलें ।
 तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥' (तुकाराम). २ हरेक
 माणसासी, सर्वांसी. ३ वश करावें. ४ दुसऱ्याच्या मनोगतासारखें वागावें.
 ५ मुद्देसूद व थोडक्यांत बोलावें. ६ उत्तर.

विचारेंवीण कोठेंच नाही । समाधान ॥ १५ ॥
 आपले अथवा पैरावें । कार्य अवघेंच करावें ।
 प्रसंगीं कामास चुकवावें । हें विहित नव्हे ॥ १६ ॥
 बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तों प्रत्यक्ष कळतें ।
 आत्मवैत् परावें तें । मानीत जावें ॥ १७ ॥
 आपणास चिमोट्टी घेतला । तेणें कासावीस जाला ।
 आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ॥ १८ ॥
 जे दुसऱ्यास दुःखकरी । ते अपवित्र वैखरी ।
 आपणास घात करी । कोणीयेके प्रसंगीं ॥ १९ ॥
 पेरिलें तें उगवतें । बोलण्यासारखें उत्तर येतें ।
 तरी मग कर्कश बोलावें तें । कायनिमित्त ॥ २० ॥
 आपल्या पुरुषार्थवैभवे । बहुतांस सुखी करावें ।
 परंतु कष्टी करावें । हे राक्षसी क्रिया ॥ २१ ॥
 दंभ दर्प अभिमान । क्रोध आणि कठिणवचन ।
 हें अज्ञानाचें लक्षण । भगवद्गीतेत बोलिलें ॥ २२ ॥
 जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष महाभला ।
 कित्येक लोक त्याला । शोधित फिरती ॥ २३ ॥
 क्रियेवीण शब्दज्ञान । तेंचि श्वानाचें वमन ।
 भले तेथें अवलोकन । कदापी न करिती ॥ २४ ॥
 मनापासून भक्ति करणें । उत्तम गुण अगत्य धरणें ।
 त्या महापुरुषाकारणें । धुंडीत येती ॥ २५ ॥

१ आपलें असो दुसऱ्याचें असो दिसेल तें काम करित जावें. २ आपल्या-
 सारखे दुसऱ्याला मानीत जावें. ३ चिमटा. ४ वाणी. ५ कर्तव्यगरीनें व द्रव्यानें.
 ६ ' दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पाह्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपद-
 मासुरीम् ' (गीता. अ० १६-४). ७ कुन्याचा ओक, अत्यंत अपवित्र.

ऐसा जो महानुभाव । तेणें करावा समुदाव ।
 भक्तियोगें देवाधिदेव । आपुला करावा ॥२६॥
 आपण अवचितें मरोन जावें । मग भजन कोणें करावें ।
 याकारणें भजनास लावावे । बहुत लोक ॥२७॥
 याकारणें समुदाव । जाला पाहिजे महोत्साव ।
 हातोपातीं देवाधिदेव । वोळेसा करावा ॥२८॥
 आतां समुदायाकारणें । पाहिजेत दोनीं लक्षणें ।
 श्रोतीं येथें सावधपणें । मन घालावें ॥२९॥
 जेणें बहुतांस घडे भक्ती । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ती ।
 बहुतांचें मनोगत हातीं । घेतलें पाहिजे ॥३०॥
 बोलण्यासारखें चालणें । स्वयें करून बोलणें ।
 तयाचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जनीं ॥३१॥
 ह्मणोन सांगोती असावें । मानतमानत शिकवावे ।
 हळुहळु शेवटा न्यावें । विवेकानें ॥३२॥ (द० १२ स० १०)

(२)

परमार्थी आणि विवेकी । त्याचें करणें माने लोकीं ।
 कां जें विवरं विवरों चुकी । पडोच नेदी ॥ ३३ ॥

१ अकस्मात्, एकाएकी. २ हां हां म्हणतां देव प्रसन्न करावा. ३ ज्याला समुदाय करायचा आहे, संप्रदाय किंवा संघ उभे करायचे आहेत, त्याच्या अंगी मुख्य दोन गुण पाहिजेत:—एक, बहुतांचें मन हातीं घेतां येईल व लोक भक्तिमार्गाला लागतील अशी वेधक व रोकडी ह्म० तात्काळ फळ देणारी प्रबोधशक्ति; व दुसरा, बोलण्यासारखें चालणें. तात्पर्य प्रबोधशक्ति व क्रियाशुद्धि हे दोन गुण पुढाऱ्यांत पाहिजेत. ४ सोवती. ५ मानत्रेल पचेल असें. ६ परमार्थी व विवेकी घुसपू पूर्ण विचार करून आपल्या कार्यांत चूक पडूं देत नाही, अचूक यत्न करितो, म्हणून त्याचें करणें 'लोकीं मानें' म्ह० लोकमान्य होतें.

कोणास कांहींच न मागावें । भगवद्भजन वाढवावें ।
 विवेकबळें जन लावावे । भजनाकडे ॥ ३४ ॥
 ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या ।
 संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ ३५ ॥
 उत्कट भव्य तेंचि ध्यावें । मळमळित अवघेंचि टाकावें ।
 निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ ३६ ॥
 अक्षर बरें वाचणें बरें । अर्थांतर सांगणें बरें ।
 गाणें नाचणें अवघेंचि बरें । पाठांतर ॥ ३७ ॥
 दीक्षा बरी मैत्री बरी । तीक्ष्णबुद्धी राजकारणीं बरी ।
 आपणास राखी नानापरी । अलिप्तपणें ॥ ३८ ॥
 दुर्जनासी राखों जाणे । सज्जनासी निवळुं जाणे ।
 सकळांचे मनीचें जाणे । ज्याचे त्यापरी ॥ ३९ ॥
 संगतीनें मनुष्य पालटे । उत्तम गुण तत्काळ उठे ।
 अखंड अभ्यासीं लागटे । समुदाव ॥ ४० ॥
 जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा ।
 परंतु लालचीचा गोर्वा । पडोंचि नेदी ॥ ४१ ॥
 उत्कट भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट चातुर्य उत्कट भजन ।
 उत्कट योग अनुष्ठान । ठाई ठाई ॥ ४२ ॥
 कांहींएक उत्कटेवीण । कीर्ति कदापि नव्हे जाण ।
 उगेच वणवण हिंडोन । काय होतें ? ॥ ४३ ॥

१ त्याची भक्ति निष्काम असते. २ बरील गुणांचा लेककार्यात उपयोग करून पुन्हा अध्यात्मबळानें आपलें असंगण राखतो. ३ मिळवून घेतो. ४ उत्तम गुणांचा उठाव होतो, गुण विकास पावतात. ५ लोक साधनाभ्यासाला जडतात. ६ लोभाच्या गुंत्यांत सांपडत नाही. ७ सर्व किंवा एक तरी गुण उत्कट पाहिजे.

विवेकांमध्ये सांपडेना । ऐसें तों कांहींच असेना ।
 एकांतीं विवेक अनुमाना । आपून सोडी ॥ ४४ ॥
 अखंड तैजविजा चाळणा जेथें । पाहतां काय उणें तेथें ।
 एकांतेवीण प्राणियांतें । बुद्धि कैची ? ॥ ४५ ॥
 एकांतीं विवेक करावा । आत्माराम वोळखावा ।
 येथून तेथवरी गोवा । कांहींच नाहीं ॥ ४६ ॥ (दास. द. १९ स. ६)

(३)

जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा ।
 जेथें अखंड राजकारणा । मनासी आणिती ॥ ४७ ॥
 चर्चा आशंका प्रत्युत्तरे । कोण खोटे कोण खरे ।
 नाना वक्तृत्वे शास्त्राधारे । नानाचर्चा ॥ ४८ ॥
 आवडी लागली बहुजना । तेथें कोणाचें कांहीं चालेना ।
 दळवट पडिला अनुमाना । येईल कैसा ? ॥ ४९ ॥
 जाणती परी आडळेना । काय करितो ते कळेना ।
 नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ५० ॥
 तितुक्यांचीं अंतरे धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं ।
 कडोविकडीचीं विवरावीं । अंतःकरणें ॥ ५१ ॥
 फड समजाविसी करणें । गद्यपद्य सांगणें ।
 परांतरासी राखणें । सर्वकाळ ॥ ५२ ॥
 जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें ।

१ विवेकानें होत नाहीं असें कोणतेच कार्य नाहीं. २ एकांतीं विवेक केला म्हणजे अचूक अनुमान होतें. ३ उपाययोजना. ४ शंकासमाधान. ५ लोकसमुदाय ज्याच्या मार्गे लागला त्याचे अंतःस्वरूप यथार्थपणें कोणास कळणार ? ६ लोक त्याला ओळखतात पण त्याचे अंतर्गत विचार त्यांना कळत नाहीत. ७ धरसोडीच्या लोकांच्या आशंका दूर करून निश्चयानें त्यांचीं अंतःकरणें भरतो. ८ लोकसमुदाय किंवा लोकसभा यांची समजूत घालतो.

शाहाणे करून सोडावे । बहुत जन ॥ ५३ ॥
 परोपरी सिकवणें । आडणुंका सांगत जाणें ।
 निवळं करूनी सोडणें । निस्पृहासी ॥ ५४ ॥
 आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।
 आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥ ५५ ॥
 जुन्या लोकांचा कंटाळा आला । तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला ।
 जितुकें होईल तितुक्याला । आळस करूं नये ॥ ५६ ॥
 धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।
 नानाबुद्धी शक्ताला । हणोनि सिकवाव्या ॥ ५७ ॥
 आधीच तेंकवा सोडिला । मध्येच धिंवसा सांडिला ।
 तरी संसार हा सेवटाला । कैसा पावे ? ॥ ५८ ॥ (दास. द. १९स. १०)

६ अंतरपरीक्षा आणि सोशिकता.

एका संसारासी आले हो । स्त्रीपुरुष निस्पृह हो ।
 सुचितपणें पाहो । अर्थांतर ॥ १ ॥
 येक सुखी येक दुःखी । प्रत्यक्ष वर्तते लोकीं ।
 कष्टी होऊनियां सेखीं । प्रारब्धावरी घालती ॥ २ ॥
 अचुक यत्न करेवना । म्हणोनी केले तें सजेना ।
 आपला अवगुण जाणवेना । काहीं केल्या ॥ ३ ॥
 जो आपला आपण नेणे । तो दुसऱ्याचें काय जाणे ।
 न्याय सोडितां दैन्यवाणे । होती लोक ॥ ४ ॥

१ अडचणीच्या जागा. २ निःसंदेह. ३ नवीन प्रांत; तरुण पिढी. ४ दांड-
 गाईचीं कामे दांडग्यालाच शिकवावीं. ५ उत्साह, हिंमत. ६ धैर्य. ७ सावधान-
 पणें अर्थाचें मनन करून पहा. ८ बिनचूक शिस्तवार यत्न करितां येत नाहीं
 आणि मग दुःखी होऊन ' माझे कपाळ खोटे, दुर्दैव ' म्हणून रडत बसतात !
 आपल्या मूर्खपणाचा दोष प्रारब्धावर घालतात. ९ केलेले काम यशस्वी
 होत नाहीं.

लोकांचे मनोगत कळेना । लोकांसारिखे वर्तनेना ।
 मूर्खपणें लोकीं नाना । कळह उठती ॥ ५ ॥
 मग ते कळहो वाढती । परस्परें कष्टी होती ।
 प्रेतन राहतां अंतीं । श्रमाचि होय ॥ ६ ॥
 ऐसी नव्हे वर्तणूक । परीक्षावे नाना लोक ।
 समजलें पाहिजे नेमक । ज्याचें त्यापरी ॥ ७ ॥
 दुसन्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष घेणें ।
 पाहों जातां लौकिक लक्षणें । बहुतेक ऐसीं ॥ ८ ॥
 लोकीं बरे ह्मणायाकारणें । भल्यांस लागतें सोसणें ।
 न सोसितां भंडवाणें । सहजचि होय ॥ ९ ॥
 बोलतो खरें चालतो खरें । त्यास मानिती लहानथोरें ।
 न्याय अन्याय परस्परें । सहजचि कळे ॥ १० ॥
 लोकांस कळेना तंवरी । विवेकें क्षमा न करी ।
 तेणें करितां बराबरी । होत जाते ॥ ११ ॥
 जंवरी चंदन झिजेना । तंवरी सुगंध कळेना ।
 चंदन आणि वृक्ष नाना । सर्गट होती ॥ १२ ॥
 जंगदंतर निवळत गेलें । जगदंतरीं सख्य जालें ।
 मग जाणावे वोळले । विश्वजन ॥ १३ ॥
 जनीं जनार्दन वोळलीं । तरी काय उणें त्याला ? ।
 राजी राखावें सकळांला । कठिण आहे ॥ १४ ॥
 पेरिलें तें उगवतें । उसणें द्यावें ध्यावें लागतें ।
 वर्म काढितां भंगतें । परांतर ॥ १५ ॥

१ थंडावतां. २ स्वभावविशेष. ३ आपल्यांचा कैवार घेणें, बाजू उचलणें.
 ४ फजीतवाडा. ५ खरें खोटें परभारें लोक जाणतात. ६ सारखे. ७ जगाचें,
 लोकांचें, अंतःकरण. ८ संतुष्ट झाला, प्रसन्न झाला.

हैं अवघे आपणापासीं । येथें बोल नाहीं जनांसी ।
 सिकवावें आपल्या मनासी । क्षणक्षणां ॥ १६ ॥
 खळ दुर्जन भेटला । क्षमेचा धीर बुडाला ।
 तरी मौनेचि स्थळःयाग केला । पाहिजे साधकें ॥ १७ ॥
 लोक नानापरीक्षा जाणती । परी अंतरपरीक्षा नेणती ।
 तेणें प्राणी करंटे होती । संदेह नाहीं ॥ १८ ॥
 आपणांस आहे मरण । ह्मणोनि राखावें बरेंपण ।
 काठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ॥ १९ ॥
 थोर लहान समान । आपले पारिखे सकळ जन ।
 चढतें वाढतें सन्निधान । करितां बरे ॥ २० ॥
 हरिकथानिरूपण । बरेंपणं राजकारण ।
 प्रसंग पाहिल्यात्रीण । सकळ खोटे ॥ २१ ॥
 विद्या उदंड सिकला । प्रसंगमांन चुकतचि गेला ।
 तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ? ॥ २२ ॥ (द.१२ स. २)

(७) लोकसंग्रही.

दुःख जाणे पराव्याचें । ऐसा तो विरळां गुणी ।
 ऐकतां ऐकतां ऐके । तेणेंचि आवडी दुणी ॥ १ ॥
 दुःख वाटून तें घ्यावें । काढावें ऐसियापरी ।
 देहदुःखें रोगव्याधी । औषधें परतें करी ॥ २ ॥
 सद्बुद्धि सांगणें लोकां । जेणें ते सुख पावती ।

१ सहनशीलता ढळली. २ परांतर, दुसऱ्याचें मनोगत जाणणें. ३ सन्निधान, सलगी, स्नेह. ४ समयप्रसंग जाणणें समजलें नाहीं तर ती विद्या फुकट होय. ५ ' परदुःखेनापि दुःखिता विरलाः ' परावा=दुसरा. ६ परदुःख सहानु-भूतिपूर्वक ऐकून घेणें म्हणजेच तें वाटून घेणें होय, तेणेंकरून दुष्पट (दुणी) प्रीति वाढते. ७ शरीरव्याधिही औषधें देऊन तो दूर करितो.

प्रसंग राखणें आधीं । सोसावें बहुतापरी ॥ ३ ॥
 न्याय अन्याय सोसावा । सोसितांही विटों नये ।
 न्यून पैशुन्यं झांकावें । तेणें तें प्रस्तावा पडे ॥ ४ ॥
 चुकतें मागुतें येतें । येतें जातें पुनःपुन्हां ।
 क्षमून हितकर्ता जो । तोचि गंभीर जाणता ॥ ५ ॥
 न्याय अन्याय तो जाणे । अन्याय न करी कदा ।
 नीतिन्यायें मिळों जाणे । तोचि तो लोकसंग्रही ॥ ६ ॥
 मनेचि पारखी लोकां । परंतु नोबैले कदा ।
 जाणते मिळती तेथें । नेणते वास पाहती ॥ ७ ॥
 जाणत्यानेणत्या लोकां । प्रसंगें वर्तवी जर्गी ।
 सामान्य तो नव्हे कांहीं । सर्वांसीं पाहिजे सदा ॥ ८ ॥
 प्रबोध जाणजे ऐसा । आधीं प्रपंच शोधणें ।
 अरत्र मानतां लोकां । परत्र सहजीं घडे ॥ ९ ॥
 अंतरे निववूं जाणे । जाणे जया तयापरी ।
 धरावें अंतरे लोकां । बाह्यात्कारें धरेतिना ॥ १० ॥
 मनुष्यें राखतां राजी । दैवतें बहुर्माणसें ।
 सुखचि पावती जेथें । तेथें ते धांवती सदा ॥ ११ ॥
 तोचि तो अंश देवाचा । मिळाला जगदंतरीं ।
 नराश्य तापसी ज्ञानी । सर्वांसीं पाहिजे सदा ॥ १२ ॥
 कर्म उपासना राखे । राखे वैराग्य आदरें ।
 ज्ञान तें प्रत्ययें राखे । नित्यानित्यविचारणा ॥ १३ ॥

१ उणेपणाचीं-द्वारपणाचीं कर्म. २ पश्चात्तापांत. ३ बोलत नाहीं. ४ नीटनेटका
 करणें. ५ चित्ताला वेध लावून लोक वश करावेत, लोक बाह्य उपचारांनीं बोलत
 नाहीत. ६ मागसें जेथें संतोष पावतात तेथें दैवतेशी प्रसन्न होऊन धांवत येतात.
 ७ जो जगदंतरीं मिळाला तो देवांशच होय.

प्रबोध लागतां लोकीं । नेमस्त सुटका घडे ।
 पावनु तोचि तो येकु । बद्ध लोकांसि सोडवी ॥ १४ ॥
 धन्य हा देव देवांचा । राम त्रैलोक्यनायकु ।
 रामदास हणो त्याचा । अनन्य शरणागतु ॥१५॥ (मानपंचक)

(८) लोक राजी राखावे.

(१)

लोक हे राखतां राजी । सर्व राजीच होतसे ।
 अंतरे चुकतां तेथें । सर्व भाजीच होतसे ॥ १ ॥
 जन हे वोळतु जेथें । अंतरात्माचि वोळला ।
 जन हे खौळले जेथें । अंतरात्माचि खौळला ॥ २ ॥
 अरे कारे अहो कांहो । बोलती सकळै जनीं ।
 समजावे उमजावे । जाणावें मनिचे मनीं ॥ ३ ॥
 बऱ्यानें बरवें होतें । दुःखें दुःखचि वाढतें ।
 सर्वही आपणापाशीं । लोकांसी म्हणतां नये ॥ ४ ॥
 ऐसें हें वक्त्यापाशीं । बोलावीं अमृतोत्तरे ।
 प्रत्ययो नीतिन्यायाचा । मर्यादेचा परोपरी ॥ ५ ॥
 स्तवावें बहुतां लोकां । मानावें बहुतांपरी ।
 विध्युक्त विश्व वंदावें । निंदा हे आत्मघातकी ॥ ६ ॥
 विवेकीनें चुकावेना । घडीघडी क्षणक्षणा ।
 येकांत सेवितां आधी । चाळणा करितां बरी ॥ ७ ॥
 शिकले शब्द ते थोडे । जिन्हाळां पाहिजे बरा ।

१ वरील सर्व गुणांनीं लोकसंग्रह कसा करावा हें रामचरित्रापासून शिकावें.
 २ फजतिवाडा. ३ वळले, वश झाले. ४ खवळले, रागावले. ५ शास्त्रपद्धतीनें,
 विश्वीं नारायण भरला आहे अशा भावानें. ६ विवेकी पुरुषानें. ७ कळकळ.

जिह्वाळ्यावीण ते आहे । जिह्वाळा असतां तंगे ॥ ८ ॥
 गल्बला होचि नेदावा । गल्बला बुद्धि भ्रष्टवी ।
 मुळींच नेणते व्हावे । जाणत्यांनेणत्यांमध्ये ॥ ९ ॥
 महत्व वेगळें आहे । महत्वं जाणती कळा ।
 नेणत्याला मिळें जाणे । पुढें सांगे हळू हळू ॥ १० ॥
 फिरणें बहुतां ठायीं । संसार हा बहुचकु ।
 बहुतांसी बोलणें लागे । गांवोगांवीं घरोघरीं ॥ ११ ॥
 घरीचीं माणसें राजी । राखावीं तीं परोपरी ।
 भंगलें चित्त जाणावे । रक्षेवे बहुतांपरी ॥ १२ ॥
 अंतरीं प्रीति राखावी । शब्दाशब्दीं परोपरी ।
 तुटली प्रीति ते खोटी । रक्षिली पाहिजे बरी ॥ १३ ॥
 वर्ततां येत नाहीं रें । वर्तणें न कळे जनीं ।
 सकळां राखणें राजी । हे मुख्य भक्ति जाणिजे ॥ १४ ॥

(२)

अभ्यासें होत आहे रे । अभ्यास करणें सदा ।
 उदंड बोलणें लागे । यथातथ्य हळुहळु ॥ १५ ॥
 जीवांत जीव घालावा । चालावा भक्तिमार्ग हा ।
 दुसऱ्यांस कळेसें करणें । विवरणें जाणती मनीं ॥ १६ ॥
 सर्वही पेरणें विद्या । लोकांमध्ये हळुहळु ।
 नेणते जाणते करणें । कथानीरूपणें सदा ॥ १७ ॥
 निश्चय विववावे ते । प्रत्यय सद्य रोकडे ।
 उकलुनी सांगणें सोपें । क्षणक्षणा पुनःपुन्हां ॥ १८ ॥

१ तंगे, टिकते. २ सुज्ञ अज्ञ सर्व लोकांत आपल्याकडे नेणतेपण घ्यावे.
 ३ जाणती कळा हे मोठेपणाचे बीज आहे. जाणतेपणालाच मोल आहे.
 ४ बोहोचक, फाजील. ५ कोणाचे चित्त भंगलें असेल तर ते परोपरीच्या गोड
 वागणुकीने सांघून घ्यावे. ६ रोकडे (तात्काळ) प्रत्यय आणून द्यावे.

कंटाळा दूरि टाकावा । मनामंत्रे त्रासों नये ।
 सांगतां सांगतां हांसे । हांसे खेळे अहर्निशी ॥ १९ ॥
 झिंजी हे सर्व लोकांची । चुकतां झिडकूं नये ।
 मनापासून वोढावे । ज्यासी त्यासी क्षणक्षणा ॥ २० ॥
 लोक हे आभारे भारें । विचारें दाटले बहु ।
 अखंड सर्वस्वें राजी । नवाजीतो मृदूत्तरे ॥ २१ ॥
 मैत्रिकी सर्व लोकांसी । मनापासून जाहली ।
 वेध हा लागला मोठा । लोक भाटचि जाहले ॥ २२ ॥
 कंठना येकमेकांला । अंतरे मिळालीं बरीं ।
 साक्षपी नेटके जाले । मानले जगदंतरे ॥ २३ ॥
 कथानिरूपणें चर्चा । थोरथोरास मानली ।
 कंठना लोक येताती । कोठकोठून चालले ॥ २४ ॥
 सर्वांसी राखणें राजी । सर्वकाळ मृदूत्तरे ।
 येकचि जीव सर्वांचा । कडुबंध ढळेचिना ॥ २५ ॥
 सर्वासि सुख होताहे । ज्याचे त्याचे परी सदा ।
 सर्वत्र वोढती तेथे । विचित्र न कळे कळा ॥ २६ ॥
 सोड्या धाड्या लोकां । सवेचि लागली सदा ।
 राजकी भोंवते येती । तेही त्यासीच मीळती ॥ २७ ॥
 भक्तीचा जिव्हाळा मोठा । खोटा मार्ग असेचिना ।
 रामदास हणणे माझा । राम त्रैलोक्यनायकु ॥ २८ ॥

१ हांसत खेळत आनंदानें सांगावे, सांगण्याचा त्रास व कंटाळा मानूं नये.
 २ गर्दी, दाटी. ३ लोक चुकले तर त्यांना झिडकावूं नये. ४ नावाजतो,
 प्रशंसा करितो. ५ स्तुति करणारे. ६ जूट, मेळ. ७ सरकारचे लोक (गुप्त हेर,
 पोलीस वगैरे) भाले तर तेही त्यासच मिळून जातात !

(९) मना मनासि मीळणी.

भला भला विचक्षणु । प्रवीण योग्य तीक्ष्णु ।
 खुणावितां खुणावला । मनें खुणेसि पावला ॥ १ ॥
 मनें प्रसंग वीवरी । तनें प्रसंग जो कैरी ।
 तनें मनें चुकेचिना । तया उगीच येचिना ॥ २ ॥
 तनास भेटलीं तनें । मनास चूकलीं मनें ।
 चुकी चुकी बहू चुकी । परस्परे चुकामुकी ॥ ३ ॥
 मढयास भेटलें मढें । करील काय बापुडें ? ।
 मनें मनाचिया खुणा । बुझेल लोभ त्या दुणा ॥ ४ ॥
 उगेचि वेंचलें वये । मनासि भेटतां नये ।
 मनें मनास राखणें । सुखें सुखास चाखणें ॥ ५ ॥
 न सांगतांच जाणणें । खुणेसि खूण बाणणें ।
 प्रसंगमान पुरतें । कदापि तें नव्हे रितें ॥ ६ ॥
 प्रसंग धारणा धरे । मनें मनांत वीवरे ।
 कदा भरीं भरेचिना । महत्व तें सरेचिना ॥ ७ ॥
 प्रमाण तो भला भला । बहु जनांत शोभला !
 भलेचि मानिती तया । विमूढ जाय वीलर्या ॥ ८ ॥
 परांतरासि राखण । अचुक सुख चाखणें ।
 परंतु संग तो मिळे तरी जनास नीवळे ॥ ९ ॥
 प्रेतन पुरता करी । सदा विचार वीवरी ।

१ चतुर, निष्णात, तीक्ष्ण बुद्धीचा. २ मनानें विवरून मग तनानें तसा वागतो
 ३ तनाला तनें भेटलीं पण मनाला मनें भेटलीं नाहींत तर दोघे एकमेकांना न
 सांपडतां दूर होतात ४ मनानें मनाच्या खुणा जाणेल तर दुष्पट लोभ वाढेल.
 ५ मनाला भेटतां येत नाहीं, फुकट एवढे वाढलांत ! ६ प्रसंगमान वरोबर साधतो
 तो कधीं अपेशी (रितें) होणार नाहीं. ७ ह्मणला पेटत नाहीं. ८ मूढांचा फजीत
 किंवा नाश होतो.

चतुर तो परोपरी । तयां सरी मनोहरी ॥ ८ ॥
मने मनासि मीळणी । तयासि मानिती गुणी ।
परांतरासवे भरे । प्रसंग मान वीवरे ॥ ९ ॥

(१०) जग तिकडे जगन्नायक.

कोण कोण राजी राखिले । कोण कोण मनीं भंगिले ।
क्षणक्षणा परीक्षिले । पाहिजे लोक ॥ १ ॥
थोडे बोलोन समाधान करणे । रागेजेन तरी मन धरणे ।
मनुष्य वेधींच लावणे । कोणीयेक ॥ २ ॥
जिकडेतिकडे कीर्ति माजे । सगट लोकांस हव्यास उपजे ।
लोक राजी राखोन कीजे । सकळ काहीं ॥ ३ ॥
जिकडे जग तिकडे जगन्नायक । कळला पाहिजे विवेक ।
रात्रंदिवस विवेकी लोक । सांभाळीत जाती ॥ ४ ॥
जो जो लोक दृष्टीस पडला । तो तों नष्ट ऐसा कळला ।
अवघे नष्ट येकला भला । कशावरुनी ? ॥ ५ ॥
वोसै मुलखीं काय पाहावे ? । लोकांवेगळे कोठे राहावे ? ।
तन्हे खोटी, सांडते ध्यावे । काहीं येक ॥ ६ ॥
तस्मात् लोकिकीं वर्ततां नये । तयास महंती कामा नये ।
परत्र साधनाचा उपाय । श्रवण करून असावे ! ॥ ७ ॥
अभ्यासें प्रगट व्हावे । नाही तरी झांकोन असावे ।
प्रगट होऊन नासावे । हे बरे नव्हे ! ॥ ८ ॥

१ दुखवले. २ कोणी काहीं शंका वगैरे विचारल्यास थोड्या शब्दांत त्याचे
समाधान करावे, रागावणे झालेच तर चटकन् त्याचे मन राखावे, सर्वासच चटक
लावावी. ३ आवड. ४ वाईट. ५ ओसाड प्रदेशांत काय पहायचे आहे ? लोकांना
सोडून कोठे राहणार ? ६ तन्हेवाईकपणा वाईट, काहीं तरी पड घेत जावी.

सेत केले परी वाहेना । जवार केले परी फिरेना ।
 जन मेळविले परी धरेना । अंतर्यामीं ॥ ९ ॥
 चढती वाढती आवडी उठे । तरीच परमार्थ प्रगटे ।
 घसघस करितां विटे । सकळ लोकां ॥ १० ॥
 संगीत चालिला तरी तो व्याप । नाहीं तरी अवघाचि संताप ।
 क्षणक्षणां विक्षेपकोप । किती म्हणोनि सांगावा ॥ ११ ॥
 मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती । ज्ञाते ज्ञातेपणें कळ्हो करिती ।
 होते दोहींकडे फजीती । लोकांमध्ये ॥ १२ ॥
 आतां हें आपणाचिपासीं । बरें विचारावें आपणासी ।
 अनुकूल पडेल तैसी । वर्तणूक करावी ॥ १३ ॥ (द० १९ स० ७)

(११) लोकवशीकरणाचा मंत्र.

जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
 राहाराहों शोध घ्यावा । परांतराचा ॥ १ ॥
 दुसऱ्याचें जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना ।
 वश्य होती लोकःनाना । कोण्याप्रकारें ? ॥ २ ॥
 जगदीश आहे जगदंतरीं । चेटके करावीं कोणावरी ।
 जो कोणी विवेके विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥ ३ ॥
 अकल सांडून परती । लोक वशीकरण करिती ।

१ शेत पेरून मशागत करायाची नाही, जवाहिन्याचा धंदा पत्करून (घर-
 कोंबडेपणाने) चौदेशीं फिरायचे नाही, त्याप्रमाणे माणसें जमवून त्यांना राजी राखा-
 यचे नाही, यास काय म्हणावे ? २ सुरळित चालला तर व्याप वाढविण्याचे
 सार्थक, नाही तर तो व्याप म्हणजे सारा संताप ३ घसरतात. ४ शहाणपणाच्या
 गर्वाने. ५ राहून राहून, वारंवार. ६ वशीकरणप्रयोगांनी व चेटकांनी लोकांची
 मने वश करणे अशक्य आहे, अकलेने व विवेकानेच लोक वश करावेत.

लोकवशाकिरणाचा मंत्र.

अपूर्णपणें हळु पडती । ठाईठाई ॥ ४ ॥

श्रेष्ठकार्यें करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।
कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥ ५ ॥

जो जगदंतरीं मिळाला । तो जगदंतरचि जाला ।
अरत्रीं परत्रीं तयाला । काय उणें ? ॥ ६ ॥

बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धीवीण माणुस काचें ।
राज्य सांडून फुकाचें । भीक मागे ! ॥ ७ ॥

अवघेचि म्हणती आम्ही थोर । अवघेचि म्हणती आम्ही सुंदर ।
अवघेचि म्हणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ॥ ८ ॥

आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें ।
परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ ९ ॥

सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निरभिमान ।
न्याय अन्याय समान । कदापी नव्हे ॥ १० ॥

न्याय ह्मणिजे तो शाश्वत । अन्याय ह्मणिजे तो अशाश्वत ।
बार्ष्कळ आणि नेमस्तं । एक कैचा ? ॥ ११ ॥

येक उघड भाग्यश्री भोगिती । येक तस्कर पळोन जाती ।
येकांची प्रगटे महंती । येकांची कानकोंडी ॥ १२ ॥

आचारविचारेंवीण । जें जें करणें तो तो शीण ।
धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ १३ ॥

१ कच्चेपणामुळे, मन व्यापक व विशाळ नसल्यामुळे, जागोजाग हलके पडतात. २ श्रेष्ठकार्य करील तो श्रेष्ठ व कुचरपणाने (कृत्रिम) वागेल तो कनिष्ठ. ३ कच्चे, ढिले. ४ नियमरहित, अनर्गळ, स्वच्छ वागणारा. ५ नियमांनीं चालणारा. ६ एकाची महती राजरोसपणे जाहीर चालते व एकाची चोरटी असते.

उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तचि आळिले ।
धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ॥ १४ ॥

याकारणें मुख्य मुख्य । तयासी करावें सख्य ।

येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मिळती ॥ १५ ॥

धूर्तासी धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें ।

परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्व ॥ १६ ॥

सर्मथांचें राखतां मन । तेथें येती उदंड जन ।

जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥ १७ ॥

वोळखीनें वोळखी सांघावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।

नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाखांडांची ॥ १८ ॥

वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।

सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ १९ ॥

निस्पृह आणि नित्यनूतर्न । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।

प्रगट जाणता सज्जन । दुर्लभ जर्गी ॥ २० ॥

नाना जिज्ञास पाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।

चंचळपणें तदनंतरें । सकळां ठाई ॥ २१ ॥

येके ठाई वेंसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।

सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ २२ ॥

भेटभेटों उरी राखणें । हे चातुर्याचीं लक्षणें ।

मनुष्यमात्र उत्तम गुणें समाधान पावे ॥ २३ ॥ (द० १५स. १)

१ दूरदर्शी पुरुष साऱ्या बाजाऱ्यांना आपल्या कावूंत घेतो. २ धूर्ताधूर्तांचें मन मिळून चटकन सख्य होते. ३ गुप्तचिप्, गाजावाजा न करितां. ४ म्होरक्या, पुढारी हांतीं घरिला कीं त्याचें अनुयायी आयतेच मिळतात. ५ वेदशास्त्र-विरुद्ध सारीं मते मोडून काढावी. ६ अनंत युक्ति. ७ सर्वांचा प्रेमभाव तोडूं नये. ८ नित्यपरिभ्रमण करून लोक वश करणारा. ९ सर्वांचीं अंतःकरणें सहज वेध-तील असें पाठपाठांतर अपार असून मग ठिकठिकाणीं परिभ्रमण करावें. १० वारंवार भेटून त्यानें इतरांची पुन्हा भेटाचें अशी इच्छा कायम राखावी.

(१२) एकंकार नको, तारतम्य पाहिजे. ब्रह्म खण्डहालय

(१)

रायापासून रंकवरी । अवध्या मनुष्यांचिया हारी ।
 सर्कट समान सरी । कैसी करावी ? ॥ १ ॥
 देव दानव मानव । नीच योनी हीन जीव ।
 पापी सुकृती अभिप्राव । उदंड आहे ॥ २ ॥
 ' एकांशें ' जगै चाले । परी सामर्थ्य वेगळालें ।
 येकासंगें मुक्त केलें । येकासंगें रौरैव ॥ ३ ॥
 साकर माती पृथ्वी होय । परी तें माती खातां नये ! ।
 गरळ आप नव्हे काय ? । परी तें खोटें ॥ ४ ॥
 पुण्यात्मा आणि पापात्मा । दोहींकडे अंतरात्मा ।
 साधु-भोंदु सीमा । सांडूच नये ॥ ५ ॥
 मनुष्य आणि गंधडे । राजहंस आणि कोंबडें ।
 राजे आणि माकडें । एक कैसीं ? ॥ ६ ॥
 अंतरें एक तों खरें । परी सांगातें घेऊं न येती माहारें ।
 पंडित आणि चाटपोरें । एक कैसीं ? ॥ ७ ॥
 गुरांहून मानिलें लंडी । तरी युद्धप्रसंगीं नरकाडी ।
 श्रीमंत सांडून बैराडी । सेवितां कैसें ? ॥ ८ ॥
 भागीरथीचें जळ आप । मोरीसंबंदणी तेंही आप ।
 कुश्चिळ उदक अल्प । सेववेना ॥ ९ ॥

१ सरसगट सारे सारखे कसे ह्यावावे ? २ असे अनेक प्रकार सांगतां येतील. ३ ' एकांशेन स्थितो जगत् ' (गीता १०-४२). ३ नरक. ४ यांत भेद नाही म्हणतां येत नाही. ५ गाढवें. ६ दोन्ही उंचावर बसतात म्हणून काय राजे आणि माकडें सारखीं होतील? ७ ब्राह्मण व महार दोघांचें अंतर (चित्त, अंतरात्मा) एक म्हणून काय दोघांची पंगत एक होईल ? ८ चावट पोरे. ९ भ्याड. १० फजी-तवडा. ११ दरिद्र्याचा आश्रय हितकर कसा होईल? १२ मोरीढवक्याचें पाणी.

तैसें निंद्य सोडून घावें । वंद्य तें हृदयीं धरावें ।
सत्कीर्तीनें भरावें । भूमंडळ ॥ १० ॥

याकारणें आचारशुद्ध । त्याउपरी विचारशुद्ध ।
वीतरागी आणि सुबुद्ध । ऐसा पाहिजे ॥ ११ ॥

उत्तमासी उत्तम माने । कनिष्ठासी तें न माने ।
ह्मणोन करंटे देवानें । करून ठेविले ! ॥ १२ ॥

सांडा अवघें करंटपण । धरा उत्तम लक्षण ।
हरिकथापुराणश्रवण । नीतिन्याय ॥ १३ ॥

वर्तायाचा विवेक । राजी राखणें सकळ लोक ।
हळुहळु पुण्यश्लोक । करीत जावें ॥ १४ ॥

मुलाचे चालीनें चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।
तैसें जनासी सिकवावें । हळुहळु ॥ १५ ॥

वेड्यास वेडें ह्मणों नये । वर्म कदापी बोलों नये ।
तरी घडे दिग्विजय । निस्पृहासी ॥ १६ ॥

उदंडस्थळीं उदंड प्रसंग । जाणोनि करणें यथासांग ।
प्राणिमात्रांचा अंतरंग । होऊन जावें ॥ १७ ॥

याकारणें मनोगत । राखेल तो मोठा महंत ।
मनोगत राखतां समस्त । वोढोन येती ॥ १८ ॥ (दास.द. १३स. १०)

(२)

जें आपणांस नव्हे ठावें । तें जाणतयास पुसावें ।
मनोवेगें तनें फिरावें । हें तों घडेना ॥ १९ ॥

जें चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें । तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें ।
ब्रह्मांड विवरोन राहावें । समाधानें ॥ २० ॥

१ समस्तांचें मनोगत राखून वागेल तो महंत व त्यालाच सर्वांच्या चित्तवृत्ति
आकर्षून घेतां येतील. २ मनाच्या वेगानें शरीराला कांहीं फिरतां येत नाहीं.

टोणपा नव्हे गुणग्राहक । मूर्खास कळेना विवेक ।
 विवेक आणि अविवेक । येकचि ह्यणती ॥ २१ ॥
 ईश्वरें नाना भेद केले । भेदें सकळ सृष्टी चाले ।
 आंधळे परीक्षवंत मिळाले । तेथें परीक्षा कैची ? ॥ २२ ॥
 उत्तम वस्तूची परीक्षा । कैसी घडे नतद्रक्षा ।
 दीक्षाहीनापार्शी दीक्षा । येईल कैची ॥ २३ ॥
 आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।
 आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ २४ ॥
 जें नेमकास न कळे तें । बाष्कळास कैवि कळे ? ।
 डोळस ठकती, आंधळे । कोण्या कामाचे ? ॥ २५ ॥
 पापपुण्य स्वर्गनरक । अवघेचि मानिले येक ।
 विवेक आणि अविवेक । काय (येक) मानावे ? ॥ २६ ॥
 ह्यणोनी संतसंगेंचि जावें । सच्छास्त्रचि श्रवण करावें ।
 उत्तम गुणास अभ्यासावें । नाना प्रयत्नें ॥ २७ ॥ (द. १७ स. १०)

(३)

उगाच करी गाथागोवी । तो लोकांस कैसें उगवी ? ।
 नाना निश्चये नाना गोवी । पडत जाते ॥ २८ ॥
 पापपुण्य स्वर्गनरक । विवेक आणि अविवेक ।
 सर्वब्रह्मीं काय येक । सांपडलें नाहीं ? ॥ २९ ॥
 सार आणि असार । अवघा जाला एकंकार ।
 तेथें बळावला अविचार । विचार कैचा ? ॥ ३० ॥

१ नतद्रष्टाला, हीन दृष्टीच्या पामराला २ संप्रदायपरंपरा. ३ अडखळतात
 ४ जो स्वतःच गोंधळांत पडतो तो लोकांस निश्चयात्मक ज्ञान काय देणार ?
 तो अनेक निश्चय सांगत असला तरी सारा गोंधळच पडणार. ५ 'सर्वब्रह्मवादी'
 लोकांना पापपुण्य, स्वर्गनरक, निश्चयसंशय, पतनउद्धार, सारीं सारखीं ब्रह्मरूपच !

सर्वसंगपरित्याग । अन्हासन्हा विषयभोग ।
 दोषे येकचि मानितां मर्गं । काय उरलें ? ॥३१॥
 भेद ईश्वर करून गेला । त्याचे वाचेन न वचे मोडिला ।
 मुखामध्ये घास घातला । तो अपानीं घालावा ! ॥३२॥
 ज्या इंद्रियांस जो भोग । तो तों करी यथासांग ।
 ईश्वराचें केलें जग । मोडितां उरेना ॥ ३३ ॥
 वेडेंवांकडे जाणावें । आंधळें पाउलीं वोळखावें ।
 बाष्कळ बोलणें सांडावें । वमन जैसें ॥३४॥ (द० १७स.४)

(४)

विसर आणि आंठवण । नेमस्त आणि बाष्कळपण ।
 प्रचीत आणि अनुमान । येक कैचे ॥३५॥
 न्याय आणि अन्याय । होय आणि न होय ।
 विवेकेंवाण काय । उमजों जाणे ? ॥ ३६ ॥
 कार्यकर्ता आणि निकामी । शूर आणि कुकर्मी ।
 धर्मी आणि अधर्मी । कळला पाहिजे ! ॥३७॥
 धनाढ्य आणि दिवाळखोर । साव आणि तरकर ।
 खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ॥३८॥
 वरिष्ठ आणि कनिष्ठ । भ्रष्ट आणि अंतरनिष्ठ ।
 सारासारविचार स्पष्ट । कळला पाहिजे ॥३९॥ (द. १६स. ९)

(५)

सगट भजन करूं येतें । तरी मूर्खपण अंगी लागतें ।
 गाढवासी पूजितां कळतें । काय त्याला ? ॥४०॥

१ विषयत्याग आणि अचावाचा विषयभोग दोन्ही एकच का मानणार ? असा एकंकारवाद्यांना प्रश्न आहे. २ ईश्वरकृत भेद याच्या बापाला मोडतां येणार नाही. ३ मुखांत घालायचा घास काय अपानांत घालतां येईल ? ४ पावलांवरून, चालण्याच्या ढबेवरून. ५ सरसगट सर्वांचीच पूजा करूं ह्मटले तर मूर्खत्व अंगी येते.

पूज्य पूजेसी अधिकार । उगेचि तोषवावे इतर ।
दुखऊं नये कोणाचें अंतर । ह्यणिजे बरें ॥४१॥
उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर ।
तेथेंच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ॥४२॥ (दास.द.१८स.४)

(६)

सगट विचार तो अविचार । कित्येक ह्यणती एकंकार ।
एकंकार भ्रष्टाकार । करूं नये ॥४३॥
कृत्रिम अवघें सांडावें । कांहीं येक शुद्ध ध्यावें ।
जाणजाणों निवडावें । सारासार ॥४४॥ (द० २० स० ७)

१३ राजकारणाची उपाधी कशी सांभाळावी ?

सृष्टीमध्ये बहुलोक । परिभ्रमणें कळे कौतुक ।
नानाप्रकारीचे विवेक । आडळें लागंती ॥ १ ॥
येखादा आडळे गोंजी । सकळ लोक अखंड राजी ।
सदासर्वदा आवडी ताजी । प्राणिमात्रांची ॥२॥
चुकोन उदंड आडळतें । भारी मनुष्य दृष्टीस पडते ।
महंताचें लक्षणसें वाटतें । अकस्मात ॥ ३ ॥
ढाळेंचि काम होतें सदा । जें जपल्यानें नव्हे सर्वदा ।
पीळपेंचाची आपदा । आडळेचिना ॥ ४ ॥
येकासी अभ्यासितां नये । येकासी स्वभावेचि ये ।
ऐसा भगवंताचा महिमा काय । कैसा कळेना ॥ ५ ॥
मोठीं राजकारणें चुकती । राजकारणीं वेढां लाविती ।

१ पूज्यांचीच पूजा करावी व इतरांस संतोष द्यावा. २ महापुरुषापासून सर्वांस सुवचार कळतो व मग धर्मस्थापनेचे कार्य होतें ह्यणून पूजेचा अधिकार अशा पुण्यपुरुषाचाच आहे; इतर जीवास दुःख न देता सुखवावे ह्यणजे पुरे. ३ फिरल्यानें. ४ पराक्रमी. ५ त्याच्या प्रभावानेच. ६ वाकळ्यातिकळ्या मार्गाने जाण्याची. ७ ढाव अंगावर आणतात.

नाना चुकीची फजीती । चहुंकडे ॥ ६ ॥
 याकारणें चुकों नये । हणिजे उदंड उपाय ।
 उपायाचा अपाय । चुकतां होय ॥ ७ ॥
 अवघे फडचि नासती । लोकांचीं मनं भंगती ।
 कोठें चुकते युक्ती । कांहीं कळेना ॥ ८ ॥
 येखादें मनुष्य तें सिंळे । त्याचें करणेंचि बावळें ।
 नाना विकल्पांचें जाळें । करून टाकी ॥ ९ ॥
 व्योपेंवीण आटोप केला । तो अवघा घसरतचि गेला ।
 अकलेचा बंद नाहीं घातला । दूरदृष्टीनें ॥ १० ॥
 धांवधोंवो उपाधी वेष्टी । आपण कष्टी लोकही कष्टी ।
 हे कामा नये गोष्टी । कुसमुसेची ॥ ११ ॥
 ज्यासी उपाधी आवरेना । तेणें उपाधी वाढवावीना ।
 सावचित करूनियां मना । समाधानें अंसावें ॥ १२ ॥
 अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं हें कांहींच नलगे ।
 नाना प्रकारीचे दगे । चंचळामध्ये ॥ १३ ॥
 आपणांस उपाधी मुळींच नाहीं । ऋणानुबंधें मिळालीं सर्वही ।
 आल्यागेल्याची क्षिती नाहीं । ऐसें जालें पाहिजे ॥ १४ ॥
 कांहीं गल्बला कांहीं निर्वळ । ऐसा कंठीत जावा काळ ।
 जेणेंकरितां विश्रांतीवेळ । आपणासी फावे ॥ १५ ॥
 उपाधी कांहीं राहात नाहीं । समाधानायेवढें थोर नाहीं ।
 नरदेह प्राप्त होत नाहीं । क्षणक्षणा ॥ १६ ॥ (द० १९ स० ८)

१ शिळें, उत्साहशून्य. २ अंगीं कर्तृत्वशक्ति नसून खटाटोप केला तर तो फसतच जातो. ३ नियमन. ४ हावेहावेनें उपाधी वाढवितो. ५ चित्त-क्षोभाची. ६ व्यवहारांतल्या चळवळीचा निर्गुणाशीं संबंध नाहीं, सारा संबंध चंचळ जीवात्म्याकडे लागतो. दगे फटके सारे चंचळांतले ! ७ आपण मूळचे निरुपाधिक आहोंत. ८ एकांत.

(१४) सभा कशी संभाळावी ?

कोणीयेक प्राणी जन्मास येतो । कांहीं तरी काळ सांहे होतो ।
दुःखाउपरी सुख देतो । देव कृपाळुपणे ॥ १ ॥

अवघाचि काळ जरी सजे । तरी अवघेच होती राजे ।
कांहीं सजे कांहीं न सजे । ऐसें आहे ! ॥ २ ॥

ऐकिल्यावीण कळलें । सिकविल्यावीण शहाणपण आलें ।
देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ॥ ३ ॥

सकळ कांहीं ऐकतां कळे । कळतां कळतां वृत्ति निवळे ।
नेमस्त मनामध्ये आकळे । सारासार ॥ ४ ॥

जें जें कांहीं श्रवणीं पडिलें । तितुकें समजोन विवरलें ।
तरीच कांहीं सार्थक जालें । निरूपणीं ॥ ५ ॥

मन दिसते मा धरावे । ज्याचे त्यानें आवरावे ।
आवरून विवेके भरावे । अर्थातरीं ॥ ६ ॥

बहुत जाणते मिळाले । येकापुढे येक बोले ।
लोकांचे आशय राहिले । कोण जाणे ॥ ७ ॥

माझे होय तुझे नव्हे । ऐसी अखंड जयास सवे ।
न्यायनीती सांडून धावे । अन्यायाकडे ॥ ८ ॥

येकीकडे अभिमान उठे । दुसरीकडे उदंड पेटे ।
ऐसे श्रोते (वक्ते) खरे खोटे । कोण जाणे ॥ ९ ॥

१ साद्य, अनुकूल. २ अनुकूल झाला तर. ३ कांहीं काळ अनुकूल, कांहीं काळ प्रतिकूल, असेच चालायचे ! ४ सभेन पुष्कळ बोलके मिळाले कीं एकामागे एक आपापलीं मते बोलत जातात, पण श्रोत्यांचे शंकासमाधान न होतां मनोगत तसेच राहून जाते, पण याचा विचार करितो कोण ? ५ माझे मत खरे व तुझे खोटे. ६ संवय. ७ दुराग्रहाने कांहींबाहीं बडबडत सुटतो. ८ एक अहंकारमदाने बडबडतो, दुसरा क्रोधाने उन्मत्त होतो !

ह्यणोन जाणते विचक्षण । ते आधीच धरिती नेणपण ।
 मूर्ख टोणपा आपण । कांहींच नाही ! ॥ १० ॥
 आपणाहून देव थोर । ऐसा जयास कळला विचार ।
 सकळ कांहीं जगदंतर । तेहीं राखावें ॥ ११ ॥
 सभेमध्ये कळहो जाला । शब्द येतो जाणत्याला ।
 अंतर राखों नाहीं सिकला । कैसा योगी ? ॥ १२ ॥
 अखंड आपणा सांभाळिती । क्षुल्लकपण येऊं नेदिती ।
 थोर लोकांस क्षमाशांती । अगत्य करणें ॥ १३ ॥
 उपाय पर्याय दीर्घ प्रेतन । विवेकबळें नाना यत्न ।
 करील त्याचें महिमान । तोचि जाणे ॥ १४ ॥
 न्याय पर्याय उपाय । मूर्खास हें कळे काय ? ।
 मूर्खाकरितां चिड्डा होय । मज्यालसीचा ॥ १५ ॥
 मग ते शाहणे नीट करिती । स्वयें साहोन साहविती ।
 स्वयें करून करविती । लोकांकरवीं ॥ १६ ॥
 पृथ्वीमध्ये उदंड जन । जनांमध्ये असती सज्जन ।
 जयाकरितां समाधान । प्राणिमात्रांसी ॥ १७ ॥
 तो मनोगतांचीं अंगें जाणे । मान प्रसंगसमयो जाणे ।
 संततांलागीं निवऊं जाणे । नानाप्रकारें ॥ १८ ॥
 बहुतजनांसी चालवी । नाना मंडळें हालवी ।

१ लोकांचें मनोगत. २ दोष. ३ सभेत कलह झाले तर टपका येतो जाण-
 त्यावर. ४ जाणता कसचा ? ५ नाना प्रकारचे उपाय विवेकाने व दीर्घ प्रयत्नांनीं
 करून सभा संभाळणे ज्याला साधते तोच श्रेष्ठ पुरुष. ६ विविध पर्याय, उपाय वगैरे
 मूर्खाला काय कळणार ? ७ मूर्खामुळे सभा उधळते, सभेचा फजीतवाडा होतो.
 ८ सुधरून घेतात. ९ सज्जनांमुळे, सज्जन आहेत म्हणून. १० मनोगत राखण्याचे
 प्रकार. ११ काळवेळ सर्व जाणतो.

ऐसी हे 'समर्थ' पदवी । विवेकें होते ॥ १९ ॥
 विवेक एकांतीं करावा । जगदीश धारणेनें धरावा ।
 लोक आपुला आणि परावा । ह्मणोंचि नये ॥ २० ॥
 एकांतीं विवेक ठायीं पडे । एकांतीं यत्न सांपडे ।
 एकांतीं तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ॥ २१ ॥
 जयास एकांत मानला । अवध्यांआधीं कळे त्याला ।
 त्यावेगळें वडिलपणाला । ठावचि नाहीं ॥ २२ ॥ (द०१टस१०)

(२)

चातुर्येवीण खटपट । ते विद्याचि फलकट ।
 सभेमध्ये आटघाट । समाधान कैचें ? ॥ २३ ॥
 बहुत बोलणें एकावे । तेथें मौन्येचि धरावे ।
 अल्पचिन्हें समजावे । जगदंतर ॥ २४ ॥
 बाष्कळांमध्ये बैसों नये । उद्धटांसीं तंडों नये ।
 आपणांकरितां खंडों नये । समाधान जनांचें ॥ २५ ॥
 प्रसंग जाणावा नेटका । बहुतांशी जाजूं घेऊं नका ।
 खरें असतांचि-नासका । फड होतो ॥ २६ ॥

१ नाना मंडळें ह्म० अनेक जनसंघ जो हालवितो. अर्थात् त्यांच्यांत प्रज्ञा-
 श्रद्धाबळ भरून व त्यांना प्रोत्साहन देऊन लोककार्यास लावतो, त्यालाच लोक
 'समर्थ' ही पदवी देतात. लांकडांच्या ठोकळ्यांत चैतन्यशक्ति उत्पन्न
 करणारा 'समर्थ' खराच. २ सभेत जर आटापीट, श्रम, फजीता उडाला तर
 तो विद्वान् वक्ताही उपहास्यच होणार. ३ फार बोललें चालणें आहे किंवा बहुत
 वक्ते वादांत गर्क आहेत तेथे शाहण्यानें मौनच धरावे. ४ थोडक्यानें लोकांच्या
 मनाचा कल ओळखावा. ५ बहुतांचे मत एकप्रकारचे असता तेथे विरुद्धपणें
 बोलून तंटे करूं नका. ६ आपलें म्हणणें खरें असलें तरी सभा मोडायला व
 लोकांचे समाधान बिघडायला सहसा आपण कारण होऊं नये.

नेणतेंपण सोडूं नये । जाणपणें फुगों नये ।
नाना जनांचें हृदय । मृदु शब्दें उकलावें ॥२७॥ (द०१९स.२)

(१५) चतुराईचें राजकारण.

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें ।
विवरलेंचि विवरावें । पुन्हां निरूपणीं ॥ १ ॥
अनन्य राहे समुदाव । इतर जनांस उपजे भाव ।
ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ २ ॥
मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
तिसरें तें सावधपण । सर्वविषयीं ॥ ३ ॥
चौथा अत्यंत साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप ।
अन्याय थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावें ॥ ४ ॥
जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर ।
नीतिन्यायासी अंतर । पडोंचि नेदावें ॥ ५ ॥
संकेतें लोक वेधावा । ऐकून येक बोधावा ।
प्रपंचही सावरावा । यथानुशक्त्या ॥ ६ ॥
प्रपंचसमयो वोळखावा । धीर बहुत असावा ।
संबंध पडों नेदावा । अतिपरिचयाचा ॥ ७ ॥
उपधीस विस्तारावें । उपार्धीत न सांपडावें ।
नीचत्व पहिलेंच घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥ ७ ॥

१ स्वधर्मकर्म, ध्यान, श्रवणमनन नित्य केलें पाहिजे. २ आपले लोक (संप्रदायिक किंवा अनुयायी) एकनिष्ठ रहावेत व बाहेरच्या लोकांचा सद्भाव वाढत जावा असे वागणें हा जनहिताचा मुख्य उपाय आहे. ३ संशय. ४ संकेतानें लोकांची चित्तें आकर्षावीत. ५ प्रपंचातील अनेक प्रसंगांना धैर्याने तोंड द्यावें. ६ उपाधि (व्याप) खूप वाढवावी पण अंतर्गामीं मोकळें असावें. 'कहन अकर्ता' हें वर्म साधलें पाहिजे.

चतुराईचें राजकारण.

दोष देखोनी झांकावे । अवगुण अखंड न बोलवे ।
दुर्जन सांपडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ ९ ॥
तन्हे भरोंच नये । सुचावे नाना उपाय ।
नव्हे तेंचि करावें कार्य । दीर्घ प्रेतनें ॥ १० ॥
फड नासोंचि नेदावा । पडिला प्रसंग सावैरावा ।
अतिवाद न करावा । कोणीयेकासी ॥ ११ ॥
दुसऱ्याचें अभीष्ट जाणावें । बहुतांचें बहुत सोसावें ।
न सोसे तरी जावें । दिगंतराप्रती ॥ १२ ॥
दुःख दुसऱ्याचें जाणावें । ऐकून तरी वाटून घ्यावें ।
बरेवाईट सोसावें । समुदायाचें ॥ १३ ॥
अपार असावें पाठांतर । सन्निधचि असावा विचार ।
सदासर्वदा तत्पर । परोपकारासी ॥ १४ ॥
शांती करून करवावी । तन्हे सांडून सांडवावी ।
क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवी ॥ १५ ॥
करणे असेल अपाय । तरी बोलोन दाखऊं नये ।
परस्परेंचि प्रत्यय । प्रचीतीस आणावा ॥ १६ ॥
जो बहुतांचें सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना !
अंघेंचि सोसितां उरेना । महत्व आपुलें ॥ १७ ॥
राजकारण बहुत करावें । परंतु तें कळोंच नेदावें ।
परपीडेवरी नसावें । अंतःकरणे ॥ १८ ॥

१ एककल्लीपणा करूं नये. २ लोकांस दुर्घट वाटणारे महत्कार्य करून दाखवावें. ३ सभा, समारंभ. ४ प्रसंगांतून पार निघून जावें. ५ सहानुभूतीने दुसऱ्याचें दुःख ऐकून घेतलें कीं, त्याचा दुःखभार हलका होतो. ६ नित्यानित्य-विवेक. ७ चित्ताची समता स्वतः राखावी व दुसऱ्याचे अंगां भिनवावी. ८ सत्क-र्माचें आचरण. ९ काठ्यानें कांटा काढावा. १० सर्वच सेसूं झटलें तर आपलें महत्व उरत नाहीं. ११ मात्र पराला दुःख देण्याची बुद्धि ठेवूं नये.

लोक पारखून सांडावे । राजकारणें अभिमान झाडावे ।
 पुन्हां मेळऊन घ्यावे । दुरिल्या दोरे ॥ १९ ॥
 हिरवैटासी दुरी धरावे । कचरटासी न बोलावे ।
 संबंध पडतां सोडून जावे । येकीकडे ॥ २० ॥
 असो ऐसें राजकारण । सांगतां तें असौधारण ।
 सुचित असतां अंतःकरण । राजकारण जाणे ॥ २१ ॥
 वृक्षीं खंडास उर्चलावे । युद्धकर्त्यास ढकलावे ।
 कारवाराचें सांगावे । अंग कैसें ? ॥ २२ ॥
 पाहतां तरी सांपडेना । कीर्ती करूं तरी राहेना ।
 आलें वैभव अभिलाषीना । कांहीं केल्या ॥ २३ ॥ (दास.द. ११स.५)

(१६) निस्पृह महंताचा व्याप.

(१)

जितुक्या मूर्तीं तितक्या प्रकृती । सारिख्या नसती आदिअंतीं ।
 नेमचि नाहीं पाहावे किती । काय हणोनी ? ॥ १ ॥
 कित्येक म्लेंच्छ होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले ।
 देशभाषेनें रुधिले । कित्येक ॥ २ ॥
 मन्हाष्ट्रदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिलां ।

१ परीक्षा करून ठेवावे. २ कोणाचा अभिमान उरूं देऊं नये, पण पुन्हां हरेक युक्तीनें मिळवून घ्यावे, कोणाला तोडूं नये. ३ चटकन वर्दळीवर येणारे, तामसी. ४ हलके, क्षुद्र. ५ तें कोठवर सांगावे ? ६ वर चढणाऱ्याला टेकू द्यावा व वर चढवावे आणि जे विरोध करतील त्यांना खाली पाडावे. ७ हिंदुसमाजाच्या बाहेर गेले. ८ कित्येक बाहून पोर्तुगीज मुलखांत गेले. ९ भिन्नभिन्न देशभाषा असल्यामुळे निरनिराळ्या प्रांतांत कित्येक अडकून पडले. १० वरील कारणांमुळे कार्यक्षेत्र संकुचित होऊन महाराष्ट्र देश तेवढा कार्यास मोकळा उरला आहे. ११ येथील लोक राजकारणांत इतके गुंतले आहेत कीं त्यांना जेवायला फुरसत नाही

अवकाश नाही जेवायाला । उदंड कामें ॥ ३ ॥
 कित्येक युद्धप्रसंगीं गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
 रात्रंदिवस करूं लागले । युद्धचर्चा ॥ ४ ॥
 उदम्यांस व्यासंग लागला । अवकाश नाहीसा जाला ।
 अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ॥ ५ ॥
 षट्दर्शनें नाना मते । पाषांडें वाढलीं बहुते ।
 पृथ्वीमध्ये जेथें तेथें । उपदेशिती ॥ ६ ॥
 याकारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।
 विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
 विचार कळला सांगतां नये । उदंड येती अंतराय ।
 उपाय योजितां अपाय । आडवे येती ॥ ८ ॥
 त्याहीमध्ये जो तीक्ष्ण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।
 धूर्त तौर्किक विचक्षण । सकळां मानें ॥ ९ ॥
 प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारे । जाणे सकळांचीं अंतरे ।
 निरूपणें तदनंतरे । चटक लागे ॥ १० ॥
 मते मतांतरे सगट । प्रत्यय बोलोन करी सपाट ।
 दंडक सांडून नीट । वेधी जना ॥ ११ ॥
 प्रत्यय बोलोन ^{गचा} गेला । चटक लागली लोकांना ।
 नाना मार्ग सांडून ^{गथा} त्याला । शरण येती ॥ १२ ॥

१ येथेही कित्येक अहोरात्र युद्धप्रसंगांत व युद्धचर्चेत, कित्येक व्यापाराच्या घालमेलींत, कित्येक आपापलीं मते व पंथ वाढविण्यांत गुंग आहेत. २ अशा परिस्थितींत चित्तांत स्फुरलेला विचार सर्वास सांगतां येत नाही, अनेक अडथळे येतात, उपाय तेच अपाय होतात. ३ तर्कशुद्ध चालणारा, धूर्त, चतुर, व लोकमान्य. ४ प्रबोधशक्तीच्या अनंत द्वारांनीं ज्याचे त्यापरी याप्रमाणें सर्वांना सरळ मार्ग दाखवून सर्वांचीं मने वेधतो, स्वानुभवाच्या गोष्टी सांगून मतमतांतरे जागच्या जागीं पार बसवितो.

उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें ।
 तेथें यशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ १३ ॥
 ठाई ठाई भजन लावी । आपण तेथून चुकावीं ।
 मत्सरमतांची गोवी । लागोचि नेदी ॥ १४ ॥
 खंनळामध्ये जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे ।
 सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ १५ ॥
 तेथें कोणाचें चालेना । अणुमात्र अनुमानेना ।
 कांड घालून राजकारणा । लोक लावी ॥ १६ ॥
 लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।
 भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥ १७ ॥
 ठाई ठाई उदंड तांवे । मनुष्यमात्र तितुकें झोंबे ।
 चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धी ॥ १८ ॥
 उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर ।
 प्रत्ययानें प्राणिमात्र । सोडविले ॥ १९ ॥
 ऐसे कौवाड उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहणे ।
 जेथें तेथें प्रत्यय-बाणे । प्राणिमात्रांसी ॥ २० ॥
 ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें ।
 दास म्हणे हें स्वभावे । संकेतें बोलि ॥ २१ ॥ (द० १५स० २)

(२)

हरिकथानिरूपण । नेमस्तपणें राजकारण ।

१ अकिंचन असून यशकीर्तिप्रतापवळानें 'समर्थ' पदवीला पोचतो. २ 'वेष पाहतां हीनदीनासारिखा दिसे !' ३ उपाधीत न पडतां लोक भक्तीला लावतो. ४ दुर्घट दऱ्याखोऱ्यांत, घळींत. ५ सर्वांचें ऐक्य करून लोकांना राजकारणाला लावतो. ६ शिष्यप्रशिष्य करून. ७ गंडळें, समुदाय. ८ परमार्थ बुद्धि सर्वत्र पसरते. ९ स्वानुभवाच्या बळावर असंख्य जन मुक्त करितो. १० हें समर्थानीं संक्षेपानें आत्मचरित्रच 'आधीं केलें मग सांगितलें' आहे !

वर्तायाचें लक्षण । तेही असावें ॥ १ ॥
 पुसों जाणे सांगों जाणे । अर्थांतर करूं जाणे ।
 सकळिकांचें राखों जाणे । समाधान ॥ २ ॥
 दीर्घसूचना आधी कळे । सावधपणें तर्क प्रबळे ।
 जाणजाणोचि निवळे । यथायोभ्य ॥ ३ ॥
 जो एकांतास तत्पर । आधी करी पाठांतर ।
 अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भीचें ॥ ४ ॥
 आधीच सिकोन जो सिकवी । तोचि पावे श्रेष्ठ पदवी ।
 गुंतल्या लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥ ५ ॥
 जयास यत्नचि आवडे । नाना प्रसंगीं पर्वाडे ।
 धीटपणें प्रगटे, दडे । ऐसा नव्हे ॥ ६ ॥
 सांकडींमध्ये वर्तों जाणे । उपाधीमध्ये मिळों जाणे ।
 अलिप्तपणें राखों जाणे । आपणासी ॥ ७ ॥
 त्यावेगळें कांहींच नसे । पाहों जातां तो न दिसे ।
 न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणिमात्रासी ॥ ८ ॥
 आपणाकरितां शाहणे होती । ते सहजचि सोयै धरिती ।
 जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ॥ ९ ॥
 ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा ।
 दास म्हणे रघुनाथाचा । गुण ध्यावा ॥१०॥ (द. ११ स. ६)

(३)

महंतें ऐसें असावें । सर्व सार शोधून घ्यावें ।
 पाहों जातां न सांपडावें । येकायेकी ॥ १ ॥
 कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणती लहानथोर समस्त ।
 वेष पाहतां शाश्वत । येक नाहीं ॥ २ ॥

वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण ।
 चाळणेंवीण येक क्षण । जाऊंच नेदी ॥ ३ ॥
 त्यागी वोळखीचे जन । सर्वकाळ नित्यनूतन ।
 लोक शोधून पाहती मन । परी इच्छा दिसेना ॥ ४ ॥
 पुतें कोणाकडे पाहेना । पुतें कोणासी बोलेना ।
 पुतें येकेस्थळीं राहेना । उठोन जातो ! ॥ ५ ॥
 जातें स्थळ तें सांगेना । सांगीतलें तरी तेथें जायेना ।
 आपुली स्थिति अनुमाना । येवोंच नेदी ॥ ६ ॥
 लोकीं केलें तें चुकवी । लोकीं भाविलें तें उलथवी ।
 लोकीं तर्किलें तें दावी । निर्फळ करुनी ॥ ७ ॥
 लोकांसी पाह्यांचा आदर । तेथें याचा अनादर ।
 लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिच्छा ॥ ८ ॥
 लोक संकल्पविकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती ।
 जनाची जना लाजवी वृत्ती । तेव्हां योगेश्वर ॥ ९ ॥
 अखंड एकांत सेवावा । अभ्यास करीतचि जावा ॥
 काळ सार्थकाचि करावा । जनांसहित ॥ १० ॥
 उत्तम गुण तितुके ध्यावे । घेऊन जनांसी सिकवावे ।
 उदंड समुदाय करावे । परी गुप्तरूपें ॥ ११ ॥
 अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावें जग ।
 लोक समजोन मग । आज्ञा इच्छिती ॥ १२ ॥
 लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ।
 जाणजाणोनी धरावे । जवळी दुरी ॥ १३ ॥
 अधिकार पाहोन कार्य सांगणें । साँक्षेप पाहोन विश्वास धरणें ।
 आपला मगूज राखणें । कांहीं तरी ॥ १४ ॥

१ लोक याला पाहण्याप आतुर पण हा लोकांच्या मेळांत यायचाच नाही.

२ कर्तृत्वव्याप पाहून विश्वास धरावा. ३ महत्व.

हें प्रचीतीचें बोलिलें । आधीं केलें मग सांगितलें ।

मानेल तरी पाहिजे घेतलें । कोणी येकें ॥ १५ ॥

महंतें महंत करावे । युक्तिबुद्धीनें भरावे ।

जाणते करून विखरावे । नाना देशीं ॥ १७ ॥ (द.११ स.१०)

(१७) निस्पृहाची व विरक्ताची शिकवण.

(१)

एका निस्पृहाची शिकवण । युक्तिबुद्धि शहाणपण ।

जेणें राहे समाधान । निरंतर ॥ १ ॥

कांतादृष्टी राखों नये । गोडी मनैस चाखऊं नये ।

धारिष्ट चळतां दाखऊं नये । मुख आपुलें ॥ २ ॥

येके स्थळीं राहों नये । कांनकोडें साहों नये ।

द्रव्यदारा पाहों नये । आळिकेपणें ॥ ३ ॥

विरक्ती गळों देऊं नये । धारिष्ट चळों देऊं नये ।

ज्ञान मळिण होऊं नये । विवेकबळें ॥ ४ ॥

करुणाकीर्तन सोडूं नये । अंतर्ध्यान मोडूं नये ।

प्रेमतंतु तोडूं नये । सगुणमूर्तीचा ॥ ५ ॥

अपमानितां सिणों नये । निखंदितां कष्टों नये ।

धिःकारितां झुरों नये । कांहीं केल्या ॥ ६ ॥

शुद्ध मार्ग सोडूं नये । दुर्जनासी तंडों नये ।

येकदेशी होऊं नये । परिभ्रमण करावें ॥ ७ ॥

१ पसरावें. २ स्त्रीविषयीं लोलुपतेची दृष्टी, किंवा कांता दृष्टी (समोर) सदा बावळूं देऊं नये. ३ मनानें विषयाचें ध्यान करूं नये. ४ पाय घसरलाच तर जनांत तोंड दाखवूं नये. ५ अप्रशस्त (संकुचित) मन करून ६ निस्पृहतेनें. ७ धिक्कार किंवा निंदा करितां. ८ एकाच प्रांतीं राहणारा.

नित्यनेम सांडूं नये । अभ्यास बुडों देऊं नये ।
 परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥ ८ ॥
 वैभव दृष्टी पाहों नये । उपाधिसुखें राहों नये ।
 एकान्त मोडूं नये । स्वरूपस्थितीचा ॥ ९ ॥
 कर्ममार्ग सांडूं नये । वैराग्य मोडूं देऊं नये ।
 साधन भजन खंडूं नये । कदाकाळीं ॥ १० ॥
 अति वाद करूं नये । अनीति पोटीं धरूं नये ।
 रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ॥ ११ ॥
 कांहीं उपाधी करूं नये । केली तर धरूं नये ।
 धरिली तरी सांपडों नये । उपाधीमध्ये ॥ १२ ॥
 थोरपणें असों नये । महत्व धरून वैसों नये ।
 कांहीं मान इच्छूं नये । कोठें तरी ॥ १३ ॥
 अधिकारेंवीण सांगों नये । दादून उपदेश देऊं नये ।
 बहुसाल मांगों नये । शिष्यवर्गासी ॥ १४ ॥
 उद्धट शब्द बोलों नये । इंद्रियस्मरण करूं नये ।
 शाक्तमार्गें भरों नये । मुक्तपणें भरीं ॥ १५ ॥
 प्रसंगेंवीण बोलों नये । अन्वयेंवीण गाऊं नये ।
 विचारेंवीण जाऊं नये । अविचारपंथें ॥ १६ ॥
 संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चय करूं नये ।
 निर्वाहेवीण धरूं नये । ग्रंथ हातीं ॥ १७ ॥

१ उगाच लोभ वाढायचा ! २ उपाधि सुखदायक वाटली ह्यणून तिला विलगून राहूं नये. ३ स्वरूपानुभवाची एकाग्रता. ४ बळेंच, आपण होऊन. ५ फारसें, बहुधा. ६ विषयस्मरण होऊन चित्त बावरतें म्हणून. ७ आपण मुक्त आहोंत अशा अहंकारानें स्वैर होऊं नये. ८ मागचा पुढचा संबंध पाहिल्याशिवाय. ९ ग्रंथ उलगडून सांगण्याची शक्ति असल्यावांचून ग्रंथ सांगायला लागूं नये

स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारबारीं पडों नये ।
कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारीं ॥ १८ ॥
लग्नमुहूर्तीं जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये ।
मोलें कीर्तन करूं नये । कोठें तरी ॥ १९ ॥
निस्पृहें अवघेचि करावें । परी आपण तेथें न संपडावें ।
परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥ २० ॥
बहु उपाधी करूं नये । उपाधीवीण कामा नये ।
सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति खोटी ॥ २१ ॥
बहु लौकिक कामा नये । लोकाधीन होऊं नये ।
बहु साधनीं पडों नये । साधनेवीण खोटे ॥ २२ ॥
जर्गीं भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये ।
आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ॥ २३ ॥
निस्पृहें वक्तृत्व सांडों नये । आशंका घेतां भांडों नये ।
श्रोतयांचा मानों नये । वीट कदा ॥ २४ ॥
हे शिकवण धरितां चित्तीं । सकळ सुखें वोळंगती ।
अंगीं वाणे महंती । अकस्मात ॥ २५ ॥ (दास० द० १४ स.१)

(२)

एकाग्र करूनियां मन । बळेंचि करावें साधन ।
यत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊंचि नये ॥ २६ ॥
अवगुण अवघेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे ।
प्रबंध पाठ करीत जावे । जाड अर्थे ॥ २७ ॥
पदप्रबंध श्लोकप्रबंध । नाना धाटी मुद्रा छंद ।
प्रसंगज्ञानेचि आनंद । होत आहे ॥ २८ ॥

व्याची जैसी उपासना । तेंचि गावें, चुकावेना ।
 रागज्ञान ताळज्ञाना । अभ्यासावें ॥ २९ ॥
 साहित्य संगीत प्रसंगें मानें । करावीं कथेचीं घमशानें ।
 अर्थांतर श्रवणमननं । काढीत जावें ॥ ३० ॥
 पाठ उदंडचि असावें । सर्वकाळ उजळीत जावें ।
 सांगितले गोष्टीचें असावें । स्मरण अंतरीं ॥ ३१ ॥
 अखंड एकांत सेवावा । ग्रंथमात्र धांडोळावा ।
 प्रचीत येईल तो ध्यावा । अर्थ मनीं ॥ ३२ ॥ (द. १८ स. ३)

(३)

ऐका विरक्तांचीं लक्षणें । विरक्तें असावें कोण्या गुणें ।
 जेणें अंगीं सामर्थ्य वाणे । योगियांचें ॥ ३३ ॥
 जेणें परमार्थ फावे । जेणें आनंद हेलावे ।
 जेणें विरक्ती दुणावे । विवेकेंसहित ॥ ३४ ॥
 हें लक्षणें श्रवण कीजे । आणि सदृढ जीवीं धरिजे !
 तरी मग विख्यात होइजे । भूमंडळीं ॥ ३५ ॥
 विरक्तें विवेकें असावें । विरक्तें अध्यात्म वाढवावें ।
 विरक्तें धारिष्ट धरावें । दमनविषयीं ॥ ३६ ॥
 विरक्तें राखावें साधनः । विरक्तें लावावें भजन ।
 विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रगटवावें ॥ ३७ ॥
 विरक्तें धर्मस्थापना करावी । विरक्तें नीति अवलंबावी ।
 विरक्तें क्षमा सांभाळावी । अत्यादरेसीं ॥ ३८ ॥
 विरक्तें परमार्थ उजळावा । विरक्तें विचार शोधावा ।
 विरक्तें सन्निध ठेवावा । सन्मार्ग सत्वगुण ॥ ३९ ॥
 विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा ।

विरक्तें वक्तृत्वे उभारावा । मोडला परमार्थ ॥ ४० ॥

हंरिकीर्तने करावीं । निरूपणें माजवावीं ।

भक्तिमार्गें लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ॥ ४१ ॥

बहुतांस करावा परोपकार । भलेपणाचा जीर्णोद्धार ।

पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ॥ ४२ ॥

स्नानसंध्या जपध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन ।

नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावे ॥ ४३ ॥

दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा ।

विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रें ॥ ४४ ॥

विरक्तें असावे अंतरनिष्ठ । विरक्तें नसावे क्रियाभ्रष्ट ।

विरक्तें न व्हावे कनिष्ठ । परार्थीनपणें ॥ १३ ॥

विरक्तें शास्त्रें धांडोळावीं । विरक्तें मते विभांडावीं ।

विरक्तें मुमुक्षें लावावीं । शुद्धमार्गें ॥ १४ ॥

विरक्तें निंदक वंदावे । विरक्तें साधक बोधावे ।

विरक्तें बद्ध चेववावे । मुमुक्षुनिरूपणें ॥ १५ ॥ (द० २ स० ९)

(१८) कार्यकर्त्यांच्या वतीने रामाची प्रार्थना.

१ रामाचे जे दास असतील त्यांचे कल्याण व्हावे, त्यांना सौख्य व्हावे, त्यांचे उद्वेग दूर व्हावेत, त्यांचे शत्रु नष्ट व्हावेत व नंतर त्यांना सुखसोहळे प्राप्त व्हावेत, त्यांचे संकट (कोडे) निरसावे, त्यांच्यांत कलह नसावेत, त्यांची बुद्धि कपटकर्मांत रमू नये, त्यांना मृत्युचिंता नसावी, त्यांना बहुगोष्टींचे वक्तृत्व असावे, ते विजयी व्हावेत, त्यांना आपदा नसाव्यात, अशा श्रीमान् लोकहितकर्त्या कार्यकर्त्यांना रामाने तारावे अशी त्यांच्या वतीने समर्थानी या श्लोकांत रामरायाची प्रार्थना केली आहे !)

रघुनाथदासा कल्याण व्हावे
 अतिसौख्य व्हावे आनंदवावे ।
 उद्वेग नासो वर शत्रु नासो
 नानाविळासें मग तो विळासो ॥ १ ॥
 कोडे नसो रे कळहो नसो रे
 कापट्य कर्मां सहसा नसो रे ।
 निर्वाणचिंता निरसी अनंता
 शरणागता दे बहु धातमाता ॥ २ ॥
 अजयो न हो रे जयवंत हो रे ।
 आपदा नको रे बहुभाश्य हो रे ।
 श्रीमंतकारी जनहीतकारी
 परऊपकारी हरिदास तारी ॥ ३ ॥

३ परमार्थ-उपासना उर्फ भक्तिभाव.

(१) मंगलाचरण.

(१)

गणेश शारदा सद्गुरु । संत सज्जन कुलेश्वरु ।
सर्वही माझा रघुवीरु । सद्गुरुरूपे ॥ १ ॥
माझे आराध्यदैवत । परमगुह्य गुह्यातीत ।
गुह्यपणाचीही मात । न चले जेथे ॥ २ ॥ पंचसमासी-

(२)

ॐ नमोजी गणनायका सर्व सिद्धिफलदायका ।
अज्ञानभ्रांतिच्छेदका । बोधरूपा ॥ १ ॥
माझिये अंतरीं भरावे । सर्वकाळ वास्तव्य करावे ।
मज वाक्शून्यास वदवावे । कृपाकटाक्षेंकरूनी ॥ २ ॥
तुझिये कृपेचेनि बळे । वितुळती भ्रांतीचीं पडळे ।
आणि विश्वभक्षकें काळे । दास्यत्व कीजे ॥ ३ ॥
वंदूनियां मंगळनिधी । कार्य करितां सर्वसिद्धी ।
आघात अडथालें उपाधी । बाधूं सकेना ॥ ४ ॥
ऐसा गणेश मंगळमूर्ती । तो म्यां स्तविला यथामती ।
वांछा धरूनि चित्तीं । परमार्थाची ॥ ५ ॥
ध्यान गणेशाचें वर्णितां । मतिप्रकाश होय भ्रांता ।
गुणानुवाद श्रवण करितां । वोळे सरस्वती ॥ ६ ॥ (द.१ स. २)

१ महासिद्धि अष्ट व उपसिद्धि दश. (एकनाथी भागवत अ. १५ पहा.)

२ ज्ञानस्वरूपा. ३ देहबुद्धीचे ढग.

(३)

आतां वंदीन वेदमाता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता ।

शब्दमूळ वाग्देवता । महामाया ॥ ७ ॥

जे उठवी शब्दांकुर । वदे वैखरी अपार ।

जे शब्दाचें अभ्यंतर । उकळून दावी ॥ ८ ॥

जे सर्व नाटक-अंतर्कळा । जाणीव स्फूर्ति निर्मळा ।

जयेचेनि स्वानंदसोहळा । ज्ञानशक्ती ॥ ९ ॥

ऐसी बहुवेषे नटली । माया शारदा येकली ।

सिद्धिचि अंतरीं संचली । चतुर्विधा प्रकारें ॥ १० ॥

तिहीं वाचा अंतरीं आलें । तें वैखरिया प्रगट केलें ।

ह्मणोन कर्तृत्व जितुकें जालें । तें शारदागुणें ॥ ११ ॥

जे ब्रह्मादिकांची जननी । हरिहर जयेपासुनी ।

सृष्टिरचना लोक तिन्ही । विस्तार जयेचा ॥ १२ ॥

जें जें दृष्टीनें देखिलें । जें जें शब्दें वोळखिलें ।

जें जें मनास भासलें । तितुकें रूप जयेचें ॥ १३ ॥

ह्मणोनि थोरांहून थोर । जे ईश्वराचा ईश्वर ।

तयेसी माझा नमस्कार । तदंशेंचि आतां ॥ १४ ॥ (द.१ स.३)

१ ब्रह्माच्या ठिकाणीं 'एकोहं बहु स्याम्' अशी जी मूलस्फूर्ति झाली तिलाच मूळमाया, मूळपुरुष, परमेश्वर ह्मणतात. ती द्विप्रकार आहे. वायु व जाणीव मिळून मूळमाया (दास. १०-९). जाणीवेचा अंश तो गणेश व वायु ती शारदा. गणेश तोच शिव, पुरुष व शारदा ती शक्ति, प्रकृति. २ व्यापारचेष्टांची प्रेरकशक्ति. ३ परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी या चार वाणी. नाभिस्थानीं जी प्रथम स्फुरण पावते ती परा, तीच हृदयस्थानीं ध्वनिरूपाता पावली कीं पश्यन्ती, कंठीं येऊन नादरूप झाली कीं मध्यमा व जिव्हेवर येऊन उदर पावली कीं तिलाच वैखरी ह्मणतात. ब्रह्म परावाणीच्या पलीकडे आहे. (दास. द.१७ स.८) ४ कर्तृत्व सारें शारदेचें ह्य० वायूचें, प्रकृतीचें. दृश्यभास तिचा. ५ वेगळेपणानें न राहतां, अभेदभावानें.

(४)

आतां **सद्गुरू** वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शों सकेना ।

तें स्वरूप मज अज्ञाना । काय कळे ? ॥ १५ ॥

न कळे न कळे नेति नेति । ऐसें बोलतसे श्रुति ।

तेथें मज मूर्खाची मति । पर्वाडेल कोठें ॥ १६ ॥

होती स्तवनाची दुराशा । तुटला मायेचा भर्वसा ।

आतां असाल तैसे असा । सद्गुरु स्वामी ॥ १७ ॥

मायेच्या बळें करीन स्तवन । ऐसें वांछित होतें मन ।

ते माया जाली लज्यायमौन । काय करूं ? ॥ १८ ॥

जयजयाजी सद्गुरुराजा । विश्वंभरा विश्वबीजा ।

परमपुरुषा मोक्षध्वजा । दीनबंधु ॥ १९ ॥

स्वर्गलोक इंद्रसंपत्ती । हे काळांतरीं विटंबती ।

सद्गुरुकृपेची प्राप्ती । काळांतरीं चळेना ॥ २० ॥

हरिहरब्रह्मादिक । नाश पावती सकळिक ।

सर्वदा अविनाश येक । सद्गुरूपद ॥ २१ ॥ (द. १ स. ४).

(५)

आतां वंदीन संतसज्जन । जे परमार्थाचें अधिष्ठान ।

जयाचेनि गुह्य ज्ञान । प्रगटे जनीं ॥ २२ ॥

जे वस्तुं परम दुल्लभ । जयेचा अलभ्य लाभ ।

तेचि होय सुल्लभ । संतसंगेंकरुनी ॥ २३ ॥

जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेतन प्रस्तावले ।

१ शुद्ध परब्रह्म . २ शिरकेल, प्रवेश करील. ३ मायेचा आश्रय करून तुमची स्तुति करीन अशी वेडी आशा होती, पण तुमचें नांव घेतांच तिनें तोंड लपविलें ! आतां स्तुति कशी करूं ? ४ मुख्यआधार. ५ परमात्मवस्तु. ६ परस्तावले, पश्चात्ताप पावले.

जेथें तर्क मंदावले । तर्कितां निजवस्तूसी ॥ २४ ॥
 वळे विवेकाची वेगडी । पडे शब्दाची बोवडी ।
 जेथें मनाची तांतडी । कामा नये सर्वथा ॥ २५ ॥
 तेचि वस्तु संतसंगें । स्वानुभवे कळों लागे ।
 त्यांचा महिमा वचनीं सांगे । ऐसा कवणु ? ॥ २६ ॥
 संत आनंदाचें स्थळ । संत सुखाचि केवळ ।
 नाना संतोषाचें मूळ । ते हे संत ॥ २७ ॥
 संत धर्माचें धर्मक्षेत्र । संत स्वरूपाचें सत्पात्र ।
 नातरा पुण्याची पवित्र । पुण्यभूमी ॥ २८ ॥
 मोक्षाश्रिया अळंकृत । ऐसे हे संत श्रीमंत ।
 जीव दरिद्री असंख्यात । नृपति केले ॥ २९ ॥
 जें त्रैलोकीं नाहीं दान । ते करिती संतसज्जन ।
 तथा संतांचें महिमान । काय ह्यणोनि वर्णावे ? ॥ ३० ॥ (द० १स५)

(२) नरदेहाचें महत्व व सार्थक

(१)

धन्य धन्य हा नरदेहो । येथील अपूर्वता पाहो ।
 जो जो काजे परमार्थलाहो । तो तो पावे सिद्धीतें ॥ १ ॥
 या नरदेहाचेनि लांगवेगें । येक लागले भक्तिसंगें ।
 येकीं परमवीतरागें । गिरिकंदरें सेविलीं ॥ २ ॥
 येक फिरती तीर्थाटणें । येक करिती पुरश्चरणें ।

१ विवेकाचें बळ चालत नाहीं, शब्द मोनावनात, मन पांगुळ होतें, अशी वस्तु सत्संगांतच आकळते. २ मोक्षलक्ष्मीचे अलंकार म्ह० मुक्ततेचे गुण त्यांच्या अंगावर असतात, ते जन्ममृत्यूचे दारिद्र्य भोगणाऱ्या अनेक जीवांना स्वानंदसाम्राज्य-पटावर बसवितात. ३ आत्मदान. ४ पहा हो. ५ लाभ, लालसा. ६ संबधानें. ७ अत्यंत वैराग्यसंपन्न होऊन.

येक अखंड नामस्मरणे । निष्ठावंत राहिले ॥ ३ ॥
 नाना हटनिग्रही कृतबुद्धी । जयांस वोळल्या नानासिद्धी ।
 ऐसे सिद्ध लक्षावधी । होऊन गेले ॥ ४ ॥
 येक मनोसिद्ध येक वाचासिद्ध । येक अल्पसिद्ध येक सर्वसिद्ध ।
 ऐसे नानाप्रकारचे सिद्ध । विख्यात जाले ॥ ५ ॥
 येक नवविधाभक्तिराजपंथे । गेले तरले परलोकीच्या निजस्वार्थे ।
 येक योगी गुप्तपंथे । ब्रह्मभुवना पावले ॥ ६ ॥
 ऐसे सिद्ध साधुसंत । स्वाहिता प्रवर्तले अनंत ।
 ऐसा हा नरदेह विख्यात । काय ह्मणोनी वर्णावा ? ॥ ७ ॥
 या नरदेहाचेनि आधारे । नाना साधनांचेनि द्वारे ।
 मुख्य सारासारविचारे । बहुत सुटले ॥ ८ ॥
 या नरदेहाचेनि संबधे । बहुत पावले उत्तम पदे ।
 अहंता सांडून स्वानंदे । सुखी जाले ॥ ९ ॥
 संत महंत ऋषि मुनी । सिद्ध साधु समाधानी ।
 भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी । नरदेहींच जाले ॥ १० ॥
 ह्मणोनियां नरदेह श्रेष्ठ । नाना देहांमध्ये वरिष्ठ ।
 जयाचेनि चुके अरिष्ठ । यमयातनेचे ॥ ११ ॥
 नरदेह हा स्वाधीन । सहसा नव्हे पराधीन ।
 परंतु हा परोपकारी झिजऊन । कीर्तिरूपे उरवावा ॥ १२ ॥

(२)

नरदेह पांगुळ असता । तरी तो कार्यास न येता ।
 अथवा थोटा जरी असता । तरी परोपकारास नये ॥ १३ ॥
 नरदेह अंध असिला । तरी तो निपटचि वायां गेला ।

अथवा बधिर जरी असला । तरी निरूपण नाही ॥ १४ ॥
 ऐसें हें नस्ता व्यंग । नरदेह आणि सकळ सांग ।
 तण धरावा परमार्थमार्ग । लागवेगें ॥ १५ ॥
 सांग नरदेह जोडलें । आणि परमार्थबुद्धि विसरले ।
 ते मूर्ख कैसे भ्रमले । मायाजाळीं ॥ १६ ॥

(३)

मृत्तिका खणोनि घर केलें । तें माझे ऐसें दृढ कल्पिलें ।
 परी तें बहुतांचें हें कळलें । नाहीच तया ॥ १७ ॥
 मूषक हणती घर आमुचें । पाली हणती घर आमुचें ।
 मक्षिका हणती घर आमुचें । निश्चयेसी ॥ १८ ॥
 मार्जारें हणती आमुचें घर । श्वानें हणती आमुचें घर ।
 मुंगुसें हणती आमुचें घर । निश्चयेसी ॥ १९ ॥
 पशु हणती आमुचें घर । दासी हणती आमुचें घर ।
 घरचीं हणती आमुचें घर । निश्चयेसीं ॥ २० ॥
 तरकर हणती आमुचें घर । राजकी हणती आमुचें घर ।
 अग्नि हणते आमुचें घर । भस्म करूं ॥ २१ ॥
 समस्त हणती घर माझे । हें मूर्खही हणते घर माझे ! ।
 सेवट जड झालें वोझे । टाकिला देश ॥ २२ ॥
 ऐसें शरीर बहुतांचें । मूर्ख हणते आमुचें ।
 परंतु खाजें जीवाचें । तापत्रयीं बालिलें ॥ २३ ॥
 देह परमार्थी लाविलें । तरीच याचें सार्थक जालें ।
 नाही तरी व्यर्थचि गेलें । नाना आघातें मृत्युपंथें ॥ २४ ॥

(द० १ स० १०)

(४)

इहलोक आणि परलोक । देहाकरितां सकळ सार्थक ।
देहेवीण निरर्थक । सकळ कांहीं ॥ २५ ॥

नाना सन्मार्ग साधनें । देहाकरितां तुटती बंधनें ।
देहाकरितां निवेदनें । मोक्ष लाभे ॥ २६ ॥

देह सकळांमध्ये उत्तमु । देहीं राहिला आत्मारामु ।

सकळाघटीं पुरुषोत्तमु । विवेकी जाणती ॥ २७ ॥ (द.१८स.४)

(५)

नाना सुकृताचें फळ । तो हा नरदेह केवळ ।

त्याहीमध्ये भाग्य सफल । तरीच सन्मार्ग लागे ॥ २८ ॥

नरदेहीं विशेष ब्राह्मण । त्याहीवरी संध्यास्नान ।

सद्दासना भगवद्भजन । घडे पूर्वपुण्ये ॥ २९ ॥

भगवद्भक्ति हे उत्तम । त्याहीवरी सत्समागम ।

काळ सार्थक हाचि परम । लाभ जाणावा ॥ ३० ॥

प्रेमप्रीतीचा सद्भाव । आणि भक्तांचा समुदाव ।

हरिकथा महोत्साव । तेणें प्रेमा दुणैवे ॥ ३१ ॥

नरदेहीं आलिया येक । कांहीं करावें सार्थक ।

जेणें पाविजे परलोक । परम दुल्लभ जो ॥ ३२ ॥

विधियुक्त ब्रह्मकर्म । अथवा दयादानधर्म ।

अथवा करणें सुगम । भजन भगवंताचें ॥ ३३ ॥

नानाशास्त्रें धांडोळावीं । अथवा तीर्थें तरी करावीं ।

अथवा पुरश्चरणें बरवीं । पापक्षयाकारणें ॥ ३४ ॥

अथवा कीजे परोपकार । अथवा ज्ञानाचा विचार ।

निरूपणीं सारासार—। विवेक करणें ॥ ३५ ॥

१ प्रपंच आणि परमार्थ नरदेहाच्या आधारेनेच साधतात. २ पुरुषोत्तम.
३ दुष्पट होतो.

काया वाचा आणि मनं । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें ।
 कांहीं तरी येका भजनें । सार्थक करावें ॥ ३६ ॥
 नरदेहाचें उचित । कांहीं करावें आत्महित ।
 यथानुशक्त्या चित्तवित्त । सर्वोत्तमीं लावावें ॥ ३७ ॥ (द० २ स० ४)

(६)

संसार म्हणजे महापूर । माजी जळचरें अपार ।
 डंखूं धांवती विखारें । काळसर्प ॥ ३८ ॥
 बहुतेक आवैतीं पडिले । प्राणी वाहतचि गेले ।
 जेहीं भगवंतासी बोभाडले । भावार्थबळें ॥ ३९ ॥
 देव आपण घालूनि उडी । तयांसी नेले पैलथडी ।
 येर ते अभाविकें बापुडीं । वाहातचि गेलीं ॥ ४० ॥
 भगवंत भावाचा भुकेला । भावार्थ देखोन भुलला ।
 संकटीं पावे भाविकाला । रक्षितसे ॥ ४१ ॥
 जयास भगवंत आवडे । तयाचें देवासीं सांकीडे ।
 संसारदुःख सकळ उडे । निजदासाचें ॥ ४२ ॥
 जे अंकित ईश्वराचे । तयांस सोहळे निजसुखाचे ।
 धन्य तेचि दैवाचे । भाविक जन ॥ ४३ ॥
 जैसा भाव जयापासीं । तैसा देव तयासी ।
 जाणे भाव अंतरसाक्षी । प्राणिमात्रांचा ॥ ४४ ॥
 जरी भाव असिला मायिकें । तरी देव होय महाठक ।
 नवल तयाचें कौतुक । जैशास तैसा ॥ ४५ ॥

१ “ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ” (गीता अ. ७) २ विषारी
 ३ मायानदीच्या भोवऱ्यांत. ४ धांवा करून बोलावले, हांका मारल्या. ५ भव-
 नदीच्या परतीरास. ‘ हाकेसरसी उडी । घालोनियां स्तंभ फोडी ॥ १ ॥ ऐषी
 ऋपावंत कोण । माझे विठाईवांचून ॥ २ ॥ ’ (तुकाराम) ६ संकट. ७ वरपंग. खोटा.

दर्पणीं प्रतिबिंब दिसे । जैशास तैसें भासे ।
 तयाचें सूत्र असे । आपणाचपार्सीं ॥ ४६ ॥
 भावें परमार्थाचिया वाटा । वाहती भक्तीचिया पेठा ।
 भरला मोक्षाचा चोंहटा । सज्जनसंगें ॥ ४७ ॥
 धन्य तयांची जननी । जे लागले हरिभजनीं ।
 तेहींच येक जन्म जनीं । सार्थक केला ॥ ४८ ॥
 आपण स्वयें तरले । जनांसही उपेगा आले ।
 कीर्तिश्रवणें जाले । अभक्त भावार्थीं ॥ ४९ ॥
 आयुष्य हेचि रत्नपेटी । माजी भजनरत्नें गोमटी ।
 ईश्वरीं अपूर्नियां लुटी । आनंदाची करावी ॥ ५० ॥
 हरिभक्त वैभवे कनिष्ठ । परी तो ब्रह्मादिकां वरिष्ठ ।
 सदा सर्वदा संतुष्ट । नैराश्यबोधें ॥ ५१ ॥
 धरूनि ईश्वराची कास । केली संसाराची निरास ।
 तयां भाविकां जगदीश । सबाह्य सांभाळी ॥ ५२ ॥
 जयांचा ईश्वरीं जिह्वाळा । ते भोगिती स्वानंदसोहळा ।
 जयांचा जनांवेगळा । ठेवा अक्षयी ॥ ५३ ॥
 अवचटें निधान जोडलें । तें कवडीच्याबदल नेलें ।
 तैसें आयुष्य निघोन गेलें । अभाविकांचें ॥ ५४ ॥

१ भावाने परमार्थमार्गाला आपण लागलों कीं सारे मार्ग भक्तीच्या थोरल्या पेठेतच नेऊन सोडतात हे कळते व आपण सत्संगतीने नेमके मोक्षाच्या चौकांत जाऊन पोचतो. भाव म्ह० आस्तिक्यबुद्धि, देव आहे हा विश्वास व भक्ति ह्य० देवाशीं मिळून जाणें. २ आशा ही दुःखमूल आहे व नैराश्य म्ह० तैलोक्यांतल्या कोणत्याच पदार्थाची वासना नसणें, आत्मतृप्त असणें. नैराश्य-वैराग्य-ज्ञान-मोक्ष असा, हा मोक्षसोपान आहे. ३ अंतरंग प्रेमभक्ति. ४ अक्षय्य ठेवा, परमात्मसुख-हे सर्वांच्या प्रारब्धांत कोटून असणार ? ५ अकर्मत्.

या नरदेहाचेनिं लागवेगें । सार्थक करावें संतसंगें ।
 नीच योनी दुःख मार्गें । बहुत भोगिलें ॥ ५५ ॥
 कैचें घर कैचा संसार । कासया करिसी जोजार ।
 जन्मवरी वाहोन भार । सेखीं सांडून जासी ॥ ५६ ॥
 तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती । ऐसीं मायबापें किती ।
 स्त्रीकन्यापुत्र होती । लक्षानुलक्ष ॥ ५७ ॥
 कर्मयोगें सकळ मिळालीं । येके स्थळीं जन्मास आलीं ।
 ते तुवां आपुलीं मानिलीं । कैसी रे पढतमूर्खा ! ॥ ५८ ॥
 येका दुर्भराकारणें । नाना नीचांची सेवा करणें ।
 नाना स्तुति आणि स्तवनें । मर्यादा धरावी ! ॥ ५९ ॥
 जो अन्न देतो उदरासी । शरीर विकावें लागे त्यासी ।
 मा जेणें घातलें जन्मासी । त्यासी कैसें विसरावें ? ॥ ६० ॥
 अहर्निशीं ज्या भगवंता । सकळ जीवांची लागली चिंता ।
 मेघ वर्षे जयाची सत्ता । सिंधु मर्यादा धरी ॥ ६१ ॥
 भूमी धरिली धराधरें । प्रगट होइजे दिनकरें ।
 ऐसी सृष्टि सत्तामात्रें । चालवी जो कां ॥ ६२ ॥
 ऐसा कृपालु देवाधिदेव । नेणवे जयाचें लाघव ।
 जो सांभाळी सकळ जीव । कृपालुपणें ॥ ६३ ॥
 सांडून राम आनंदघन । ध्याचे मनीं विषयचित्तन ।
 त्यासी कैचें समाधान । लोलंगतासी ॥ ६४ ॥
 विषयजनित जें जें सुख । तेथेंचि होतें परमदुःख ।
 पूर्वीं गोड अंतीं शोक । नेमस्त आहे ॥ ६५ ॥
 एकोनि बोले जी भाविक । कैसेनि वडे जी सार्थक ।
 सांगा स्वामी यमलोक । चुके जेणें ॥ ६६ ॥

कैसे करावें भगवद्भजन । कोठें ठेवावें हें मन ।
भगवद्भजनाचें लक्षण । मज निरूपावें ॥ ६७ ॥ (द. ३ स. १०)

(३) नवविधा भक्ति

श्रोतेन पुसिलें बरवें । भगवद्भजन कैसे करावें ।
ह्मणोनी बोलिलें स्वभावे । ग्रंथांतरिं ॥ १ ॥
श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ (भा. स्कं. ७ अ. ५)
श्रवण कीर्तन विष्णोःस्मरण । पादसेवन अर्चन वंदन ।
दास्य सख्य आत्मनिवेदन । ऐसें हें नवविधा ॥ २ ॥
नवविधा भजन बोलिलें । तेंचि पुढें प्रांजळ केलें ।
श्रोतीं अवधान दिधलें । पाहिजे आतां ॥ ३ ॥

१ श्रवणभक्ति

प्रथम भजन ऐसें जाण । हरिकथा पुराणश्रवण ।
नाना अध्यात्मनिरूपण । ऐकत जावें ॥ ४ ॥
कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग ।
योगमार्ग वैराग्यमार्ग । ऐकत जावे ॥ ५ ॥
नाना व्रतांचे महिमे । नाना तीर्थांचे महिमे ।
नाना दानांचे महिमे । ऐकत जावे ॥ ६ ॥
जपी तपी तापस योगी । नाना निग्रही हटयोगी ।
शाक्त आगम अघोरयोगी । कैसे ते एकावे ॥ ७ ॥
नाना मुद्रा नाना आसनें । नाना देखणीं लक्ष्यस्थानें ।
पिंडज्ञानें तत्वज्ञानें । कैसीं ते एकावीं ॥ ८ ॥
नाना पिंडांची रचना । नाना भूगोळरचना ।
नाना सृष्टीची रचना । ऐकत जावी ॥ ९ ॥

चंद्रसूर्य तारामंडलें । ग्रहमंडलें मेघमंडलें ।
 येकवीसस्वर्ग सप्तपाताळें । कैसीं ते ऐकावीं ॥ १० ॥
 चौदा विद्या चौसष्टी कळा । सामुद्रिक लक्षणें सकळकळा ।
 बत्तीस लक्षणें नाना कळा । कैशा त्या ऐकाव्या ॥ ११ ॥
 मंत्र मोहरे तोटके सिद्धी । नाना वल्ली नाना औषधी ।
 धातुरसायण बुद्धी । नाडिज्ञानें ऐकावीं ॥ १२ ॥
 पिंडब्रह्मांडाची रचना । नाना तत्वविवंचना ।
 सारासारविचारणा । कैसी ते ऐकावी ॥ १३ ॥
 कैशा नवविधा भक्ती । कैशा चतुर्विधा मुक्ती ।
 कैसी पाविजे उत्तम गती । कैसें ते ऐकावें ॥ १४ ॥
 वेद शास्त्रें आणि पुराणें । महावाक्यांचीं विवरणें ।
 तनुचतुष्टयनिरसनें । कैसीं ते ऐकावीं ॥ १५ ॥
 जयंत्या उपोषणें पूजाविधानें । मंत्रयंत्रजपध्यानें ।
 कीर्ति स्तुति स्तवनें भजनें । नानाविधें ऐकावीं ॥ १६ ॥
 ऐसें हें अवघेंचि ऐकावें ॥ परंतु सार शोधूनि ध्यावें ।
 असार तें जाणोनि त्यागावें । गा नांव श्रवणभक्ती ॥ १६ ॥
 सगुणाचीं चरित्रें ऐकावीं । कां ते निर्गुण,अध्यात्में शोधावी ।
 श्रवणभक्तीचीं जाणावीं । लक्षणें ऐसी ॥ १८ ॥
 ऐसें श्रवण सगुणाचें । अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचें ।
 विभक्ती सांडूनि भक्तीचें । मूळ शोधावें ॥ १९ ॥ (द०४स०१)

२ कीर्तनभक्ति

श्रोतीं भगवद्भजन पुसिलें । तें नवविधा प्रकारें बोलिलें ।

१ वेदांचीं सारभूत वाक्ये. हीं चार वेदांचीं चार आहेत. ' प्रज्ञानं ब्रह्म ' (ऋग्वेद) ' अहं ब्रह्मास्मि ' (यजुर्वेद), ' तत्वमसि ' (सामवेद) व ' अयमात्मा ब्रह्म ' (अथर्ववेद). २ स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण हे चार देह. हे देह मी नसून मी चौदेहावेगळा आत्माराम आहे असें जाणणें हें त्यांचें निरसन.

त्यांत प्रथम श्रवण निरोपिलें । दुसरें कीर्तन ऐका ॥ २० ॥
 बहुत करावें पाठांतर । कंठीं धरावें ग्रंथांतर ।
 भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ॥ २१ ॥
 आपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा ।
 हरिकथेवीण सर्वथा । राहोंचि नये ॥ २२ ॥
 नित्यनवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा ।
 हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोळ अवघा ॥ २३ ॥
 मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी ।
 सदासर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची ॥ २४ ॥
 भगवंतास कीर्तन प्रिय । कीर्तनें समाधान होय ।
 बहुत जनांसी उपाय । हरिकीर्तनें कलियुगीं ॥ २५ ॥
 विविधविचित्रें ध्यानें । वर्णावीं अलंकार भूषणें ।
 ध्यानमूर्ति अंतःकरणें । लक्षून कथा करावी ॥ २६ ॥
 यशकीर्तिप्रतापमहिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा ।
 जेणें भगवद्भक्तांचा आत्मा । संतुष्ट होय ॥ २७ ॥
 करुणाकीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें ।
 श्रोतत्यांची श्रवणपुटें । आनंदें भरावीं ॥ २८ ॥
 कंप रोमांच स्फुरणें । प्रेमाश्रुसहित गाणें ।
 देवदारीं लोटांगणें । नमस्कार घालावे ॥ २९ ॥
 भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षण । नीतिन्यायस्वधर्मरक्षण ।
 साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण । प्रांजळ बोलावे ॥ ३० ॥
 प्रसंगें हरिकथा करावी । सगुणीं सगुणकीर्ती धरावी ।
 निर्गुणप्रसंगें वाढवावी । अध्यात्मविद्या ॥ ३१ ॥

१ स्वानंदासाठींच कीर्तन करावें. २ उत्साह. ३ ब्रह्माडि. ४ नाना-
प्रकारचीं.

पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत । निरूपण करावें नेमरत ।
 बहुधा बोलणें अव्यवस्थ । बोलोंचि नये ॥ ३२ ॥
 ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें । उपासनेचीं भजनद्वारें ।
 गुरुपरंपरा निर्धारें । चळोंच नेदावी ॥ ३३ ॥
 कीर्तन ऐकतां संदेह पडे । सत्यसमाधान तें उडे ।
 नीतिन्यायसाधन मोडे । ऐसें न बोलावें ॥ ३४ ॥
 सगुणहरिकथा या नांव कीर्तन । अद्वैत म्हणिजे निरूपण ।
 सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावें ॥ ३५ ॥
 असो वक्तृत्वाचा अधिकार । अल्पास न घडे प्रत्योत्तर ।
 वक्ता पाहिजे साचार । अनुभवाचा ॥ ३६ ॥
 सकळ रक्षून ज्ञान सांगे । जेणें वेदाज्ञा न भंगे ।
 उत्तम सन्मार्ग लागे । प्राणिमात्रांसी ॥ ३७ ॥
 असो हें सकळ सांडून । करावें गुणानुवादकीर्तन ।
 या नांव भगवद्भजन । दुसरी भक्ती ॥ ३८ ॥
 कीर्तनें अव्यग्रता घडे । कीर्तनें निश्चय सांपडे ।
 कीर्तनें संदेह उडे । श्रोतयावक्त्यांचा ॥ ३९ ॥
 म्हणोनी कीर्तनाचा अगाध महिमा । कीर्तनें संतोषें परमात्मा ।
 सकळ तीर्थे आणि जगदात्मा।कीर्तनीं वसे ॥४०॥ (द०४स०२)

३ नामस्मरणभक्ति.

मागां निरोपिलें कीर्तन । जें सकळांसी करी पावन ।
 आतां ऐका विष्णोःस्मरण । तिसरी भक्ती ॥ ४१ ॥
 स्मरण देवाचें करावें । अखंड नाम जपत जावें ।
 नामस्मरणें पावावें । समाधान ॥ ४२ ॥
 नित्यनेम प्रातःकाळीं । माध्यान्हकाळीं सायंकाळीं ।

नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावें ॥ ४३ ॥
 चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी होतां ।
 नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ॥ ४४ ॥
 हर्षकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं ।
 विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं । नामस्मरण करावें ॥ ४५ ॥
 संपत्ती अथवा विपत्ती । जैसी पडेल काळगती ।
 नामस्मरणाची स्थिती । सांडूच नये ॥ ४६ ॥
 बाळपणीं तारुण्यकाळीं । कठिणकाळीं वृद्धापकाळीं ।
 सर्वकाळीं अंतकाळीं । नामस्मरण करावें ॥ ४७ ॥
 नामें संकटें नासती । नामें विघ्नं निवारती ।
 नामस्मरणें पाविजेती । उत्तम पदें ॥ ४८ ॥
 सहस्रनामांमध्ये कोणी येक । ह्यणतां होतसे सार्थक ।
 नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होइजे स्वयें ॥ ४९ ॥
 चहूं वर्णां नामाधिकार । नामीं नाहीं लहानथोर ।
 जडमूढ पैलपार । पावती नामें ॥ ५० ॥
 हाणोनी नाम अखंड स्मरावें । रूप मनीं आठवावें ।
 तिसरी भक्ति स्वभावे । निरोपिली ॥ ५१ ॥ (द० ४ स० ३)

४ पादसेवनभक्ति

मागा जालें निरूपण । नामस्मरणाचें लक्षण ।
 आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥ ५२ ॥
 पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावे ।
 सद्गुरुचे पाय सेवावे । सद्गैतिकारणें ॥ ५३ ॥
 सद्गुरु दाखवी सद्गुरु । सकळ सारासारविचारु ।
 परब्रह्माचा निर्धारु । अंतरीं बाणे ॥ ५४ ॥

संगत्याग आणि निवेदन । विदेहस्थिति अलिप्तपण ।
 सहजस्थिति उन्मनी विज्ञान । हे सप्तही एकरूप ॥ ५५ ॥
 याहीवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें ।
 सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागे ॥ ५६ ॥
 बहुधा अनुभवाचीं अंगें । सकळ कळती संतसंगें ।
 चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गौर्ष्य ते प्रगटे ॥ ५७ ॥
 सद्गुरुवीण कांहीं । भवतरणोपाय नाही ।
 याकारणें लवलांहीं । सद्गुरुपाय सेवावे ॥ ५८ ॥ (द० ४ स० ४)

५ अर्चनभक्ति

पांचवी भक्ती तें अर्चन । अर्चन म्हणिजे देवतार्चन ।
 शास्त्रोक्तं पूजाविधान । केले पाहिजे ॥ ५९ ॥
 नाना आसनें उपकरणें । वस्त्रें अळंकार भूषणें ।
 मानसपूजा मूर्तिध्यानें । या नांव पांचवीभक्ती ॥ ६० ॥
 देवब्राह्मणअग्निपूजन । साधुसंतअतीतपूजन ।
 यतिमहानुभावगायत्रीपूजन । या नांव पांचवीभक्ती ॥ ६१ ॥
 धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्रलेपसत्पात्रपूजन ।
 आपुले गृहींचें देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ती ॥ ६२ ॥
 गणेशशारदाविठ्ठलमूर्ती । रंगनाथ जगन्नाथ तांडवमूर्ती ।
 श्रीरंग हनूमंत गरुडमूर्ती । देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ६३ ॥
 ऐशा परमेश्वराच्या मूर्ती । पाहों जातां उदंड असती ।
 त्यांचें अर्चन करावें भक्ती । पांचवी ऐसी ॥ ६४ ॥
 नाना तीर्थाक्षेत्रांस जावें । तेथें त्या देवाचें पूजन करावें ।

१ संगत्याग इ. समाधानाच्या खुणा गुरुचरणसेवनानें कळूं लागतात. २ पर-
 ब्रह्म उघडें होतें. ३ त्वरेनें. ४ पूजा शास्त्रोक्तमंत्रांनीं यथाविध करावी. ५ सर्व
 देवांस पूजावें. ६ कुळदेवता. ७ पुष्कळ.

नाना उपचारीं अर्चावे । परमेश्वरासी ॥ ६५ ॥
 याहीवेगळे कुळधर्म । सोडूं नये अनुक्रम
 उत्तम अथवा मध्यम । करीत जावे ॥ ६६ ॥
 नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर । नाना फळें तांबूलप्रकार ।
 दक्षिणा नाना अळंकार । दिव्यांबरें वनमाळा ॥ ६७ ॥
 काया वाचा आणि मनें । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें ।
 सद्भावें भगवंत अर्चणें । या नांव अर्चनभक्ती ॥ ६८ ॥
 ऐसी पूजा न घडे बरवी । तरी मानसपूजा करावी ।
 मानसपूजाः अगत्य व्हांवी । परमेश्वरासी ॥ ६९ ॥
 जें जें आपणास पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे ।
 येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥ ७० ॥ (द० ४ स० ५).

६ वंदनभक्ति.

साहवी भक्ती ते वंदन । करावे देवासी नमन ।
 संत साधु आणि सज्जन । नमस्कारीत जावे ॥ ७१ ॥
 पशुपती श्रीपती आणि गमैस्ती । यांच्या दर्शनें दोष जाती ।
 तैसाचि नमावा मारुती । नित्येनेमें विशेष ॥ ७२ ॥
 भक्त ज्ञानी आणि वीतरागी । महानुभाव तापसी योगी ।
 सत्पात्रें देखोनि वेगीं । नमस्कार करावे ॥ ७३ ॥
 वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणि सर्वज्ञ । पंडित पुराणिक आणि विद्वज्जन ।
 याज्ञिक वैदिक पवित्रजन । नमस्कारीत जावे ॥ ७४ ॥
 जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरुचें अधिष्ठान ।
 याकारणें तयासी नमन । अत्यादरें करावे ॥ ७५ ॥
 सीसापरता नाहीं दंड । ऐसें बोलती उदंड ।

१ कुळदेव कुळधर्म कुळपरंपरा सोडूं नयेत, यथाक्रम सर्व सांभाळावेत.
 २ अतिप्रिय आहे. ३ शिव, विष्णु व सूर्य. ४ शीर्ष ह्य० मस्तक लवविण्यापेक्षा.

याकारणें अखंड । देवभक्त वंदावे ॥ ७६ ॥

नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे ।

नमस्कारें गुरुदेव वौळे । साधकांवरी ॥ ७७ ॥

साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली ।

सुगमपंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ ७८ ॥

नमस्काराऐसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनैन्यरूपें ।

नानासाधनीं साक्षेपें । कासया शिणावें ? ॥७९॥ (द०४स०६)

७ दास्यभक्ति

सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पडिलें कार्य तितुकें करावें ।

सदा सन्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥ ८० ॥

देवाचें वैभव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोचि नेदावें ।

चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥ ८१ ॥

भंगलीं देवालयें करावीं । मोडलीं सरोवरे बांधावीं ।

सोफे धर्मशाळा चालवावीं । नूतनचि कार्ये ॥ ८२ ॥

नानारचना जीर्णजर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार ।

पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवीत जावें ॥ ८३ ॥

जयंत्या पर्व महोत्साव । असंभाव्य चालवी वैभव ।

जें देखतां स्वर्गींचे देव । तटस्थ होती ॥ ८४ ॥

ऐसें वैभव चालवावें । आणि नीचें दास्यत्वही करावें ।

पडिले प्रसंगीं सावध असावें । सर्वकाळ ॥ ८५ ॥

जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्काळचि दीजे ।

अत्यंत आवडीनें कीजे । सकळ सेवा ॥ ८६ ॥

सकळांचें करावें पारपैत्य । आल्यांचें करावें आतिथ्य ।

१ प्रसन्न होतो. २ जेथल्या तेथें, उगमापार्शी, ब्रह्मस्वरूपी. ३ एकत्वभावानें, निष्कपटपणें. ४ अगदी हलकेंही. ५ पाहुणचार, समाचार.

ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥ ८७ ॥
 वचनें बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं ।
 अंतरें निवती सकाळचीं । ऐसें वदावें ॥ ८८ ॥
 ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सद्विचरें ।
 प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करीत जावें ॥ ८९ ॥ (द० ४स० ७)

८ सख्यभक्ति

देवासी परम सख्य करावें । प्रेमप्रीतीनें बांधावें ।
 आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ९० ॥
 देवास जयाची प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीती ।
 येणेंकरितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥ ९१ ॥
 भक्तिभाव आणि भजन । निरूपण आणि कथाकीर्तन ।
 प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥ ९२ ॥
 आपण तैसेंचि वर्तावें । आपणांसि तेंचि आवडावें ।
 मनासारिखें होतां स्वभावे । सख्य घडे नेमस्त ॥ ९३ ॥
 सांडून आपली संसारव्यथा । करीत जावी देवाची चिंता ।
 निरूपण कीर्तन कथावार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥ ९४ ॥
 देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें ।
 अनन्यभावे जीवप्राणें । शरीर तेंहीं वेंचावें ॥ ९५ ॥
 देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलग्वांसी तुटी ।
 सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोही वेंचावा ॥ ९६ ॥
 जैसें जयाचें भजन । तैसाचि देवही आपण ।
 ह्मणोनी हें अवघें जाण । आपणापासीं ॥ ९७ ॥
 मेघ चातकावरी वोल्लेना । तरी चातक पालटेना ।

१ देवाला कशाची प्रीति आहे तें पुढील ओवींत सांगितलें आहे. तें करावें म्हणजे देवाचे सख्य होतें.

चंद्र वेळेसी उगवेना । तरी चकोर अनन्य ॥ ९८ ॥

भववंतावरील ममत्व । विवेकें धरावें सत्व ।

ऐसें असावें सख्यत्व । सांडूचि नये ॥ ९९ ॥

सखा मानावा भगवंत । मातापिता गणगोत ।

विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळही परमात्मा ॥ १०० ॥

देवावेगळें कोणी नाही । ऐसें बोलती सर्वही ।

परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ ! १०१ ॥

ह्मणोनी ऐसें न करावें । सख्य तरी खरेंचि करावें ।

अंतरीं सदृढ धरावें । परमेश्वरासी ॥ १०२ ॥

आपुलिया मनोगताकारणें । देवावरी क्रोधास येणें ।

ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । सख्यभक्तीचीं ॥ १०३ ॥

देवाचें जें मनोगत । तेंचि आपुलें उचित ।

इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥ १०४ ॥

देवाचे इच्छेनें वर्तावें । देव करील तें मानावें ।

मग सहजचि (वोळे?) स्वभावे । कृपालु देव ॥ १०५ ॥

पाहतां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायसी ।

माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाळीं ! ॥ १०६ ॥

देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला ।

शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरू ॥ १०७ ॥

देव भक्तांचा कैवारी । देव पतितांसी तारी ।

देव होय साहकारी । अनाथांचा ॥ १०८ ॥

म्हणोनी सख्य देवासी करावें । हितगुज त्यासीच सांगावें ।

आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ १०९ ॥ (द. ४ स ८)

९ आत्मनिवेदनभक्ति.

नवमी निवेदन जाणावें । आत्मनिवेदन करावें ।
 तेही सांगिजेल स्वभावे । प्रांजळ करूनी ॥ ११० ॥
 एका निवेदनाचें लक्षण । देवासि वाहावें ' आपण ' ।
 करावें तत्वविवरण । म्हणिजे कळे ॥ १११ ॥
 मी भक्त ऐसें म्हणावें । आणि विभक्तपणेंचि भजावें ।
 हें आवघेंचि जाणावें । विलक्षण ॥ ११२ ॥
 भक्त म्हणिजे विभक्त नव्हे । आणि विभक्त म्हणिजे भक्त नव्हे ।
 विचारेंविण कांहींच नव्हे । समाधान ॥ ११३ ॥
 तस्मात् विचार करावा । देव कोण तो वोळखावा ।
 आपला आपण शोध घ्यावा । अंतर्यामीं ॥ ११४ ॥
 मी कोण ऐसा निवाडा । पाहों जातां तत्वज्ञाडा ।
 विचार करितां उघडा । आपण नाहीं ॥ ११५ ॥
 तत्वे तत्व जेव्हां सरे । तेव्हां आपण कैचा उरे ।
 आत्मनिवेदन येणेंप्रकारें । सहजचि जालें ॥ ११६ ॥
 तत्वरूप सैकळ भासे । विवेक पाहतां निरसे ।
 प्रकृतिनिरासें आत्मा असे । आपण कैचा ? ॥ ११७ ॥
 येक मुख्य परमेश्वरु । दुसरी प्रकृति जगदाकारु ।
 तिसरा आपण कैचा चोरु । आणिला मध्यें ? ॥ ११८ ॥
 पाहतां तत्वविवंचना । पिंडब्रह्मांडरचना ।
 विश्वाकारें व्यक्ती नाना । तत्वे विस्तारलीं ॥ ११९ ॥
 तत्वे साक्षित्वें वोसरती । साक्षित्व नुरे आत्मप्रचिती ।

१ वेगळेपणानें. २ सारी सृष्टि तत्वांचीच बनली आहे. आपण तत्वांहून निराळे आहोंत. ३ अष्टधा प्रकृति. ४ नाना व्यक्ति तत्वांच्याच झाल्या आहेत. ५ मी साक्षी म्हणून द्रष्टा आहे या विचाराने तत्वांचा निरास होतो व साक्षित्वही प्रचि-
 तिकाळीं सरतें.

आत्मा असे आदिअंतीं । आपण कैचा ? ॥ १२० ॥
 आत्मा येक स्वानंदघन । आणि ' अहमात्मा ' हें वचन ।
 तरी मग आपण कैचा भिन्न । उरला तेथें ? ॥ १२१ ॥
 त्वंपद तत्पद असिपद । निरसुनि सकळ भेदाभेद ।
 वस्तु ठाईची अभेद । आपण कैचा ? ॥ १२२ ॥
 आपण मिथ्या साच देव । देवभक्त अनन्यभाव ।
 या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥ १२३ ॥
 नवमी भक्ति आत्मनिवेदन । न होतां न चुके जन्ममरण ।
 हें वचन सत्य प्रमाण । अन्यथा नव्हे ॥ १२४ ॥
 ऐसी हे नवविधा भक्ती । केल्या पाविजे सायुज्यमुक्ती ।
 सायुज्यमुक्तीस कल्पांतीं । चळण नाही ॥ १२५ ॥ (द. ४ स. ९.)

(४) ज्ञानोत्तरभक्ति.

(१)

संग तितुका नाशिवंत । सौंडूनि राहावें निवांत ।
 एकपणाचा अंत । जालिया समाधान ॥ १ ॥
 जें सकळ साधनांचें सार । जेणें पाविजे पैलपार ।
 जेणें साधनें अपार । साधक सिद्ध जाले ॥ २ ॥
 तें हें जाण तूं श्रवण । करावें अध्यात्मनिरूपण ।
 मनन करितां समाधान । निजध्यासें पाविजे ॥ ३ ॥
 नित्य नवें श्रवणमनन । त्याऐसें नाहीं साधन ।
 ह्यणोनि हें नित्यनूतन । केलें पाहिजे ॥ ४ ॥

१ ' तत् त्वम् असि ' हीं महावाक्याचीं तीन पदे. यांचें ऐक्य केल्यावर
 ' आपण ' उरतच नाहीं, ब्रह्म स्वयमेव आहे तेंच उरतें. २ ऐक्य. ३ रहस्य.
 ४ सायुज्यता ही चौथी मुक्ति मात्र अचळ आहे. बाकीच्या तीन म्ह० सलोक्ता,
 संपीपता व सरूपता ह्या चळ आहेत.

अभिन्न ज्ञाता तोचि मान्य । साधक साध्य होतां धन्य ।
 वेगळेपणें वृत्ति शून्य । पावती प्राणी ॥ ५ ॥
 संगतीत म्हणिजे मोक्ष । तेथें कैचें देखणें लक्ष्य ।
 लक्ष्य आणि अलक्ष्य । दोहींस ठाव नाही ॥ ६ ॥
 आत्मा म्हणोनि देखण्यास मिठी । घालूं जातां मोक्ष तुटी ।
 म्हणोनियां उठाउठी । आत्मनिवेदन करावें ॥ ७ ॥
 प्राप्त जालें अद्वैतज्ञान । अभिन्नपणें जें विज्ञान ।
 तेंचि जाण आत्मनिवेदन । जेथें मीं तूं नाही ॥ ८ ॥
 ऐसी स्थिति जया पुरुषाची । तया पुनरावृत्ति कैची ।
 जाणोनि भक्ति केली दास्याची । देवासी अत्यंत ॥ ९ ॥
 पूर्वीं दास्य होतें केलें । त्याचें स्वामित्व प्राप्त जालें ।
 आणि तयाचें महत्व रक्षिलें । तरी थोर उपकार ॥ १० ॥
 बहुतां जन्मांच्या सेवटीं । जाली स्वरूपाची भेटी ।
 एका भावार्थासाठीं । परब्रह्म जोडिलें ॥ ११ ॥
 तें ब्रह्मादिकांचें माहेर । अनंत सुखाचें भांडार ।
 तेणें हा दुर्गम संसार । सुखरूप होय ॥ १२ ॥ (आत्माराम).

२

एवं ज्ञाता समाधानी । प्रारब्धयोगें वर्ते जनीं ।
 परी अनुसंधान मनीं । वेगळेंचि असे ॥ १३ ॥
 वृत्ति मूळाकडे पाहे । तंव रामचि दिसताहे ।
 स्तब्ध होऊनियां राहे । तरी रामचि अवघा ॥ १४ ॥
 मन मुरडे आलिया वाटे । तंव मार्गीं रामचि भेटे ।

१ देवासी समरस झालेला. २ वेगळेपणानें शून्यांत पडतो. ३ ज्या रामाची सगुणभक्ति केली त्याच्याच कृपेनें ब्रह्मबोध झाला म्हणून ज्ञानोत्तरकालींही भक्ति करणें हें कृतज्ञतेचें लक्षण आहे

मागें पुढें प्रगटे । रामचि अवघा ॥ १५ ॥
 दाही दिशा अवलोकितां । रामचि भासे तत्वता ।
 वदन चुकवूं जातां । सन्मुख राम ॥ १६ ॥
 राम जालियां सन्मुख । कल्पांतीं नव्हे विन्मुख ।
 नेत्र झांकितां अधिक । रामचि दिसे ॥ १७ ॥
 मग विसरोनि पाहिलें । तंव तें रामचि जालें ।
 जीवनसर्वस्व वेधिलें । संपूर्ण रामें ॥ १८ ॥
 रामेंवीण सर्वथा कांहीं । अणुमात्र रितें नाहीं ।
 दृश्य द्रष्टा दर्शन तेंही । रामचि जालें ॥ १९ ॥
 ऐसा राम प्रगटला । दृश्य पदार्थ लोपला ।
 असतांच नाहींसा जाला । सद्गुरुप्रतापें ॥ २० ॥
 ऐसी खूण सकळांस । सांगोनि गेला रामदास ।
 सत्संगें जगदीश । नेमस्त भेटे ॥ २१ ॥ (पंचसमासी).

(५) श्रीरामसमर्थांचें अवतारकार्य.

(१)

वृत्तः—प्रमाणिका.

श्रीराम राम राम हा । समर्थ पूर्णकाम हा ।
 प्रताप कौर्ण फांकलें । प्रचंड तेज झांकलें ॥ १ ॥
 प्रिती करूनि आदरें । भजूनियां दशशिरें ।
 पुजून देव शंकरु । उदंड साधिला वरु ॥ २ ॥
 तथा वरेंचि मातला । अधर्मकर्मिं रातला ।

१ मग मागें मुरडून मूळमायेकडे किंवा तिच्या पलीकडे पाहिलें अथवा पुढें दृश्याकडे पाहिलें तरी सर्वत्र रामरूपच कोदले आहे. ' अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः (नारायणोपनिषत्) अथवा ' अंत हरि बाहेर हरि । हरिने घरीं कोडिले ॥ ' (तुकोबा). २ प्रतापसूर्याचे किरण. ३ दश शिरें धारण करणाऱ्या रावणानें. ४ रतला, रमला.

भुमंडळीं नव्हे बरा । बहुत लोक पीडिला ॥ ३ ॥
 समस्त देव ते भले । परंतु बंद पावले ।
 बहु ग्रहांसि निग्रहो । ग्रहांसि भेटला ग्रहो ! ॥ ४ ॥
 उदासली वसुंधरा । बहू भिती निशाचरां ।
 अनीति फारसी वसे । कदापि न्याय तो नसे ॥ ५ ॥
 नैरेंद्र हो फणेद्र हो । विधी सुरेंद्र चंद्र तो ।
 वरुण वात पावकु । कुबेर यम धार्मिकु ॥ ६ ॥
 प्रचंडदंड दंडिका । सटी गणेश चंडिका ।
 समस्तही विरोधली । बहुबळें निरोधली ॥ ७ ॥
 समीर लोटितो खडे । वरुण घालितो सडे ।
 मयंक साउली धरी । मळीण पावकु हरी ॥ ८ ॥
 विधी विधीस धाकतो । सुरेंद्र बाग राखतो ।
 करावयास निग्रहो । भूमंडळासि विग्रहो ॥ ९ ॥
 अखंड चाकरी करी । सदा वरूचि भादरी ।
 सटी अरंदळी दळी । गणेश गाढवे वळी ! ॥ १० ॥
 परोपरी विटंबना । वदेल कोण रावणा ? ।
 उदंड देव पीडिले । मदे पदासि खंडिले ॥ ११ ॥
 बहुकठीण काळ हो । समस्त पावले मोहो ।
 हिनादिनाचियापरी । सदा गळीत अंतरीं ॥ १२ ॥
 निशाचरे बहुवसे । कठीण वर्तमानसे ।
 ह्यणोनि राम पावला । बहुबळें उठावला ॥ १३ ॥

१ बंध, कैदखाना. २ नवग्रहांना निग्रह करणारा, त्यांवर अंमल चालविणारा हा रावणरूपी नवीन ग्रहच त्यांना भेटला ! ३ धराधीश, पातालाधीश, व स्वर्गाधीश, ब्रह्मदेव (विधी) इ. सर्व देवांशीं त्याने विरोध मांडून त्यांना जिकले. ४ चंद्र. ५ बुद्धिसागर गणेश गाढवांना ह्य. मंदांना वलवूं लागला हे योग्यच आहे !

निमित्तमात्र ते सिता । विबुधपक्ष पूरंता ।
 समर्थ तो भला भला । कुढावयासि पातला ॥ १४ ॥
 हरूनियां कुलांगना । बहुत गर्व रावणा ।
 विचार नायके भला । प्रचंड राम कोपला ॥ १५ ॥
 अचाट तीं कपीदळें । असंख्य चालिलीं बळें ।
 करुनि सख्य पाहिलें । परंतु सर्व राहिलें ॥ १६ ॥
 प्रभु म्हणे हरेश्वरा । त्रिकुट पालथा करा ।
 उठावलीं कपीदळें । पुरीस वेढिलें बळें ॥ १७ ॥
 कपी विशाळ ते गिरी । गिरीच घेतले करीं ।
 उठावले भुजाबळें । बळें बळेंचि तुंबळें ॥ १८ ॥
 निशाचरांसि घातलें । बळेंचि दुर्ग घेतले ।
 असंख्य जुत्पती किती । हुडाहुडाचि गर्जती ॥ १९ ॥
 त्रिकुट तो तडाडिला । तडक वाजला भला ।
 कडाडिले खडाडिले । बहु हुडे घडाडिले ॥ २० ॥
 बहु उकावले बळा । गळ्यासि लाविती गळा ।
 धडें धडासि ठेलिती । विरांसि वीर रेलिती ॥ २१ ॥
 पडोनियां उफाळती । बळें बळी धुमाळिती ।
 बुकालिताति नीकुरें । मुडूप लात कोंपरें ॥ २२ ॥
 कितेक दैत्य झोडिले । कितेक हस्त मोडिले ।
 पदीं धरुनि वोढिती । बळें भुमीस पाडिती ॥ २३ ॥
 कपीचपेट सूटले । कितेक दैत्य आटले ।
 झपेटिती लपेटिती । पिटून कूटकूटिती ॥ २४ ॥

१ सीता सोडवायचें निमित्त, वस्तुतः रावणाला मारून देवांचा पुरा पक्ष घेणें याचसाठीं रामावतार ! २ अंगदशिष्टाईच्या द्वारे साम करून पाहिलें. ३ लंका ज्या-वर बसविली होती तो पर्वत. ४ बुरजांवर ५ बळानें फुरफुरले. ६ झुंज घेतात. ७ ढकलतात. ८ त्वेषानें गुहे चढवितात.

त्रिकूटिचे भले भले । प्रचंड वीर क्षोभले ।
 मना कळेचि ना गती । तुफानसे उफाळती ॥ २५ ॥
 कितेक हस्त मस्तसे । बहुत खस्त व्यस्तसे ।
 प्रचंड दंत हाणिती । महीतळास खाणिती ॥ २६ ॥
 हयें हयांसि ताडिती । गजें गजा पछाडिती ।
 रथें रथासि मोडिती । निशाचरांसि झोडिती ॥ २७ ॥
 कपी कलोळ चालिला । विधी भुगोळ हालिला ।
 चपेट मारिती बळें । लपेटिताति लांगुळें ॥ २८ ॥
 वितंड मेघवर्ण तो । बलाढ्य कुंभकर्ण तो ।
 दळेंचि गीळितो सळें । परंतु मारिला बळें ॥ २९ ॥
 प्रधानही भले भले । रणीं बहुत भांडले ।
 परंतु यश नाढळे । देहाभिमान तो गळे ॥ ३० ॥
 मनीं धरूनियां पणु । समोर राम रावणु ।
 सणाण विंधिती शिरें । परस्परेंचि नीखुरें ॥ ३१ ॥
 वितंड कोपला ईशु । अचाट घोष कर्कशु ।
 कडक ऊठिला रणीं । भयें धरारिला फणी ॥ ३२ ॥
 रणीं वधूनि रावणा । विभीच्छता रणांगणा ।
 बळें धडाडिला नभीं । विशाळ देव दुंदुभी ॥ ३३ ॥
 समस्त देव हर्षले । कुसुमभार वर्षले ।
 जयो जयो सितापती । मुखें बहुत गर्जती ॥ ३४ ॥
 विभीषणास त्रीकुटी । बळेंचि स्थापिला पटीं ।
 सुखावला विभीषणु । अखंड रामचिंतनु ॥ ३५ ॥
 विराजमान जानकी । धगधगीत पावकीं ।
 रघोत्तमासि भेटली । वियोगवेळ तुटली ॥ ३६ ॥
 अनेक बंद तोडिले । समस्त देव सोडिले ।
 प्रचीतिनें पहा पहा । प्रभु समर्थ राम हा ॥ ३७ ॥

अनेक वीरकट्ट तो । प्रभूसि राजपट्ट तो ।
 सुखें उभारिली गुढी । बहुजनांसि आवडी ॥ ३८ ॥
 समर्थ हे उपासना । जनांत आणित्ती मना ।
 रघूत्तमा उपासित्ती । सखेचि तेचि वाटती ॥ ३९ ॥
 शरीर वीकिले गुणी । अनन्यभाव निर्गुणी ।
 जना उपासनागुणें । कळोनि मोक्ष पावणें ॥ ४० ॥

(२)

जेणें फेडिला पांग ब्रह्मादिकांचा
 बळें तोडिला बंद त्या श्रीदशांचा ।
 ह्मणोनी कथा थोर या राघवाची
 जनीं ऐकतां शांति होते भवाची ॥ ४१ ॥

(३)

दुष्टांचा संहार धर्माची स्थापना । जानकीजीवना राघवासी ॥
 विबुधांचा राव आला सोडवणें । आम्हां तेणें गुणें जोडी जाली ॥
 वैकुंठासी राम गेले विश्रांतीये । जनांसी उपाये हनूमंत ॥
 हनुमंतीं राम आहे निश्चयेसी । रामीं रामदासीं ऐक्यभाव ॥ ४२ ॥

(४)

येकवचनी देव येक । जेणें सोडविले देव अनेक ।
 सेवाहीन मी सेवक । त्याचा म्हणवी ॥ ४३ ॥
 समर्थें अंगिकार केला । नाना संकटीं रक्षिला ।
 त्याचिया अन्नें पिंड वाढविला । जन्मवरी ॥ ४४ ॥
 जें जें मनें अभिलाषिलें । तें तें समर्थें पुरविलें ।
 मज दीनास वाढविलें । मर्यादेवेगळें ॥ ४५ ॥
 समर्थानें समर्थ करावें । तरीच समर्थ म्हणवावें ।

त्रैलोक्यास पडिलें ठावें । सामर्थ्य ज्याचें ॥ ४६ ॥
 अजिंक्य रजनीचर माजले । देव कारागृहीं घातले ।
 म्हणोनी वैकुंठाहून पातले । देव सोडवावया ॥ ४७ ॥
 देवमात्र जांजावला । म्हणोनी कैपक्षी पावला ।
 भुवनकंटक निर्दाळिला । दशमुख शत्रु ॥ ४८ ॥
 जिहीं त्रैलोक्य जिंकिलें । त्यांस मर्कटांहातीं मारविलें ।
 भुवनत्रय आनंदविलें । दाशरथीनें ॥ ४९ ॥
 देवांचे बंद सोडविले । देव स्वस्थानीं स्थापिले ।
 प्राणिमात्र आनंदविले । रामराजे ॥ ५० ॥
 विभीषणास दिधली लंका । सुरवरांची फिटली शंका ।
 समर्थ रामदासरंका । नवाजिले ॥ ५१ ॥

(६) श्रीकृष्णाची वेधशक्ति.

वृत्तः-प्रमाणिका.

श्रीकृष्ण जन्मला गुणी । करी जनांसि मोहनी ।
 हरीचरित्र साजिरे । सगुणरूप गोजिरे ॥ १ ॥
 हरीचरित्र हें भलें । बहू जनांत शोभलें ।
 हरील दुष्टदंडणा । करील जन्मखंडणा ॥ २ ॥
 कितेकें बंधमोचनें । तयासि काय बंधनें ? ।
 करुनि पंथ मोकळा । श्रीकृष्ण जाय गोकुळा ॥ ३ ॥
 विषें भरुनियां स्तना । कुटिल धात पूतना ।
 हरीस होय माउसी । बळेचि सोखिली कसी ! ॥ ४ ॥
 तृणासुरासि मारिले । कगाबगांसि चीरिले ।

१ त्रासून गेला. २ कैवारी. ३ नावालौकिकास चढाविलें. ४ ज्यानें अनेकांचे बंध तोडले त्याला कंसाचा कदखाना काय करूं शकणार ? ५ पूतना मावंशी स्तनांतील विष शोषून मारिली.

पदीं धरुनि धेनुका । गडयांस वाटितो सखा ॥ ५ ॥
 धरुनि देव गाळिला । मुखीं भुगोळ दाविला ।
 रसाळ बाळ लाघवी । लिळा कळेचिना कवी ॥ ६ ॥
 अनेक लोक रंजिला । वरिष्ठगर्व भंजिला ।
 श्रीकृष्णनाथ गोकुळीं । गिरी धरी करांगुळीं ॥ ७ ॥
 समागमेंचि गोकुळीं । बळेंचि वोणवा गिळी ।
 कितेक मल्ल मारिले । बहू रिपू विदारिले ॥ ८ ॥
 नदीतिरें मनोहरें । जळें सुनीळ सुंदरें ।
 डोहो कितेक मातले । अनंत जीव रांतले ॥ ९ ॥
 नदी खळाळिती बळें । जळें बहुत चंचळें ।
 फुगे चळण वांकणें । निरें विराजती गुणें ॥ १० ॥
 अनेक मत्स्यकच्छपें । कितेक सुंदरें रूपें ।
 बहुजळीं चळाळिती । क्रिडाभरें उफाळिती ॥ ११ ॥
 कदंब लंब लंबले । नदीतटाकिं बिंबले ।
 लता लता बहू लता । तरुसमूह पूरता ॥ १२ ॥
 अनेक वृक्ष दाटले । निबीड दाटें थाटले ।
 बनें बनें बहु बनें । अचाट दाटलीं घनें ॥ १३ ॥
 फळें फुलें परोपरी । कितेक वोघें भीतरीं ।
 विशाळ तें सरोवरें । विशेष तुंबलीं भरें ॥ १४ ॥
 तुषारसा पळेंपळु । सुगंधवात शीतळु ।
 कितेक वृक्ष डोलती । अनेक जीव बोलती ॥ १५ ॥
 कितेक शुकसारिका । मयूर बुल्बुलादिका ।
 चकोर चक्रवाक ते । बदक थीर कीर ते ॥ १६ ॥

१ गोवर्धन पर्वत, हा सात मैल लांबीचा पट्टा, मथुरेपासून तेरा मैलांवर आहे.
 २ रमले. ३ उंच उड्या घेतात. ४ गर्द रांगा. ५ ओघ, पाट.

रसाळ उत्तमा किळा । ध्वनी कल्लोळ कोकिळा ।
 थिरावली मनोगती । मधुर उंच कूजती ॥ १७ ॥
 ध्वनी वनीं विराजल्या । बहु प्रकार माजल्या ।
 जनावरें मनोहरें । सुखें सुखांवंलीं भरें ॥ १८ ॥
 तयामधें श्रीरंग हा । त्रिभंग ठाणसें पहा ।
 अनेक रंग माजवी । सुरंग वेणु वाजवी ॥ १९ ॥
 ध्वनीं विगुंतलीं मनें । बहु प्रकार गोधनें ।
 श्रीकृष्णवेध लागला । मनें मनु सुखावला ॥ २० ॥
 विशेष गौळियांकुळीं । सुढाळ बाळ गोकुळीं ।
 सुरंगरंग अंगना । विलासती ब्रजांगना ॥ २१ ॥
 गुणें गुणीं गुणागळ्या । समर्थ योग्य मंडळ्या ।
 वयें वयें परोपरीं । क्रिडाभरें नदीतिरीं ॥ २२ ॥
 आळापिती परोपरी । विणे मधुर किंनरी ।
 शरीर दिव्य दामिनी । सयोग धूर्त कामिनी ॥ २३ ॥
 अखंडरूपलोचनीं । चटक लागली मनीं ।
 अनेक भाव भाविती । तमाळनीळ दाविती ॥ २४ ॥
 श्रीरंगरूप सांवळें । कटीं दुकूल पींवळें ।
 सुरंग रंगली तनु । विगुंतलें तनुमनु ॥ २५ ॥
 ब्रजांगनांमध्ये हरी । परोपरी क्रिडा करी ।
 मधुर वेणु वाजवी । तरंगरंग माजवी ॥ २६ ॥
 वसंतकाळ पातला । सुरंगरंग मातला ।
 नुरोचि देहभावना । हिरोनि घेतलें मना ॥ २७ ॥
 श्रीकृष्ण कृष्ण हें वदा । तुटोनि जाति आपदा ।
 नको कदा देहेंमदा । तरीच पावसी पदा ॥ २८ ॥ (भागवत.)

१ गुंगून गेलीं, तल्लीन झालीं. २ गाई व वत्स. ३ सहळ. ४ स्त्रिया. ५ मेघश्याम.
 ६ रेशमीवस्त्र, पीतांबर.

(७) देवभक्तांचें सख्य.

भक्तांचा देव लोभाळु । भक्तांचे मनिचें करी ।
 हारद्र जीविचें जाणे । राजा त्रैलोक्यनाथ कीं ॥ १ ॥
 सांपडे भक्त जो जैसा । तैसा तो होतसे तया ।
 सर्वही आपणापाशीं । मनासीं पुसणें बरें ॥ २ ॥
 देव तो दयाळु मोठा । अन्याय क्षमणें बहु ।
 भक्तांचा साभिमानी तो । बुद्धिदाता परोपरी ॥ ३ ॥
 कोण रे चालवी ऐसें ? । न्यून तें पुरतें करी ।
 उभाचि पाठिशीं देवो । जेव्हां तेव्हां क्षणक्षणा ॥ ४ ॥
 साहेब जाहला मोठा । कोण वेळेसि पावतो ? ।
 धणी ते लालची मोठें । चोरटे सेवक जनीं ॥ ५ ॥
 विश्वास येकमेकांचा । कदापी न घडे जनीं ।
 जपती येकमेकांला । परस्परेचि घातकी ॥ ६ ॥
 मारिती विष देताती । स्वामी सेवक ते पहा ।
 आडोन चालते सृष्टि । विपट पडिले सदा ॥ ७ ॥
 देवासी तुळणा कैची । पाहों जातां भूमंडळीं ।
 भक्त होईल देवाचा । संसार सर्व सांडुनी ॥ ८ ॥
 त्यास वोढेल हे सृष्टी । यदर्थीं संशयो नसे ।
 प्रत्ययवाक्य नेमाचें । कित्येक जाणती जनीं ॥ ९ ॥
 भक्ताला काय उणें रे । देव त्रैलोक्य वर्तवी ।
 तो देव आपुला जाला । वैभवा कोण पूसतें ? ॥ १० ॥
 टाकितां लावितो मार्गें । देव दाताचि जाहला ।

१ पुढील तीन श्लोकांत लौकिकांत स्वामीसेवक परस्परांसी कस वागतात तें सांगितलें आहे. राम धणी करावा, तो फार दयाळु आहे. २ सारें जग अनुकूल होईल. ३ हा आमचा अनुभव आहे. अनेक लोक हे जाणतच आहेत.

देवाची प्रार्थना व प्रसाद.

ध्यावें तें कोणतें कीती । त्रैलोक्य भरले असेनाः ११ ॥

आपण सर्व देवाचा । देवाचें आपणाकडे ।

किती ध्यावें किती न्यावें । भोगावें कोण तें किती ? ॥ १२ ॥

दाता अनंत भुजांचा । भडसा पुरवीतसे ।

‘ पुरें पुरें पुरें आतां ’ । देव देतां विटेचिना ॥ १३ ॥

भक्त तो घेइना कांहीं । देवें त्रैलोक्य दीधलें ।

सर्वही सांडिलें-दोघीं । येकयेकांसि लाविती ! ॥ १४ ॥

भक्तानें अंतरीं देवो । जाणोनि धरिला बळें ।

देवही विसंभेना कीं । सोडीना भक्तवत्सलु ॥ १५ ॥

अर्भावें भर्त्सा नाहीं । मूढाला निश्चयो नसे ।

दया हे थोर देवाची । भक्ताला वज्रपंजरु ॥ १६ ॥

रामदास म्हणे माझा । राम स्वामी दयानिधी ।

सोडिले बंद देवाचे । तो हा त्रैलोक्यनायकु ॥ १७ ॥

(८) देवाची प्रार्थना व प्रसाद.

“ नेणतां जन्मलों आम्ही । चुकतां दुःख पावलों ।

फावलों बहुतां लोकां । कावलों मनिच्या मनीं ॥ १ ॥

स्वतंत्र ईश्वरु जाणा । पराधीनचि मानवी ।

विषयवासनेसाठीं । पराधीनचि जाहले ॥ २ ॥

सांगती सर्वही कामें । आपलालीं परोपरी ।

उसतें ध्यावया नाहीं । चुकतां गांजिती सदा ॥ ३ ॥

धाकची वाहतां गेलें । व्यर्थ आयुष्य वेंचलें ।

कष्टलों भागलों माझें । दुःख कोणीच नेणती ॥ ४ ॥

१ इच्छा, मनोरथ. २ अनंत हस्तांनीं देव अमित ऐश्वर्य देऊं पाहतो पण भक्त पूर्ण निरिच्छ, तो कांहींच घेत नाहीं. ३ विसंबत-विसरत नाहीं. ४ देव भक्ताला विसंबत नाहीं यावर लोकांचा विश्वास बसत नाहीं ! ‘ अभ्रदधानाः पुरुषाः ’ ५ सांपडलों. ६ संतप्त झालों. ७ विसावा.

विद्या नहीं बुद्धि नहीं । भाग्य नहींच देखिलें ।
 वैभव संपदा कैची । अन्नवस्त्र मिळेचिना ॥ ५ ॥
 आधार पाहतां नाही । कैपक्षी तों असेचिना ।
 देहत्याग बरा वाटे । दुःख ब्रह्मांड जाहलें ॥ ६ ॥
 सांगावें हें तरी कोणा । सख्य नाही भूमंडळीं ।
 जन्मदुःख पुरें आतां । मायबापा रघूत्तमा ! ॥ ७ ॥
 अनाथ रंक मी तुझे । जन्मापासुनि सोडवी ।
 पतीतपावना देवा । सांभाळीं गा दयानिधी ॥ ८ ॥
 तूं भक्तवत्सला देवा । भक्तीही करितां नये ।
 कोवसा^१ सकळै लोका । धांव पाव कुढावैया ॥ ९ ॥
 प्रल्हाद रक्षिला देवें । नाना विघ्नें निवारिलीं ॥
 गजेंद्र सोडिला नेटें । येकायेकींच धांवणी ॥ १० ॥
 अजामेळ महापापी । स्मरणें तारिलें तया ॥
 रक्षिले उदंडा भक्तां । दयाळु भक्तवत्सलु ॥ ११ ॥
 ब्रीदें^२ हीं चालती तुझीं । पवाडे ऐकिलें बहु ॥
 समर्थे पाहावी चिंता । मी तुझा शरणागतु ” ॥ १२ ॥
 वोळलां मेघ सुखाचा । आनंद सचराचरीं ॥
 बुद्धीनें शोधिला देवो । भावें तत्काळ पावला ॥ १३ ॥
 देवाचा योग तो योगी । वियोगी योगिया नव्हे ॥
 विभक्तीनें नव्हे भक्ती । जाणती भक्त जाणते ॥ १४ ॥
 ब्रीद ते प्रत्यया आलें । सख्य जालें प्रचीतिनें ॥

१ कैवारी. २ आधार. ३ रक्षावयास. ४ लगबगीनें एकदम धांवत येऊन.
 ५ ' न मे भक्तः प्रणश्यसि ' ' भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः ' इ. देवार्ची वचनें हींच
 त्याचीं ब्रीदे किंवा बिरुद्धें होत. ६ कीर्तिघोष. पवाडा शब्द फार प्राचीन आहे.
 ' पवाडा तुवां केला ! गंधर्वासी ' (ज्ञाने. १) ७ द्रवला, वळला, प्रसन्न
 जाला. ८ देवाचा योग तो योगी किंवा भक्त, वियोगी किंवा विभक्त ह्यं
 देवापासुन वेगळा, भिन्न.

धन्य गा पावना देवा । भावना उरली नसे ॥ १५ ॥
 बुद्धि देतो सेवकाला । बुद्धीनें पार पाववी ॥
 आनंत गुण देवाचे । पाहतां पार नाडळे ॥ १६ ॥
 येकला आवरी सर्वे । कोण्या यत्नें कळेचिना ।
 अद्भुत तोचि तो जाणे । त्यावीण दुसरा नसे ! ॥ १७ ॥

(९) निग्रहनेमावांचून सगुणसाक्षात्कार नाही.

एका भावार्थासाठीं । देव लागे भक्तापाठीं ॥
 भाव नसतां जगजेठी । प्राप्त नाही ॥ १ ॥
 भावे ध्यावे हरीचे नाम । हृदयीं धरावे प्रेम ॥
 मानसपूजा नित्यनेम । केले पाहिजेती ॥ २ ॥
 सगुण मूर्तीचीं चरित्रे । श्रवण करावीं पवित्रे ॥
 ध्यानें विविधे विचित्रे । अंतरीं धरावीं ॥ ३ ॥
 निग्रह नेमाचे बळ । असतां प्राप्ति तात्काळ ॥
 दुराशा करी तळमळ । निग्रहभ्रष्टो ॥ ४ ॥
 जेथे निग्रहेसीं धारिष्य वसे । तेथे देव सन्निधचि असे ।
 सोडी संशयाचे पिसें । एतद्विषयीं ॥ ५ ॥
 तरी निग्रह धारिष्य जडे । हे वैराग्येवीण न घडे ॥
 दृढ वैराग्य होतां उडे । पांग देहाचा ॥ ६ ॥
 देह पडे कां देव जोडे । ऐशी हांव आंगीं जडे ॥
 तेणें गुणें वैराग्य घडे । महाप्रबळ ॥ ७ ॥
 देहपांग निःशेष भंगे । तेव्हां प्राप्तीसी वेळ नलगे ॥

१ एक भाव असला कीं. २ जगांत जेष्ठ-श्रेष्ठ. ३ दुराशेमुळे तळमळ होते.

४ निग्रहाचा ढिला. ५ वेड. ६ परार्थीनता. ७ उत्साह, निश्चय. ८ देहाधीनता.

देव भक्तापाठीं लागे । 'नाभी नाभी' म्हणोनी ॥ ८ ॥
 सर्वस्वाची आस तुटे । तरीच सगुणमूर्ति प्रगटे ॥
 शोक मोह निःशेष आटे । दुःख संसारीचे ॥ ९ ॥ (जु.दा.स.७)

(१०.) साक्षात्कार सांगू नये.

श्री राम जय राम जय जय राम । ऐसा कांहींएक करोनियां नेम ।
 जप कीजे तेणें आत्माराम । जोडेल नियमें ॥ १ ॥
 परी कोणासीं कळों नेदावा । जप अंतरींच करावा ।
 जैसा कृपणासी धनठेवा । सांपडला एकांतीं ॥ २ ॥
 जयास उपासना जैसी । तेणें स्मरावें आपुल्या देवासी ।
 निदिध्यास जालिया नेमेसी । साक्षात्कार होय ॥ ३ ॥
 जयासी रामचि व्हावा । तेणें लौकिक सोडावा ।
 राम कैवारी करावा । जो संकटीं नुपेक्षी ॥ ४ ॥
 कांहीं साक्षात्कार जाला । तो सांगों नये दुसऱ्याला ।
 जरी आळिकेपणें सांगितला । तरी पुन्हां होणार नाही ॥ ५ ॥
 पुन्हां साक्षात्कार कैचा ? । जाला तरी वरपंगाचा ।
 हा मी आपुले जीवीचा । अनुभव सांगतो ॥ ६ ॥ (जु. दा. स. १५)

(११) वैराग्य व एकांतवास.

मना ! चाल ऊठीं वना दुर्गमातें
 न गुंते भवागारैदारादिकातें ।
 विवेकें विचारें विवंचूनि पाहीं
 जनीं पाहतां सर्वथा ऊरि नाही ॥ १ ॥
 अती दुष्करें क्लेश कीजेत देहीं

१ भिऊं नकोस, भिऊं नकोस. २ निश्चयानें. ३ लोभिष्टपणानें. ४
 वरवर, ढोंगाचा. ५ संसार, घर, स्त्री इ. ६ उरी, ठाव, विश्रान्ति.

तथापी तरी वीषयो प्राप्त नाही ।
कदापी जरी लाहिजे प्राप्ति याची
तरी इंद्रियांलागि संतृप्ति कैची ? ॥ २ ॥

दुराशा कंरी किंकरी कोण आतां
निराशा धरी अंतरीं मुक्तिकांता ।
त्यजी अंत्यजी वृत्ति हे दुःखकामी
भजे निर्वृती^१ सौख्यदाती श्रीरामीं ॥ ३ ॥

बहू वीट आला भवाचा न सावे
अटव्यांत देऊनियां हाक जावे ।
मनातें दमावे श्रीरामीं रमावे
दिगंतीं फिरावे जना न स्मरावे ॥ ४ ॥

जरी प्रत्यगावृत्तितें चित्त आलें
तरी वृक्षपक्षादिकीं सौख्य केलें ।
उदारस्तपस्वी उदासीन मोठें
तयाचे गती संगतीं वेळ कंठे ॥ ५ ॥

सुषुप्ती अवस्थेसि भूमी निजावे
उसें रामपाद स्मरोनी धरावे ।
दिशांचा महापाट तो पांघरावा
सिताकारणें साह्य वन्ही करावा ॥ ६ ॥

१ आशेची हीन वृत्ति. २ निवृत्तिचें सौख्य. ३ साहवे, सहन होत नाही.
४ रानावनांत 'रामा रामा !' असा घोष करीत फिरावे. ५ संसारसुखाकडे
वळले. ६ पांघरूण. ७ थंडीच्या निवारणासाठीं.

(१२) श्रीरामोपासकांस समर्थांचें पत्र.

(श्रीसमर्थ शके १५६६ मध्ये कृष्णातीरीं आल्यानंतर चार दोन वर्षांतच त्यांनीं पंचवटीच्या रामोपासकांना हें पत्र लिहिलें आहे. समर्थ पंचवटीनाशिका-जवळील टाकळी येथे बारा वर्षे (१५४२ ते १५५४) पुरश्चरणास होते तेव्हां साहजीकच तेथील रामोपासकांचे व त्यांचे सख्य जमले होते. कृष्णातीरीं गेल्यावर पंचवटीच्या श्रीरामाचें सप्रेम स्मरण होऊन त्यांनीं आपल्यावंतीनें श्रीरामाची प्रार्थना करण्यास तेथील प्रेमीजनांस या पत्रांत विनविलें आहे. या पत्रांत समर्थांची अत्यंत मधुर भक्ति कोमल वाणीनें प्रकट झाली आहे. ' जेथे पडली कृपादृष्टी । रघूत्तमारायाची ' यावरून श्रीरामाच्या साक्षात्काराचें तें पुण्यस्थल समर्थांना परमप्रिय वाटावें हें साहजीक आहे. या पत्रांत समर्थांच्या मनाची कोमलता पराकाष्ठेची प्रगट झाली आहे. त्यांची निस्समि रामभक्ति, त्यांची निरहंकार शालीनता, रामोपासक बंधुवर्गावरील त्यांचा प्रेमविश्वास व ' बाळवृद्ध नरनारींचें ' त्यांचें अन्योन्य प्रेम, त्यांनीं पुढें उभारलेल्या संप्रदायाची शुद्ध उपासना, विमळज्ञान, वैराग्य, ब्राह्मण्यरक्षण व गुरुपरंपरापरिपालन ही बीजरूप पंचसूत्री, हें सर्व या बारा ओव्यांत सुव्यक्त झालें आहे.)

जनस्थान गोदातटी । परमपावन पंचवटी ।

जेथें पडली कृपादृष्टी । रघूत्तमारायाची ॥ १ ॥

तेथील रामउपासक । त्यांच्या सेवकांचा सेवक ।

तुह्यांमध्ये मी येक रंक । सरतें करावें ॥ २ ॥

तुम्ही निकट देवापासी । आणि मी पडलों दुरि देसीं ।

कृपाळुपणें रघुनाथासी । माझी करुणा भाकावी ॥ ३ ॥

ह्मणावें ' ते अनाथ । समर्था ! तूं दीनानाथ ' ।

ह्मणावें ' ते पतित । तूं पतितपावनु ' ॥ ४ ॥

ह्मणावें ' ते परमकिंकर । देवा ! तूं करुणाकर ' ।

ह्मणावें ' ते निराधार । आधारें इच्छी ' ॥ ५ ॥

सत्य मिथ्या तुझा ह्यणवी । त्याची चिंता असों द्यावी १ ।
 ऐसी करुणा भाकावी । नानाप्रकारीं ॥ ६ ॥
 तुह्मां दासांमध्ये मी हीण । माझे कोट्यावधी अवगुण ।
 परंतु आहे अनन्य । सेवक रघुनाथाचा ॥ ७ ॥
 पुढें म्यां ऐसेंचि असावें । माझे मन न पालटावें ।
 इतुकें देवासी मागावें । तुह्मीं बंधुवर्गीं ॥ ८ ॥
 प्रत्यहीं माझा नमस्कार । देवासी करावा निरंतर ।
 मजकारणें शरीर । इतुकें कष्टवावें ॥ ९ ॥
 बाळवृद्धनरनारी । सकळ भक्त कुमारकुमारी ।
 समस्तांसी नमस्कारी । 'कृष्णातीरवासी' ॥ १० ॥
 शुद्ध उपासना विमळ ज्ञान । वीतराग आणि ब्राह्मण्यरक्षण ।
 गुरुपरंपरेचें लक्षण । शुद्धमार्ग ॥ ११ ॥
 ऐसें पंचधा बोलिलें । इतुकें पाहिजे यत्नें केलें ।
 ह्यणिजे सकळही पावलें । ह्यणे दासानुदास ॥ १२ ॥

(१३) चाफळीं श्रीरामाचें शुभागमन.

लवे नेत्रपातें स्फुरे आजि बाहे
 दिनानाथ हा राम येणार आहे ! ।
 जयाचेनि योगें सुखानंद लोटे
 तथा देखतां अंतरीं बाध्प दाटे ॥ १ ॥
 लळे पाळितो राम आह्मां दिनांचे
 कृपासागरु भाव जाणे मनाचे ।
 नुपेक्षी कदा संकटीं धांव घाली

१ एकनिष्ठ, एकांतभक्त. २. मला हीं शुभ चिन्हे होतात यावरून श्रीरामराय
 आज येणार खास.

तया देखतां मानसें तीं निवालीं ॥ २ ॥

लघूलाघवी राम कोदंडधारी

मनीं चिंतितां शोकसंतापहारी ।

महासंकटें नाम घेतां निवारी

भवसागरीं मूढ पाषाण तारी ॥ ३ ॥

(१४) करुणाष्टकांतिल राम प्रार्थना.

१

अनुदिन अनुतापें तापळें रामराया ।

परमदिनदयाळा ! नीरसी मोहमाया ।

अचपळें मन माझे नावरे आवरीतां ।

तुजविण शिण होतो धांव रे धांव आतां ॥ १ ॥

तनुमनधन माझे राघवा ! रूप तूझे ।

तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझे ॥

प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ।

अचळ भजनलीळा लागली आस तूझी ॥ २ ॥

चपळपण मनाचें मोडितां मोडवेना ।

सकळस्वजनमाया तोडितां तोडवेना ।

घडिघडि विघडें हा निश्चयो अंतरीचा ।

म्हणउनि करुणा हे बोलतो दीनवाचा ॥ ३ ॥

जळत हृदय माझे जन्म कोटयानुकोटी ।

मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटीं ॥

तळमळ निववी रे राम कारुण्यसिंधू ।

षडरिपुकुळ माझे तोडिं याचा समंधू ! ॥ ४ ॥

१ चंचल, अस्थिर. 'अनुत्तम' ह्या शब्दाप्रमाणें अचपळ या शब्दाची योजना समर्थानीं केली आहे 'नास्ति चपलो यस्मात् स अचपलः' अतिचपल.

उपरति मज रामीं जाहली पूर्णकामीं ।
 सकळजनविरामीं रामविश्रामधामीं ।
 घडि घडि मन आतां रामरूपीं भरावें ।
 रविकुळटिळका ! रे आपुलेंसे करावें ॥ ५ ॥

(२)

समाधान साधूजनाचेनि योगें । परी मागुतें दुःख होतें वियोगें ।
 घडीनें घडी शीण अत्यंत वाटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥६॥
 बळें लावितां चित्त कोठें जडेना । समाधान तें कांहि केल्या घडेना ।
 नव्हे धीर नैनीं सदा नीर लोटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥७॥
 अवस्था मनीं लागली काय सांगों । गुणीं गुंतला हेत कोणासि मागों ।
 बहूसाल भेटावया प्राण फूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥८॥
 कृपाळूपणें भेटि दे रामराया । वियोगें तुझ्या सर्व व्याकूळ काया ।
 जनामाजि लौकीक हाही न सूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥९॥
 अहारे विधी ! त्वां असें काय केलें । पराधीनता पाप माझें उदेलें ।
 बहुतांमधें चूकतां तूकें तूटे । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥१०॥
 समर्था ! मनीं सांडि माझी नसावी । सदासर्वदा भक्तचिंता असावी ।
 घडेना तुझा योग हा ! प्राप्त खोटें । उदासीन हा काळ कोठें न कंठे ॥११॥

(३)

तुझिया वियोगें जीवित्व आलें । शरीरपांगें बहु दुःख जालें ।
 अज्ञान दारिद्र्य माझें सरेना । तुजवीण रामा मज कंठवेना ॥ १२ ॥
 जडली उपाधी अभिमान साधी । विवेक नाहीं बहुसाल बाधी ।
 स्वामीवियोगें पळही गमेना । तुजवीण रामा मज कंठवेना ॥ १३ ॥
 संसारसंगें बहु पीडलों रे । कारुण्यसिंधो ! मज सोडवी रे ।

१ नयनीं. २ अत्यंत, वारंवार. ३ हे ब्रह्मदेवा. ४ तोल, वजन नाहीसें होतें.
 ५ त्याग. ६ संचित. ७ देहाच्या पराधीनतेमुळे

कृपाकटाक्षें सांभाळि दीना । तुजवीण रामा मज कंठवेना ॥ १४ ॥

(४)

दुःखानळें मी संतप्त देहीं । तुजवीण रामा विश्रांति नाही ।
आधार तूझा मज मी विदेसी । सवात्तमा ! कै मज भेटि देसी ॥ १५ ॥
संसारचिंत्ता मज वाटते रे । रामा प्रपंचीं मन जातसे रे ।
संसर्ग आहे इतरां जनांसी । सर्वोत्तमा ! कै मज भेटि देसी ? ॥ १६ ॥

(५)

नसे भक्ति ना ज्ञान ना ध्यान कांहीं । नसे प्रेम हें रामविश्राम नाही ।
असा दीन अज्ञान मी दास तूझा । समर्था जनीं घेतला भार माझा ॥ १७ ॥
रघूनायका ! जन्मजन्मांतरींचा । अहंभाव छेदूनि टाकीं दिनाचा ।
जनीं बोलती दास या राघवाचा । परी अंतरीं लेश नाही तयाचा ॥ १८ ॥
मज कौवसा राम कैवल्यदाता । तयाचेनि हे फीटली सर्वचिंता ।
समर्था तया काय उत्तीर्ण व्हावें । सदा सर्वदा नाम वाचे वदावें ॥ १९ ॥
दिनाचें उणें दीसतां लाज कोणा । जनीं दास तूझा दिसे दैन्यवाणा ।
शिरीं स्वामि तूं राम पूर्णप्रतापी । तुझा दास पाहे सदा शीघ्रकोपी ॥ २० ॥

(६)

उदासीन हे वृत्ति जीवीं धरावी । अती आदरें सर्व सेवा करावी ।
सदा प्रीति लागो तुझे गूण गातां । रघूनायका मागणें हेंचि आतां २१
तुझे रूपडे लोचनीं म्यां पहावें ! तुझे गूण गातां मनासी रहावें ।
उठो आवडी भक्तिपंथेंचि जातां ॥ रघूनायका मागणें हेंचि आतां ॥ २२ ॥
मनीं वासना भक्ति तूझी करावी । कृपाळूपणें राघवें पूरवावी ।
वसावें मज अंतरीं नाम घेतां ॥ रघूनायका मागणें हेंचि आतां ॥ २३ ॥
सदा सर्वदा योग तूझा घडावा । तुझे कारणीं देह माझा पडावा ।
नुपेक्षीं मज गुणवंता अनंता ॥ रघूनायका मागणें हेंचि आतां ॥ २४ ॥

त्रिदाकारणें दीन हातीं धरावें । ह्मणे दास भक्तांसि रे उद्धरावें ।
सुटे ब्रीद आह्मांस सांडूनि जातां ॥ रघूनायका मागणें हेंचि आतां ॥ २५ ॥

(७)

कमळनयन रामें वेधिले पूर्णकामें
सकळभयविरामें राम विश्रामधामें ।
घननिळ तनुश्यामें चित्ततोषें आरामें
भुवन भजननेमें तारिले दास रामें ॥ २६ ॥
बहुविध भजनाचीं दैवतें पाहिलीं हो
सकळ त्यजुनि रामीं वृत्ति हे राहिली हो ।
विमळगुणशिळाची लागली प्रीति मोठी
विमळ हृदय होतां उद्धरे कूळ कोटी ॥ २७ ॥

(८)

विषयविष वमावें कल्पनेला दमावें
निजपद निजभावे दृढ चित्तीं धरावें ।
भवभय निरसावें साधुसंगीं वसाव
सगुणभजन द्यावें स्वामिदेवाधिदेवें ॥ २८ ॥
विगळित मन माझे तूं करी देवराया
हरिभजन कराया पाहिजे दृढ काया ।
निरुपण विवराया तर्कपंथचि जाया
रघुपति गुणछाया चित्त माझे निवाया ॥ २९ ॥

(९)

रघुविरभजनाची मानसीं प्रीति लागो
रघुविरस्मरणाची अंतरीं वृत्ति जागो ।
रघुविरचरणाची वासना वास मागो
रघुविरगुण गातां वाणि हे नित्य रंगो ॥ ३० ॥

चतुरपण जनीं हें पाहतां आढळेना
 निकटःरघुविराचें रूप कैसें कळेना ।
 चपळ मन वळेना गर्वताठा गळेना
 तुजविणःजगदीशा ! कर्मरेखा टळेना ॥ ३१ ॥

(१०)

करकर न करावी प्रीति राभीं धरावी
 गरगर फिरवी ते वासना वीसरावी ।
 हरिहर ह्मणतां तो देव तत्काळ पावे
 अतिविमळ पवाडे मानसीं आठवावे ॥ ३२ ॥

हुरहुर हुर वाटे अंतरीं बाष्प दाटे
 तुजविण रघुनाथा ! लोचनीं नीर लोटे ।
 तनधनमन वीटे दुःख देहीं न कंठे
 बहुविध उपचारें क्षोभलें चित्त ऊठे ॥ ३३ ॥

स्वजन जन त्यजावें देश लंघूनि जावें
 कठिण मन करावें झाडखंडीं भरावें ! ।
 अनुदिन विवरावें दूरदेशीं भरावें
 निरुपण विवरावें तर्कपंथेंचि जावें ॥ ३४ ॥

(११)

परमसुखनदीचा मानसीं पूर लोटे
 घननिळतनु जेव्हां अंतरीं राम भेटे ।
 सुख परमसुखाचें सर्वलावण्य साचें
 स्वरूप जगदिशाचें ध्यान त्या ईश्वराचें ॥ ३५ ॥

मधुकर मन माझे रामपादांबुजीं हो
 सगुणगुण निजांगें नित्य रंगोनि राहो ।

सकळ जन तरावे वंशही उद्धरावे
 स्वजन जन करावे रामरूपीं भरावे ॥ ३६ ॥
 सकळ भुवन तारी राम लीळावतारी
 भवभय अपहारी राम कोदंडधारी ।
 मनन करि मना रे धीर हे वासना रे
 रघुविरभजनाची हे धरी कामना रे ॥ ३७ ॥

(१२)

चकोरासि चंद्रोदयीं सुख जैसें
 रघूनायका देखतां सुख तैसें ।
 सगूणासि लांचावले स्थीर राहे
 रघूनंदनेवीण कांहीं न पाहे ॥ ३८ ॥
 चमत्कारले चित्त हें रामगुणीं
 उठे कीर्ति वाखाणितां प्रीति दूणी ।
 रघूनायकासारिखा देव नाहीं
 क्रिया पाहतां चोखडी सर्व कांहीं ॥ ३९ ॥

(१३)

जनीं भक्ति नाहीं मनीं भाव नाहीं
 मला युक्ति ना बुद्धि कांहींच नाहीं ।
 कृपाळूपणें राज्य रंकासि द्यावें
 समर्था ! तुझे काय उत्तीर्ण व्हावें ॥ ४० ॥
 समर्थें दिल्लें सौख्य नानापरीचें
 सदा सर्वदा जाणसी अंतरीचें ।
 लळे पाळिले तूं कृपाळु स्वभावें
 समर्था ! तुझे काय उत्तीर्ण व्हावें ? ॥ ४१ ॥
 दीनानाथ हें ब्रीद त्यां साच केले

म्हणे दास भक्तसि रे उद्धरीलें ।
सुखें सांडणें या देहाचें करावें
समर्था ! तुझे काय उत्तीर्ण व्हावें ? ॥ ४२ ॥

(१५) बुद्धि दे रघुनायका.

युक्ति नाही बुद्धि नाही विद्या नाही विवंचिता ।
नेणता भक्त मी तूझा बुद्धि दे रघुनायका ॥ १ ॥
मन हें आवरेना कीं वासना वावडे सदा ।
कल्पना धांवते सैरा बुद्धि दे रघुनायका ॥ २ ॥
अन्न नाही वस्त्र नाही सौख्य नाही जनांमधें ।
आश्रयो पाहतां नाही बुद्धि दे रघुनायका ॥ ३ ॥
बोलतां चालतां येना कार्यभाग कळेचिना ।
बहु मी पीडिलों लोकीं बुद्धि दे रघुनायका ॥ ४ ॥
तुझा मी टोंणपा झालों कष्टलें बहुतापरी ।
सौख्य तों पाहतां नाही बुद्धि दे रघुनायका ॥ ५ ॥
नेटकें लिहितां येना वाचितां चुकतों सदा ।
अर्थ तो सांगतां येना बुद्धि दे रघुनायका ॥ ६ ॥
प्रसंग वेळ तर्केना सुचेना दीर्घसूचना ।
मैत्रिकी राखितां येना बुद्धि दे रघुनायका ॥ ७ ॥
कळेना स्फूर्ति होईना आपदा लागली बहु ।
प्रत्यहीं पोट सोडीना बुद्धि दे रघुनायका ॥ ८ ॥
संसार नेटका नाही उद्वेगू वाटतो जिवीं ।
परमार्थू कळेना कीं बुद्धि दे रघुनायका ॥ ९ ॥

१ सारासारविचार. २ कुमारी शिरते. ३ हवी तिकडे. ४ मतिमंद. ५ चांगलें.
६ पुढील होणारें आधींच जाणणें.

देईना पुर्विना कोणी उगेचि जन हांसती ।
 विसरू पडतो पोटीं बुद्धि दे रघुनायका ॥ १० ॥
 पिशुनें वाटती सर्वे कोणीही मजला नसे ।
 समर्था ! तूं दयासिंधू बुद्धि दे रघुनायका ॥ ११ ॥
 उदास वाटतें जीवीं आतां जावें कुणीकडे ।
 तूं भक्तवत्सला रामा बुद्धि दे रघुनायका ॥ १२ ॥
 कायावाचामनोभावे तुझा मी म्हणवीतसें ।
 हे लाज तूजला माझी बुद्धि दे रघुनायका ॥ १३ ॥
 सोडवील्या देवकोटी भूमार फेडिला बळें ।
 भक्तांसि आश्रयो मोठा बुद्धि दे रघुनायका ॥ १४ ॥
 उदंड भक्त तुम्हांला आह्मांला कोण पूसतें ।
 ब्रीद हें राखणें आधीं बुद्धि दे रघुनायका ॥ १५ ॥
 उदंड ऐकिली कीर्ति पतितपावना प्रभो ।
 मी एक रंक दुर्बुद्धि बुद्धि दे रघुनायका ॥ १६ ॥
 आशा हे लागली मोठी दयाळू वा दया करी ।
 आणीक नलगे कांहीं बुद्धि दे रघुनायका ॥ १७ ॥
 रामदास म्हणे माझा संसार तुज लागला ।
 संशयो वाटतो पोटीं बुद्धि दे रघुनायका ॥ १८ ॥

(१६) दोन भीमरूपी स्तोत्रें.

(१)

भीमरूपी महारुद्रा वज्रहनुमानै मारुती ।
 वनारि अंजनीसूता रामदूता प्रभंजना ॥ १ ॥
 महाबळी प्राणदाता सकळां ऊठवी बळें ।

१ पुरवीत नाहीं. २ स्वार्थामुळे कठोर. ३ वज्राप्रमाणें बळकट हनुवटी अस-
लेला. ४ रावणाचें वन उध्वस्त करणारा

सौख्यकारी शोकहर्ता धूर्त वैष्णव गायका ॥ २ ॥
 दिनानाथा हरीरूपा सुंदरा जगदंतरी ।
 पातालदेवताहंता भव्य शेंदूरलेपना ॥ ३ ॥
 लोकनाथा जगन्नाथा प्राणनाथा पुरातना ।
 पुण्यवंता पुण्यशीला पावना परतोषका ॥ ४ ॥
 ध्वजांगे ऊचली बाहो आवेशे लोटला पुढे ।
 काळाग्नी काळरुद्राग्नी देखतां कांपती भये ॥ ५ ॥
 ब्रह्मांडे माझीं नेणे आवळे दंतपंगती ।
 नेत्राग्नी चालिल्या ज्वाळा भुकुटी ताठिल्या बळे ।
 पुच्छ ते मुडिले माथां किरीटी कुंडले वरी ।
 सुवर्णकटिकासोटी घंटा किकिणि नागरां ॥ ७ ॥
 ठकारे पर्वताऐसा नेटका सडपातळू ।
 चपलांग पाहतां मोठे महाविद्युल्लतेपरी ॥ ८ ॥
 कोटिच्या कोटि उड्डाणे झेंपावे उत्तरेकडे ।
 मंद्राद्रीसारिखा द्रोण क्रोधे उत्पाटिला बळे ॥ ९ ॥
 आणिला मागुती नेला आला गेला मनोगती ।
 मनासी टाकिले मार्गे गतीशी तूळणा नसे ॥ १० ॥
 अणूपार्सूनि ब्रह्मांडा-एवढा होत जातसे ।
 ब्रह्मांडाभोंवते वेढे स्वपुच्छे घालवू शके ॥ ११ ॥
 तयासी तूळणा कोठे ? मेरुमंदार धाकुटे ! ।
 तयासी तूळणा कैची ? ब्रह्मांडीं पाहतां नसे ॥ १२ ॥
 आरक्त देखिले डोळां गिळिले सूर्यमंडळा ।

१ भूतमात्रांच्या हृदयीं राहणारा. २ लंकेचा प्राण घेणारा. ३ ' ध्वजांगे-'
 पाठभेद. ४ सुंदर. ५ ठाण घेऊन उभा रहातो. ६ मंद्रादीच्या बरोवरीचा द्रोणपर्वत
 ७ मनाइतकी चंचलगती ज्याची असा. ८ अत्यंत सूक्ष्म व अत्यंत स्थूल.

वाढतां वाढतां वाढे भेदिलें शून्यमंडळा ॥ १३ ॥
 भूतप्रेतसमंधादी रोगव्याधी समस्तही ।
 नासती तूटती चिंता आनंदें भीमदर्शनें ॥ १४ ॥
 हे धरा पंधराश्लोकी लाभली शोभली भली ।
 दृढ देहो निसंदेहो संख्या चंद्रकळागुणें ॥ १५ ॥
 रामदासीं अग्रगणू कपिकुळासि मंडणू ।
 रामरूपी अंतरात्मा दर्शनें दोष नासती ॥ १६ ॥

(२)

कपिवर उठला तो वेग अद्भूत केला
 त्रिभुवँनजनलोकीं कीर्तिचा घोष झाला ।
 रघुपति उपकारें दाटले थोर भारें !
 ' परम धिर उदारें राक्षिलें सौख्यकारें ' ॥ १ ॥
 सबळ दळें मिळालें युद्ध उदंड झालें
 कपिकटक निमाँले, पाहतां येश गेलें, ।
 परदळशरघातें कोटिच्या कोटि प्रेतें
 अभिनव रणपातें दुःख विभीषणातें ॥ २ ॥
 कपिरिसधनदाटीं जाहली थोर आटी
 म्हणवुनि जगजेठी धांवणें चार कोटी ।
 मृतीविराहितें ठेले मोकळे सिद्ध झाले

१ आकाशमंडळाला भेदून जाणारा. २ सोळा कळा. ३ रामभक्तांत श्रेष्ठ.
 ४ स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ ह्या तीन लोकांत. ५ रामरायही मारुतीच्या उपकार-
 भाराखालीं लवले ! ६ दोन्हीकडचे शिपाई. ७ मेले. ८ रामपक्षीय वानर व रीस
 हे संग्रामांत कामास आले म्हणून जगजेठी ह्य० जगांत श्रेष्ठ अशा मारुती-
 रायाला चार कोटि योजनें दूर उड्याण करावें लागलें. ९ त्यांना मरणापासून
 सोडविलें व तेही वीर पुन्हा युद्धाला ' सिद्ध झाले '

सकळ जन निवाले धन्य सामर्थ्य चाले ॥ ३ ॥

बहुप्रिय रघुनाथा, मुख्य तूं प्राणनाथा,
उठविं मज अनाथा दूर सांडोनि वेथा ।
झडकरि भिमराया ! तूं करी दृढ काया
रघुविरभजना या लागवेगेचि जाया ॥ ४ ॥

तुजविण मज पाहें । पाहतां कोण आहे ?
म्हणउनि मन माझे रे । तुझी वाट पाहे ।
निज तुज निरवीलें, पाहिलें आठवीलें,
सकळिक निजदासालागि सांभाळवीलें ॥ ५ ॥

उचित हित करावें, उद्धरावें धरावें,
अनहित नं करावें, त्वां जनीं येश ध्यावें, ।
अर्घटित घडवावें, सेवकां सोडवावें,
हरिभजन घडावें, दुःख तें वीघडावें, ॥ ६ ॥

प्रभुवर विररार्या ! जाहली दृढ काया
परदळ निवटाया, दैत्यकूळें कुटाया, ।
गिरिवर उपटाया रम्य वेषे नटाया
तुजचि अलगठार्या ठेविलें मुख्य ठाया ॥७॥

१ आनंदित झाले. २ रोगमुक्त व सुदृढ कर. समर्थ दुखण्यानें आजारी पडले होते त्यावेळीं या स्तोत्रानें त्यांनीं मारुतिरायांची प्रार्थना केली. ३ रामानें आपले भक्त तुझ्या स्वाधीन केले आहेत. ४ श्रीसमर्थाना उपदेश साक्षात् रामरायांनीं दिला होता; पण मारुतिरायांच्या हातीं ते देऊन गेले होते. ' उपदेश देवोनि दिधला मारुति । स्वयें रघुपती निरवीता ' असें समर्थानींच एका अभंगांत म्हटलें आहे; व ' राम हनुमंत आत्मरूपी ' ह्याप्रमाणें दोघांचे ऐक्य झाल्याचें पुढें वर्णिलें आहे. ' आपल्या सर्व भक्तांचा सांभाळ रामराय तुजकडून करवितात. ' ५ यश. ६ अद्भुत पराक्रम. ७ नीरसावें. ८ वीरश्रेष्ठा. ९ वेगळ्या स्वतंत्र ठिकाणीं.

बहुत सबळ सांठा मागर्तो अल्प वांटा !
 न करित हित कांठा थोर होईल ताठा ।
 कृपणपण नसावें, भव्य लोकीं दिसावें,
 अनुदिन करुणेचें चिन्ह पोटीं वसावें ! ॥ ८ ॥
 जळधर करुणेचा अंतरामाजि राहे,
 तरि तुज करुणा हे कां नये सांग पा हे !
 काठिण हृदय झालें ? काय कारुण्य गेलें ?
 न पवसि मज कां रे ? म्यां तुझे काय केलें ! ॥ ९ ॥
 वडिलपण धरावें सेवकां सांवरावें,
 अनहित न करावें तूर्त हातीं धरावें, ।
 निपटाचि हटवादे प्रार्थिला शब्दभेदे
 कपि घन करुणेचा वोळला रामवेधें ! ॥ १० ॥
 बहुताचि करुणा या लोटलीं देवराया
 सहजचि कापिकेते जाहली दृढ काया ।
 परमसुख विलासे सर्व दासानुदासें
 पवनतनुज तोषें वंदिलें सावकाशें ॥ १ ॥

(१७) अंजनीगीत.

लंकेहूनी अयोध्ये येतां । रामलक्ष्मण सीता ।
 हनूमंतें अंजनीमाता । दाखविली रामा ॥ १ ॥
 चवधे केला नमस्कार । काय बोले रघुवीर ।
 “ तुझ्या कुमरें आम्हां थोर । उपकार केला ! ॥ २ ॥
 सीताशुद्धी येणें केली । लक्ष्मणाची शक्ती हरिली ।
 लंका जालुनि निर्दाळिली । राक्षससेना ॥ ३ ॥
 अहिरावण महिरावण जाणा । घात करिती आमुच्या प्राणा ।

देवीरूपें दोघाजणां । रक्षियलें माते ! ॥ ४ ॥
 अठरा पद्मं वानरभार । श्रमें युद्ध केलें फार ।
 शिळासेतू हा सागर । समाप्त केला ॥ ५ ॥
 माते ! तुझ्या उदरीं जाण । हनूमान जन्मला रत्न ।
 एवढें माझे रामायण । याचेनीयोगें ” ॥ ६ ॥
 ऐकुनि पुत्राची ही स्तुती । माता तुच्छ मानी चित्तीं ।
 “ व्यर्थ कां बा रघूपती ! । वाहसी भारें ॥ ७ ॥
 हा कां माझ्या उदरीं आला । गर्भीहूनी नाहीं गळला ! ।
 आपण असतां कष्टवीला । श्रीराम माझा ! ॥ ८ ॥
 माझ्या दुग्धाची हे प्रौढी । कळिकाळाची नरडी मुरडी ।
 रावणादिक हीं बापुडीं । घुंघुरटीं तेथें ! ॥ ९ ॥
 असत्य रामा ! वाटेल बोली । ” दुग्धधारा सोडियेली ।
 शैला—उदरीं खोंचविली । त्रिखंड तेव्हां ॥ १० ॥
 वेणीदंड परताळिला । लंकेलागीं वेढा दिधला ।
 आणुनि रामासी दाखविला । अंजनीमार्ते ॥ ११ ॥
 सीता बोले अंजनीसी । “ कां कोपशी बाळकाशी ।
 रामें आज्ञा हनुमंतासी । दिधली नव्हती ” ॥ १२ ॥
 आश्चर्य वाटलेंसे रामा । म्हणे “ माते ! धन्य महिमा ”
 पादपद्मं अवघां जणां । वंदिलें भावें ॥ १३ ॥
 अत्यंत जिवलगसखा । हनुमंत भक्त निका ।
 रामदासपाठीराखा । महारुद्र तो ॥ १४ ॥

(१८) अभंग.

(१)

छत्रसिंहासनीं अयोध्येचा राजा । नांदतसे माझा मायबाप ॥ १ ॥

माझा मायबाप त्रिलोकीं समर्थ । सर्व मनोरथ पूर्ण करी ॥ २ ॥
 पूर्ण प्रतापाचा कैवारी देवांचा । नाथ अनाथांचा स्वामी माझा ॥ ३ ॥
 स्वामी माझा राम योगियां विश्राम । सांपडलें वर्म थोरभाग्यें ॥ ४ ॥
 थोर भाग्य ज्याचें राम त्याचे कुळीं । संकटीं सांभाळी भावबळें ॥ ५ ॥
 भावबळें जेहीं धरिला अंतरीं । तया क्षणभरी विसंभेना ॥ ६ ॥
 विसंभेना कदा आपुल्या दासासी । रामीरामदासीं कुळस्वामी ॥ ७ ॥

(२)

राघवाची कथा पतीतपावन । गाती भक्तजन आवडीनें ॥ १ ॥
 राघवाच्या गुणा न दिसे तुळणा । कैलासीचा राणा लांचावला ॥ २ ॥
 देवांचें मंडण भक्तांचें भूषण । धर्मसंरक्षण राम येक ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे धन्य त्यांचें जिणें । कथानिरूपणें जन्म गेला ॥ ४ ॥

(३)

ठकाराचें ठाण करी चापबाण । माझे ब्रह्मज्ञान ऐसें आहे ॥ १ ॥
 रामरूप देहो जाला निःसंदेहो । माझे मनीं राहो निरंतर ॥ २ ॥
 मुखीं रामनाम चितीं घनश्याम । होतसे विश्राम आठवितां ॥ ३ ॥
 रामदास म्हणे रामरूपावरी । भावें मुक्ति चारी वोवाळीन ॥ ४ ॥

(४)

पुण्याचें माहेर सार्थकाचें घर । बहुतांचें छत्र स्वामी माझा ॥ १ ॥
 स्वामी माझा राम योगाचें मंडण । संसारखंडण महाभय ॥ २ ॥
 महाभय कैचें अभेदभक्तासी । रामीरामदासीं धन्य वेळा ॥ ३ ॥

(५)

माझे सर्व जावो तुझे नाम राहो । हाचि माझा भावो अंतरीचा ॥ १ ॥
 पतीतपावन नाम हें जाईल । मग कोण राहील तुजपासीं ? ॥ २ ॥
 पतीतपावन नाम कैसें राहे । कासावीस होये जीव माझा ॥ ३ ॥
 यालागीं राघवें भक्तां उद्धरावें । आपुलें राखावें ब्रीद देवा ॥ ४ ॥

रामदास म्हणे देवा तुझी आण । ब्रीदासाठीं प्राण देइजेतो ॥ ५ ॥

(६)

जठरीं लागो क्षुधा होत नाना आपदा ।

भक्तिप्रेम कदा न संडी सत्य ॥ १ ॥

शब्द न फुटे तरी चिंतीन अंतरीं ।

भक्तिप्रेम परी न संडी सत्य ॥ २ ॥

नानापरी आघात चिरकाळ होत ।

भक्तिप्रेमामृत न संडी सत्य ॥ ३ ॥

दाहूं वडवानळ अथवा दंशूं काळ ।

भक्तिप्रेमबळ न संडी सत्य ॥ ४ ॥

आतांच हा देह राहो अथवा जावो ।

भक्ति प्रेमभावो न संडी सत्य ॥ ५ ॥

ह्मणे रामीरामदास वरी पडो आकाश ।

राघवाची कास न सोडी सत्य ॥ ६ ॥

(७)

दासाची संपत्ती राम सीतापती । जीवाचा सांगाती राम एक ॥ १ ॥

राम एक माता राम एक पिता । राम एक भ्राता सहोदर ॥ २ ॥

सहोदर विद्या वैभव कांचन । सर्व हा स्वजन राम एक ॥ ३ ॥

राम एक स्वामी राम हा कैवारी । लाभ या संसारीं राम एक ॥ ४ ॥

राम एक ज्ञान राम एक ध्यान । राम समाधान रामदासीं ॥ ५ ॥

(८)

कां वो राममाये ! दुरी धरियेलें । कठिण कैसें जालें चित्त तुझें ? ॥ १ ॥

देउनी आलिंगन प्रीतिपडिभरें । कैं मुख पीतांबरें पुससील ? ॥ २ ॥

घेउनी कडिये धरुनी हनुवटी । कैं गुजगोष्टी सांगशील ॥ ३ ॥

रामदास म्हणे केव्हां संबोखिसी । प्रेमपान्हा देशी जननीये ॥ ४ ॥

अभंग.

(९)

अपराधी अपराधी । आम्हां नाहीं दृढबुद्धी ॥ १ ॥
माझे अन्याय अगणित । कोण करील गणित ॥ ध्रु० ॥
मज सर्वस्वें पाळावें । प्रतीतीनें सांभाळावें ॥ २ ॥
माझी वाईट करणी । रामदास लोटांगणी ॥ ३ ॥

(१०)

शिरीं आहे रामराज । औषधाचें कोण काज ॥ १ ॥
जो जो प्रयत्न रामावीण । तो तो दुःखासी कारण ॥ ध्रु० ॥
शंकराचें हळाहळ । जेणें केलें सुशीतळ ॥ २ ॥
आम्हां तोचि तो रक्षिता । रामदासीं नाहीं चिंता ॥ ३ ॥

(११)

बाळक जाणेना मातेसी । तिचें मन त्यापाशीं ॥ १ ॥
तैसा देव हा दयाळ । करी भक्ताचा सांभाळ ॥ ध्रु० ॥
धेनु वत्साचेनी लागें । धांवे त्याच्या मार्गेंमार्गें ॥ २ ॥
पक्षी घेतसे गगन । पिल्यापाशीं त्याचें मन ॥ ३ ॥
मत्स्य आठवितां पाळी । कूर्म दृष्टीनें सांभाळी ॥ ४ ॥
रामीं रामदास ह्मणे । मायाजाळाचीं लक्षणें ॥ ५ ॥

(१२)

देव जवळीं अंतरीं । भेटी नाहीं जन्मवरी ॥ १ ॥
मूर्ति त्रैलोक्यां संचली । दृष्टि विश्वाची चुकली ॥ २ ॥
भाग्ये आले संतजन । झालें देवाचें दर्शन ॥ ३ ॥
रामदासीं योग झाला । देहीं देव प्रगटला ॥ ४ ॥

(१३)

पतीतपावना जानकीजीवना । वेगीं माझ्या मना पालटावें ॥ ध्रु० ॥
मिथ्या शब्दज्ञानें तुज अंतरलों । संदेहीं पडलों मीपणाचे ॥ १ ॥

सदा खळबळ निर्गुणाची घडे । सगुण नावडे ज्ञानगर्वे ॥ २ ॥
 रामदास म्हणे ऐसा हा पतित । मीपणें अनंत पाहों जातां ॥ ३ ॥

(१४)

कर्ता येक देव तेणें केलें सर्व । तयापासीं गर्व कामा नये ॥ १ ॥
 देहें हें देवाचें वित्त कुबेराचें । तेथें या जीवाचें काय आहे ? ॥ २ ॥
 देता देवविता नेता नेवविता । कर्ता करविता जीव नव्हे ॥ ३ ॥
 निमित्ताचा धणी केला असे प्राणी । पाहतां निर्वाणीं जीव कैचा ॥ ४ ॥
 दास म्हणे मना सावध असावें । दुश्चित नसावें सर्वकाळ ॥ ५ ॥

(१५)

रात्रंदिस मन राघवीं असावें । चिंतन नसावें कांचनाचें ॥ १ ॥
 कांचनाचें ध्यान परस्त्रीचिंतन । जन्मासी कारण हेचि दोनी ॥ २ ॥
 दोनी नको धरूं निंदा नको करूं । तेणें हा संसार तरसील ॥ ३ ॥
 नामरूपातीत जाणावा अनंत । दास म्हणे संतसंग धरा ॥ ४ ॥

(१६)

मातापिता जन स्वजन कांचन । प्रियापुत्रीं मन गोवूं नको ॥ १ ॥
 गोवूं नको मन राघवावांचुनी । लोक लाज जनीं लागलीसे ॥ २ ॥
 लागलीसे परी तुवां न धरावी । स्वहितें करावी रामभक्ती ॥ ३ ॥
 जाणे लागे अंतीं बाळा सुलक्षणा । ध्याई रामराणा दास म्हणे ॥ ४ ॥

(१७)

सगुणाकरितां निर्गुण पाविजे । भक्तीवीण दुजे सार नाहीं ॥ १ ॥
 साराचें हें सार ज्ञानाचा निर्धार । पाविजे साचार भाक्तियोगें ॥ २ ॥
 वेदशास्त्रीं अर्थ शोधोनि पाहिला । त्यांहीं निर्धारिला भक्तिभाव ॥ ३ ॥
 रामी रामदासीं भक्तीच मानिली । मनें वस्ति केली रामपायीं ॥ ४ ॥

(१८)

ध्यान लागलें रामाचें । दुःख हरलें जन्माचें ॥ १ ॥

रामपदांबुजावरी । वृत्ति तेचि मधुकरी ॥२॥
 तनु मेघश्याममेळें । चित्त चातक निवालें ॥३॥
 रामवदनमयंकीं । चक्षुचकोर जाले सुखी ॥ ४ ॥
 कीर्तिसुगंध तनुवरी । कूजे कोकीळवैखरी ॥५॥
 रामीरामदास स्वामी । चिंतिताहे अंतर्यामीं ॥६॥

(१९) पदे

(१)

आम्ही काय कुणाचें खातों रे तो राम आम्हांला देतो रे ॥ ध्रु० ॥
 बांधिले घुमट किल्याचे तट । तयाला फुटती पिंपळवट ।
 तेथें कोण लावितो मोट । बुडाला पाणि घालीतो ? ॥ १ ॥
 खडक फोडितां सजिव रोडकी । पाहिली सर्वानीं बेडकी ।
 सिंधु नसतां तियेचे मुखीं । पाणी कोण घालीतो ? ॥ २ ॥
 पहा रे पहा मातेचीये स्तनीं । चिंतितां रक्तमांसमलखाणी ।
 तिथें विमल दुग्ध घालोनी । कोण पोसीतो ? ॥ ३ ॥
 नसतां पाण्याचे बुडबुडे । सदासर्वदा गगन कोरडे ।
 दास म्हणे जीवन चहुंकडे । पाडुनी सडे पीक उगवीतो ? ॥ ४ ॥

(२)

श्रीगुरुचें चरणकंज हृदयीं स्मरावें ॥ ध्रु० ॥
 निगमनिखिलसाधारण सुलभाहुनि सुलभ बहु ।
 इतर योगयागविषमपंथि कां शिरावें ? ॥ श्री० ॥ १ ॥

१ हे सुंदर पद ' मी समर्थांच्या मठांतले त्याचे शिष्य पोसतो ' ह्याणून शिव-
 रायाला अहंकार झाला होता तो घालविण्याकरितां समर्थानीं त्यास रानांत नेऊन
 ' खडक फोडून सजीव बेडकी ' दाखविली तेव्हां रचिलें आहे. चारही दृष्टांत
 सृष्टींतलें समर्पक असल्यामुळे या पदाला अपूर्व गोडी आली आहे. २ चरणकमल.
 ३ सर्व वेदांनीं एकमताने सांगितलेले. ४ योगय गादि विकटमार्गांत.

नरतनुदृढनावेसी बुडबुनि अतिमूढपणें ।

दुष्ट नष्ट कुकरसुकरतनु कां फिरावें ? ॥ श्री० ॥ २ ॥

रामदास विनवी तुज अजुनि तरी समज उमज ।

विषयवीष पेउनियां फुकट कां मरावें ॥ श्री० ॥ ३ ॥

(३)

देव पावला रे । देव पावला रे ॥ ध्रु० ॥

धांवा केला भक्तजनीं । आली देवाची धांवणी ॥ देव० ॥ १ ॥

देव घातले बांदोडीं । तेथें राम घाली उडी ॥ देव० ॥ २ ॥

रामीं रामदासीं भेटी । जाली संसाराची तुटी ॥ देव० ॥ ३ ॥

(४)

माझे मनीचे मनोरथ पुरले वो साजणी ।

घननीळतनु चापपाणी देखोनी ॥ ध्रु० ॥

स्वप्नीं देखिलें तें साचचि जालें । तेणें गुणें मन हें निवालें ॥ १ ॥

कल्पिलें तोंचि जालें चिंतिलें फळा आलें । अंतरीं बिंबलें ध्यान राघवाचें २

सगुणें निर्गुण केलें निजरूप लाधलें । रामदास म्हणे भलें नरदेहें ॥ ३ ॥

(५)

राघव पुण्यपरायण रे । राघव० ॥ ध्रु० ॥

दुष्ट संहारुनि धर्म स्थापिला । आनंद केला उदंड ॥ १ ॥

धर्मपरायण धार्मिक राजा । सकळहि नीतिन्याय ॥ २ ॥

रामराज्य सुखरूप भूमंडळ । दुःखशोक दुरि जाय ॥ ३ ॥

(६)

आळस खोटा रे । बापा ! आळस खोटा रे ॥ ध्रु० ॥

धष्टपुष्ट धाटामोठा । व्यर्थचि ताठा रे । बापा आळस० ॥ १ ॥

आळस मोठा तोचि करंटा । जाइल कोणा वाटा रे । बापा० ॥ २ ॥

दास ह्मणे रे यत्न ऊचटा । वैभव सर्व लुटारे । बापा० ॥ ३ ॥

२० उपसंहार—आरत्या, वरयाचना वगैरे.

(समर्थांच्या आरत्या महाराष्ट्रांत घोघर झाल्या आहेत. ' सुखकर्ता दुखहर्ता ' ही गणपतीची, ' लवथवती विक्राळा ' ही शंकराची, ' पंचानन हयवाहन ' ही खंडोबाची, ' अघहरणी पुष्करणी ' ही व्यंकटेशाची, इ. आरत्या लोकप्रसिद्ध आहेत. पुढे त्यांच्या उपास्याच्या तेवढ्या तीन आरत्या दिल्या आहेत.

(१) आरत्या

(१)

साफल्या निजवल्या कौसल्या माता ।
 भूकन्या अनन्या मुनिमान्य सीता ।
 खेचर वनचर फणिवर निजभ्राता ।
 दशरथ नृपनायक धन्य तो पिता ॥ १ ॥
 जय देव जय देव जय रविकुळटिळका ।
 आरती ओवाळूं त्रिभुवननायका ॥ जय देव० ॥ध्रु०॥
 आचार्या गुरुवर्या कार्याचें फळ ।
 ऋषिकुळमंडण खंडण संसारमूळ ।
 सुरवर मुनिवर किन्नर पाहती सकळ ।
 धन्य ते निजदास भक्त प्रेमळ ॥ २ ॥

(२)

नाना देहीं देव एक वीराजे । नाना नाटकलीला सुंदररूप साजे ।
 नानातीर्थीक्षेत्रीं अभिनव गति गाजे । अगाध महिमा तूझा ब्रह्मांडीं माजे
 जयदेव जयदेव जयआत्मारामा । निगमागम शोधितां न गळे गुणसीमा॥ध्रु०॥
 बहुरूपी बहुगुणी बहुता काळाचा । हरिहरब्रह्मादिक देव सकळांचा ।
 युगानुयुगीं आत्माराम आमुचा । दास ह्मणे महिमा न बोलवे वाचा ॥२॥

(३)

सत्राणें उड्डाणें हुंकार वदनीं । करि डळमळ भूमण्डळ सिंधुजळ
 गगनीं । कडाडिलें ब्रह्मांड धोका त्रिभुवनीं ॥ सुरवरनर नीशाचर त्या

झाल्या पळणी ॥१॥ जयदेव जयदेव जयजय हनुमंता ! तुमचेनि प्रतापें न
 भियें कृतांता । जयदेव जयदेव ॥ ध्रु० ॥ दुमदुमलें पाताळ उठला पड-
 शब्द । धगधगिला धरणीधर मानीला खेद । कडाडिले पर्वत उडुगण
 उच्छेद । रामीं रामदासा शक्तीचा शोध ॥ २ ॥

(२) वरयाचना.

( )

पावनभिक्षा दे रामा । दीनदयाळा दे रामा ॥ ध्रु० ॥
 अभेदभक्ती दे रामा । अर्थारोहण दे रामा ॥ १ ॥
 तद्दुपता मज दे रामा । आत्मनिवेदन दे रामा ॥ २ ॥
 सज्जनसंगति दे रामा । अलिप्तपण मज दे रामा ॥ ३ ॥
 ब्रह्मानुभव दे रामा । अनन्यसेवा दे रामा ॥ ४ ॥
 मजविण तुज मज दे रामा । दास म्हणे मज दे रामा ॥ ५ ॥

(२)

कोमळ वाच दे रामा । विमिळ करणी दे रामा ॥ ध्रु० ॥
 प्रसंगवोळखी दे रामा । धूर्तकळा मज दे रामा ॥ १ ॥
 अंतरपारख दे रामा । बहुजनमैत्री दे रामा ॥ २ ॥
 हितकारक तें दे रामा । जनसुखकारी दे रामा ॥ ३ ॥
 विद्यावैभव दे रामा । उदासीनता दे रामा ॥ ४ ॥
 मार्गों नेणे दे रामा । मज न कळे तें दे रामा ॥ ५ ॥
 तुझी आवडी दे रामा । दसीं गुणगण दे रामा ॥ ६ ॥

(३)

संगीतगाणें दे रामा । आलापगोडी दे रामा ॥ ध्रु० ॥
 धातामाता दे रामा । शब्द मनोहर दे रामा ॥ १ ॥
 सावधपण मज दे रामा । बहु पाठांतर दे रामा ॥ २ ॥
 दास म्हणे रे गुणधामा । उत्तमगुण मज दे रामा ॥ ३ ॥

(३) रामदास्य.

काया वाचा मनै यथार्थ रामीं रमणें ।

तरीच श्लाघ्यवाणें रामदास्य ॥ १ ॥

काम क्रोध दवडणें मदमत्सर दंडणें । तरीच० ॥ २ ॥

परस्त्रीनुंसक होणें परद्रव्यां पोळणें । तरीच० ॥ ३ ॥

जैसें मुखें बोलणें तैसी क्रिया करणें । तरीच० ॥ ४ ॥

मायानिर्वचज्ञानें ज्ञेयाचि होणें । तरीच० ॥ ५ ॥

रामदास म्हणे निर्गुणसुख लाधणें । तरीच० ॥ ६ ॥

(४) संप्रदायपरंपरा.

(१)

आदिनारायण सद्गुरु आमुचा । शिष्य जाला त्याचा महाविष्णु ॥ १ ॥

त्याचा जो शिष्य तो जाणावा हंस । तेणें ब्रह्मयास उपदेशिलें ॥ २ ॥

उपदेश केला त्यावरी वसिष्ठा । तेथें धरा निष्टा शुद्धभावो ॥ ३ ॥

वशिष्ठें उपदेशिलें श्रीरामरायासी । रामें रामदासीं उपदेशिलें ॥ ४ ॥

(२)

उपदेश देवोनी दिधला मारुती । स्वयें रघुपती निरविता ॥ १ ॥

निरवितां तेणें जालों रामदास । संसारीं उदास म्हणउनी ॥ २ ॥

म्हणोनी आमुचे कुळीं कुळदैवत । राम हनुमंत आत्मरूपी ॥ ३ ॥

आत्मरूपी जाला रामीरामदास । केला उपदेश दीनोद्दारा ॥ ४ ॥

(३)

हनुमंत आमुची कुळवेली । राममंडपीं वेला गेली ।

श्रीरामभजनें फळली । रामदास बोले ॥ १ ॥

आमुचे कुळीं हनुमंत । हनुमंत आमुचें दैवत ।

तयावीण आमुचा परमार्थ । सिद्धीतें न पावे कीं ॥ २ ॥

साह्य आम्हांसी हनुमंत । आराध्यदैवत श्रीरघुनाथ ।

गुरु श्रीराम समर्थ । उणें काय दासासी ? ॥ ३ ॥
 दाता येक रघुनंदन । वरकड लंडी देईल कोण ।
 हें त्यागोन आम्हीं जन । कवणाप्रती मागावें ? ॥ ४ ॥
 म्हणोन आम्ही रामदास । रामचरणीं आमुचा विश्वास ।
 कोसळोन पडो हें आकाश । परी आणिकाची वास न पाहों ॥ ५ ॥
 स्वरूप संप्रदाय अयोध्या मठ । जानकी देवी श्रीरघुनाथ दैवत ।
 मारुतिउपासना नेमस्त । वाढविला परमार्थ रामदासीं ॥ ६ ॥

(५) उपसंहार.

नेणों भक्ती नेणों भाव । आहीं नेणों दुजा देव ॥ १ ॥
 राघवाचे शरणागत । आहों रामनामांकित ॥ २ ॥
 मुखीं रामनामावळी । काळ घालूं पायातळीं ॥ ३ ॥
 रामदासीं रामनाम । बाधूं नेणे क्रोधकाम ॥ ४ ॥

रामा रामा रामा रामा रघुनंदना ।
 रामा रामा रामा रामा कुळभुषणा ॥ १ ॥
 रामा रामा रामा रामा जानकीपती ।
 रामा रामा रामा रामा विमळमती ॥ २ ॥
 रामा रामा रामा रामा दीवनवत्सला ।
 रामदास म्हणे तुझी अगभ्य लीला ॥ ३ ॥

रामा रामा रामा रामा रामा रामा ।
 तारी तारी तारी तारी तारी आह्वां ॥ १ ॥
 तोडी तोडी तोडी तोडी भवपाश ।
 अनन्यशरण रामीं रामदास ॥ २ ॥

रामा हो जय रामा हो । पतीतपावन पूर्णकामा हो ॥ १ ॥

नाथा हो दीनानाथा हो । तुमचे चरणीं राहो माथा हो ॥ २ ॥
बंधु हो दीनबंधु हो । रामदास म्हणे दयासिंधु हो ॥ ३ ॥

(२१) धन्यतेचे उद्धार.

(ज्यासाठी व ज्यांच्या बळावर परमार्थराजकारणाचा किंवा प्रपंचपरमार्थांच एवढा अट्टहास केला ते सर्व मी भरून पावलों असे धन्यतेचे उद्धार समर्थींच्या तोंडून अनेकवार निघाले आहेत. ' कुळदेवी तुळजाभवानी ' स्तोत्र ५ व 'आनंदवनभुवन' या दोन प्रकरणांत असे जे उद्धार निघाले आहेत ते त्या प्रकरणांतून पहाव. येथे त्याशिवाय आणखी चार प्रकरणे देतो.)

(६)

आह्मां नाहीं चाड ते कोणी येकाची । दृढ राघवाची कास धरूं ॥ १ ॥
कास धरूं जेणें पावनचि केलें । तेथें माझे जालें समाधान ॥ २ ॥
समाधान जालें प्रत्ययासी आलें । धन्य तीं पाउलें राघवाचीं ॥ ३ ॥
राघवाचीं पदे मानसीं धरीन । विश्व उद्धरीन हेळामात्रें ॥ ४ ॥
हेळामात्रें मुक्त करीन या जना । तरीच पावना राघवाचा ॥ ५ ॥
राघवाचा दास मी जालों पावन । पतीत तो कोण उरों शके ? ॥ ६ ॥
उरों शके ऐसें कल्पांतीं घडेना । जो कोणी पुसेना त्यासी उणें ॥ ७ ॥
आह्मां नाहीं उणें राघवाच्या गुणें । ब्रीदचि राखणें पावनाचें ॥ ८ ॥
कितीयेक जन ज्ञानें उद्धरिले । कृतकृत्य जाले तत्काळचि ॥ ९ ॥
येणें काळें मोक्ष जरी मी देईना । दास ह्यणवीना राघवाचा ॥ १० ॥
राघवाचा वर पावलों सत्वर । जनाचा उद्धार करावया ॥ ११ ॥

(२)

कास या रघुनाथाची । धरितां सुख पावलों ।
इतर कष्टती प्राणी । थोर संसारसांकडीं ॥ १ ॥
सांकडीं तोडिलीं माझीं । राघवें करुणालये ।
पूर्वींच तुटली माया । दुःखशोक विसंचला ॥ २ ॥

सेवकु मानवीयांचे । कष्टती बहुतांपरी ।
 सेविला देव देवांचा । तेणें मी धन्य जाहलों ॥ ३ ॥
 नीच हे मानवी प्राणी । नीचाश्रय कामा नये ।
 महत्कीर्ति श्रीरामाची । फावला महदाश्रयो ॥ ४ ॥
 विबुधा आश्रये ज्याचा । पावले बंदमोचने ।
 सेवकु मारुती ऐसा । त्याचा मी ह्मणती जनीं ॥ ५ ॥
 निवाला शीव ज्या नामें । ज्या नामें वाल्मीक ऋषी ।
 जें नाम सकळं तारी । तें नाम मज अंतरीं ॥ ६ ॥
 कुळ या जगदीशाचें । धन्य वंश भुमंडळीं ।
 आपुली वाटती सर्वे । धन्य तूं गा रघूत्तमा ! ॥ ७ ॥
 देव हा सर्व-अंतरात्मा । वात हा त्याजपासुनी ।
 वातसुत हनुमंतु । रामसेवक हा जनीं ॥ ८ ॥
 वन्ही हा जानकीपिता । सूर्य हा वंशभूषणु ।
 भुमी हे सितेची माता । आज्ञा आपोनारायणु ॥ ९ ॥
 येकचि अंश विष्णूचे । देव मात्र भुमंडळीं ।
 येकांशें चालती सर्वे । यालागीं सर्व येकची ॥ १० ॥
 ऐकती येक येकांचे । येकयेकांसि पाहती ।
 जन्मले जीव ते सर्वे । येक देवचि वर्तवी ॥ ११ ॥
 रामउपासना ऐसी । ब्रह्मांडव्यापिनी पहा ।
 राम कर्ता राम भोक्ता । रामरूप उपासना ॥ १२ ॥

(३)

ऐसा सर्वात्मा राजाधीश । सकळ पाहती सावकाश ।
 तेथें पिसाट रामदास । उभा असे दीनरूप ॥ १ ॥
 रामचंद्रा ! तुझा वियोग । ऐसा नको रे प्रसंग ।
 तुजकारणें सर्वसंग-। त्याग केला ॥ २ ॥

रामा ! तुझिये स्वामीपणें । मी ब्रह्मांड मानी ठेंगणें ।
 स्वामी ! तुजवीण कोण जाणे । अंतर आमुचें ? ॥ ३ ॥
 तुजविण मज माया । कांहीं नाहीं रे रामगया ।
 आहां अनाथा कासया । उपेक्षिती ॥ ४ ॥
 सगुण रघुनाथ मुदल । माझे इतकेंचि भांडवल ।
 कासें धरून ठाकीन पैल- । पार भवाचा ॥ ५ ॥ (जु०दा०२)

(४)

रामासी इतुकें मागावें । जे आपणाचि राम व्हावें ।
 कां रामासी दास करावें । आपणाऐसें ॥ १ ॥
 तूं ऐसा कां मीच असोन । त्याहून नलगे आह्मांसी आन ।
 तुझ्या ठायीं दासपण । आणीन तरी मी होय ! ॥ २ ॥
 तुवां पाषाण तारिले । तरी आम्हीही जडजीव उद्धरिले ।
 तुवां देव मुक्त केले । बंधनापासूनी ॥ ३ ॥
 तरी आम्हीही भाविकांसी । सोडवूनियां मोक्षपदासी ।
 पावविले तयांसी । मागुता जन्म नाहीं ! ॥ ४ ॥
 तुवां जरामरण केले दुरीं । तें मुळींच नाहीं आमुचे घरीं ।
 तूं राजा अक्रासहस्रवरी । तरी आम्हांसी संख्या नाहीं ! ॥ ५ ॥
 तुवां पुरी नेली वैकुंठा । आम्हीं वैकुंठीच्या बारा वाटा ।
 करूनि मांडिला चोहटा । तया वैकुंठाचा ॥ ६ ॥
 ऐसे बोलती रामदास । निधडे सर्वस्व उदास ।
 वैभव वाटे जयास । कसपट जैसें ॥ ७ ॥
 ऐसे बोलणें ऐकिलें । रामें मंदहास्य केलें ।
 धांवोनियां हृदयीं धरिलें । आपुलिया निजदासा ॥ ८ ॥
 ऐसा भक्ताचा वेळार्डत । दासाभोंवता भोंवत ।
 क्षणयेक न विसंबत । भावार्थ देखोन भुलला ॥ ९ ॥

रामें आपणासारिखें केलें । दास दासपणा मुकले ।
 रामासि मिळोनि एकाचि जाले । एकपणावेगळे ! ॥ १० ॥
 ऐसें देवाभक्ताचें साजणें । जीव घेणें जीव देणें ।
 पुन्हां मागुतें येणें जाणें । न घडे कदा ॥ ११ ॥
 नवविधाभक्ति याचिकारणें । जे आपण स्वयें रामचि होणें ।
 स्वयेंचि रामपणें ठाकणें । स्वानुभवेकरुनी ॥ १२ ॥ (जु. दा. १६)

३ परमार्थ-ज्ञानविज्ञान.

(१) परमार्थ म्ह० अध्यात्मयोग.

आतां स्तुं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ ।
नातरी समर्थांमध्ये समर्थ । योग हा ॥ १ ॥

आहे तरी परमसुगम । परी जनांसी जाला दुर्गम ।
कां जयांचें चुकलें बर्म । सत्समागमाकडे ॥ २ ॥

नाना साधनांचें उधार । हौ रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार ।
वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये ॥ ३ ॥

आकाशमार्गीं गुप्त पंथै । जाणती योगिये समर्थ ।
इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ॥ ४ ॥

साराचेंही निजसार । अखंड अक्षै अपार ।
नेऊं न सकती तस्कर । कांहीं केल्या ॥ ५ ॥

तयास नाहीं राजभय । अथवा नाहीं अग्निभय ।
अथवा श्वापदभय । बोलोंचि नये ॥ ६ ॥

परब्रह्म तें हालवेना । अथवा ठावही चुकेना ।
काळांतरींही चळेना । जेथिचें तेथें ॥ ७ ॥

ऐसें तें निज ठेवणें । कदापी पालटों नेणे ।
अथवा नव्हे अधिकरणें । बहुतां काळें ॥ ८ ॥

---

१ परमार्थ सुलभ आहे पण सत्संगाचें बर्म चुकल्यामुळे लोकांस बिकट वाटतो. सत्संग घडेल तर तो सुलभ आहे. २ इतर साधने उधारीचीं आहेत, पण हा परमार्थ (अध्यात्म, मोक्ष, ब्रह्मज्ञान) तात्काळ आत्मलाभ करून देतो. ३ गुप्त पंथाचें स्पष्टीकरण 'सारांशांत' केले आहे. ४ स्वस्थान सोडीत नाहीं.

अपूर्वता या परमार्थाची । वार्ता नाही जन्ममृत्यूची ।
 अथवा पदवी सायुज्यतेची । सन्निधचि लाभे ॥ ९ ॥
 ब्रह्म भासलें उदंड । ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड ।
 पंचभूतांचें थोतांड । तुच्छ वाटे ॥ १० ॥
 या परमार्थाकरितां । ब्रह्मादिकांसी विश्रामता ।
 योगी पावती तन्मयता । परब्रह्मीं ॥ ११ ॥
 परमार्थी तो राज्यधारी । परमार्थ नाही तो भिकारी ।
 या परमार्थाची सैरी । कोणास द्यावी ॥ १२ ॥
 अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे । तरीच परमार्थ घडे ।
 मुख्य परमात्मा आर्तुडे । अनुभवासी ॥ १३ ॥
 भल्यानें परमार्थीं भरावें । शरीर सार्थक करावें ।
 पूर्वजांस उद्धरावें । हरिभक्ती करूनी ॥ १४ ॥
 असो भगवत्प्राप्तीवीण । करी संसाराचा शीण ।
 त्या मूर्खांचें मुखावलोकन । करूच नये ॥ १५ ॥ (द० १स० ९)

(२) सद्गुरु सच्छिष्य व सच्छास्त्र.

१ सद्गुरुवीण मोक्ष नाही.

सद्गुरुवीण ज्ञान कांहीं । सर्वथा होणार नाही ।
 अज्ञान प्राणी प्रवाहीं । वाहतचि गेले ॥ १ ॥
 जयास वाटे देव पहावा । तेणें सत्संग धरावा ।
 सत्संगेवीण देवाधिदेवा । पाविजेत नाही ॥ २ ॥
 नाना साधनें बापुडीं । सद्गुरुवीण करिती वेडीं ।
 गुरुकृपेवीण कुडकुडी । व्यर्थचि होती ॥ ३ ॥
 करूनि नाना सायास । केला चौदा विद्यांचा अभ्यास ।

१ ब्रह्म ह्य० बुद्धत्, सर्वांत मोठें, आकाशापेक्षाही व्यापक. २ विश्रान्ति.
 ३ बरोबरी. ४ सांपडे. ५ मायानदीच्या ओघानरोबर.

रिद्धिसिद्धी सावकास । वोळल्या जरी ॥ ४ ॥
 तरी सद्गुरुकृपेविरहित । सर्वथा न घडे स्वहित ।
 यमपुरीचा अनर्थ । चुकेना येणें ॥ ५ ॥
 जैसें नेत्रीं घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निर्धान ।
 तैसें सद्गुरुवचनें ज्ञान । प्रकाश होय ॥ ६ ॥
 सद्गुरुवीण जन्म निर्मळ । सद्गुरुवीण दुःख सकळ ।
 सद्गुरुवीण तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ८ ॥
 मार्गें जाले थोरथोर । संत महंत मुनीश्वर ।
 तयांसही ज्ञानविचार । सद्गुरुचेनि ॥ ८ ॥
 श्रीरामकृष्ण आदिकरूनी । अतितत्पर गुरुभजनीं ।
 सिद्ध साधु आणि संतजनीं । गुरुदास्य केले ॥ ९ ॥
 असो जयासी मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।
 सद्गुरुवीण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ १० ॥ (द० ५ स० १)

२ सामान्य गुरुंहुन सद्गुरु वेगळा.

जे करौमती दाखविती । तेही गुरु ह्याणजेती ।
 परंतु सद्गुरु नव्हेती । मोक्षदाते ॥ ११ ॥
 जे यांतीचा जो व्यापार । शिकविती भरावया उदर ।
 तेही गुरु, परी साचार । सद्गुरु नव्हेती ॥ १२ ॥
 आपली माता आणि पिता । तेही गुरुचि तत्वर्ता ।
 तरी पैलपार पावविता । तो सद्गुरु वेगळा ॥ १३ ॥
 गायत्रीमंत्राचा उच्चारु । सांगे तो साचार कुळगुरु ।
 परी ज्ञानेवीण पैलपारु । पाविजेत नाहीं ॥ १४ ॥
 येक गुरु येक मंत्रगुरु । येक यंत्रगुरु येक तंत्रगुरु ।
 येक वस्तादगुरु येक राजगुरु । ह्याणती जनीं ॥ १५ ॥

येक कुळगुरु येक मानिला गुरु । येक विद्यागुरु येक कुविद्यागुरु ।
 येक असद्गुरु येक यातिगुरु । दंडकर्ते ॥ १६ ॥
 येक मातागुरु येक पिता गुरु । येक राजागुरु येक देवगुरु ।
 येक बोलिजे जगद्गुरु । सकळकळा ॥ १७ ॥
 ऐसे हे सत्रा गुरु । याही वेगळे आणीक गुरु
 येक ह्मणती स्वये गुरु । आपला आपण ॥ १८ ॥
 असो ऐसे उदंड गुरु । नानामतांचा विचारु ।
 परी जो मोक्षदाता सद्गुरु । तो वेगळाचि असे ॥ १९ ॥

३ सद्गुरुलक्षण.

जो ब्रह्मज्ञान उपदेशी । अज्ञान-अंधार निरसी ।
 जीवात्मया शिवात्मयासी । ऐक्यता करी ॥ २० ॥
 जीव येकदेशी बापुडे । तयास ब्रह्मचि करी रोकडे ।
 फेडी संसारसांकडे । वचनमात्रे ॥ २१ ॥
 फोडूनि शब्दाचे अंतर । वस्तु दाखवी निजसार ।
 तोचि गुरु माहेर । अनाथांचे ॥ २२ ॥
 जें वेदांचे अभ्यंतरी । तें काढून अपत्यापरी ।
 शिष्यश्रवणीं कवळ भरी । वचनमात्रे ॥ २३ ॥
 संदेह निःशेष जाळी । स्वधर्म आदरे प्रतिपाळी ।
 वेदविरहित टवाळी । करुच नेणे ॥ २४ ॥
 मुख्य सद्गुरुचे लक्षण । आधीं पाहिजे विमळ ज्ञान ।
 निश्चयाचे समाधान । स्वरूपस्थिती ॥ २५ ॥

१ बृहत्, मोठे, व्यापक. जीव देहबुद्धीच्या संकोचामुळे लहान होतो त्याला सद्गुरु
 आपणासारखे व्यापक ह्य० ब्रह्म करितात. २ ' तत्त्वमसि ' या वचनाने ३ घास.
 ४ ' तत्त्वमसि ' ह्या एकाच वाक्याने ५ वेदविरहित ह्य० वेदाला अमान्य करून
 केलेले सर्वच कर्म टवाळी होय.

याहीवरी वैराग्य प्रबळ । वृत्ति उदास केवळ ।
 विशेष आचारें निर्मळ । स्वधर्मविषयीं ॥ २६ ॥
 याहीवरी अध्यात्मश्रवण । हरिकथानिरूपण ।
 जेथें परमार्थविवरण । निरंतर ॥ २७ ॥
 अंतरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भजन ।
 तेथें बहु भक्तजन । विश्रांति पावती ॥ २८ ॥
 नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निर्धार ।
 कर्मवीण अनाचार । भ्रष्ट होती ॥ २९ ॥
 जो कोणी ज्ञान बोधी । समूळ अविद्या छेदी ।
 इंद्रियदमन प्रतिपादी । तो सद्गुरु जाणावा ॥ ३० ॥
 जेथें सारासारविचार । तेथें होय जगदुद्धार ।
 नवविधाभक्तीचा आधार । बहुत जनांसी ॥ ३१ ॥
 ह्यगोनि ज्ञानवैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन ।
 कथानिरूपण श्रवणमनन । नीतिन्याय मर्यादा ॥ ३१ ॥
 यामध्यें येक उणें असे । तेणें तें विलक्षण दिसे ।
 ह्यगोनी सर्वही विलसे । सद्गुरुपासीं ॥ ३३ ॥

४ हे गुरुच नव्हत.

जें जें मन अंगिकारी । तें तें स्वयें मुक्त करी ।
 तो गुरु नव्हे भिकारी । झडे आला ॥ ३४ ॥
 शिष्यास न लाविती साधन । न करविती इंद्रियदमन ।
 ऐसे गुरु अडक्याचे तीन । मिळाले तरी टाकावे ॥ ३५ ॥
 जें जें रुचे शिष्यामनीं । तैसीच करी मनकरणी ।
 ऐसी कामना पापिणी । पडली गळां ॥ ३६ ॥

१ शुद्ध ब्रह्मज्ञान व निष्ठेची उपासना ह्य० ज्ञान व भक्ति हीं दोन्हीं पाहिजेत.
 २ उपासनेवांचून परमार्थ पोरका होय, सगुणोपासना आधीं पाहिजे.

जो गुरु भीडसारू । तो अधमाहून अधम थोर ।
 चोरटा मैद पामरु । द्रव्यभोंदु ॥ ३७ ॥
 निःशेष दुराशा तुटे । तरीच भगवंत भेटे ।
 दुराशा धरिती ते वोखटे । शब्दज्ञाते कामिक ॥ ३८ ॥
 सिद्धी आणि सामर्थ्य जालें । तेणें देहास महत्व आलें ।
 पुढें बेचाड बळकावलें । देहबुद्धीचें ॥ ३९ ॥
 आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती ।
 जळो तयांची महंती । कोण पुसे ? ॥ ४० ॥ (द०५स०२)

५ सद्गुरु सच्छिष्य, सच्छास्त्र व साधन-चौकडी पाहिजे.

मागां सद्गुरूचें लक्षण । विशद केलें निरूपण ।
 आतां सच्छिष्याची वळखण । सावध ऐका ॥ ४१ ॥
 उत्तम भूमि शोधिली शुद्ध । तेथें बीज पेरिलें किडखाद ।
 कां तें उत्तमबीज परी संबध । खडकेसी पडिला ॥ ४२ ॥
 तैसा सच्छिष्य तें सत्पात्र । आणि गुरु सांगे मंत्रतंत्र ।
 तेथें अरत्र ना परत्र । काहींच नाहीं ॥ ४३ ॥
 अथवा गुरु पूर्ण कृपा करी । परी शिष्य अनधिकारी ।
 भाग्यपुरूषाचा भिकारी । पुत्र जैसा ॥ ४४ ॥
 म्हणोनि सद्गुरु आणि सच्छिष्य । तेथें न लगती सायास ।
 त्या उभयतांचा हव्यास । पुरे येकसरा ॥ ४५ ॥
 सुभूमि आणि उत्तम कण । उगवेना पर्जन्येवीण ।
 तैसैं अध्यात्मनिरूपण । नसतां होय ॥ ४६ ॥

१ भीडखारू, शिष्याच्या भिडेनें सत्य सांगायला भिऊन त्याला प्रिय तेंच सांगणारा. २ जालें. ३ आचार व उपासना सोडून मुक्तपणाच्या गोष्टी सांगणारा महंत महंतच नव्हे. ४ स्पष्ट ५ वाप श्रमिंत पण मुलगा करंटा,

सैत पेरिलें आणि उगवलें । परंतु निगेवीण गेलें ।
 साधनेवीण तैसें जालें । साधकांसी ॥ ४७ ॥
 आत्मज्ञान जालें । परी साधन पाहिजे केलें ।
 येक वेळ उदंड जेविलें । तरी सामग्री पाहिजे ॥ ४८ ॥
 म्हणोनी साधन-अभ्यास आणि सद्गुरु । सच्छिष्य आणि सच्छास्त्रविचारु ।
 सत्कर्म आणि सद्वासना पारु । पाववी भवाचा ॥ ४९ ॥
 ऐसें हें अवघेंचि मिळे । तरीच विमळ ज्ञान निवळे ।
 नाही तरी पाखांड संचरे बळें । समुदायीं ॥ ५० ॥
 येथें शब्द नाही शिष्यासी । हें अवघें सद्गुरुपासीं ।
 सद्गुरु पालटी अवगुणांसी । नाना यत्नेंकरूनी ॥ ५१ ॥
 येथ सद्गुरुचि कारण । येर सर्व निःकारण ।
 तथापि सांगों वोळखण । सच्छिष्याची ॥ ५२ ॥ (द० ५ स० ३)

६ सच्छिष्यलक्षण.

मुख्य सच्छिष्याचें लक्षण । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण ।
 अनन्यभावे शरण । त्या नांव सच्छिष्य ॥ ५३ ॥
 शिष्य पाहिजे निर्मळ । शिष्य पाहिजे आचारशीळ ।
 शिष्य पाहिजे केवळ । विरक्त अनुतापी ॥ ५४ ॥
 शिष्य पाहिजे साक्षेपी विशेष । शिष्य पाहिजे परमदक्ष ।
 शिष्य पाहिजे अलक्ष्य । लक्षी ऐसा ॥ ५५ ॥
 शिष्य पाहिजे प्रज्ञावंत । शिष्य पाहिजे प्रेमळ भक्त ।
 शिष्य पाहिजे नीतिवंत । मर्यादेर्चा ॥ ५६ ॥
 शिष्य असावा विश्वासी । शिष्य असावा कायाक्लेशी ।

१ निगा, मशागत. २ वरील चारी गोष्टी न मिळाल्यामुळे लोकत पाखांडमते पसरतात. ३ सद्गुरुवचनीं पूर्ण विश्वास. ४ ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय लावण्यायोग्य. ५ प्रज्ञा व श्रद्धा दोन्ही असतील तो सच्छिष्य. ६ विनयशील, नम्र. ७ शरीर-कष्ट घेणारा.

शिष्य असावा परमार्थासी । वाढवूं जाणें ॥ ५७ ॥
 जो संसारदुःखें दुखवला । जो त्रिविधतापें पोळला ।
 तोचि अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ५८ ॥
 बहु दुःख भोगिलें जेणें । तयासीच परमार्थ बाणे ।
 संसारदुःखाचेनि गुणें । वैराग्य उपजे ॥ ५९ ॥
 याकारणें दृढविश्वास । तोचि जाणावा सच्छिष्य ।
 मोक्षाधिकारी विशेष । अग्रगण्यु ॥ ६० ॥
 जो सद्गुरुवचनें निवाला । तो सायुज्यतेचा आंखिला ।
 संसारपांगें पांगिला । न वचे कदा ॥ ६१ ॥
 सद्गुरुहून देव मोठा । जयास वाटे तो करंटा ।
 सुटला वैभवाचा फांटा । सामर्थ्यपिसें ॥ ६२ ॥
 सद्गुरुस्वरूप तें संत । आणि देवांस मांडेल कल्पांत ।
 तेथें कैचें उरेल सामर्थ्य । हरिहरांचें ॥ ६३ ॥
 असो सद्गुरु पदापुढें । दुजें कांहींच न चढे ।
 देवसामर्थ्य तें केवढें । मायाजनित ॥ ६४ ॥
 सद्गुरुकृपेचेनि बळें । अपरोक्षज्ञानाचेनि उसाळें ।
 मायेसहित ब्रह्मांड सगळें । दृष्टीस नये ॥ ६५ ॥
 ऐसें सच्छिष्याचें वैभव । सद्गुरुवचनीं दृढभाव ।
 तेणें गुणें देवराव । स्वयेंचि होती ॥ ६६ ॥
 ऐसा सद्भाव अंतरीं । तेचि मुक्तीचे वाटेकरी ।
 येर मायिक वेपधारी । असच्छिष्य ॥ ६७ ॥ (द० ५स० ३)

१ श्रेष्ठ. २ अंक घालून आपला ह्मटलेला. ३ परार्थीन होत नाही. ४ देवाच्या सामर्थ्याचें वेड लागून व तें सामर्थ्य मिळविण्याच्या मार्गें लागून गुरुसेवेला मुकलेला. ५ देव मायेतले, अर्थात् त्यांचें सामर्थ्यही विनाशी. ६ स्वानुभवाच्या उल्हासानें.

७ विषयी तो शिष्य नव्हे.

वाटे विषयांचें सुख । परमार्थ संपादणें लौकिक ।
देखोवेखीं पढतमूर्ख । शरण गेले ॥ ६८ ॥

मानिला प्रपंचीं आनंद । केला परमार्थीं विनोद ।
भ्रांत मूढ मतिमंद । लोधला कार्मीं ॥ ६९ ॥

तया श्वानमुखीं परमान्न । कीं मर्कटास सिंहासन ।
तैसें विषयासक्तां ज्ञान । जिरेल कैचें ? ॥ ७० ॥

भाव आणिला जायांचा । मंत्र घेतला गुरूचा ।
शिष्य जालां दो दिसांचा । मंत्राकारणें ! ॥ ७१ ॥

असो ऐसे गुणांवेगळे । ते सच्छिष्य आगळे ।
दृढ भावार्थे सोहळे । भोगिती स्वानंदाचे ॥ ७२ ॥

मागां जालें निरूपण । गुरुशिष्यांची वोळखण ।
आतां उपदेशाचें लक्षण । सांगिजेल ॥ ७३ ॥ (दास० द० ५स० ३)

८ हें ज्ञान नव्हे.

पाहों जातां पृथ्वीवरी । देवांची गणना कोण करी ? ।
तितुके मंत्र, वैखरी । किती म्हणोनि वदवावी ॥ ७४ ॥

असंख्यात मंत्रमाळा । येकाहून येक आगळा ।
विचित्र मायेची कळा । कोण जाणे ? ॥ ७५ ॥

याकारणें ज्ञानासमान । पवित्र न दिसे उत्तम आन ।
म्हणोनी आधीं आत्मज्ञान । साधिलें पाहिजे ॥ ७६ ॥ (स० ४)

जव तें ज्ञान नाहीं प्रांजळ । तंव सर्व कांहीं निर्फळ ।
ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ७७ ॥

१ लिगटला. २ जाणारा, ओसरणारा, क्षणिक. ३अन्य ' न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदमुत्तमम् ' (गीता) . ४ स्वच्छ, विशद.

बहुत केलें विद्यापठण । संगीतशास्त्र रागज्ञान ।
 वैदिकशास्त्रवेदाध्ययन । हें ज्ञान नव्हे ॥ ७८ ॥
 नाना व्यवसायांचें ज्ञान । नाना दीक्षेचें ज्ञान ।
 नाना परीक्षेचें ज्ञान । हें ज्ञान नव्हे ॥ ७९ ॥
 आदिकरूनि चौसष्टि कळा । याहीवेगळ्या नानाकळा ।
 चौदा विद्या सिद्धि सकळा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ८० ॥
 बहुत प्रकारीचीं ज्ञानें । सांगों जातां असाधारणें ।
 सायुज्यप्राप्ति होय जेणें । तें ज्ञान वेगळें ॥ ८१ (द०५स०५) ;

९ शुद्धज्ञानाचें लक्षण

एक ज्ञानाचें लक्षण । ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान ।
 पाहावें आपणासि आपणें । या नांव ज्ञान ॥ ८२ ॥
 मुख्यदेवास जाणावें । सत्यस्वरूप वोळखावें ।
 नित्यानित्य विचारावें । या नांव ज्ञान ॥ ८३ ॥
 जेथें दृश्य प्रकृति सरे । पंचभूतिक वोसरे ।
 समूळ द्वैत निवारे । या नांव ज्ञान ॥ ८४ ॥
 जेथें नाहीं दृश्यमान । जेथें जाणीव हें अज्ञान ।
 विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान । यासि बोलिजे ॥ ८५ ॥
 सर्वसाक्षिणी अवस्था तुर्या । ज्ञान ऐसें ह्यणती तया ।
 परी तें जाणजे वायां । पदार्थज्ञान ॥ ८६ ॥
 ज्ञान म्हणजे अद्वैत । तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत ।
 म्हणोनि शुद्धज्ञान तें सतंत । वेगळेंचि असे ॥ ८७ ॥
 एक शुद्धज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध स्वरूपचि आपण ।

१ हें लौकिक विद्याचें ज्ञान बहुधाज्ञान; आत्मज्ञान याहून वेगळें. २ ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान म्ह० मी कोण हें पाहणें. ३ थोरला देव, विमळ ब्रह्म. ४ सारें दृश्य, नामरूपात्मक अष्टधा प्रकृति. ५ मी ब्रह्म आहे या ज्ञानाचा फुंजही. ६ तुर्या ही वृत्ति आहे, हें ज्ञान नव्हे. द्रष्टेपणापलीकडे शुद्ध ज्ञान आहे. ७ स्वतंत.

या नांव शुद्ध स्वरूपज्ञान । जाणिजे श्रोतीं ॥ ८८ ॥
 महावाक्य उपदेशसार । परी घेतला पाहिजे विचार ।
 त्याच्या जपें अंधकार । न फिते भ्रांतीचा ॥ ८९ ॥
 आपला आपणासि लाभ । हें ज्ञान परमदुर्लभ ।
 जें आदिअंतीं स्वयंभ । स्वरूपचि स्वये ॥ ९० ॥
 जेथून हें सर्वही प्रगटे । आणि सकळही जेथ आटे ।
 तें ज्ञान जालियां फिते । भ्रांति बंधनाची ॥ ९१ ॥
 जें या चराचराचें मूळ । शुद्ध स्वरूप निर्मळ ।
 या नांव ज्ञान केवळ । वेदांतमते ॥ ९२ ॥
 शोधितां आपुलें मूळस्थान । सहजाचि उडे अज्ञान ।
 या नांव म्हाणिजे ब्रह्मज्ञान । मोक्षदायक ॥ ९३ ॥
 मी कोण ऐसा हेत । धरून पाहतां देहातीत ।
 अवलोकितां नेमस्त । स्वरूपचि होय ॥ ९४ ॥
 असो पूर्वीं थोरथोर । येणें ज्ञानें पैलपार ।
 पावले तें साचार । ऐक आतां ॥ ९५ ॥
 व्यास वसिष्ठ महासुनी । शुक नारद समाधानी ।
 जनकादिक महाज्ञानी । येणेंचि ज्ञानें ॥ ९६ ॥
 सिद्ध मुनी महानुभाव । सकळांचा जो अंतर्भाव ।
 जेणें सुखें महादेव । दुल्लत सदा ॥ ९७ ॥
 ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्यकेर आटे ।
 तदाँकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ॥ ९८ ॥

१ महावाक्याचा जप उपयोगाचा नाही, त्याचा विचारच केला पाहिजे.
 २ मूळमाया हें सृष्टीचें मूळ. ती ब्रह्मी 'अहं' रूपाने स्फुरते. ३ उगम.
 ४ आपण देहातीत आहो हें पाहणें. ५ ध्यानविषय, ध्येय. ६ ज्ञानाग्नि (मी ब्रह्म हा
 बोध,) प्रगटला कीं दृश्य सारें उडून जाते, ७ त्या ब्रह्माशीं आपली ऐक्यता अनु-
 भवितां सारा भेदभाव लय पावतो.

मिथ्यत्वे वृत्ति फिरे । तों दृश्य असतांचि वोसरे ।
सहजचि येणेंप्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ॥ ९९ ॥

१० साधन पाहिजे.

आतां हेंचि दृढीकरण । व्हावया करीं सद्गुरुभजन ।
सद्गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ १०० ॥
या नांव आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ॥ १०१ ॥
शिष्या एकांतीं बैसावें । स्वरूपीं विश्रांतीस जावें ।
तेणें गुणें दृढावे । परमार्थ हा ॥ १०२ ॥
अखंड घडे श्रवणमनन । तरीच पाविजे समाधान ।
पूर्ण जालियां ब्रह्मज्ञान । वैराग्य भरे अंगीं ॥ १०३ ॥
शिष्या ! मुक्तपणें अनर्गळ । करिसी इंद्रियें वाष्कळ ।
तेणें तुझी तळमळ । जाणार नाहीं ॥ १०४ ॥
अविद्याज्ञोप येते भरें । भरे सर्वांगीं काविरें ।
पूर्णजागृती श्रवणद्वारें । मननें करावीं ॥ १०५ ॥ (द०५स०६)
वृत्तिरहित जें ज्ञान । तेंचि पूर्ण समाधान ।
जेथें तुटे अनुसंधान । मायाब्रह्मीचें ॥ १०६ ॥ (द० ७ स०५)

(३) बद्ध, मुमुक्षु, साधक व सिद्ध.

सृष्टीं जे कां चराचर । जीव दाटले अपार ।
परी ते अवघे चत्वार । बोलिजेती ॥ १ ॥

१ दृश्य हें मिथ्या आहे, असें यथार्थ बाणलें म्हणजे दृश्य असूनही बाधत नाहीं, तें ओसरतें म्हणजे नाहीसें होतें. २ एकांतीं बसून स्वस्वरूपानुसंधान ठेवावें, आत्मानुभव पहावा. ३ अर्गळा ह्य० अडसर, बंधन. अनर्गळ ह्य० स्वैर, निर्बंधन. ४ विषयलोलुप. ५ अविद्येची झांपड डोळ्यावर आहे तोंवर (द्वैतभावामुळे) जीव भयाने कंप पावतो, डचकत असतो.

ऐक तयांचें लक्षण । चत्वार ते कोण कोण ।
बद्ध मुमुक्षु साधक जाण । चौथा सिद्ध ॥ २० ॥
या चौघांविरहित कांहीं । सचराचरीं पांचवा नाही ।
आतां असो हे सर्वही । विशद करूं ॥ ३ ॥

१ बद्ध.

आतां बद्ध तो जाणजे ऐसा । अंधारीचा अंध जैसा ।
चक्षुवीण दाही दिशा । शून्याकार ॥ ४ ॥

न दिसे नेणे कर्माकर्म । न दिसे नेणे धर्माधर्म ।

न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ ॥ ५ ॥

न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण ।

न कळे आपणासी आपण । या नांव बद्ध ॥ ६ ॥

जयासि नाही आत्मज्ञान । हें मुख्य बद्धाचें लक्षण ।

तीर्थव्रत दान पुण्य । कांहींच नाही ॥ ७ ॥

दया नाही करुणा नाही । आर्जव नाही मैत्री नाही ।

शांति नाही क्षमा नाही । या नांव बद्ध ॥ ८ ॥

परमार्थाचा अनादर । प्रपंचाचा अत्यादर ।

संसारभार जोजार । या नांव बद्ध ॥ ९ ॥

हातीं द्रव्याची माळ । कांताध्यान सर्वकाळ ।

सत्संगाचा दुष्काळ । या नांव बद्ध ॥ १० ॥

नेत्रीं द्रव्यदारा पाहावी । श्रवणीं द्रव्यदारा ऐकावी ॥

चितनीं द्रव्यदारा चिंतावी । या नांव बद्ध ॥ ११ ॥

सत्संगाची नाही गोडी । संतनिंदेची आवडी ।

देहेबुद्धीची घातली बेडी । या नांव बद्ध ॥ १२ ॥

ऐसें बद्धाचें लक्षण । मुमुक्षुपणीं पाळटे जाण ।

ऐक तेही लक्षण । पुढिलिये समासी ॥ १३ ॥ (द० ५ स० ७)

२ मुमुक्षु.

संसारमदाचेनि गुणें । नाना हीनें कुलक्षणें ।
 जयाचेनि मुखावलोकनें । दोषचि लागे ॥ १४ ॥
 ऐसा प्राणी जो कां बद्ध । संसारीं वर्ततां अबद्ध ।
 तयास प्राप्त जाला खेद । काळांतरीं ॥ १५ ॥
 संसारदुःखें दुखवला । त्रिविधतापें पोळला ।
 निरूपणें प्रस्तावला । अंतर्दामीं ॥ १६ ॥
 जाला प्रपंचीं उदास । मनें घेतला विषयत्रास ।
 म्हणे आतां पुरे सोसैं । संसारीचा ॥ १७ ॥
 पूर्वीं नाना दोषें केले । ते अवघेचि आठवले ।
 पुढें येउनि उभे ठेले । अंतर्दामीं ॥ १८ ॥
 कोण उपाय करावा । कैसा परलोक पावावा ।
 कोण्या गुणें देवाधिदेवा । पाविजेल ॥ १९ ॥
 ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणें घालटला ।
 ताचि मुमुक्षु वोलिला । ग्रंथांतरीं ॥ २० ॥
 आपुले अवगुण देखे । विरक्तिबळें वोळखे ।
 आपणासि निंदी दुःखें । या नांव मुमुक्षु ॥ २१ ॥
 देहाभिमान कुळाभिमान । द्रव्याभिमान नानाभिमान ।
 सांडूनि संतचरणीं अनन्य । या नांव मुमुक्षु ॥ २२ ॥
 अहंता सांडूनि दुरी । आपणास निंदी नानापरी ।
 मोक्षाची अपेक्षा करी । या नांव मुमुक्षु ॥ २३ ॥ (द. ५ स. ८)

३ साधक.

अवगुणांचा करुनि त्याग । जेणें धरिला संतसंग ।
 तयासी बोलिजे मग । साधक ऐसा ॥ २४ ॥

१ अनियमितपणानें, अतर्गळपणानें. २ दुःख, पश्चात्ताप. ३ विषयांचा कंटाळा,
 तिरस्कार. ४ हांव. ५ नियमभंग; पातळें.

जो संतांसी शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला ।
 मग तो साधक बोलिला । ग्रंथांतरीं ॥ २५ ॥
 उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन ।
 दृढतेकारणें करी साधन । या नांव साधक ॥ २६ ॥
 धरी श्रवणाची आवडी । अद्वैतनिरूपणाची गोडी ।
 मननें अर्थांतर काढी । या नांव साधक ॥ २७ ॥
 देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सदृढ धरी ।
 श्रवणमनन केलेंचि करी । या नांव साधक ॥ २८ ॥
 अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस । करी उत्तमगुणांचा अभ्यास ।
 स्वरूपीं लावी निजध्यास । या नांव साधक ॥ २९ ॥
 परती सारून उपाधी । असाध्य वस्तु साधनें साधी ।
 स्वरूपीं करी दृढबुद्धी । या नांव साधक ॥ ३० ॥
 देवाभक्ताचें मूळ । शोधून पाहे सकळ ।
 साध्यचि होय तत्काळ । या नांव साधक ॥ ३१ ॥
 मीपण मार्गें सोडिलें । स्वयें आपणास धुंडिलें ।
 तुर्येसही बोलांडिलें । या नांव साधक ॥ ३२ ॥
 पुढें उन्मनीचे सेवटीं । आपली आपणा अखंडभेटी ।
 अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी । या नांव साधक ॥ ३३ ॥
 विवेकबळें गुप्त जाला । आपेंआप मावळला ।
 दिसतो परी देखिला । नाहीच कोणी ॥ ३४ ॥

१ अवगुणांचा पश्चात्तापपूर्वक त्याग, संतसंग, संतशरणांगति, संतांचे आश्वासन (अंगीकार), आत्मज्ञानोपदेश,— या मार्गानें जाऊन 'दृढतेसाठीं' साधन करणारा तो साधक. २ जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या ह्या स्थूळ, सूक्ष्म, कारण व महाकारण ह्या चार देहांच्या चार अवस्था आहेत. यापलीकडे उन्मनि ह्मणून जेथे मावळते तेथेच ब्रह्मप्राप्ति आहे. ३ दृश्याच्या पार गेला, स्वस्वरूपीं लपला. ४ त्याचा देह दिसतो पण त्याचे अंतःस्वरूप जनांस आकळत नाही.

सावध दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्यविवेक ।
 संग त्यागूनि येक । सत्संग धरी ॥ ३५ ॥
 आतां असो हें बोलणें । अवगुण सांडी निरूपणें ।
 तो साधक ऐसा येणें—प्रमाणें बुझावा ॥३६॥ (द० ५ स० ९)

४ सिद्ध.

साधु वस्तु होऊनि ठेला । संशय ब्रह्मांडाबाहेरी गेला ।
 निश्चय चळेना ऐसा जाला । या नांव सिद्ध ॥ ३७ ॥
 वद्धपणाचे अवगुण । मुमुक्षुपणीं नसती जाण ।
 मुमुक्षुपणाचें लक्षण । साधकपणीं नाहीं ॥ ३८ ॥
 साधकासी संदेहवृत्ती । पुढें होतसे निवृत्ती ।
 याकारणें निःसंदेह श्रोतीं । साधु वोळखावा ॥ ३९ ॥
 म्हणोनि संदेहरहित ज्ञान । निश्चयाचें समाधान ।
 तेंचि सिद्धाचें लक्षण । निश्चयेसीं ॥ ४० ॥
 आत्मबुद्धी निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची ।
 'अहमात्मा' हें कधीचि । विसर्गे नये ॥ ४१ ॥
 आतां असो हें बोलणें । एका सिद्धांचीं लक्षणें ।
 मुख्य निःसंदेहपणें । सिद्ध बोलिजे ॥ ४२ ॥
 लक्षणें म्हणिजे केवळ गुण । वस्तु ठायीची निर्गुण ।
 तेंचि सिद्धांचें लक्षण । वस्तरूप ॥ ४३ ॥
 सिद्धस्वरूपीं नाहीं देहो । तेथें कैचा हो संदेहो ।
 याकारणें सिद्ध पहा हो । निःसंदेही ॥ ४४ ॥ (द० ५ स० १०)

(४) ज्ञानोत्तरही साधन सोडतां नये !

(१)

अनंत जन्मीं काटं जडला । अभ्यासचि पडोन गेला ।

तो तितुकाही झाडिला । पाहिजे कीं ॥ १ ॥
 उपाय होतां दिसेना । प्रपंचीं गुंतली वासना ।
 तेणें गुणें समाधाना । अंतर पडे ॥ २ ॥
 मळिण वस्त्र धुतां धुतां । तेणेंचि पावे शुद्धता ।
 तैसा साधक तो भगवंता । साधनें पावे ॥ ३ ॥
 साधनेंवीण ब्रह्मज्ञान । तेणें बुडे समाधान ।
 अंगीं जडे देहाभिमान । वाचाळपणें ॥ ४ ॥
 शब्दज्ञान हातासि आलें । मी देह ऐसें कल्पिलें ।
 बळेंचि धारिष्टें धरिलें । सिद्धपणाचें ॥ ५ ॥
 तें धारिष्ट अंतीं उडे । प्राणी महासंशयीं पडे ।
 शेखीं जन्ममृत्यु घडे । भोगणें संशयें ॥ ६ ॥
 ह्मणोनि जाणते पुरुषीं । सोडूं नये साधनांसी ।
 नाडूं नये आपणासी । सिद्धपणें सर्वथा ॥ ७ ॥
 जो सिद्धांचाही सिद्ध । ज्ञानवैराग्यप्रसिद्ध ।
 सामर्थ्यसिंधु अगाध । कैलासराणा ॥ ८ ॥
 तो सिद्धचि करी साधन । सर्वकाळ रामचिंतन ।
 ध्यान धारणा अनुष्ठान । चुकों नेदी ॥ ९ ॥
 ऐसे अपार महामती । जाले तेही साधन करिती ।
 तरी तेथें मानव किती । बापुडे किंकर ? ॥ १० ॥
 मी सिद्ध ऐसें कल्पुनी । नित्यनेम न धरी मनीं ।
 तत्पर अशनशैयनीं । आत्महत्यारा ॥ ११ ॥
 भक्तीवीण जें ज्ञान । तेंचि सोलीवें अज्ञान ।
 तेणें कांहीं समाधान । होणार नाहीं ॥ १२ ॥

१ साधनें केलीं असतां. २ ' मी सिद्ध ' हें धाडस. ३ शेखीं, शेवटीं. ४ सिद्ध असूनही. ५ खाणें निजणें इ० ६ आत्मघातकी. ७ खरेंखुरें, शुद्ध.

समाधानीः तो आगळा । तेथें भक्तीचा जिव्हाळा ।
 जैसी ते गृहाची कळा । आंगण सांगे ! ॥ १३ ॥
 भक्तीवीण देव जोडे । ऐसें कल्पांतीं न घडे ।
 भक्तिसाधन करितां जडे । मन भगवंतीं ॥ १४ ॥
 मोक्षभुवन अतिसुंदर । आनंदरूप मनोहर ।
 तेथें जावयाचा विचार । ऐक बापा ॥ १५ ॥
 सज्जन आणि कृपाळ । जयांचें ज्ञान प्रांजळ ।
 तया संगतीनें मळ । तुटे अज्ञानाचा ॥ १६ ॥ (पंचसमासी)

(२)

सिद्ध होवोनि बैसला । दृष्टी नाणी साधनाला ।
 सादर अशनशयनाला । अत्यादरें ॥ १७ ॥
 ऐसा असे विषयासक्त । अत्यंत विषयीं आसक्त ।
 सिद्धपणें आपला घात । केला तेणें ॥ १८ ॥
 ह्यणोनि साधनेसीं सिद्ध । तोचि ज्ञाता परमशुद्ध ।
 येरै ते जाणावे अबद्ध । अप्रमाण ॥ १९ ॥
 साधनेवीण बाष्कळता । तेचि जाणावी बद्धता ।
 तेणें घडे अनर्गळता । आसक्तिरूपें ॥ २० ॥
 मन सुखावलें जिकडे । अंग टाकलें तिकडे ।
 साधन-उपाय नावडे । अंतरापासूनी ॥ २१ ॥
 दृढ देहाची आसक्ती । तेथें कैची पाविजे विरक्ती ? ।
 विरक्तीवीण भक्ती । केविं घडे ? ॥ २२ ॥
 ऐक शिष्यटिळका । नेमं नाहीं ज्या साधका ।
 तयालागीं धोकां । नेमस्त आहे ॥ २३ ॥

१ निराळा, श्रेष्ठ. २ साधनासकट, साधनें करित असून. ३ इतर; साधन सोडून वागणारे. ४ नित्यनेमाचें साधन. ५ भय, पतनाचा संभव.

प्राप्त जालें ब्रह्मज्ञान । अंगीं बाणलें पाहिजे पूर्ण ।
 ह्मणोनि हें निरूपण । सावध एका ॥ २४ ॥
 सर्वात्मा मी ऐसें बोलतां । खूण बाणेना सर्वथा ।
 साधनेवीण ज्ञानवार्ता । बोलोंचि नये ॥ २५ ॥
 दसऱ्याचें सोनें वांटलें । तेणें काय हातासि आलें ।
 रायविनोदें आलें । समाधान ? ॥ २६ ॥
 तैसें शब्दीं ब्रह्मज्ञान । बोलतां नये समाधान ।
 ह्मणोनि आधीं साधन । केलें पाहिजे ॥ २७ ॥
 कर्में त्यजूनि बाधक । शुद्ध वर्ते तो साधक ।
 क्रियापालटें विवेक । निष्कलंक तेव्हां ॥ २८ ॥
 तये क्रियेचें लक्षण । आधीं स्वधर्मरक्षण ।
 मग अद्वैतश्रवण । केलें पाहिजे ॥ २९ ॥
 नित्यनेम दृढ चित्तीं । तेणें शुद्ध चित्तवृत्ती ।
 होऊनियां भगवंतीं । मार्ग फुटे नेमस्त ॥ ३० ॥
 नित्यनेमें भ्रांति फिटे । नित्यनेमें संदेह तुटे ।
 नित्यनेमें लिगंटे । समाधान अंगीं ॥ ३१ ॥
 नित्यनेमें सत्व चढे । नित्यनेमें शांति वाढे ।
 नित्यनेमें थारा मोडे । देहबुद्धीचा ॥ ३२ ॥
 नित्यनेमें दृढ भाव । नित्यनेमें जोडे देव ।
 नित्यनेमें पुसे ठाव । अविद्येचा ॥ ३३ ॥
 मानसपूजा जपध्यान । येकाग्र करूनियां मन ।
 त्रिकाळ ध्यावें दर्शन । मारुतीसूर्याचें ॥ ३४ ॥
 हरिकथानिरूपण । प्रत्यहीं करावें श्रवण ।
 निरूपणीं ऊणखूण । केली पाहिजे ॥ ३५ ॥

एकाग्र करूनियां मन । अंतरीं करावें ध्यान ।
सर्व सांग पूजाविधान । प्रत्यहीं कीजे ॥ ३६ ॥ (अंतर्भाव) .

(३)

नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार ।
कर्मेवीण अनाचार । भ्रष्ट होती ॥ ३७ ॥
साधनेवीण परमार्थ प्रतिष्ठे । तो मागुता सर्वेचि भ्रष्टे ।
याकारणें दूरद्रष्टे । महानुभाव ॥ ३८ ॥

आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती ।
जळो तयांची महंती । कोण पुसे ॥ ३९ ॥ (दास० द० ५ स० २)
आत्मज्ञान जालें । परी साधन पाहिजे केलें ।
येकवेळ उदंड जेविलें । तरी सामग्री पाहिजे ॥ ४० ॥ (द. ५ स. ३)
शिष्या ! मुक्तपणें अनर्गळ । इंद्रियें करिसी बाष्कळ ।
तेणें तुझी तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ४१ ॥
साधन न मने जयाळा । तो मुक्तपणें बद्ध जाला ।
त्याहूनि सुमुक्षु भला । ज्ञानाधिकारी ॥ ४२ ॥ (दास. द. ५ स. ६)
आधी राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।
आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ ४३ ॥
जे नेमकांस न कळे । ते बाष्कळांस केविं कळे ? ।
डोळस ठकती, आंधळे । कोण्या कामाचे ? ॥ ४४ ॥
ह्मणोनी सत्संगेंचि जावें । सच्छास्त्रचि श्रवण करावें ।
उत्तम गुणांस अभ्यासावें । नाना प्रयत्नें ॥ ४५ ॥ (द. १७ स. १०)

१ ' आचारः प्रथमो धर्मः ' हे भीष्माचार्यांचे वचन प्रसिद्धच आहे. २ नेमक ह्य० नित्यनेमानें-शिस्तीनें चालणारे व बाष्कळ ह्य० नेम सोडून स्वेच्छाचार करणारे.

(५) अध्यात्मज्ञानाची थोरवी.

(१)

जो निर्गुण गुणातीत । जो अदृश्य अव्यक्त ।
जो अचिंत्य चिंतनातीत । परमपुरुष ॥ १ ॥
ऐसें ब्रह्म निरंजन । कदा नव्हे दृश्यमान ।
लावावे तें अनुसंधान । कोणेपरी ? ॥ २ ॥
त्यास न भेटतां होय भेटी । भेटों जातां पडे तुटी ।
ऐसी हे नवल गोष्टी । मुकेपणाची ॥ २ ॥
अद्वैतज्ञानाचा उपदेश । गुरुगीता तो महेश ।
सांगता होय पार्वतीश । पार्वतीप्रैती ॥ ४ ॥
ब्रह्मा नारदा उपदेशीत । चतुःश्लोकी भागवत ।
पुढें व्यासमुखें बहुत । विस्तारलें ॥ ५ ॥
वसिष्ठसार वसिष्ठऋषी । सांगता जाला रघुनाथासी ।
कृष्ण सांगे अर्जुनासी । सप्तश्लोकी गीता ॥ ६ ॥
ऐसें सांगावे तें किती । बहुत बोलिले बहुती ।
अद्वैतज्ञान आदिअंतीं । सत्यचि असे ॥ ७ ॥
मनास कल्पायाची सवे । मनें कल्पिलें तें नव्हे ।
तेणें गुणें संदेह धांवे । मीपणाचेनि पंथें ॥ ८ ॥
तरी तो पथचि मोडावा । मग परमात्मा जोडावा ।
समूळ संदेह तोडावा । साधुचेनि संगतीं ॥ ९ ॥
मीपण-जाणोनि त्यागावे । ब्रह्म-होऊन अनुभवावे ।

१ त्याची अखंड सहज भेट आहेच. २ अनिर्वचनीयता आहे. ३ गुरुगीतेंत शंकरांनीं पार्वतीस अद्वैतबोध केला आहे. ४ हें मूळ भागवतांत द्वितीय स्कंधांत असून त्यांतील अद्वैतसिद्धांतच पुढें थोरल्या भागवतांत विस्तारला आहे. ५ कल्पनेनें चालायचें हा पंथ माडावा, कांकीं ब्रह्म कल्पनेनें आकळत नाहीं.

समाधान-ते पावावे । निःसंगपणे ॥ १० ॥

पदीहून चळों नये । करावे साधन-उपाय ।

तरीच सांपडे सोय । अलिप्तपणाची ॥ ११ ॥ (द०७स०७)

२

नाना व्रते नाना दाने । नाना योग तीर्थाटणे ।

सर्वाहून कोटिगुणे । सहिमा आत्मज्ञानाचा ॥ १२ ॥

आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यासीं नाही मर्यादा ।

दुष्ट पातकाची वाधा । निरसोन गेली ॥ १३ ॥

वेष वरिवरि केला । परी अंतरीं दोष भरला ।

त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे ॥ १४ ॥

सत्यायेवढे सुकृत नाही । असत्यायेवढे पाप नाही ।

प्रचीतीवीण कोठेच नाही । समाधान ॥ १५ ॥

सत्यै ह्यणिजे स्वरूप जाण । असत्य माया हे प्रमाण ।

येथे निरूपिले पापपुण्य । रूपेसहित ॥ १६ ॥

दृश्ये पाप वोसरले । पुण्य परब्रह्म उरले ।

अनन्य होतांचि जाले । नामातीत ॥ १७ ॥

आपण वस्तु स्वतःसिद्ध । तेथे नाही देहसंबंध ।

पापराशी होती दग्ध । येणेप्रकारे ॥ १८ ॥

येरवीं ब्रह्मज्ञानेवीण । जे जे साधन तो तो सीण ।

नाना दोषांचे क्षाळण । होईल कैसें ? ॥ १९ ॥ (द०१०स०१०)

३

श्रवणमननाचा विचार । निजध्यासे साक्षात्कार ।

१ स्वरूपां बैठक मांडून साधने करावीत. २ अंतरींचे दोष, मलिन वासनासंस्कार, आत्मज्ञानानेच धुवून जातात. ३ ब्रह्म हे सत्य म्ह० पुण्य व माया असत्य म्ह० पाप. ४ पुण्यरूप ब्रह्मस्वरूप त्याशीं-पापरूप दृश्याचा निरास करून-अनन्य म्ह० समरस व्हावे. ५ श्रवण, मनन, निदिध्यास न साक्षात्कार हा ब्रह्मपद पावायचा सोपान आहे. मोक्षफळ येथल्या येथे तात्काळ मिळते.

रोकडा, मोक्षाचा उधार । बोलोंचि नये ॥ २० ॥
 श्रवणामध्ये सार-श्रवण । तें हे अध्यात्मनिरूपण ।
 सुचित करून अंतःकरण । ग्रंथामध्ये विवेरचें ॥ १ ॥
 नानारत्नें परीक्षितां । अथवा वजनं करितां ।
 उत्तम सोनें पुटीं घालितां । सावधान असावे ॥ २ ॥
 येकांतीं नाजुक कारवार । तेथें असावे अतितत्पर ।
 त्याच्या कोटिगुणें विचार । अध्यात्मग्रंथीं ! ॥ ३ ॥
 काहण्या कथा गोष्टी पवाड । नाना अवतारचरित्रें वाडें ।
 त्या समस्तांमध्ये जाडें । अध्यात्मविद्या ॥ ४ ॥
 ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरें नाहीं यासमान ।
 सृष्टीमध्ये विवेकी सज्जन । तेंचि हें जाणती ॥ ५ ॥
 विचारें ऊर्ध्व चढती । तयासीच ऊर्ध्वगती ।
 येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ॥ ६ ॥
 या कारणें पदार्थज्ञान । नाना जिनसींचा अनुमान ।
 सर्व सांडून निरंजन । धुंडीत जावे ॥ ७ ॥
 अष्टांगयोग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्वज्ञान ।
 त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ॥ ८ ॥
 पृथ्वी आप आणि तेज । याचा पृथ्वीमध्ये समज ।
 अंतरात्मा तत्वबीज । तें वेगळेंचि राहिलें ॥ ९ ॥

१ मुख्य श्रवण अध्यात्माचें, अद्वैताचें करावें. २ मुशींत. ३ राजकारणाच्या गोष्टीही सावधपणेंच होतात. ४ मोठालीं सविस्तर. ५ श्रेष्ठ. ६ 'ऊर्ध्वमूल मधः-शाखं' विचार करीत स्थूलांतून सूक्ष्माकडे जात जात मूळ उगमापर्यंत जे जातात. ७ पदार्थज्ञान सारें अनुमानिक. ८ आकाशांतून सारीं तत्वे निघालीं ह्मणून आकाश हें बीज ह्मटलें आहे.

वायूपासून पैलीकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे ।
 जवळीच आत्मा सांपडे । तया पुरुषासी ॥ ३० ॥
 मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली ।
 समजला त्याची तुटली । संदेहवृत्ती ॥ १ ॥
 मूळमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प मुळीं उठी ।
 उपासनायोगें मिठी । तेथें घातली पाहिजे ॥ २ ॥
 मग त्यापैलीकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण ।
 निर्मळ निश्चळ त्याची खूण । गगनासारिखी ॥ (द० १७स० ३)
 माया उलंघायाकारणें । देवासी नाना उपाय करणें ।
 अध्यात्मश्रवणपंथेंचि जाणे । प्रत्ययानें ॥ ४ ॥
 अध्यात्मश्रवण करीत जावें । ह्मणजे सकळ कांहीं फावें ।
 नाना प्रकारीचे गोवे । तुटोनि जाती ॥ ५ ॥
 सूत गुंतलें तें उकलावें । तैसें मन उगवावें ।
 मानत मानत घालावें । मूळाकडे ॥ ६ ॥ (द० २० स० ९)

(६) सत्संगीं अध्यात्मग्रंथश्रवण.

सकळ जीवांस मिळोन । सार येकचि साधन ।
 तें हें जाण श्रवण । प्राणिमात्रांसी ॥ १ ॥
 सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण ।
 श्रवणें होइजे आपण । तदाकार ॥ २ ॥
 श्रवणें मोह नासे । श्रवणें स्फूर्ति प्रकाशे ।

१ मननानें शिरतो. २ मायेच्या वावटळींत सांपडलेले जीव ! सूक्ष्माचा शोध घेणारा जीव विरळच. ३ मूळमायेचाही निरास झाल्यावर विमळ ब्रह्म (हरि, राम) उरते. तेथें जो आदिसंकल्प उठला (त्यालाच मूळमाया ह्मणतात) तेथें उपासना-बुद्धीनें सर्वस्वार्पण (निवेदन) केलें पाहिजे. उपासना मूळमायेपर्यंतच. ४ श्रवण सत्संगांत घडलें पाहिजे म्हणजे निःसंदेह आत्मज्ञान होतें.

श्रवणें सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक ॥ ३ ॥
 सेविलेंचि सेवावें अन्न । घेतलेंचि घ्यावें जीवन ।
 तैसें श्रवणमनन । केलेंचि करावें ॥ ४ ॥ (द० ७स० ८)
 जेथें संशय तुटती । होय आशंकानिवृत्ती ।
 अद्वैतग्रंथ परमार्थी । श्रवण करावे ॥ ५ ॥
 इतर जे प्रपंचिके । हास्यविनोद नवरसिक ।
 हित नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी ॥ ६ ॥
 बहुत प्रकारें पाहतां । ग्रंथ नाहीं अद्वैतापरता ।
 परमार्थास तत्वता । तारूंच कीं ॥ ७ ॥
 जेणें होय उपरती । अवगुण पालटती ।
 जेणें चुके अधोगती । त्या नांव ग्रंथ ॥ ८ ॥
 जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे ।
 जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ॥ ९ ॥
 जेणें परमार्थसाधन । जेणें ग्रंथें होय ज्ञान ।
 जेणें होईजे पावन । त्या त्या नांव ग्रंथ ॥ १० ॥
 ह्मणोनी नित्यानित्यविचार । जेथें बोलिला सारासार ।
 तोचि ग्रंथ पैलपार । पाववी विवेकें ॥ ११ ॥ (द.७स.९)
 एका संतांचें महिमान । संतसंगें होतें ज्ञान ।
 सत्संगापरतें साधन । आणीक नाहीं ॥ १२ ॥
 स्वरूपानुसंधानबळें । सगळी मायाच नाडळे ।
 तयाचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ॥ १३ ॥
 तो जीतचि असतां मेला । मरणास मारून ज्याला ।

१ 'एक्या ग्रंथें निश्चय केला । तो दुजयानें उडविला' असे संशय वाढविणारे ग्रंथ किंवा वक्ते कामाचे नाहीत. २ प्रपंचाची आवड वाढविणारे, हास्यविनोदपर, असे नवरसाचे ग्रंथ हे परमार्थाच्या उपयोगाचे नाहीत.

जन्ममृत्यु न स्मरे त्याला । विवेकबळें ॥ १४ ॥
 तो जनीं दिसतो-परी वेगळा । वर्तता-भासे निराळा ।
 दृश्य पदार्थ त्या निर्मळा । स्पर्शलाचि नाही ॥ १५ ॥
 हेचि साधकासी निरवणें । अद्वैतप्रांजळनिरूपणें ।
 तुमचेंही समाधान बाणे । साधूचऐसें ॥ १६ ॥
 जो संतास शरण गेला । तो संतचि होऊन ठेला ।
 इतर जनांस उपेगा आला । कृपाळुपणें ॥ १७ ॥
 गुरुभजनाचेनि आधारें । निरूपणाचेनि विचारें ।
 क्रियाशुद्धनिर्धारें । पाविजे पद ॥ १८ ॥ (द. ७ स. १०)

(७) मुख्य देवाचा शोध व निश्चय.

१

जयास जेथें राहणें । तेणें त्या प्रभूची भेटी घेणें ।
 म्हणिजे होय श्लाघ्यैवाणें । सर्व कांहीं ॥ १ ॥
 त्यास न भेटतां त्याचे नगरीं । राहतां धरितील वेगोरी ।
 तेथें न करितां चोरी । अंगीं लागे ॥ २ ॥
 याकारणें जो शाहणा । तेणें प्रभूसी भेटावें जाणा ।
 ऐसें न करितां दैन्यवाणा । संसार त्याचा ॥ ३ ॥
 ग्रामीं थोर ग्रामाधिपती । त्याहूनि थोर देशाधिपती ।
 देशाधिपतीहूनि नृपती । थोर जाणावा ॥ ४ ॥

१ ' प्रारब्धीं टाकिला देहो । बोधें फिटला संदेहो ' असा संत असतो म्हणून त्याची राहणी सामान्य जनांसारखी असून वेगळीच असते. २ श्रीगुरुभजनाधारें, श्रवणमननविचारें व शुद्धाचारें जाणाराच स्वस्वरूप पावतो. ३ व्यवस्थेशीर, सन्मानदायक, सौख्यकारक. ४ वेठाला धरितील. ५ पाटील, देशमुख, नृपति उर्फ राजा, महाराजा, चक्रवर्ती, ब्रह्मदेव-याक्रमानें सर्वांत श्रेष्ठ परमेश्वर त्याची अवश्य वोलख करून घ्यावी.

राष्ट्राचा प्रभु तो राजा । बहुराष्ट्र तो महाराजा ।
 महाराजाचाही राजा । तो चक्रवर्ती ॥ ५ ॥
 असो ऐसियां समस्तां । येक ब्रह्मा निर्माणकर्ता ।
 त्या ब्रह्मयासही निर्मिता । कोण आहे ? ॥ ६ ॥
 ब्रह्मा विष्णु आणि हर । त्यांसी निर्मिता तोचि थोर ।
 तो वोळखावा परमेश्वर । नाना यत्ने ॥ ७ ॥
 जेणें संसारीं घातलें । अवघें ब्रह्मांड निर्माण केलें ।
 त्यासी नाहीं वोळखिलें । तोचि पतित ॥ ८ ॥
 म्हणोनि देव वोळखावा । जन्म सार्थकचि करावा ।
 न कळे तरी सत्संगधरावा । म्हणिजे कळे ॥ ९ ॥
 जो जाणेल भगवंत । त्या नांव वोलिले संत ।
 जो शाश्वत आणि अशाश्वत । निवाडा करी ॥ १० ॥
 चळेना ढळेना देव । ऐसा ज्याचा अंतर्भाव ।
 तोचि जाणिजे महानुभाव । संत साधु ॥ ११ ॥
 जो जनांमध्ये वागे । परी जनावेगळी गोष्टी सांगे ।
 ज्याचे अंतरीं ज्ञान जागे । तोचि साधु ॥ १२ ॥
 जाणिजे परमात्मा निर्गुण । त्यासीच म्हणावें ज्ञान ।
 त्यावेगळें तें अज्ञान । सर्व कांहीं ॥ १३ ॥
 पोट भरायाची विद्या । तयेसी म्हणों नये सद्विद्या ।
 सर्वव्यापक वस्तु सद्या । पाविजे तें ज्ञान ॥ १४ ॥
 देहापाशीं गेला देही । तो कैसेनि होईल विदेही ।

१ ही पतिताची व्याख्या ध्यानांत घरावी. २ ह्या ओवींत संताचें लक्षण केलें आहे. ३ अंतर्भावाची निष्ठा. ४ अज्ञानांच्या आटोक्यापलीकडच्या, त्यांना माहित नाहीं अशा, देवाच्या गोष्टी सांगतो. ५ सद्विद्या, ह्य- ब्रह्मविद्या. सर्वव्यापी परमात्माला तत्काळ भेटविणारी ती सद्विद्या, तें ज्ञान.

म्हणोनी ज्ञात्यावांचून नाही । ज्ञानमार्ग ॥ १५ ॥
 याकारणें ज्ञाता पहावा । त्याचा अनुग्रह घ्यावा ।
 सारासारविचारें जीवा । मोक्ष प्राप्त ॥ १६ ॥ (द. ६ स. १) .

२

ऐक निश्चय तो ऐसा । मुख्य देव आहे कैसा ।
 नाना देवांचा वळसा । करुंछि नये ॥ १७ ॥
 जेणें निर्मिलें सचराचर । त्याचा करावा विचार ।
 शुद्ध विवेकें परमेश्वर । वोळखावा ॥ १८ ॥
 तोडावा बंधनाचा संशयो । करावा मोक्षाचा निश्चयो ।
 पाहावा भूतांचा अन्वयो । व्यतिरेकेसी ॥ १९ ॥
 पूर्वपक्षेसी सिद्धांत । पहावा प्रकृतीचा अंत ।
 मग पावावा निवांत । निश्चयो देवाचा ॥ २० ॥ (द. ५ स. १०)
 लौकिक बरा संपादिला । परीं अंतरीं सावध नाहीं जाला ।
 मुख्य देवास चुकला । तो आत्मघातकी ॥ २१ ॥
 देवांस भजतां देवलोक । पितरांस भजतां पितृलोक ।
 भूतांस भजतां भूतलोक । पाविजेतो ॥ २२ ॥
 जेणें जयास भजावें । तेणें त्या लोकास जावें ।
 निर्गुणीं भजतां व्हावें । निर्गुणचि स्वयें ॥ २३ ॥
 सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक ।
 आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ २४ ॥
 देव पाहतां निराकार । आपला तों माईक विचार ।
 सोहमात्मा हा निर्धार । वाणोन गेला ॥ २५ ॥ (द. ९ स. १)

१ अनेक देवांच्या व साधनांच्या गोंधळात न पडतां मुख्य देवास वोळखावें.
 २ अन्वयव्यतिरेकानें भूतें नाशवंत कर्शीं आहेत, व ब्रह्म शाश्वत कसें आहे तें पहावें. ३ अष्टधा प्रकृति (पूर्वपक्ष) निरास करून ब्रह्म शोधावें.

(८) देव कोण मी कोण.

आधीं मुख्य देव तो कोण । मग आपण भक्त तो कोण ।
 पंचीकरण महावाक्यविवरण । केलेंचि करावें ॥ १ ॥
 पंचभूतिक हे माया । माईक जाय विलया ।
 पिंडब्रह्मांड अष्टकाया । नाशिवंत ॥ २ ॥
 दिसेल तितुकें नासेल । उपजेल तितुकें मरेल ।
 रचेल तितुकें खचेल । रूप मायेचें ॥ ३ ॥
 देहधारक तितुके नासती । हे तों रोकडी प्रचीती ।
 मनुष्येवीण उत्पत्ती । रेत कैचें ? ॥ ४ ॥
 अन्न नसतां रेत कैचें । औषधी नसतां अन्न कैचें ।
 औषधीस जिणें कैचें । पृथ्वी नस्तां ॥ ५ ॥
 आप नस्तां पृथ्वी नाहीं । तेज नस्तां आप नाहीं ।
 वायो नस्तां तेज नाहीं । ऐसें जाणावें ॥ ६ ॥
 अंतरात्मा नस्तां वायो कैचा । विकार नस्तां अंतरात्मा कैचा ।
 निर्विकारीं विकार कैचा । बरें पहा ॥ ७ ॥
 निर्विकार जें निर्गुण । तेंचि शाश्वताची खूण ।
 अष्टधा प्रकृति संपूर्ण । नाशिवंत ॥ ८ ॥
 शाश्वत देव तो निर्गुण । ऐसी अंतरीं बाणली खूण ।
 देव कळला, मी कोण । कळलें पाहिजे ॥ ९ ॥
 देहाचा शोध घेतां । मीपण दिसेना पाहतां ।
 मीतूपण हें तत्वतां । तैत्वीं मावळलें ॥ १० ॥

१ आकाशांत विकार आहे म्हणूनच आकाशाला ब्रह्म म्हणतां येत नाहीं.
 २ मुख्य देव तो हाच. त्या शाश्वत, सत्य निरंजन देवाला ओळखावें. ३ देह हें
 तत्वांचें गांठोडें आहे. तत्वांचा तत्वांत विवेकानें निरास केल्यावर त्यांत 'मी'
 झणायला कोणी सांपडत नाहीं.

पंचीकरण तत्वविवरण । महावाक्ये वस्तु आपण ।

निःसंगपणे निवेदन । केले पाहिजे ॥ ११ ॥

देवांभक्तांचे मूळ । शोधून पाहतां सकळ ।

उपाधीवेगळा केवळ । निरुपाधि आत्मा ॥१२॥ (द.१२स.३)

(९) नाना पंथ नाना देव-चतुर्विध उपासना.

१

सगट माया विस्तारली । अष्टधाप्रकृति फांपावली ।

चित्रविचित्र विकारली । नानारूपे ॥ १ ॥

नानाशरीरे निर्माण जालीं । नाना नाभाभिधाने ठेविलीं ।

भाषापरत्वे कळो आलीं । कांहीं कांहीं ॥ २ ॥

मग नानारीति नानादंडक । आचार येकाहून एक ।

वर्तो लागले सकळ लोक । लोकाचारें ॥ ३ ॥

नाना मते निर्माण जालीं । नाना पाषांडे वाढलीं ।

नाना प्रकारीचीं उठिलीं । नाना वंडे ॥ ४ ॥

जैसा प्रवाह पडिला । तैसाचि लोक चालिला ।

कोण वारीलै कोणाला । एक नाही ॥ ५ ॥

१ पंचीकरणाने तत्वांचा झाडा होतो, व तत्वातीत केवळ ब्रह्मस्वरूप उरते. महावाक्यबोधाने त्याशीं आपण अनन्य झाले पाहिजे. " महावाक्य तत्वादिके पंचिकणे । खुणे पाविजे संतसगे विवरणे " (मनाचे श्लोक १५४ पहा). चंद्रशा-
खान्यायाने पंचीकरण, तत्वविवरण व महावाक्य यांचे संतसद्गुरुमुखाने श्रवण करून मनन करावे व 'वस्तु आपण' या पूर्णबोधाने खुणेली पावावे. २ पंचभूते व त्रिगुण मिळून अष्टधा प्रकृति. भूमि, आप, अनल, वायु आकाश, मन (रज), बुद्धि (सत्व) व अहंकार (तम) ही अष्टधा प्रकृति, ३ अनेक मतमतांतरे, पंथ, संप्रदाय उभे राहिले. ४ लोक प्रवाहपत्ति आहेत. ओघाधरोवर वाहत जाणारेच सारे ! ५ निवारील.

पृथ्वीचा जाला गळींठा । येकाहून येक मोठा ।
 कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ! ॥ ६ ॥
 देव जाले उदंड । देवांचें माजलें भंड ।
 भूतांदेवतांचें थोतांड । येकचि जालें ॥ ७ ॥
 मुख्य देव तो कळेना । काशास कांहींच मिळेना ।
 येकास येक वळेना । अनावर ॥ ८ ॥
 शास्त्रांचा बाजार भरला । देवांचा गल्वला जाला ।
 लोक कामनेच्या व्रताला । झोंबोन पडती ॥ ९ ॥
 ऐसें अवघें नासलें । सत्यासत्य हारपलें ।
 अवघें अनविक जालें । चहूंकडे ॥ १० ॥
 मतामतांचा गल्वला । कोणी पुसेना कोणाला ।
 जो जे मतीं सांपडला । त्यास तेंचि थोर ॥ ११ ॥
 असत्याचा अभिमान । तेणें पाविजे पतन ।
 म्हणोनियां ज्ञाते जन । सत्य शोधिती ॥ १२ ॥
 लोक कोण्यापंथें जाती । आणि कोण्या देवास भजती ।
 ऐसी हे रोकडी प्रचीती । सावध एका ॥ १३ ॥
 मूर्त्तिकाधानुपापाणादिक । ऐसिया प्रतिमा अनेक ।
 बहुतेक लोकांचा ढंडक । प्रतिमादेवीं ॥ १४ ॥
 नाना देवांचे अवतार । चरित्रें ऐकती येक नर ।
 जपध्यान निरंतर । करिती पूजा ॥ १५ ॥

१ नाना मताची खिचडी. २ निर्माण भूत व देवता यांच्यांतही भेद कळेनासा झाला. ३ वासनाबद्ध जीव सकाम व्रत आचरूं लागले. ४ 'अनायक' किंवा 'अनाविक' ज्याला कोणी नायक किंवा कर्णधार नाही असा समाज जाला. बेबंदशाही माजली. ५ बहुजनसमाजाचा कल मूर्तिपूजा करण्याकडे आहे. लोकांना अव्यक्तोपासना कठिण म्हणून मानवत नाही. त्यांना समोर कांहीं प्रतीक (देव) लागत असतें. ६ रामकृष्णादि अवतार.

येक सकळांचा अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा ।

द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा । मानिती येक ॥ १६ ॥

येक ते निर्मळ निश्चळ । कदापी नव्हेती चंचळ ।

अनन्यभावे केवळ । वस्तूच ते ॥ १७ ॥

येक नाना प्रतिमा । दुसरा अवतारमहिमा ।

तिसरा तो अंतरात्मा । चौथा निर्विकारी ॥ १८ ॥

ऐसे हे चत्वार देव । सृष्टीमधील स्वभाव ।

यावेगळा अंतर्भाव । कोठेंचि नाही ॥ १९ ॥

प्रकृतीमधील देव । तो प्रकृतीचा स्वभाव ।

भावातीत महानुभाव । विवेकें जाणावा ॥ २० ॥

अरे ! जा चंचळास ध्याईल । तो सहजचि चळेल ।

जो निश्चळास भजेल । तो निश्चळचि ॥ २१ ॥

प्रकृतीसारखे चालवें । परी अंतरीं शाश्वत वेळखावें ।

सत्य होऊन वर्तावें । लोकांऐसें ॥ २२ ॥ (द. ११. स. २)

१ सर्वांतर्यामी ज्ञानघन द्रष्टा देव कोणी मानतात. २ प्रतिमापूजा अवतारोपासना किंवा विभूतिपूजा, अंतरात्मभजन व निर्गुणोपासन अशा चार प्रकारांनीं लोक देवाला भजतात, याशिवाय पांचवा प्रकार नाही. ३ प्रकृतीतले देव म्ह. तो प्रकृतीचा स्वभाव, प्रकृतीपलीकडचा सृष्टपदार्थाहून वेगळा (भावातीत) असा देव विवेकाने जाणावा. ४ वरील चारांपैकीं तीन प्रकार चंचळांतले आहेत. चंचळाच्या ध्यानाने निश्चळपद मिळणे दुर्घट म्हणून निश्चळास भजावे. ५ बाकी लोकव्यवहारांत जाणत्यानेही लोकांसारखेच वागावे, मात्र अंतरीं निश्चळ ओळखून असावे. सत्य (शाश्वत) ब्रह्माच्या चिंतनाने सत्य (शाश्वत) होऊन लोकांसारखेच लोकांत वागावे. ब्रह्मनिष्ठ पुरुषही मूर्तिपूजा कां करितात, समर्थासारख्यांनींही सगुणमूर्तीची उपासना कां वाढविली व राममार्तुतिमंदिरे कां स्थापिलीं याचे काहीं उत्तर यांत आहे.

२

पावावया भगवंताते । नाना पंथ नाना मते ।
 तया देवाचे स्वरूप ते । कैसें आहे ॥ २३ ॥
 बहुत देव सृष्टीवरी । त्यांची गणना कोण करी ? ।
 येक देव कोणेपरी । ठाई पडेना ॥ २४ ॥
 बहु देव बहु भक्त । इच्छ्या जाले आसक्त ।
 बहु ऋषी बहु मत । वेगळालें ॥ २५ ॥
 बहुत शास्त्रीं बहुत भेद । मतामतांस विरोध ।
 ऐसा करितां विवाद । बहुत गेले ॥ २६ ॥
 देव कोणासी ह्मणावें ? । कैसें तयासी जाणावें ? ।
 तेंचि बोलणें स्वभावे । बोलिजेल ॥ २७ ॥
 जेणें केले चराचर । केले सृष्ट्यादि व्यापार ।
 ' सर्वकर्ता ' निरंतर । नाम ज्याचे ॥ २८ ॥
 तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा ।
 तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवे ॥ २९ ॥
 चारी खाणी चारी वाणी । चौऱ्याशी लक्ष जीवयोनी ।
 जेणें निर्मिले लोक तिनी । तया नांव देव ॥ ३० ॥
 ब्रह्मा विष्णु आणि हर । हें जयाचे अवतार ।
 तोचि देव हा निर्धार । निश्चयेसी ॥ ३१ ॥

१ नाना पंथ नाना मते देवाचा शोध करितच आहेत, पण तो देव कसा आहे?
 २ चंद्रबिंबीं अमृतकळा ठेवल्या, चंद्रावरील अमृतधारांनीं वृक्ष व वनस्पतींचें पोषण होतें. ' पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ' (गीता)
 ३ जारज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज या चार खाणी. सर्व प्राणी यांत यतात.
 ४ चार लक्ष मनुष्य वीस लक्ष पशु, अक्रा लक्ष कृमिकीटक, दहा लक्ष खेचर, नऊ लक्ष जलचर, व तीस लक्ष स्थावर मिकून ८४ लक्ष (दास० द० २० स० ६).

सर्वकर्ता तोचि देव । पाहों जातां निरवयव ।
 ज्याची कळा लीळालाघव । नेणती ब्रह्मादिक ॥ ३२ ॥
 देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटीं पाषाण होती ।
 तयासचि देव ह्मणती । विवेकहीन ॥ ३३ ॥
 जो सृष्टिनिर्माणकर्ता । तो ये सृष्टिपूर्वी होता ।
 मग हे तयाची सत्ता । निर्माण जाली ॥ ३४ ॥
 कुलाल पात्रापूर्वी आहे । पात्रें काहीं कुलाल नव्हे ।
 तैसा देव पूर्वीच आहे । पाषाण नव्हे सर्वथा ॥ ३५ ॥
 तैसा सृष्टिकर्ता देव । परी तो नव्हे सृष्टिभाव ।
 जेणें केले नाना जीव । तो जीव कैसेनी ? ॥ ३६ ॥
 पदार्थवस्तु नाशिवंत । हें तों अनुभवास येत ।
 याकारणें भगवंत । पदार्थावेगळा ॥ ३७ ॥
 अंतःकरण पंचप्राण । बहुतर्फी पिंडज्ञान ।
 या सर्वास आहे चळण । म्हणोनीं देव नव्हेती ॥ ३८ ॥
 एवं जगदीश तो वेगळा । जग निर्माण त्याची कळा ।
 तो सर्वांमध्ये, परी निरळा । असोन सर्वां ॥ ३९ ॥ (द०८ स०१)

(१०) पंचभूतातीत देव.

(१)

पृथ्वी आप तेज वायु आकाश । या सवाह्यांतरीं जगदीश ।
 पंचभूतांसी आहे नाश । आत्मा अविनाशरूपी ॥ १ ॥
 पंचभूतें आणि त्रिगुण । ऐसी अष्टधाप्रकृति जाण ।
 अष्टधाप्रकृतीस नामाभिधान । दृश्य ऐसें ॥ २ ॥
 तें हें दृश्य नासिवंत । ऐसें वेदश्रुति वोलत ।

१ कुंभार जीं मडकीं घडतो त्यांपूर्वी तो असतो, तसा सृष्टिकर्ता देव सृष्टीच्या पूर्वीचा आहे. २ हीं सर्व चंचल आहेत व देव निश्चल आहे.

निर्गुण ब्रह्म शाश्वत । जाणती ज्ञानी ॥ ३ ॥
 जें शस्त्रें तोडितां तुटेना । जें पावकें जाळितां जळेना ।
 कालवितां कालवेना । आपेंकरुनी ॥ ४ ॥
 ज्यासी वर्णचि नसे । जें सर्वाहूनि अनारिसें ।
 परंतु असतचि असे । सर्वकाळ ॥ ५ ॥
 प्रगट तें जाणावें असार । आणी गुप्त तें जाणावें सार ।
 गुरुमुखें हा विचार । उमजों लागे ॥ ६ ॥
 गुप्त तेंचि प्रगटवावें । असाध्य तेंचि साधावें ।
 कानडेंचि अभ्यासावें । सावकाश ॥ ७ ॥
 वेद विरंची आणी शेष । जेथें सिणले निःशेष ।
 तेंचि साधावें विशेष । परब्रह्म तें ॥ ८ ॥
 पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे ।
 वर्णव्यक्त ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ॥ ९ ॥
 तयास ह्मणावें देव । वरकड लोकांचा स्वभाव ।
 जितुके गांव तितुके देव । जनांकारणें ! ॥ १० ॥
 ऐसा देवाचा निश्चयो जाला । देव निर्गुण प्रत्यया आला ।
 आतां आपणचि आपला । शोध घ्यावा ॥ ११ ॥
 पाहतां देहाचा विचार । अवघा तत्वांचा विस्तार ।
 तत्वे तत्व झाडितां सार । आत्माचि उरे ॥ १२ ॥
 तत्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहतां विचार ।
 येक आत्मा निरंतर । आपण नाहीं ॥ १३ ॥

१ ' नैनं छिदन्ति शस्त्राणि ' इ० (गीता). २ वेगळें. ३ प्रगट आहे दृश्य
 व गुप्त आहे परब्रह्म ४ बिकट, दुर्गम. ५ ब्रह्मदेव. ६ ल्याला वर्ण नाही व तें
 व्यक्तही नाही. ' नसे पीत ना श्वेत ना श्याम कांहीं । नसे व्यक्त अव्यक्त ना नीळ
 कांहीं ' (मनाचे श्लोक १५०).

देह बुद्धीनें बांधला । तो विवेकें मोकळा केला ।
 देहातीत होतां पावला । मोक्षपद ॥ १५ ॥
 जागे होतां स्वप्न संर । विवेक पाहतां दृश्य वोसरे ।
 स्वस्वरूपानुसंधानें तरे । प्राणिमात्र ॥ १५ ॥ (द० ६ स० २)

(२)

वेदशास्त्र श्रुति स्मृती । तेथें वाक्यभेद पडती ।
 ते सर्वही निवडती । सद्गुरुचेनि वचनें ॥ १६ ॥
 म्हणोनी वादविवाद । सांडून कीजे संवाद ।
 तेणें होय ब्रह्मानंद । स्वानुभवे ॥ १७ ॥
 धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा
 तेथें देव कैचा मूर्खा । भ्रांति पडली ! ॥ १८ ॥
 सृष्टि पूर्वीं, सृष्टि चालतां, । सृष्टि अवधी संहारतां, ।
 शाश्वत देव तत्वता । आदिअंतीं ॥ १९ ॥
 साधुसंत महानुभाव । त्यांचा ऐसाचि अनुभव ।
 पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥ २० ॥
 म्हणोनी सृष्टि नाशिवंत । जाणती संतमहंत ।
 सगुणीं भजावें निश्चित । निश्चयालागीं ॥ २१ ॥
 सगुणाचेनि आधारे । निर्गुण पाविजे निर्धारें ।
 सारासारविचारें । संतसंगें ॥ २२ ॥
 एवं सृष्टि मिथ्या जाण । जाणोनि रक्षावें सगुण ।
 ऐसी हें अनुभवाची खुण । अनुभवी जाणती ॥ २३ ॥ (द० ६-६)

(१०) सृष्टीची काहणी.

(१)

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमळ विमळ ।
अवकाश घन पोकळ । गगनाऐसें ॥ १ ॥

ते रचेना ना खचेना । ते होयेना ना जायेना ।

मायातीत निरंजना । पारचि नाहीं ॥ २ ॥

तेथे संकल्प उठला । षड्गुणेश्वर बोलिजे त्याला ।

अर्धनारी नटेश्वराला । बोलिजेते ॥ ३ ॥

सर्वेश्वर सर्वज्ञ । द्रष्टा साक्षी ज्ञानघन ।

परेश परमात्मा जगजीवन । मूळपुरुष ॥ ४ ॥

ते मूळमाया बहुगुणी । अधोमुखे गुणक्षोभिणी ।

गुणत्रय तिजपासूनि । निर्माण झाले ॥ ५ ॥

पुढे विष्णु जाला निर्माण । जाणती कळा सत्वगुण ।

जो करिताहे पाळण । त्रैलोक्याचे ॥ ६ ॥

पुढे जाणीवनेणीवमिश्रित । ब्रह्मा जाणावा नेमस्त ।

त्याच्या गुणे उत्पत्ति होत । भुवनत्रयीं ॥ ७ ॥

पुढे रुद्र तमोगुण । सकळ संहाराचे कारण ।

सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेचि आले ॥ ८ ॥

तेथून पुढे पंचभूते । पावलीं स्पष्ट दशेते ।

अष्टधा प्रकृतीचे स्वरूप ते । मुळींच आहे ॥९॥ (द०१२स०६)

१ मी एक आहे ते बहु व्हावे—'एकोऽहं बहु स्याम्' असा संकल्प उठला, त्यालाच षड्गुणेश्वर, अर्धनारीनटेश्वर, सर्वेश्वर, द्रष्टा, परमात्मा, मूळपुरुष, मूळमाया, इ० नावे आहेत. २ गुणमाया. ३ सत्व, जाणीव, विष्णु ४ रज, जाणिवनेणीवमिश्रित ब्रह्मा. ५ तम, नेणीव रुद्र, ६ तमोगुणापासून पंचभूते ७ अष्टधा प्रकृति सूक्ष्मरेवे मुळमायेतच आहे.

(२)

ब्रह्मीं मूळ माया जाली । तिच्या पोटां माया आली ।
 मग ते गुणा प्रसवली । ह्योनि गुणक्षोभिणी ॥ १० ॥
 पुढे तिजपासाव कोण । सत्वरजतमोगुण ।
 तमोगुणापासोन निर्माण । जालीं पंचभूतें ॥ ११ ॥
 पंचभूतिक ब्रह्मगोळ । जेणें कळे हा प्रांजळ ।
 दृश्य सांडून केवळ । वस्तुच पाविजे ॥ १२ ॥
 महाद्वार बोलांटावें । मग देवदर्शन घ्यावें ।
 तैसें दृश्य हें सांडावें । जाणोनियां ॥ १३ ॥ (द० ८ स० ४)

(३)

ब्रह्मांडरचना जेथून जाली । तेथें विवेकें दृष्टि घाली ।
 विवरतां विवरता लाधली । पूर्वापर स्थिती ॥ १४ ॥
 जगदीशापरता लाभ नाहीं । कार्याकारण सर्व कांहीं ।
 संसार करीत असतांही । समाधान ॥ १५ ॥ (द. १२ स० ८)

(४)

येकें स्त्रीपुरुषें होती ! उभयतांमध्ये बहु प्रीती ।
 येकरूपेंचि वर्तती । भिन्न नाहीं ॥ १६ ॥

१ कोण ह्य० उत्पन्न झाले. कोण हें भूतकालचें क्रियापद आहे. 'कोण निघाली' ह्य० वाक्यंत जाली. हा शब्दप्रयोग मोगलाईत रूढ आहे २ मूळमाया हें महाद्वार, तें ओलांडून जावें ह्य० पलीकडे मुख्यदेव (विमल ब्रह्म) आहे त्याचें त्रिपुत्री-रहित दर्शन होतें. ३ ब्रह्मांडरचना व प्रलय याचें विवरण द० १३ स० ३।४ मध्ये पहा. ४ ' दृश्य हलकल्लोळें । जडचंचळ वितुळलें । या उपरीं शाश्वत उरलें । पर-ब्रह्म तें ' (द० १३-४-२४), ५ शिवशक्ति, गणेशशारदा, प्रकृतिपुरुष. ६ ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभवाचें शिवशक्तिविलासनामक पहिलें बहारीचें प्रकरण अवश्य वाचावें.

ऐसा कांहींयेक काळ लोटला । तयांस येक पुत्र जाला ।
 कार्यकर्ता आणि भला । सर्वविषयीं ॥ १७ ॥
 पुढे त्यासही जाला कुमर । तो पित्याहून आतुर ।
 कांहीं तदर्धचतुर । व्यापकपणें ॥ १८ ॥
 तेणें व्याप उदंड केला । बहुत कन्यापुत्र व्याला ।
 उदंड लोक संचिला । नानाप्रकारें ॥ १९ ॥
 त्याचा पुत्र जेष्ठ । तो अज्ञान आणि रागिट ।
 अथवा चुकतां नीट । संहार करी ॥ २० ॥
 पिता उगाच वैसला । लेकें बहुत व्याप केला
 सर्वज्ञ जाणता भला । जेष्ठ पुत्र ॥ २१ ॥
 नातु त्याच अर्ध जाणे । पणतू तो कांहींच नेणे ।
 चुकतां संहारणें । महाक्रोधीं ॥ २२ ॥
 लेक सकळांचें पाळण करी । नातु मेळवी वरच्यावरी ।
 पणतु चुकल्या संहार करी । अकस्मात ॥ २३ ॥
 नेमस्तपणें वंश वाढला । विस्तार उदंडचि जाला ।
 ' ऐसा बहुत काळ गेला । आनंदरूप ॥ २४ ॥
 विस्तार वाढला गणवेना । वडिलांस कोणीच मानीना ।
 परस्परें कित मना । बहुत पडिला ॥ २५ ॥
 नेणपणें भरीं भरले । मग ते अवघेच संहारले ।
 जैसे याद्व निघाले । उन्मत्तपणें ॥ २६ ॥

१ कार्यकर्ता व जाणीवेचा हा पुत्र ह्य० सत्वगुणी विष्णु, त्याचा आतुर
 (उत्साही, उलाढाली) पण अर्धचतुर ह्य० जाणीवनेणिविमिश्रित पुत्र हां रजोगुणी
 ब्रह्मा, त्यानें अनंतब्रह्माडे व जीव उत्पन्न केले. त्याचा पुत्र तमोगुणी रुद्र. २ पिता
 म्ह० शिवशक्तिरूप मूळपुरुष, त्याचा सर्वज्ञ भला लेक विष्णु, नातु ब्रम्हा व
 पणतु रुद्र. नातूनें मिळवावे व पणतूनें संहारावे असा क्रम चालला, ३ मूळ पुरुषा-
 च्या साम्राज्यांत अंतःकलह उत्पन्न झाले, एकोपा सोडून वडिलांचा मान बुडाला.

बाप लेक नातु पणतु । सकळांचा जाला निःपातु ।
 कन्या पुत्र हेतु मातु । अणुमात्र नाहीं ॥ २७ ॥
 ऐसी काहणी जो विवरला । तो जन्मापासून सुटला ।
 श्रोतावक्ता धन्य जाला । प्रचीतीनें ॥ २८ ॥
 आमची काहणी सरो । तुमचे अंतरीं भरो ।
 ऐसें बोलणें विवरो । कोणी तरी ॥ २९ ॥
 ऐसी काहणी निरंतर । विवेकें ऐकती जे नर ।
 दास हणजे जगदुद्धार । तेचि करिती ॥ ३० ॥ (द० १३स० ५)

(११) जुनाट पुरुषाच्या कन्येचा खेळ !

(ब्रह्मीं मूळमाया झाली. अनंत ब्रह्मांडांची उभारणी व संहारणी करणें हा तिचा नित्य खेळ आहे. माया झालीच नसून एकजिनसी परब्रह्मच आहे हा आहे शास्त्रसिद्धांत, तेव्हां सृष्ट्युत्पत्तीची काहणी सांगतांना तिला कल्पनेनें उभी करून तिच्या खेळाचें कौतिक कौतुकानें वर्णिलेलें असतें. ब्रह्मापासून ती झाली म्हणून तिला कोठें ' कन्या ' म्हटलें आहे, व ब्रह्माच्या सत्तेनें ती खेळ खेळून राहिली आहे म्हणून कोठें तिला ' भार्या ' म्हटलें आहे ! ती मुळींच माया ह्य० मिथ्या असल्यामुळें कल्पना करावी तशी ती आहे ! परब्रह्म आणि माया यांनाच सांख्यशास्त्रांत पुरुष व प्रकृति म्हटलें आहे. प्रकृतीलाच वेदांतांत माया व अव्यक्तवादांत अव्यक्त म्हटलें आहे, महद्ब्रह्म हीच. अमृतानुभवाच्या पहिल्या प्रकरणांत शिवशक्तिरूपानें याच जोडीचें वर्णन केलें आहे. तेथें व ज्ञानेश्वरीच्या अ० १३।१४ या अध्यायांत माया ही ब्रह्माची भार्या अशी कल्पना केली आहे. याच जोडीचें गणेशशारदारूपानें समर्थानीं जागोजाग वर्णन केलें आहे. त्यांनीं तिला कोठें ' भार्या ' केलें आहे (उदा० ' जे महापुरुषाची भार्या । अतिसंलग्न अवस्था तुर्या ' (दास० १-३-४) व कोठें ' कन्या ' (उदा० ' तयापासून प्रमदा । इच्छा-कुमारी शारदा ' (दास० ७-१-७) बनविलें आहे. गीतेनें ब्रह्माला ' पुराण पुरुष ' व नाथांनीं ' जुनाटजोगडा काळाचा कांकडा ' म्हटलें आहे, त्याप्रमाणेंच सम-

थीनी ' जुनाट पुरुष ' म्हणून त्याचे व त्याची लडिवाळ कन्या माया इचे मौजेचे वर्णन केले आहे त्याचा उतारा पुढे दिला आहे).

असो हें बोलणें आतां । अवधान घावें श्रोतां ।

जुनाट पुरुषाची कथा । सांगिजेल ॥ १ ॥

सकळांचा महापुरुष । जो ब्रम्हादिकांचा ईश ।

शिवादिक त्याचे अंश । हा तों अनामी ! ॥ २ ॥

सकळ सृष्टीचा व्यापक । जो मूळमायेचा जनक ।

तो हा पुरुष कोणीयेक । बहुतां दिवसांचा ॥ ३ ॥

जयाचे आज्ञेप्रमाणें । ब्रम्हादिकांस वर्तणें ।

चंद्रसूर्य तारांगणें । जयाची सत्ता ॥ ४ ॥

मही अचळ मेघमाळा । नाना सरिता सिंधुजळा ।

मर्यादा चाले अवलीळा । जयाचेनि ॥ ५ ॥

ऐशा ब्रह्मांडमाळा अनंत । इच्छामार्त्रे होत जात ।

तरी जयाचा एकांत । मोडलाच नाही ॥ ६ ॥

आपण एकला सर्व काळ । कन्या खेळे नाना खेळ ।

एकटी असे लडिवाळ । नानाछंदी ॥ ७ ॥

अनंत ब्रह्मांडें उतरंडी । खेळ मांडिला परवंडी ।

काळ करी फोडाफोडी । पुत्र तयाचा ॥ ८ ॥

परम सुलक्षण । राहिना पित्यावीण ।

पिता तियेचा निर्गुण । माता असेना ॥ ९ ॥

१ " भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चंद्रश्च । भीषा-
स्मात्पंचम इति ' (तैत्तिरीयोपनिषत्) २ एकपण. ३ एकुलती एक मुलगी तेव्हां
ती लाडकी व छांदिष्ट असायचीच ! ४ या लाडक्या मुलीनें अनंत ब्रह्मांडांच्या
उतरंडी रचायचा खेळ मांडावा व तिच्या द्राड भावानें (काळानें) त्या मोडीत
असावे ! ५ आई नाही तेव्हां ती बापाला क्षणभरही सोडायची नाही हें उघडच
आले.

जे क्षणीं उठोनि^१ पाहे । तों खेळ मोडिला आहे ।
 पुनरपि लवलोहें । खेळ मांडी ॥ १० ॥
 ऐसी निरंजनीं एकट । करी खेळाची खटपट ।
 खेळ खेळतां वीटें । मानूं नेणे ॥ ११ ॥
 न कळे तियेचें लाघवै । बहुत पडिले मानव ।
 पात्रीं सांठविले जीव । कोटयानुकोटी ॥ १२ ॥
 बहुत लोभाची आवडी । घातली इच्छेची बेडी ।
 ऐशा बहुत उतरंडी । संपूर्ण केल्या ॥ १३ ॥
 प्राणी जाऊं नेदी बाहेरी । जीवेंवूनि मागुतें मारी ।
 चुकों नेदी वेरझारीं । वासनासूत्रें ॥ १४ ॥
 संतान वाढलें लक्षांवरी । तरी ते ठायीची कुमारी ! ।
 नांव ठेविता उदरीं । पिता आला ! ॥ १५ ॥
 पिता उदरास आला । तरी तो नाहीं जन्मला ।
 भर्ता स्वयें आपुला । होवोनि ठेली ॥ १६ ॥
 भ्रतारास प्रसवली । मग ते मायराणी जाली ।
 सासू माता आपुली । आपणचि ! ॥ १७ ॥
 वायू फुंकोन केला वन्ही । पोटीं लाविलें पाणी ।
 आपापासोने धरणी । कळों आली ॥ १८ ॥
 ऐसी खेळास गुंतली । ते समयीं पिता विसरली ।
 ते पाउलीं मुरडली । मार्गुती मार्गे ॥ १९ ॥

१ ती जागी होते तोंच खेळ मांडते व निजली कीं खेळ मोडतो. २ मुलींना खेळायचा कंटाळा नसतोच. ३ चातुर्य, माव. ४ जिवंत करायचें, मारायचें. वासना-सूत्रानें पुन्हां जिवंत करायचें, याप्रमाणें जीवांना हातचें न सोडण्याविषयीं तिची खबरदारी फार. ५ चौ-याशीं लक्ष योनींतले असंख्य जीव हीं तिचीं लेकरें, पण तिचें कौमार्थ कायमच ! ६ अंतरात्मारूपानें. ७ जुनाट पुरुषाला. ८ मार्गे मुरडून पाहूं लागली तों बाप दिसेना.

पिता न दिसे डोळां । म्हणोनी शोक करी बाळा ।
भोंवती पाहे वेळोवेळां । अष्ट दिशेतें ॥ २० ॥

वेध पित्याचा लागला । मग खेळ मोडोनी गेला ।
उतरंडी फोडून पळाला । काळपुत्र ॥ २१ ॥

पिता पाहतां खेळ मांडे । खेळ पाहतां पिता दंडे ।
पाहती जाली दोहींकडे । उभी राहोन ॥ २२ ॥

मग ते लोभें झळंबली । पित्याकडे चालली ।
खेळ विसरोन गेली । जन्मस्थाना ॥ २३ ॥

आपणां विसरोन पाहे । तंव पिता पुढें आहे ।
ऐसें देखोन लवलाहे । भेटती जाली ॥ २४ ॥

पिता तामसी जैसा वन्ही । तया निःसंगाची मिळणी ।
कन्या निमाली तत्क्षणीं । पित्यादेखतां ।

तंव पिता झळंबला । कंठ सद्गदित जाला ।
म्हणे आज संग सोडला । कुमरीनें ॥ २६ ॥

ऐसा नावेकवरा । पिता विलाप करी ।
पाहे तंव अभ्यंतरीं । कन्या उभी ॥ २७ ॥

मग तयेसी भेटला । उभयतां आनंद जाला ।
मागुता खेळ मांडला । तिये कुमरीनें ! ॥ २८ ॥

१ ब्रह्माकडे पाहूं लागली तो खेळ मोडला. २ ब्रह्माकडे पाहतां सृष्टि नाही, सृष्टीकडे पाहतां ब्रह्माचे विस्मरण. ' प्रगटे तंव तंव न दिसे । लपे तंव तंव आभासे ' असा उभयतांच्या लपंडात्रीचा खेळ चालला आहे; ब्रह्म लपून जगदाभास दावते व प्रगटून जगाचा ग्रास करिते (चांगदेवपासणी.) ३ तुर्यावस्थेने. ४ क्षगभर.

(१२) सृष्टि मिथ्या मग सगुणभक्ति कशाला ?

१

प्रश्नः—ज्ञानें दृश्य मिथ्या जालें । तरी कां पाहिजे भजन केलें ? ।
 तें काय प्राप्त जालें । हें मज निरोपार्थें ॥ १ ॥
 ज्ञानाह्नि श्रेष्ठ असेना । तरी कां पाहिजे उपासना ? ।
 उपासनेनें जना । काय प्राप्त ? ॥ २ ॥
 सगुण नाशिवंत ऐसें सांगतां । पुन्हां भजन करावें म्हणतां ।
 तरी काशासाठीं आतां । भजन करूं ? ॥ ३ ॥

×

×

×

उत्तरः—गुरूचें वचन प्रतिपाळण । हें मुख्य परमार्थाचें लक्षण ।
 वचनभंग करितां विलक्षण । सहजचि जालें ॥ १ ॥
 म्हणोनी आज्ञेसी वंदावें । सगुण भजन मानावें ॥ ४ ॥
 × × × ×
 करणें लागे भोजन । करणें लागे उदकप्राशन ।
 मळमूत्रत्याग लक्षण । तेंहि सुटेना ॥ ५ ॥
 जनाचें समाधान राखावें । आपुलें पारिखें वोळखावें ।
 आणि भजनचि मोडावें । हें कोण ज्ञान ! ॥ ६ ॥
 ज्ञानें विवेकें मिथ्या जालें । परंतु अवघें नाहीं टाकिळें ।
 तरी मग भजनेचि काय केलें । सांग बापा ! ॥ ७ ॥
 साहेबास लोटांगणीं जावें । नीचासारिखें व्हावें ।
 आणि देवास न मानावें । हें कोण ज्ञान ? ॥ ८ ॥

१ निर्गुणब्रह्म तेवढें सत्य व बाकी सारी सृष्टि मिथ्या तर मग ' सगुण ' ही सृष्टीतलें--अतएव मिथ्याच ज्ञालें, मग त्याची (सगुणाची) उपासना कशाला करायला पाहिजे ? २ निर्गुणाच्या बाजूनें सृष्टि मिथ्या, पण सृष्टीतले इतर व्यवहार सोडले आहेस काय ?

सृष्टि मिथ्या मग सगुणभक्ति कशाला?

१२३३, ७७०

हरिहरब्रह्मादिक । हे जयाचे आज्ञाधारक ।

तूं येक मानवी रंक । भजसी ना तरी काय गेलें ? ॥ ९ ॥

×

×

×

×

आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।

जो समर्थाचाही समर्थ । देवां सोडविता ॥ १० ॥

त्याचे आम्ही सेवकजन । सेवेकारितां जालें ज्ञान ।

तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ॥ ११ ॥

मी थोर वाटे मनीं । तो नव्हे ब्रह्मज्ञानी ।

विचार पाहतां देहाभिमानी । प्रत्यक्ष दिसे ॥ १२ ॥

ना तें ज्ञान ना तें भजन । उगाचि आला देहाभिमान ।

येथें नाहीं कीं अनुमान । प्रत्यक्ष तुझा ॥ १३ ॥

तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें ।

तेणेंचि ज्ञान बोलार्हे । चळेना ऐसें ॥ १४ ॥

करी दुर्जनाचा संहार । भक्तजनांसी आधार ।

ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥ १५ ॥

कर्ता राम मी नव्हे आपण । ऐसें सगुणनिवेदन ।

निर्गुणीं तें अनन्य । निर्गुणचि होइजे ॥ १६ ॥

ज्ञानबळें उपासना । आम्ही भक्त जरी मानूंना ।

तरी या दोषाच्या पतना । पावों अभक्तपणें ॥ १७ ॥

देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना ।

ऐसी स्थिति सज्जना-। अंतरींची ॥ १८ ॥ (द. ६ स. ७)

२

निर्गुणीं ज्ञान जालें । ह्मणोन सगुण अलक्ष केलें ।

१ सगुणोपासना करितां करितां आह्मांस ब्रह्मज्ञान झालें आहे. २ प्रत्यक्ष.

३ हेळसांड केली, दृष्टीपलीकडे सारलें.

तरी ते ज्ञाते नागवले । दोहींकडे ॥ १९ ॥
 नाही भक्ती नाही ज्ञान । मध्येच पैसावला अभिमान ।
 म्हणोनियां जपध्यान । सांडूच नये ॥ २० ॥
 सांडील सगुणभजनासी । तो ज्ञाता परी अपेशी ।
 म्हणोनियां सगुणभजनासी । सांडूच नये ॥ २१ ॥
 येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव ।
 भावार्थ नस्तां वाव । सर्व काहीं ॥ २२ ॥
 निःकामबुद्धीचिया भजना । त्रैलोक्यां नाही तुळणा ।
 समर्थेवीणें घडेना । निष्कामभजन ॥ २३ ॥
 कामनेनें फळ घडे । निष्कामभजनें भगवंत जोडे ।
 फळ-भगवंता कोणीकडे । महदंतर ॥ २४ ॥
 म्हणोनी निःकाम भजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
 तयास तुळितां त्रिभुवनें । उणें वाटे ॥ २५ ॥
 निरूपणाचा विचार । आणि हरिकथेचा गजर ।
 तेथें होती तत्पर । प्राणिमात्र ॥ २६ ॥
 ह्मणोन सगुणभजन । वरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
 प्रत्ययाचें समाधान । दुल्लभ जर्गी ॥ २७ ॥ (द. १० स. ७)

(१३) नाना देवांची उपासना एका अंतरात्म्यासच पावते !

(१)

श्रोता—पृथ्वीमध्ये लोक नाना । त्यांस नाना उपासना ।
 भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाई ठाई ॥ १ ॥
 आपुल्या देवांस भजती । नाना स्तुतिस्तवनें करिती ।

१ ना भक्ति ना ज्ञान याप्रमाणें बुडाले. २ पसरला, वाढला. ३ निष्ठा.
 ४ निष्कामभक्तीला तर तोडच नाही. ५ पुण्यवंतावांचून. ६ इष्ट देवास.

जे ते निर्गुण ह्मणती । उपासनेसी ॥ २ ॥

याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव ।

वक्ता—अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥

निर्गुण म्हणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।

सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचीत पहा ॥ ४ ॥

सकळ जनांस मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें ।

अधिकारपरत्वे तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥

श्रोता (ह्मणे)—हा अनुमान ! । मुळीं घालावें जीवन ।

तें पावे पानोपान । हे सद्यः प्रचीती ॥ ६ ॥

वक्ता (ह्मणे)—तुळसीवरी ! उदक घालावें पात्रवरी ।

वरी न थिरे^१ निमिषवरी । भूमीस भेदे^२ ॥ ७ ॥

श्रोता—थोरा वृक्षास कैसें करावें ? । सेंड्या पात्र कैसें न्यावें ? ।

याचा अभिप्राय देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥

वक्ता—पर्जन्याचें उदक पडतें । तें तों मूळाकडेच येतें ।

श्रोता—हातचि पावेना तेथें । काय करिती ? ॥ ९ ॥

सकळांस मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैचें घडे ? ।

साधुजनांचे पवाडे । विवेकीं मन ॥ १० ॥

वक्ता—तथापि वृक्षांचेनि पडिपाडें । जीवन घालिता कोठें पडे ।

ये गोष्टीचें सांकीर्णें । काहींच नाही ॥११॥(द० १६ स० ९)

(२)

उदंड उपासनेचे भेद । किती करावे विशद ।

आपलाले आवडीचा वेध । लागला जनीं ॥ १२ ॥

१ आणि पुन्हा आपली उपासना निर्गुणाची आहे असें म्हणतात. २ मेळ कसा घालावा ? ३ सारे देव त्या अंतरात्म्याचेच अंश आहेत. येऽप्यन्यदेवता भक्ताः ' (गीता). ४ स्थिर रहात नाही. ५ मुरते ६ संकट, अडचण.

परी त्या सकळांचेही कारण । मुळीं पहावे स्मरण ।
 तया स्मरणाचे अंश जाण । नाना देवते ॥ १३ ॥
 देवदेवता भूते देवते । मुळीचे सामर्थ्य आहे तेथे ।
 अधिकारे नानादेवते । भजत जावीं ॥ १४ ॥
 नानादेवीं भजन केले । ते मूळपुरुषासीं पावले ।
 याकारणें सन्मानिले । पाहिजे सकळ कांहीं ॥ १५ ॥
 प्राणी संसार टाकित्ती । देवास धुंडीत फिरती ।
 माना अनुमानीं पडती । जेथे तेथे ॥ १६ ॥
 लोकांची पाहतां रीती । लोक देवार्चनें करित्ती ।
 अथवा क्षेत्रदेव पाहती । ठाई ठाई ॥ १७ ॥
 अथवा नाना अवतार । ऐकोन धरित्ती निर्धार ।
 परी ते अवघे सविस्तर । होऊन गेले ॥ १८ ॥
 येक ब्रह्मा विष्णु महेश । ऐकोन म्हणती हे विशेष ।
 परी गुणातीत तो जगदीश । पाहिला पाहिजे ॥ १९ ॥
 भूमंडळीं देव नाना । त्यांची भीड उलंघेना ।
 मुख्य देव तो कळेना । कांहीं केल्या ॥ २० ॥
 कर्तृत्व वेगळें करावे । मग त्या देवासी पहावे ।
 तरीच कांहींयेक पडे ठावे । गौप्यगुह्य ॥ २१ ॥
 ते दिसेना ना भासेना । कल्पांतीही नासेना ।
 सुकृतावेगळें विश्वासेना । तेथे मन ॥ २२ ॥
 उदंड कल्पिते कल्पना । उदंड इच्छिते वासना ।

१ मूळमायेच्या ठिकाणीं सर्व देवते पहावीत. २ आदिस्फूर्ति, स्मरण, मूळमाया-
 तिचेच अंश सारीं देवते होत. ३ कर्तृत्व (हे अर्थात् मूळमायेचे आहे, त्याचा
 ब्रह्माशीं संबंध नाही) परते सारून त्या निर्गुण देवाला पहावे, तरच अध्यात्म
 उलगडेल.

अभ्यंतरीं तरंग नाना । उदयातें पावती ॥ २३ ॥
 ह्मणोनी कल्पनारहित । तेचि वस्तु शाश्वत ।
 अंत नाही ह्मणोन अनंत । बोलिजे तया ॥ २४ ॥
 हें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन तेथेंचि राहावें ।
 निजध्यासें तद्रूप व्हावें । संगत्यागें ॥ २५ ॥ (द. १९ स. ५)

(३)

गुप्त आहे उदंड धन । काय जाणती सेवकजन ।
 तयास आहे तें ज्ञान । बाह्याकाराचें ॥ २६ ॥
 तैसें ज्ञाते ते समर्थ । तेहीं वोळखिला परमार्थ ।
 इतर ते करिती स्वार्थ । दृश्य पदार्थाचा ॥ २७ ॥
 येक दिव्यानें भक्षिती । येक विष्टा सावडिती ।
 आपण वर्तल्याचा घेती । साभिमान ॥ २८ ॥
 सार सेविजे श्रेष्ठीं । असार घेइजे वृथापुष्ठीं ।
 सास्असाराची गोष्टी । सज्ञान जाणती ॥ २९ ॥
 दिसेना जें गुप्तधन । तयासी करणें लागे अंजन ।
 गुप्त परमात्मा सज्जन—। संगतीं शोधावा ॥ ३० ॥
 रायाचे सन्निध होतां । सहजचि लाभे श्रीमंतता ।
 तैसा हा सत्संग धरितां । सद्वस्तु लाभे ॥ ३१ ॥
 ह्मणोनी हें दृश्यजात । अवघेंचि आहे अशाश्वत ।
 परमात्मा अच्युत अनंत । तो या दृश्यावेगळा ॥ ३२ ॥
 दृश्यावेगळा, दृश्याअंतरीं, । सर्वात्मा तो सचराचरीं ।
 विचार पाहतां अंतरीं । निश्चयो बाणे ॥ ३३ ॥
 संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।

१ कल्पना खुंटते तेथेंच निर्गुण आहे. २ श्रीमंतांच्या तळघरांत पुष्कळ गुप्त
 द्रव्य असतें पण तें नौकरांना कुठें माहीत पडतें ? ३ वरवर दिसतें त्याचें. ४ श्रीमंत.
 ५. भंगी विष्टेच्या पाठ्या वाहतात. ६ धटिंगण.

जनांमध्ये सार्थकता । विचारेंचि होय ॥ ३४ ॥
 याचि जन्मीं येणेंचि काळें । संसारीं होइजे निराळें ।
 मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥ ३५ ॥ (द. ६ स. ९).

(१) अंतरात्मा (देव) कसा ओळखावा ?

१

रामकृष्णादिक अवतार । त्यांचा महिमा अपार ।
 उपासनेस बहुत नर । तत्पर जाले ॥ १ ॥
 सकळ देवांचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
 भूमंडळीं भोग सकळ । त्यासीच घडे ॥ २ ॥
 नाना देव होऊन बैसला । नाना शक्तिरूपें जाला ।
 भोक्ता सकळ वैभवाला । तोचि येक ॥ ३ ॥
 कीर्ति आणि अपकीर्ति । उदंड निंदा उदंड स्तुति ।
 सर्वत्रांची भोगप्राप्ती । अंतरात्म्यासीच घडे ॥ ४ ॥
 कोणे देहीं काय करितो । कोणे देहीं काय भोगितो ।
 भोगी त्यागी वीतरागी तो । येकचि आत्मा ॥ ५ ॥
 प्राणी स्वाभिमानें भुलले । देहाकडे पाहत गेले ।
 मुख्य अंतरात्म्यास चुकले । अंतरीं असोनी ॥ ६ ॥
 अरे ! या आत्म्याची चळवळ पाहे । ऐसा भूमंडळीं कोण आहे ?
 अगाध पुण्यें अनुसंधान राहे । काहीं येक ॥ ७ ॥
 अंतर्निष्ठ तितुके तरले । अंतर्भ्रष्ट तितुके बुडाले ।
 बाह्याकारें भरंगळले । लोकाचारें ॥ ८ ॥ (द० १८ स० १)

२

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि थोडें ।

१ सर्वभूतांतरात्मा. २ विरक्त. ३ लक्ष्य, चिंतन. केवळ बाह्यरूढीप्रमाणें कवा-
 ईतीप्रमाणें धर्माचार पाळणारे पण अंतर्मुख न झालेले लोक फसले.

युक्ति बुद्धि तेणेंचि पांडें । तयामध्ये ॥ ९ ॥
 त्यापुरतें त्याचें ज्ञान । विषय इंद्रियें समान ।
 सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहतो कोण ? ॥ १० ॥
 मुंगीसमान शरीरें । उडंड असती लहान थोरें ।
 समस्तांमध्ये जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ॥ ११ ॥
 नाना क्षेत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वताएव ।
 आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उडंड वांटे ॥ १२ ॥
 पक्ष्यायेवढें लहान नाहीं । पक्ष्यायेवढें थोर नाहीं ।
 सर्प आणि मत्स्य पाहीं । येणेंचि न्याये ॥ १३ ॥
 मुंगीपासून थोरेंथोरें । चढती वाढती शरीरें ।
 त्यांचीं निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥ १४ ॥
 नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनांचे तरंग ।
 येक सुरंग येक विरंग । किती ह्मणोन सांगावें ? ॥ १५ ॥
 येक सुकुमारें येक कठोरें । निर्माण केलीं जगदीश्वरें ।
 सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदीप्यमानें ॥ १६ ॥
 येक त्रासकें येक मारकें । पाहों जातां नाना कौतुकें ।
 कितीयेक अमोलिकें । सृष्टीमध्ये ॥ १७ ॥
 पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें । त्या नीरांमध्ये शरीरें ।
 नाना जिन्नस लहानथोरें । कोण जाणे ॥ १८ ॥
 येक प्राणी अंतरिक्षीं^१ असती । तेहीं नाहीं देखिली क्षिती ।

१ त्याचप्रमाणांत सूक्ष्म २ त्याच मानांत त्याचें ज्ञान, विषय, इंद्रिये वगैरे अतिसूक्ष्म असतात. ३ मुंगीस मुताचा पूर अशा म्हण आहे ! ४ काहीं अति लहान व काहीं अति मोठे. ५ हत्तीपर्यंत मोठे. ६ काहीं सुंदर व काहीं बेडब ७ भीतिदायक. ८ पृथ्वीच्या पोटांतलीं विविध उदकें. ९ त्यांत अनंत जीव आहेत. १० आकाशांत.

वरिच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥
 नाना खेचरे नाना भूचरे । नाना वनचरे आणि जळचरे ।
 चौऱ्यासि योनिप्रकारें । कोण जाणे ? ॥ २० ॥
 येक नाना सामर्थ्ये केले । येक इच्छेपासून जाले ।
 एक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ २१ ॥
 ऐसें भगवंताचे करणे । किती हणोनी सांगणे ।
 विचित्र मायेच्या गुणे । होत जाते ॥ २३ ॥
 शरीरभेदे आहारभेदे । वाचाभेदे गुणभेदे ।
 अंतरी वसिजे अभेदे । येकरूपे ॥ २२ ॥
 थोडे बहुत समजले । पोटापुरती विद्या सिकले ।
 प्राणी उगेच गर्वे मेलें । मी ज्ञाता हणोनी ! ॥ २४ ॥
 ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वामध्ये सर्वात्मा ।
 त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैची ? ॥ २५ ॥
 सप्तकंचुक ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।
 त्या पिंडामध्ये उदंड । प्राणी असती ॥ २६ ॥
 आपल्या देहांतील न कळ । मा ते अवघे कैचे कळे ? ।
 लोक होती उतावळे । अल्पज्ञाने ॥ २७ ॥
 अणुरेणांऐसे जिन्नस । त्यांचे आम्ही विराटपुरुष ।
 आमुचे उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेवे ॥ २८ ॥
 त्यांच्या रीती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक ।

१ आकाशांत उडणारे. २ चौऱ्यांयशी लक्ष योनींतले अनंत प्रकार. ३ अनंत जीवांच्या अंतर्त्यामीं नादणारा अंतरात्मा तेवढा एक खरा ज्ञानी आहे. ४ पृथिव्यादि पंचमहाभूते, अहंकार व महत्तत्त्व या सात आवरणांनीं वेष्टिलेले. ५ लोक अल्पज्ञानाने उच्छृंखळ गर्विष्ठ होतात. ६ अणुरेणुइतके सूक्ष्म जावकी ज्यांच्या मानाने आमची शरीरे अति प्रचंड व आमचे आयुष्य अति दीर्घ !

जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैचा ? ॥ २९ ॥

धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंतःकरणी ।

उगाच अहंता पापिणी । वेढा लावी ॥ ३० ॥

उगेंच कासया तंडावें । मोडा अहंतेचे पुंडावे ।

विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ॥ ३१ ॥ (द० १५ व०८)

(३)

तत्वांचें शरीर जालें । अंतरात्मासगट वळलें ।

त्यांचें मूळ जों शोधिलें । तों उदकरूप ॥ ३१ ॥

अन्नरस देहरस । रक्तेतें बांधे मूस ।

रसद्वयें सावकास । वाढों लागे ॥ ३२ ॥

कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मूळापासून अवघेंच घडे ।

अवघेंचि मोडे आणि वाढे । देखतदेखतां ॥ ३३ ॥

फळामध्यें बीज आलें । तेणें न्यायें तैथें जालें ।

ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ॥ ३४ ॥

बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती ।

येके ठायीं उदकमाती । होतां बरें ॥ ३५ ॥

दोर्हीमध्यें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज ।

वाढतां वाढतां पुढें रीझें । उदंड आहे ? ॥ ३६ ॥

इकडे मुळ्या धांवा घेती । तिकडे अग्नें हेलावती ।

मुळें अग्नें द्विधा होती । बीजापासूनी ॥ ३७ ॥

मुळ्या चालल्या पाताळीं । अग्नें धांवती अंतराळीं ।

१ अंत्यंत विरळ हा भाव. २ अन्नरसाचा देहरस व देहरसाचा स्त्रीपुरुषांच्या रक्तेतसंयोगानें पुन्हां देह असा क्रम चालला आहे. ३ वाढ. ४ खालीं जमीनींत खोलवर मुळ्या जातात, अग्नें अंतराळीं हेलावतात, याप्रमाणें बीजापासूनच खालीं मूळें व वर अग्नें वाढत जातात.

नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं । लिगडेलीं झाडे ॥ ३८ ॥
 फळांवडील सुमनें । सुमनांवडील पाने ।
 पानांवडील अनुसंधाने । काष्ठे आवधीं ॥ ३९ ॥
 काष्ठांवडील मुळ्या बारिक । मुळ्यांवडील ते उदक ।
 उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचे ॥ ४० ॥
 याची ऐसी आहे प्रचीती । तेव्हां सकळांवडील जगती ।
 जगतीवडील मूर्ती । आपोनारायणाची ॥ ४१ ॥
 तयावडील अग्निदेव । अग्नीवडील वायुदेव ।
 वायोदेवावडील स्वभाव । अंतरात्म्याचा ॥ ४२ ॥
 सकळांवडील अंतरात्मा । त्यासी नेणे तो दुरात्मा ।
 दुरात्मा म्हणजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ॥ ४३ ॥
 जवळी असोन चुकले । प्रत्ययास नाहीं सोकले ।
 उगेच आले आणि गेले । देवाचकरितां ॥ ४४ ॥
 म्हणोनी सकळांवडील देव । त्यासी होतां अनन्यभाव ।
 मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटो लागे ॥ ४५ ॥
 जो वडील जेथे चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाला ।
 अल्पचेतना-तयाला । अल्प भाग्य ॥ ४६ ॥
 तया नारायणाला मनीं । अखंड आठवावे ध्यानीं ।
 मग ते लक्ष्मी तयापासुनी । जाईल कोठें ? ॥ ४७ ॥

१ समृद्ध होतात. २ फळापासून मागे पाहतां फळाआधीं फूल इ०
 ३ पाणी 'आळून गोठून घट्ट झाले कीं पृथ्वी, अर्थात् पृथ्वीच्या आधीं आप.
 ४ सर्वांचा वडील, सर्वांच्या पूर्वीचा अंतरात्मा. ५ अंतरात्म्यापासून दूर, खालीं
 स्थूळान्तच, घुटमळगारा तो दुरात्मा. ६ त्याला प्रत्यय घेऊन पाहिजे नाहीं. ७
 अंतरात्मा जेथे प्रकाशला, प्रगटला, तोच भाग्यवंत, 'भाग्यवंत म्हणो-तया । अवधी
 देवावरी माया' (तुकाराम). ८ चेतना अल्प तर भाग्यहि अल्पच.

नारायणः असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।

याकारणें तोषवावी । कोणी तरी काया ॥ ४८ ॥

उपासना शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली ।

न कळे लीळा परीक्षिली । न वच कोणा ॥ ४९ ॥

उपासना सकळांठाई । आत्माराम कोठें नाहीं ? ।

याकारणें ठाई ठाई । रामें आटोपिलें ॥ ५० ॥

ऐसी माझी उपासना । आणितां नये अनुमाना ।

नेऊन घाली निरंजना । पैलकडे ॥ ५१ ॥

आवाहंन विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधान ।

पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ॥ ५२ ॥ (द० १५ स० ९)

(४)

वडिलास शोधून पाहिलें । तों चंचळचें निश्चळ जालें ।

देवभक्तपण गेलें । तये ठाई ॥ ५३ ॥

जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन ।

तत्वनिरसनीं अनन्य । विवेकें होतें ॥ ५४ ॥

विवरतां विवरतां सेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।

जालियानें तुटी । होणार नाहीं ॥ ५५ ॥

लक्षीं बैसलें अलक्ष्य । उडोन गेला पूर्वपक्ष ।

१ विश्वांतर्गत नारायणाची, भूतात्म्याची, जनार्दनाची-पूजा हीच खरी उपासना. ही आत्मारामासारखीच विश्वव्यापिनी व विश्वपाळिती आहे. २ राम सर्वत्र आहे. ' राम आकाशीं पाताळीं । राम नांदे भूमंडळीं. ' ३ मूळमायेपलीकडचा निरंजन (मायारहित, अंजन=माया) जें केवळ ब्रह्म तथ ही नेऊन घालते. ४ मूळमायेपासून सर्व ब्रह्मांडाची उभारणी व उलट क्रमानें तेथच संहारणी होते हें विवेकानें पाहणें यालाच अनुक्रमें आवाहन व विसर्जन म्हणतात. ५ पण हें सर्व बोलणें पूर्वपक्षांतलें आहे. ' एकमेवाद्वितीयं ' हा सिद्धांत या-पुढेंच. तेथें एकपणाचाचून एकच आहे. ६ अंतरात्मा चंचळ, तेथेंच देवभक्तपण (उपासना) संपलें.

हेतुरूपे अंतरसाक्ष । तोही मावळला ॥ ५६ ॥
 शाश्वतासी शोधित गेला । तेणे ज्ञानी साच जाला ।
 विकार सांडून मिळाला । निर्विकारीं ॥ ५७ ॥ (द. १५स. १०)

(१६) निर्गुण निर्विकल्प ब्रह्म.

(१)

ब्रह्म निराकार निश्चळ । आत्मा सविकार चंचळ ।
 तयास म्हणती सकळ । देव ऐसें ॥ १ ॥
 देवाचा ठावचि लागेना । येक देव नेमैस्त कळेना ।
 बहुतदेवीं अनुमानेना । येक देव ॥ २ ॥
 देव क्षेत्रीं पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला ।
 पृथ्वीमध्ये दंडक चालिला । येणे रीती ॥ ३ ॥
 क्षेत्रदेव पाषाणाचा । विचार पाहतां तयाचा ।
 तंतु लागला मुळाचा । अवताराकडे ॥ ४ ॥
 अवतारी देव संपले । देह धरून वर्तो लागले ।
 त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्माविष्णुमहेश ॥ ५ ॥
 त्या तिहीं देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहतां ।
 कर्ता भोक्ता तत्वता । प्रत्यक्ष आहे ॥ ६ ॥
 युगानयुगे तिन्ही लोक । येकचि चालवी अनेक ।
 हा निश्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ॥ ७ ॥
 तो अंतर्देव चुकती । धांवा घेऊन तीर्था जाती ।
 प्राणी बापुडे कष्टती । देवास नेणतां ॥ ८ ॥
 मग विचारिती अंतःकर्णीं । जेथे तेथे धोंडापाणी ।

१ चंचळचक्रीं फिरणे संपून हा निवांत होतो. २ जीवात्मा, अंतरात्मा. ३ निश्चित. ४ बहुदेवांत एकदेव आकळत नाही. ५ क्षेत्रांत ६ ५ कर.

उगेंचि वणवण हिंडोनी । काय होतें ॥ ९ ॥

पाहत पाहत सेवटा गेला । तोचि विवेकीं भला ॥

तत्वे सांडूनि पावला । निरंजनीं ॥ १० ॥

अरे जें आकारासी येतें । तें अवघेंच नासोन जातें ।

मग गल्बल्यावेगळें तें । परब्रह्म जाणावें ॥ ११ ॥

चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म । परब्रह्मीं नाहीं भ्रम ।

प्रत्ययज्ञानें निर्भ्रम । होईजेतें ॥ १२ ॥

प्रचीतीवीण जें केलें । तें तें अवघें व्यर्थ गेलें ।

प्राणी कष्टकष्टोचि मेले । कर्मकचाटें ॥ १३ ॥

कर्मावेगळें न व्हावें । तरी देवास कासया भजावें ।

विवेकी जाणती स्वभावे । मूर्ख नेणे ॥ १४ ॥

सगुण पाहतां मूळास गेला । सहजचि निर्गुण पावला ।

संगत्यागें मोकळा जाला । वस्तुरूप ॥ १५ ॥

परमेश्वरीं अनुसंधान । लावितां होइजे पावन ।

मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान । पाविजेतें ॥ १६ ॥ (द० १८ स० ८)

(२)

येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारलें ।

त्यावेगळें जें भासलें । तें भ्रमरूप ॥ १७ ॥

जयास बोलिला कल्पांत । त्रिगुण आणि पंचभूत ।

हे अवघेंचि समस्त । भ्रमरूप ॥ १८ ॥

मी तूं हा भ्रम । उपासना हाही भ्रम ।

ईश्वरभाव हाही भ्रम । निश्चयेसीं ॥ १९ ॥

१ मूळमायेच्या म्ह० अंतरात्मादेवाच्या पलीकडे. २ कर्माच्या लचांडांत.

३ कर्मबंधांपासून मुक्त झाला नाहीं तर उपासनेचा उपयोग काय ?

भ्रमरूप विश्व स्वभावे । तेथें काय म्हणोन सांगावे ।
निर्गुण ब्रह्मावेगळें आघवे । भ्रमरूप ॥ २० ॥ (द. १०स. ७)

(३)

ब्रह्म अखंड भेटलें । सर्वांगास लिगटलें ।
आतिनिकट परी चोरलें । सकळांसि जें ॥ २१ ॥
तयामध्येचि असिजे । परी तयास नेणिजे ।
उमजे भास, नुमजे । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥
आपुलेन अनुभवे । ज्ञानें जागृतीसि यावे ।
मग माईक स्वभावे । कळों लागे ॥ २३ ॥
असो माया माईक । शाश्वत तें ब्रह्म येक ।
पाहों जातां अनेक । व्यापून आहे ॥ २४ ॥
जें जें रूप आणि नाम । तो तो नाथिलाच भ्रम ।
नामरूपातीत वर्म । अनुभवी जाणे ॥ २५ ॥
असो इंद्रियसमुदाव । तयामध्ये वर्ते सर्व ।
जाणों जातां मोडे हांव । इंद्रियांची ॥ २६ ॥
तें अनुभवोंचि जाणावे । सृष्टीचेनि अभावे ।
आपलेन स्वानुभवे । पाविजे ब्रह्म ॥ २७ ॥
जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तेंहि नुरे ।
विज्ञानवृत्ति मुरे । परब्रह्मीं ॥ २८ ॥ (द. ७ स. ४)

(४)

ब्रह्म निर्गुण निराकार । ब्रह्म निःसंग निर्विकार ।

१ दृश्य, नामरूपात्मक जग उमजतें पण दृश्यातीत ब्रह्म उमजत नाही. २ स्वरूपानुभव व्यावा. ३ आथि म्ह० आहे, आथिला म्ह० असलेला, नाथिला म्ह० नसलेला, मिथ्या. ४ अज्ञान मोडून ज्ञानही सुरून जातें, व शेवटीं विज्ञान (स्वानुभव) तेंही परब्रह्मीं लीन होतें.

ब्रह्मास नाही पारावार । बोलती साधु ॥ २९ ॥
 ब्रह्म अच्युत अनंत । ब्रह्म सदोदित संत ।
 ब्रह्म कल्पनेरहित । निर्विकल्प ॥ ३० ॥
 ब्रह्म या दृश्यावेगळें । ब्रह्म शून्यत्वास निराळें ।
 ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें । चोजेनेना ॥ ३१ ॥
 ब्रह्म शब्दां ऐसें तैसें । बोलिजे त्याहूनि अनारिसें ।
 परी तें श्रवणअभ्यासें । पाविजे ब्रह्म ॥ ३२ ॥
 जेथें वाचा निवर्तती । मनास नाही ब्रह्मप्राप्ती ।
 ऐसी बोलिली श्रुती । सिद्धांतवचन ॥ ३३ ॥
 त्याची मनेवीण प्राप्ती । कीं वासनेवीण तृप्ती ।
 तेथें न चले व्युत्पत्ती । कल्पनेची ॥ ३४ ॥
 तें परेहूनि पर । मनबुद्धि-अगोचर ।
 संग सोडितां सत्वर । पाविजेते ॥ ३५ ॥
 संग सोडावा आपुंला । मग पाहावें तयाला ।
 अनुभवी तो या बोला । सुखावेल गा ॥ ३६ ॥
 आपण म्हाणिजे मीपण । मीपण ह्माणिजे जीवपण ।
 जीवपण ह्माणिजे अज्ञान । संग जडला ॥ ३७ ॥
 सोडितां तया संगासी । ऐक्य होय निःसंगासी ।
 कल्पनेवीण प्राप्तीसी । अत्रिकार ऐसा ॥ ३८ ॥
 देहबुद्धीचें धोरपण । परब्रह्मीं न चले जाण ।
 तेथें होतसे निर्वाणें । अहंभावासी ॥ ३९ ॥
 उंच नीच नाही परी । राया रंका येकचि सरी ।
 जाला पुरुष अथवा नारी । येकचि पद ॥ ४० ॥

१ अलीकडचे पलीकडचे, सीमा, मर्यादा. २ सर्वेन्द्रियानही आकळत नाही.
 ३ वेगळे. ४ मीपणाचा. ५ शून्य. ६ प्रकार.

स्वर्ग मृत्यु आणि पाताळ । तिहीं लोकींचे ज्ञाते सकळ ।
 सकळांसि मिळोन येकचि स्थळ । विश्रांतीचें ॥ ४१ ॥
 देहबुद्धीच्या अंती । सकळांसी येकचि प्राप्ती ।
 येक ब्रह्म द्वितीयं नास्ति । हें श्रुतिवचन ॥ ४२ ॥
 म्हणोनी देहबुद्धि हे झडे । तरीच परमार्थ घडे ।
 देहबुद्धीनें विघडे । ऐक्यता ब्रह्मीची ॥ ४३ ॥
 विचक्षणें याकारणें । देहबुद्धि त्यजावी श्रवणें ।
 सत्यब्रह्मीं साचारपणें । मिळोन जावें ॥ ४४ ॥ (द. ७ स. २)

५

आनंदाचा अनुभव । हाही वृत्तीचाचि भाव ।
 तदाकारीं ठाव । वृत्तीस नाहीं ॥ ४५ ॥
 अनिर्वाच्य ते निवृत्ती । तेचि उन्मनीची स्थिती ।
 निरुपाधि विश्रांती । योगियांची ॥ ४६ ॥
 वस्तु जे कां निरुपाधी । तेचि सहजसमार्धी ।
 जेणें तुटे आविव्याधी । भवदुःखाची ॥ ४७ ॥
 आपलेन अनुभवे । कल्पनेसी मोडावे ।
 मग सुकाळीं पडावे । अनुभवाचे ॥ ४८ ॥
 निर्विकल्पास कल्पावे । कल्पना मोडे स्वभावे ।
 मग नसोनि असौवे । कल्पकोटी ॥ ४९ ॥
 कल्पनेचें येक बरें । जे मोहैरितांच मोहरे ।
 स्वरूपीं घालितां भरे । निर्विकल्पीं ॥ ५० ॥
 निर्विकल्पासी कल्पितां । कल्पनेची नुरे वार्ता ।
 निःसंगास भेटों जासां । निःसंग होइजे ॥ ५१ ॥ (द. ७ स. ३)

१ ब्रह्मतादात्म्य झालें कीं तेथे आनंदाचीही ऊर्मि उठत नाहीं, कां कीं आनंद हाही एक वृत्ति आहे. २ देहबुद्धीनें न उरून आत्मरूपानें उरावे. ३ जिकडे वळवावी तिकडे जाते.

६

कल्पना जन्माचें मूळ । कल्पना भक्तीचें फळ ।
 कल्पना तेचि केवळ । मोक्षदाती ॥ ५२ ॥
 असो ऐसी हे कल्पना । साधनें दे समाधाना ।
 येरवी हे पतना । मूळचि कीं ॥ ५३ ॥
 सदा स्वरूपानुसंधान । करी द्वैताचें निरसन ।
 अद्वय निश्चयाचें ज्ञान । तेचि शुद्धकल्पना ॥ ५४ ॥
 अद्वैत कल्पी ते शुद्ध । द्वैत कल्पी ते अशुद्ध ।
 अशुद्ध तेचि प्रसिद्ध । सबळ जाणावी ॥ ५५ ॥
 कल्पनेनें कल्पना सरे । ऐसी जाणावी चतुरें ।
 सबळ गेलियानंतरें । शुद्ध उरली ॥ ५६ ॥ (द. ७ स. ५)

(७)

आधीं देवास वोलखावें । मग अनन्यभावे भजावें ।
 अखंड ध्यानचि धरावें । सर्वोत्तमाचें ॥ ५७ ॥
 सर्वांमध्ये जो उत्तम । त्या नांव सर्वोत्तम ।
 आत्मानात्मविवेकवर्म । ठाई पाडावें ॥ ५८ ॥
 तो सकळ देहांमध्ये वर्ततो । इंद्रियग्राम चेष्टवितो ।
 प्रचीतीनें प्रत्यय येतो । प्राणिमात्रीं ॥ ५९ ॥
 मुळीं पाहणार तो येकला । सकळांठाई विभागला ।
 देहप्रकृतीनें जाला । भिन्नभिन्न ॥ ६० ॥
 नयनेचि पाहावा नयन । मनें शोधावें मन ।

१ मी देह अशी कल्पना केली कीं पतन, मी ब्रह्म अशी कल्पना केली कीं मोक्ष. एवंच कल्पनाच बंधांत पाडते व कल्पनाच मोक्ष देते. २ मिश्र ३ सर्वांत उत्तम जो पुरुषोत्तम, सर्वाघटीं भरलेला भगवान्, त्याला सर्वोत्तम होऊनच सर्वाघटीं निजभावाने ओळखून एकात्मतेने (अभेदाने) भजणे ह्यं तत्स्वरूप होणे याचें नांव अखंडध्यान.

तैसाचि हा भगवान । सकळां घटीं ॥ ६१ ॥
 जगदंतरे वळला धणी । किती येकवटील प्राणी ।
 परी ते वळायची करणी । आपणापासीं ॥ ६२ ॥
 अखंडध्यानाचें लक्षण । अखंड देवाचें स्मरण ।
 याचें कळतां विवरण । सहजचि घडे ॥ ६३ ॥
 ध्यान धरितें तें कोण । ध्यानीं आठवतें तें कोण ।
 दोनीमध्ये अनन्य लक्षण । असिलें पाहिजे ॥ ६४ ॥
 अनन्य सहजचि आहे । साधक शोधून न पाहे ।
 ज्ञानी तो विवरोन राहे । समाधानें ॥ ६५ ॥ (द० १४ स० ८)

(१७) किती दिवसां होतो मोक्ष ?

मुक्ति लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं ।
 दुश्चितपणें हानी । होत असे ॥ १ ॥
 मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडी ।
 सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ २ ॥
 अर्थप्रमेय ग्रंथातरीं । शोधून घ्यावें अभ्यंतरीं ।
 दुश्चितपण आलें तरी । पुन्हां श्रवण करावें ॥ ३ ॥
 सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना ।
 ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ॥ ४ ॥
 ऐसा जो दुश्चित आळसी । परलोक कैचा त्यासी ? ।
 जयाचे जीवीं अहर्निशी । आळस वसे ॥ ५ ॥
 सावध साक्षेपी आणि दक्ष । त्यास तत्काळचि मोक्ष ।
 इतरांस तें अलक्ष्य । लक्षिलें न वचे ॥ ६ ॥

१ चित्तीं; अर्थरहस्य चित्तीं धरावें २ बुद्धिमंद म्हणून उमजत नाहीं ३
 दुश्चित म्हणून विषय कानांनीं ऐकला तरी मनांत भरत नाहीं. ४ आत्महितावि-
 षयीं दक्ष, निरलस व शमदमाविषयीं जागृत. ५ अलक्ष्य वस्तूकडे लक्ष
 लावतां येत नाहीं,

लोहो परिसेसी लागला । थेंबुटा सागरीं बुडाला ।

गंगासरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ॥ ७ ॥

प्रज्ञावंत आणि अनन्य । त्यास नलगे येक क्षण ।

अनन्यभावार्थेवीण । प्रज्ञा खोटी ॥ ८ ॥

प्रज्ञेवीण अर्थ न कळे । विश्वासेवीण वस्तु ना कळे ।

प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ॥ ९ ॥

देहाभिमानाचे अंतीं । सहजाचि वस्तुप्राप्ती ।

सत्संगें सद्गती । विलंबचि नाहीं ॥ १० ॥

सावध साक्षेपी विशेष । प्रज्ञावंत आणि विश्वास ।

त्यास साधनीं सायास । करणेंचि न लगे ॥११॥ (द. ८ स. ६)

(१८) मोक्षाचें स्वरूप.

(१)

अवधिया चत्वार मुक्ती । वेदशास्त्रें बोलती ।

त्यांमध्ये तीन नासती । चौथी ते अविनाश ॥ १ ॥

पहिली मुक्ती ते सलोकता । दुसरी ते समीपता ।

तिसरी ते सरूपता । चौथी सायुज्यमुक्ती ॥२॥ (दा. द. ४स. ९)

जेथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें ते देवलोकीं रहावें ।

सलोकता मुक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३ ॥

लोकीं राहावें ते सलोकता । समीप असावें ते समीपता ।

सरूपचि व्हावें ते सरूपता । तिसरी मुक्ती ॥ ४ ॥

१ लोहाला परिसाचा संगम होताच त्याचें सुवर्ण होतें, पाण्याचा थेंब सागरात किंवा ओहोळ गंगेस मिळताच तन्मय होतो, त्याप्रमाणे सावध, साक्षेपी व दक्ष अशा पुरुषास किंवा प्रज्ञा व श्रद्धा (बुद्धि व अंतःकरण) दोन्ही ब्रह्माकडे लावणा-
रास मोक्ष तत्काळ मिळतो.

देवस्वरूप जाला देही । श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी नाही ।
स्वरूपतेचें लक्षण पाही । ऐसें असे ॥ ५ ॥
निर्गुण परमात्मा निश्चळ । निर्गुणभक्ती तेही अचळ ।
सायुज्यमुक्ती ते केवळ । जाणिजे ऐसी ॥ ६ ॥ (दा.द.४स.१०)

(२)

प्राणी संकल्पें बांधला । जीवपणें बद्ध जाला ।
तो विवेकें मुक्त केला । साधुजनीं ॥ ७ ॥
मी जीव ऐसा संकल्प । दृढ धरितां गेले कल्प ।
तेणें प्राणी जाला अल्प । देहबुद्धीचा ॥ ८ ॥
पांचाभूतांचें शरीर । निर्माण जालें सचराचर ।
प्रकृतिस्वभावे जगदाकार । वर्तो लागे ॥ ९ ॥
पिंडब्रह्मांडरचना । विस्तारें वाढली कल्पना ।
निर्धारितां तत्त्वज्ञाना । मते भांबावलीं ॥ १० ॥
नाना मतीं नाना भेद । भेदे वाढती विवाद ।
परी तो ऐक्यतेचा संवाद । साधु जाणती ॥ ११ ॥
जीवशिव पिंडब्रह्मांड । मायाअविद्येचे बंड ।
हें सांगतां असे उदंड । परी आत्मा तो वेगळा ॥ १२ ॥
घटाकाश मठाकाश । महदाकाश चिदाकाश ।
अवघें मिळोन आकाश । येकचि असे ॥ १३ ॥
तैसा जीवात्मा आणि शिवात्मा । परमात्मा आणि निर्मळात्मा ।
अवघा मिळोन आत्मा । येकचि असे ॥ १४ ॥

१ पहिल्या तीनही मुक्ति द्वैतांतल्या आहेत, विष्णुभक्त विष्णुरूप झाला तरी लक्ष्मी, कौस्तुभ व श्रीवत्स हीं विष्णूचीं चिन्हे कोणासच मिळायचीं नाहींत.
२ किती तत्वांचीं ब्रह्मांड व पिंड यांची रचना झाली याविषयीं मतभेद आहेत परी 'ऐक्यतेचा संवाद साधु जाणती' ह्य० साधु त्यांतून ऐक्य काढतात, तत्वे किती असेनात देह पांचभौतिक आहे व आत्माराम एक आहे हें ऐक्य.

उपाधियोगें वाटे भिन्न । परी तें आकाश अभिन्न ।
 तैसा आत्मा स्व नंदघन । येकाचि असे ॥ १५ ॥
 जीवपणें येकादेसी । अहंकारें जन्म सोसी ।
 विवेक पाहतां प्राणियासी । जन्म कैचा ? ॥ १६ ॥
 जन्ममृत्यूपासून सुटला । या नांव जाणिजे मोक्ष जाला ।
 तत्वें शोधितां पावला । तत्वता वस्तु ॥ १७ ॥
 तेचि वस्तु ते आपण । हें महावाक्याचें लक्षण ।
 साधु करिती निरूपण । आपुलेन मुखें ॥ १८ ॥
 स्वप्नामध्ये जो बांधला । तो जागृतीनें मोकळा केला ।
 ज्ञानविवेकें प्राणियाला । मोक्षप्राप्ती ॥ १९ ॥ (द. ८ स. ७)

(३)

नवविधाभक्तीमध्ये सार । आत्मनिवेदन थोर ।
 तयेचा करावा विचार । स्वानुभवे स्वये ॥ २० ॥
 देवाभक्तांचें पाहतां मूळ । होय भेदाचें निर्मूळ ।
 येक परमात्मा सकळ । दृश्यावेगळा ॥ २१ ॥
 आत्मनिवेदनाचे अंतीं । जे कां घडली अभेदभक्ती ।
 तये नांव सायुज्यमुक्ती । सत्य जाणावी ॥ २२ ॥
 सोहमात्मा स्वानंदघन । अजन्मा तो तूंचि जाण ।
 हेंचि साधूचें वचन । सदृढ धरावें ॥ २३ ॥
 महावाक्याचें अंतर । तूंचि ब्रह्म निरंतर ।
 ऐसिया वचनाचा विसर । पडोचि नये ॥ २४ ॥
 देहास होईल अंत । मग मी पावेन अनंत ।
 ऐसें बोलणें निभ्रांत । मानूंचि नये ॥ २५ ॥
 सैन्य अवघेचि मरावें । मग राज्यपद प्राप्त व्हावें ? ।

सैन्य असतांचि राज्य करावें । हें कळेना ! ॥ २६ ॥

माया असोनीच नाही । देह असतांच विदेही ।

ऐसें समाधान कांहीं । वोळखावें ॥ २७ ॥

निजध्यासें प्राणी । ध्येयचि जाला निर्वाणी ।

सायुज्यमुक्तीचा धणी । होऊन बैसला ॥ २८ ॥

भवमृगजळ आटलें । लटिकें बंधन सुटलें ।

अजन्म्यास मुक्त केलें । जन्मदुःखापासुनी ! ॥ २९ ॥ (दा.द.८स.८)

(१९) मुक्तांचीं लक्षणें.

(१)

साधु वस्तु होऊन ठेला । संशय ब्रह्मांडावाहेरि गेला ।

निश्चय चळेना ऐसा जाला । या नांव सिद्ध ॥ १ ॥

संदेहरहित ज्ञान । निश्चयाचें समाधान ।

तेचि सिद्धाचें लक्षण । निश्चयेसी ॥ २ ॥

सिद्ध असतां आत्मज्ञान । संदेह वाढवी देहाभिमान ।

याकारणें समाधान । आत्मनिश्चयें राखावें ॥ ३ ॥

आत्मबुद्धी निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची ।

‘ अहमात्मा ’ हें कधींचि । विसरें नये ॥ ४ ॥

लक्षणें म्हणजे केवळ गुण । वस्तु ठाईची निर्गुण ।

तेचि सिद्धाचें लक्षण । वस्तुरूप ॥ ५ ॥ (द. ५ स. १०)

१ सैन्य असतांच त्यावर सत्ता चालविणें हेंच राजाचें लक्षण, तसें देह असतांना मुक्तपणाचा सुखसोहळा भोगावा हेंच मुक्तांचें लक्षण; देह असून व देहांत असून विदेहीपण भोगावें. सैन्य गेल्यावर राजेपण कोणाचें ? देहांत झाल्यावर मी मुक्त होईन हें म्हणणें भ्रंतांचें आहे. २ लक्षण ह्यं गुण. ब्रह्म लक्षणातीत निर्गुण आहे, मुक्त पुरुषही वस्तुरूप असल्यामुळे लक्षणातीत निर्गुण आहे.

मुक्तांची लक्षणे.

(२)

सदा स्वरूपानुसंधान । हे मुख्य साधुचि लक्षण ।
जनीं असोन आपण । जनावेगळां ! ॥ ६ ॥
बाह्य साधकाचे परी । आणि स्वरूपाकार अंतरी ।
सिद्धलक्षण ते चतुरीं । जाणिजे ऐसें ॥ ७ ॥
स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथे कैची उरेल कामना ? ।
म्हणोनियां साधुजना । कामचि नाहीं ॥ ८ ॥
कल्पिला विषयो हातीचा जावा । तेणे गुणे क्रोध यावा ।
साधुजनाचा अक्षय्य ठेवा । जाणार नाहीं ॥ ९ ॥
जेथे नाही दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी ? ।
क्रोधरहित सचराचरीं । साधुजन वर्तती ॥ १० ॥
आपुला आपण स्वानंद । कोणावरी करावा मद ? ।
याकारणे वादविवाद । तुटोन गेला ॥ ११ ॥
अवघे ब्रह्मांड त्याचे घर । पंचभूतिक हा जोजार ।
मिथ्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ॥ १२ ॥
याकारणे लोभःनसे । साधु सदां निर्लोभ असे ।
जयाची वासना समरसे । शुद्धस्वरूपीं ॥ १३ ॥
दृश्य सांडून नाशवंत । स्वरूप सेविलें शाश्वत ।
याकारणेः शोकरहित । साधु जाणावा ॥ १४ ॥
मोहे झळबावे मन । तरी ते जाहले उन्मन ।
याकारणे साधुजन । मोहातीत ॥ १५ ॥
साधु वस्तु अद्वय । तेथे कैचे वाटेल भय ? ।
परब्रह्म ते निर्भय । तोचि साधु ॥ १६ ॥

१ जनांत जनांसारखा वागत असून अंतर्गामी मुक्त म्ह० रामरूपीं लपलेला असतो. २ ' हे विश्वचि माझे घर ' (ज्ञाने० अ० १२) ३ ब्रह्माप्रमाणे साधुही अद्वय व क्षणून निर्भय असतात. अभय हे ज्ञात्याचे पहिले लक्षण आहे.

साधु आपणाचि येके । तेथें कैचा दुःखशोक ।
 दुजेविणें अविवेक । येणार नाहीं ॥ १७ ॥
 आशा धरितां परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची ।
 म्हणोन नैराश्यता साधूची । वोळखण ॥ १८ ॥
 सकळ धर्मांमध्ये धर्म । स्वरूपीं राहणें हा स्वधर्म ।
 हेंचि जाणजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ॥ १९ ॥ (दा.द.८स.९.)

(३)

योगी वोळखावा योगेश्वरें । ज्ञानी वोळखावा ज्ञानेश्वरें ।
 महाचतुर तो चतुरें । वोळखावा ॥ २० ॥
 जो जो ज्ञानें गुप्तें जाला । जो विवेकें विराला ।
 जो अनन्यपणें उरला । नाहींच काहीं ॥ २१ ॥
 देह भावितां देहचि दिसे । परी अंतर अनारिसें असे ।
 तयास शोधितां नसे । जन्ममरण ॥ २२ ॥
 कळाय़ा शोधावें अंतर । तंव तो नित्यनिरंतर ।
 जयास धुंडितां विकार । निर्विकार होती ॥ २३ ॥
 बीज भाजलें उगवेना । वस्त्र जळालें उकलेना ।
 ओघ निवडितां निवडेना । गंगेमध्ये ॥ २४ ॥
 तैसा साधु आत्मज्ञानी । बोधें पूर्ण समाधानी ।
 विवेकें आत्मनिवेदनी । आत्मरूपी ॥ २५ ॥ (दास. द. ९ स. ३)

(४)

पृथ्वीमध्ये बहुत जन । त्यांमध्ये असती सज्जन ।
 परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ! ॥ २६ ॥
 उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचीतीचा महंत ।

१ एकमेवाद्वितीय. २ द्वैत अज्ञेय तरच अहंकारामुळे अविवेक संचरतो. ३ साधूचें स्वस्वरूपानुसंधान सुश्रुत नाहीं. ४ स्वरूपी समरस जाला.

प्रचीतीव्रीण स्वहित । होणार नाहीं ॥ २७ ॥

प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचीतीव्रीण अवघे व्यर्थ ।

प्रत्ययज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्ये ॥ २८ ॥ (दा. द. २० स. ३)

(५)

विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।

अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ॥ २९ ॥

जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सर्वे क्रिया चाले ।

दीक्षा देखोनि चंकित जाले । शुचिष्मंत ॥ ३० ॥

आस्था नाहीं त्रैलोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची ।

यत्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ॥ ३१ ॥

प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।

स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ॥ ३२ ॥

म्हणोनी विवेक आणि वैराग्य । तेंचि जाणिजे महद्भाग्य ।

रामदास म्हणे योग्य । साधु जाणती ॥ ३३ ॥ (द. १२ स. ४)

(२०) सुलभ आत्मज्ञान.

आलया रे सांग तूं कोण आहेसी । वेगीं आपणासी ठाई पाडी ॥ १ ॥

ठाई पाडी तुज तूंचि चुकलासी । देहाचा धरिशी अभिमान ॥ २ ॥

अभिमान देहीं कोण्या अवेवाचा । पांचा पंचकांचा स्थूलदेह ॥ ३ ॥

स्थूल देह दृश्य याचा तूं जाणता । देह मीं म्हणतां जीवदशा ॥ ४ ॥

जीवदशा गेली साक्षित्वें वर्ततां । ईश्वरू तत्वता याचें नांव ॥ ५ ॥

नांवरूप देही साक्षी तो विदेही । या विवेकें नाहीं देहबुद्धि ॥ ६ ॥

देहबुद्धि गेली या स्थूलदेहाची । उरी संदेहाची लिंगदेह ॥ ७ ॥

लिंगदेहीं मन वासनेची वृत्ति । होतसे निवृत्ति साक्षिरूपें ॥ ८ ॥

पंचवीस तत्वे या लिंगदेहाचीं । साक्षी वेगळाचि अनुभवे ॥ ९ ॥
 अनुभवे साक्षी स्थूलसूक्ष्माचा । जागृतिस्वप्नाचा जाणता तूं ॥ १० ॥
 जाणता तूं कोण सांग वोळखण ? । 'नेणे मी आपण आपणासी' । ११ ॥
 तुझे तूंचि बारे नेणे म्हणतोसी । तेंचि निश्चयेसी रूप तुझे ॥ १२ ॥
 तुझे रूप तुज दृश्य होत आहे । नेणपण पाहे साक्षिरूप ॥ १३ ॥
 साक्षिरूप मज कळेना म्हणसी । तो तूं निश्चयेसी वेगळाचि ॥ १४ ॥
 वेगळाचि तिहीं देहाविलक्षण । वर्ततो आपण साक्षिरूपें ॥ १५ ॥
 साक्षिरूप सर्व पदार्थ जाणता । तो कांहीं तत्वता आत्मा नव्हे ॥ १६ ॥
 आत्मा नव्हे जाण जाणे अंतःकरण । नाहीं जाणपण आत्मरूपीं ॥ १७ ॥
 आत्मरूप मनबुद्धिअगोचर । आठवविसर जेथें नाहीं ॥ १८ ॥
 जेथें नाहीं वृत्ति सर्वही निवृत्ती । जाणती नेणती वृत्ति बापा ॥ १९ ॥
 अनिर्वाच्य तेथें नाहीं जाणपण । आपलें आपण पुरातन ॥ २० ॥
 नव्हे जाणजेसें ऐसेंचि जाणावें । मग होय ठावें समाधान ॥ २२ ॥
 निवृत्ति उन्मनी निःशब्द विज्ञान । ऐसें समाधान अनिर्वाच्य ॥ २२ ॥
 पाहे 'अहंब्रह्म' ऐसेंचि वचन । ब्रह्म सनातन तूंचि बापा ॥ २३ ॥
 स्वरूपीं आसक्ति याचें नांव भक्ति । पाहतां विभक्ति जेथें नाहीं ॥ २४ ॥
 जेथें नाहीं देहबुद्धीचें अज्ञान ! तया नांव ज्ञान बोलिजेते ॥ २५ ॥
 ज्ञान आणि भक्ति येकाचि असती । वैराग्याची स्थिती बोलिजेल २६ ॥
 जाणोनी माईक सर्वहि त्यागिलें । मन सुखावळें संगत्यागें ॥ २७ ॥
 संगत्याग केला निःसंग राहिला । सर्वही येकला येकरूप ॥ २८ ॥
 येकरूप जालें भक्ति आणि ज्ञान । वैराग्यहि जाण येकरूप ॥ २९ ॥

ओव्या शतक चौथें.

(२१) पांगूळ.

[' धर्म जागो निवृत्तीचा ' असे एक ज्ञानेश्वरांचे सुप्रसिद्ध पद आहे त्याच नमुन्यावर ' राघवाचा धर्म जागो ' हा समर्थाचा पांगुळ आहे. पांगुळ म्ह० पंगु, पाय मोडलेला, पांगळा. हा पांगुळ मोठा मजेदार पण खोल अर्थाचा आहे. शरयूतीरीं अयोध्यानामक एक धर्मनगरी आहे तेथे रामराव राज्य करितो. त्याचा धर्म उत्तम होय, तो धर्म सर्वत्र जागो, त्याचा जयजयकार होवो. त्याचा धर्म कोणता? अज्ञान निरसून विज्ञानीं लक्ष लागणे हा त्याचा धर्म होय, आतां अज्ञान कोणते व विज्ञान कोणते ? ज्ञान, अज्ञान, विपरीतज्ञान व विज्ञान या चारही पदांचा अर्थ दासबोधांत (द० २० स० १) पहावा, " ज्ञान म्हणजे जाणणे, अज्ञान म्हणजे नेणणे । विपरीत ज्ञान म्हणजे देखणे ॥ येकाचे एक ॥ २३ ॥ ज्ञान आणि अज्ञान ॥ वृत्तिरूपे हे समान । निवृत्तिरूपे विज्ञान ॥ जाले पाहिजे ॥२८॥" पंचभूतात्मक सृष्टीचे दिसणे हे विपरीत ज्ञान. अज्ञान व ज्ञान या दोनी वृत्ति आहेत व वृत्तिरूपाने समान आहेत पण या वृत्ति मावळून म्ह० मी देह आहे हे अज्ञान व मी ब्रह्म आहे हे ज्ञान हे दोनही विकार जाऊन निर्विकार निवृत्तिरूप ब्रह्मस्वरूपासीं समरस होऊन गेले पाहिजे, यालाच विज्ञान म्हणतात. जेथे मुरे जाणपण । विज्ञान ते ' (द० ७।४।५०), ' मीतूपण बुडाले । विवेके वेगळेपण गेले ' याप्रमाणे ज्ञान विज्ञानरूपीं सुरणे हाच मोक्ष होय. ज्ञान ही तुर्या तर विज्ञान ही उन्मनी. असो विज्ञानीं लक्ष लागणे हा राघवाचा धर्म होय व या धर्मा प्राणिमात्र जागोत-असा या पांगुळाच्या ध्रुवपदाचा अर्थ आहे. यापुढील ऋडवीं सोपीं आहेत. समर्थ म्हणतात कीं मीपणाचे पाय मोडले म्हणून मी पांगळा झालों आहे, भक्तिरूप भितीवर बसून प्रेमाचे फडके पसरून दान मागत आहे, पण ते दान दृश्यांतले नको आहे तर ' पूर्णमदः पूर्णमिदं ' अशा पूर्णतेचे निःकामतेचे दान पाहिजे आहे ! असे दान देणारा माझ्या रामरायावांचून कोण आहे ? देणे ना घेणे, दाता ना याचक असे दान रामाने घातले असून. ' सहजीं सहज संपूर्णता ' झाली आहे !!]

भरत गा खंडामाजी । शरयूतीर वा ! गांव ।

धर्माचे नगर तेथे । राज्य करी रामराव ।

पांगुळां पाय देतो । देव जानकीचा नाथ ।

जाईन मां तया ठाया । देवा उत्तम तो ठाव ॥ १ ॥
 राघवाचा धर्म जागो । सर्व अधर्म भागो ।
 अज्ञान निरसोनीयां । विज्ञानीं लक्ष लागो ॥ ध्रु० ॥
 मीपणाचे मोडले पाय । म्हणउनि पांगुळ जालों ।
 तूपणाची कीर्ती देई । ऐकोनीयां शरण आलों ।
 मीतूपण निरसी माझे । भजनभितीवरि वैसलों
 प्रेमफडके पसरोनियां । कृपादान मागों आलों ॥ राघवाचा० ॥ १ ॥
 जनीं एक तूंचि दाता । ह्यणुनी आलों मागावया ।
 मागणें निरसे जेणें । ऐसें दे गा रामराया ।
 नवविधा दुभतें देई । भाव हलंगा बैसावया ।
 ज्ञानकाठी देई करीं । वैराग्य वोल पांघराया ॥ राघ० ॥ ३ ॥
 दौसीहातीं देवविशी । तें मी नेघे सर्वथा ।
 द्वैतदान नेघे जाण । दोन वेळे आणीतां ।
 अपूर्णता देऊं नको । पूर्ण करी निःकामता ।
 आपणाऐसें दान देई । तूं तरि इच्छेचा दाता ॥ राघ० ॥ ४ ॥
 तुझे कृपेचा कांवळा देई । मज पांगुळाकारणें ।
 माया मोहो हीववातें । तें हें निवारें जेणें ।
 निःकामताभाकर देई । कामक्षुधा हारे जेणें ।
 बोधाचें ताक पाजीं । शब्द खुंटे धालेपणें ॥ राघ० ॥ ५ ॥
 रामशास पांगुळासी । रामें दिधलीयां दान ।
 घेणेंचि निरसलें । कैची मागण्याची खूण ।
 देणें घेणें निरसोनीयां । पूर्ण केलें परिपूर्ण ।
 दाता ना याचक तेथें । सहजीं सहज संपूर्ण ॥ राघ० ॥ ६ ॥

१ हलका, झोपाळा. २ वोल, ओल, फाटकें रगटें. ३ दासा म्ह० माया. मायेतलें कांहीं कांहीं एक नको. ४ तुझ्या विमलस्वरूपाचें दान दे. ५ थंडीवारा.

४ विविधविषयक प्रकरणे.

(१) कविः आणि कवित्व

१ कवित्वाचे तीन प्रकार

देवाचेन प्रसन्नपणे । जें जें घडे बोलणे ।
तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणे । या नांव प्रासादिक ॥ १ ॥
धीट पाठ प्रासादिक । ऐसें बोलती अनेक ।
तरी हा त्रिविध विवेक । बोलिजेल ॥ २ ॥
धीट म्हणिजे धीटपणे केले । जें जें आपुल्या मनासि आले ।
बळेचि कवित्व रचिले । या नांव धीट बोलिजे ॥ ३ ॥
पाठ म्हणिजे पाठांतर । बहुत पाहिले ग्रंथांतर ।
तयासारिखा उतार । आपणाहि केला ॥ ४ ॥
सीघ्रचि कवित्व जोडिले । दृष्टी पडिले तेंचि वर्णिले ।
भक्तीवांचून जें केले । या नांव धीटपाठ ॥ ५ ॥
कामिक रसिक शृंगारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक ।
कौतुक विनोद अनेक । या नांव धीटपाठ ॥ ६ ॥
कवित्व नसावे धीटपाठ । कवित्व नसावे खटपट ।
कवित्व नसावे उद्धट । पाषांडमत ॥ ७ ॥
वैभव कांता कांचन । जयास वाटे हें वमन ।
अंतरीं लागले ध्यान । सर्वोत्तमाचे ॥ ८ ॥
जो भगवद्भजनेविण । जाऊं नेदी येकक्षण ।

---

१ प्रसादाची वाणी ती प्रासादिक कविता. २ हटातटाने शब्दांची जुळणी करून लिहिलेली. ३ शब्दरचना.

सर्वकाल अंतःकरण । भक्तिरंगें रंगलें ॥ ९ ॥
 असो ऐसा भगवद्भक्त । जो ये संसारीं विरक्त ।
 त्यांचे भक्तीचें कौतुक । या नांव प्रासादिक ॥ १० ॥ द. १४ त. ३

२ कवित्वलक्षण.

कवित्वशब्दसुमनमाळा । अर्थपरिमळ आंगळा ।
 तेणें संत षट्पदकुळा । आनंद होय ॥ ११ ॥
 ऐसी माळा अंतःकरणीं । गुंफून पूजा रामचरणीं ।
 ओंकारतंतु अखंडपणीं । खंडूचि नये ॥ १२ ॥
 कवित्व असावें निर्मळ । कवित्व असावें सरळ ।
 कवित्व असावें प्रांजळ । अन्वय्याचें ॥ १३ ॥
 मृदु मंजुळ कोमळ । भव्य अद्भुत विशाल ।
 गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥ १४ ॥
 जेणें अनुताप उपजे । जेणें लौकिक लाजे ।
 जेणें ज्ञान उमजे । या नांव कवित्व ॥ १५ ॥
 जेणें देहबुद्धि तुटे । जेणें भवसिंधु आटे ।
 जेणें भगवंत प्रगटे । या नांव कवित्व ॥ १६ ॥
 जेणें सद्बुद्धि लागे । जेणें पाखांड भंगे ।
 जेणें विवेक जागे । या नांव कवित्व ॥ १७ ॥
 जेणें सद्वस्तु भासे । जेणें भास हा निरसे ।
 जेणें भिन्नत्व नासे । या नांव कवित्व ॥ १८ ॥

१ भगवत्प्रासादावांचून केलेली कविता प्रासादिक नव्हे. २ दिव्य अर्थसुगंधानें भरलेल्या शब्दसुमनांच्या माळा. ३ संत हेच भ्रमर त्यांच्या समुदायांस. ४ अर्थ सहज कळणारे असावे, दूरान्वित नसावे. ५ गोड. ६ बाह्य संबंधाची प्रीति, लोकलाज. ७ परमात्मवस्तूचा साक्षात्कार होतो व दृश्य नजरेसमोर येत नव्ही. ८ द्वैत, भेदभाव.

जेणें होय समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन ।

जया मानिती सज्जन । या नांव कवित्व ॥ १९ ॥ (द. १४ स० ३)

३ कवीस सूचना.

अनेक भास भासतो । परंतु सर्व नासतो ।

प्रचीत आपुल्या मना । चळेल देहभावना ॥ २० ॥

उपाय तो अपाय रे । भुतें भजोन काय रे ।

भजा अनंत व्यापका । चतुर हो चळों नका ॥ २१ ॥

भुतें समस्त वावरे । प्रकृतिचा स्वभाव रे ।

अनंत संत वोळखा । मुळाकडे चुकों नका ॥ २२ ॥

४ कवीश्वरांस वंदन.

आतां वंदूं कवीश्वर । जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर ।

ना तरी हे परमेश्वर । वेदावतारी ॥ २३ ॥

कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना कळांचें जीवन ।

नाना शब्दांचें भुवन । यथार्थ होय ॥ २४ ॥

कवि मुमुक्षूंचें अंजन । कवि साधकांचें साधन ।

कवि सिद्धांचें समाधान । निश्चयात्मक ॥ २५ ॥

नाना साधनांचें मूळ । नाना प्रयत्नांचें फळ ।

नाना कार्यसिद्धी-केवळ । कवींचेनि प्रसादे ॥ २६ ॥

आधीं कवीचा वाग्विलास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस ।

कवीचेनि मतिप्रकाश । कवित्वांस होय ॥ २७ ॥

१ शांतिमुख. वृत्तींची खळमळ मोडून वृत्ति स्वरुपी लीन होणें याचें नांव समाधान. २ दृश्याभास नाशवंत आहे भूतें नाशवंत आहेत, तीं प्रकृतिस्वभाव आहेत हें जाणून अनंत शाश्वतरूपाला ओळखा, मुळाकडे चला व तेथून काव्यकरा. ३ कर्वाचें वाग्विलास पाहून किंवा ऐकून कविभक्तांसही कवित्वाची स्फूर्ति होते.

नस्ता कवींचा व्यापार । तरी कैचा अस्ता जगदुद्धार ? ।
 म्हणोनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ २८ ॥
 भागां वाल्मीकव्यासादिक । जाले कवीश्वर अनेक ।
 तयांपासून विवेक । सकळ जनांसी ॥ २९ ॥
 ऐसे पूर्वी थोरथोर । जाले कवीश्वर अपार ।
 आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यांसी ॥ ३० ॥
 कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसांचे वोवें लोटले ।
 नांना सुखांचें उचंबळले । सरोवर हे ॥ ३१ ॥
 कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें । प्रगट जालीं मनुष्याकारें ।
 नाना वस्तूचेनि विचारें । कोंदाटले हे ॥ ३२ ॥
 कीं हे सुखाचीं तारवें लोटलीं । अक्षय आनंदें उतरलीं ।
 विश्व जनास उपेगा आलीं । नाना प्रयोगांकारणें ॥ ३३ ॥
 आतां असो हा विचार । जगास आधार कवीश्वर ।
 तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांगभावे ॥ ३४ ॥ (द. १ स. ७)

२ मराठी ग्रंथ.

येक म्हणती ' मन्हाठें काय । हें तो भल्यांसी ऐकों नये ' ।
 तीं मूर्खें नेणती सोय । अर्थान्वयाची ॥ १ ॥
 लोहाची मांदूस केली । नाना रत्नें सांठविलीं ।
 तीं अभाष्यानें त्यागिलीं । लोखंड म्हणोनी ॥ २ ॥
 तैसी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदांत आणि सिद्धांत ।
 नेणोनि त्यागी भ्रांत । मंदबुद्धिस्तव ॥ ३ ॥
 आहोच सांपडतां धन । त्याग करणें मूर्खपण ।

१ श्लोघ. २ अथवा. ३ मराठीत अर्थ काय ? मराठीतली गद्यव्यवस्था
 शाहाण्यांनीं ऐकूं नये असे म्हणून मराठी भाषेला दोष देतात ते मूर्ख आहेत.
 ह्यांना अर्थसंबंध कळत नाही. ४ लोखंडाची पेट्टी. ५ सहज अप्रयास.

द्रव्य ध्यावें, सांठवण । पाहोंचि नये ॥ ४ ॥

तैसें प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणि सप्रचीतं ।

अध्यात्म लाभे अकस्मात् । तरी अवश्य ध्यावें ॥ ५ ॥

न करितां व्युत्पत्तीचा श्रम । सकळ शास्त्रार्थ होय सुगम ।

सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥ ६ ॥

जें व्युत्पत्तीनें न कळे । तें सत्समागमें कळे ।

सकळ शास्त्रार्थ आकळे । स्वानुभवासी ॥ ७ ॥

भाषापल्लटे कांहीं । अर्थ वायां जात नाही ।

कार्यसिद्धी ते सर्वही । अर्थाचपासीं ॥ ८ ॥

तथापी प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता ।

येऱ्हावीं त्या गुप्तार्था । कोण जाणे ? ॥ ९ ॥

अर्थ सार भाषा पोंचट । अभिमानें करावी खटपट ।

ज्ञाना अहंतेनें वाट । रोत्रिली सोक्षाची ॥ १० ॥

जेथें निरूपणाचें बोल । आणी अनुभवाची वोल ।

तें संस्कृतापरीस खोल । अध्यात्मश्रवण ॥ ११ ॥ (द०७स०१)

(३) ‘आणि’ या उभयान्वयी अव्ययाची मौज !

(‘आणि’ याचा अर्थ ‘असून’. आणि या उभयान्वयी अव्ययानें सांघलेल्या दोन वस्तु किंवा दोन गुण प्रायः एकत्र भाडळत नाहींत, किंबहुना लौकिक व्यवहारांत त्यांचा प्रायः विरोध दिसतो; तो न दिसल्यास दुधांत साखर याप्रमाणे दोन सुंदर गुणांचे साहचर्य होतें. या भावानें समर्थानीं ‘आणि’ या पदाचा मार्मिक उपयोग केला आहे. भाळशी आणि खादाड, पापी आणि निंदक, हीन आणि कृत्रिमी अशा जोड्या दिसतात त्या फोडतां आल्या तर दोष कमी होतो. भाळशी असून खादाड नखेल तर त्याचा इतरांस तितका त्रास कमी, पण दोन्ही दोष एकत्र असले तर मात्र कठीण ! ज्ञाता आणि भक्त, पंडित आणि विरक्त,

१ द्रव्यादि ठेवण्याचा पदार्थ कशाचा आहे हें पाहूं नये. २ भाषाभेदानें अर्थ पालटत नाही. ३ ओल.

वक्तृत्व आणि नैराश्य, या जोड्या साधतां आल्या तर गुण फार वाढतो. ज्ञानी प्रायः कोरडे, भाविकभक्त प्रायः ज्ञानविरोधी दिसतात म्हणून ज्ञानभक्तीचे एकीकरण होईल तर फारच बहार होईल ! या न्यायाने दोषवर्धक व गुणवर्धक पुढील जोड्या कशा फोडाव्या किंवा सावाव्या याचा सूक्ष्म विचार ज्याचा त्यानेच मनासीं करावा. उभयान्वयी अव्यये उत्तम साधतात अगर फोडतात.)

परमसुंदर आणि चतुर । परम सबळ आणि धीर ।

परमसंपन्न आणि उदार । अतिशयेसीं ॥ १ ॥

परमज्ञाता आणि भक्त । महापांडित आणि विरक्त ।

महातपस्वी आणि शांत । अतिशयेसी ॥ २ ॥

वक्ता आणि नैराश्यता । सर्वज्ञ आणि सादरता ।

श्रेष्ठ आणि नम्रता । सर्वत्रांसी ॥ ३ ॥

राजा आणि धार्मिक । शूर आणि विवेक ।

तारुण्य आणि नेमक । अतिशयेसी ॥ ४ ॥

कार्यकर्ता निरभिमानी । गायक आणि वैष्णव जनीं ।

वैभव आणि भगवद्भजनीं । अत्यादर ॥ ५ ॥

तत्वज्ञ आणि उदासीन । बहुश्रुत आणि सज्जन ।

मंत्री आणि सगुण । नीतिवंत ॥ ६ ॥ (द. २ स. ८)

कुरूप आणि कुलक्षण । अशक्त आणि दुर्जन ।

दरिद्री आणि कृपण । अतिशयेसी ॥ ७ ॥

आळसी आणि खादाड । दुर्बळ आणि लाताड ।

तुटक आणि लबाड । अतिशयेसी ॥ ८ ॥

मूर्ख आणि तपीळ । वेडे आणि वाचाळ ।

लटिके आणि तोंडाळ । अतिशयेसीं ॥ ९ ॥

१ बळवंत, बळाचा. २ निरिच्छता. ३ नित्यनेमानें, शिस्तीनें, चालणारा. ४ दुर्गुणी. ५ लाया झाडणारा. ६ रागीट, तामसी. ७ खोटा.

नेणे आणि नायके । न ये आणि न शिके ।
 न करी आणि न देखे । अभ्यासदृष्टीं ॥१०॥
 अज्ञान आणि अविश्वासी । छळवादी आणि दोषी ।
 अभक्त आणि भक्तासी । देखों सकेना ॥११॥
 पापी आणि निंदक । कष्टी आणि घातक ।
 दुःखी. आणि हिंसक । अतिशयेसीं ॥१२॥
 लंडी^१ आणि उन्मत्त । निकामी आणि डुल्लत ।
 भ्याड आणि वोलत । पराक्रमु ॥१३॥
 समय नेणे प्रसंग नेणे । प्रेतन नेणे अभ्यास नेणे ।
 आर्जव नेणे मैत्री नेणे । कांहींच नेणे अभागीं ॥१४॥ (द. २स. ३)

४ भला कोण ?

भला तोचि जो मुख्य आचार राखे । गुरूदेवलौकिकवेदांसि धाँके ।
 करूं ये बरे कर्म जें तें करीतो । महावाक्यतत्वादिकें वीवरीतो ॥१॥

५ मुलांची आवड.

वयें थोर ते चोर ! भावार्थ नाहीं । विकल्पें बुडाले अहंभावडोहीं ।
 अहंता नसे हो तया लेकुरांसी । ह्मणोनी बहू आवडी रामदासीं ॥१॥

६ श्रीसमर्थांचे पत्र (गद्य).

(शके १५९६ आनंदसंवत्सर ह्या वर्षी श्रीसमर्थ चतुर्मास म्हणजे आषाढ शुद्ध
 ११ पासून कार्तिक शुद्ध ११ पर्यंत हेळवाकच्या घळींत होते. हे निवांतस्थान
 सातारा जिल्ह्यांत पाटणच्या पलीकडे कुंभारली घाटाच्या तोंडाशीं हेळवाक
 म्हणून गांव कोयना नदीच्या कांठीं आहे, तेथून कांहीं अंतरावर उंच डोंगरावर
 चढून गेल्यावर अर्धकोस अरण्यांतून गेल्यावर एका डोंगराच्या दरिंत
 आहे. त्याच सालीं ज्येष्ठ शुद्ध १३ ला श्रीशिवाजीमहाराजांचा राज्याभि-

१ भ्याड. २ काम न करणारा, रिकामटेकडा. ३ गुरू, देव, लौकिक व वेद
 यांना मिळून यांच्या मर्यादा पाळून राहतो.

षेक समारंभ रायगडावर झाला होता. त्यानंतर सुमारे एक महिन्यांतच समर्थ त्या घळीत जाऊन राहिले. स्थान रम्य व अत्यंत थंड. समर्थांचे वय यावेळीं ६६ वर्षांचे अशा उतारवयांत अशा निर्जनवनांत व थंड प्रदेशांत समर्थ म्हणूनच राहू शकले. तेथे चतुर्मास राहिल्यामुळे शेवटीं ' शीतलाई बहुत जाली ' म्हणून तेथून निघतांना जीं ' कित्येक कार्ये सिद्ध होणे राहिलीं होतीं ' तीं सर्व आपले उपाध्ये पुराणिक व दिवाकरभटांचे व्याही जे रघुनाथभट नवहस्त पंडितराय यांजवर सोंपवून समर्थ घोड्यावर स्वार होऊन उष्ण देशाशीं चाफळास आले. ' चाफळास नवसाची समाराधना श्रीचे द्वारीं ' केली, व ' शूद्रांचे भोजन सिंगणवाडीस करून दुसरे दिवशीं पंडितरायास स्वहस्ताक्षरें ' पत्र लिहिलें तें पुढें दिलें आहे. यांतिल ' मज रघुनाथजीवेगले कोणही जिवलग नाहीं, आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला ' हे शब्द कोणाही प्रेमळास समर्थांच्या कोमळ रामभक्तीचे स्मरण करवून क्षणभर तन्मय करितील यांत संशय नाहीं. ' तुमचे जे कांहीं आहे तें सकल माझेचि आहे तुम्ही आमचेचि आहा तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहों शरीरभेदावरी न जाणें अंतरस्थिति पहिल्याउरी कलों येईल ' ह्या वाक्यांत समर्थांच्या आत्मनिवेदनी भक्तीचे म्हणजे अभेद-भक्तीचे रहस्य प्रकट झाले आहे, या लोकसंग्रहकारी महात्म्याचे हृदय त्यांत स्पष्ट दिसत आहे. विरामचिन्हें मात्र आम्ही घातलीं आहेत.)

श्रीरामसमर्थ.

उत्तमगुणाळंकृत रघुनाथभक्तिपरायेण परोपकार राजमान्य राजेश्री रघुनाथभट गोसावी यांसी स्नेहपूर्वक सूचना. तुमचा निरोप घेउनु हेल-वाकीहून स्वार जालों ते सुखरूप चाफळास पावलों. संकल्पाची समाराद.

१ अश्वारूढ झालों. २ रघुनाथभट घळीपासून १॥ कोसावर असलेल्या हेळ-वाकीपर्यंत समर्थांस पोचवावयास आले होते असे दिसते. हेळवाकपासून पाटण ६॥ कोस व तेथून चाफळ ३॥ कोस ह्यगजे घळीपासून चाफळ ११।१२ कोस समर्थ १२ कोस घोड्यावर बसून आले. ३कोणत्या संकल्पाची समाराधना ? जेष्ठ्यांत शिवराज्याभिषेकसमारंभ झाला या आनंदप्रसंगाबद्दल समर्थांनीं चाफळास अन्नसंतर्पण केलें असेल काय ? समर्थांचा संकल्प कांहीं तरी महत्कार्याविषयींच असायचा.

नाही जाली. पुढें शरीराचा उपचारहि हळूहळू होतो. तुमचें मन मज-
वरि बहुत आहे तें तुमचे आवडीच्या गुणें कल्याण होईल ऐसें नेमस्त
चिन्ह दिसतें. आपण ते कर्कष सीतलाईमध्ये बहुताचि श्रम पावलों, तो
माझा सकळ श्रम घेउनु मज निरोप दिवला तो उपकार देव जाणे. येविशीं
चीत चमत्कारलें ते पत्रीं किती म्हणौनु लेहावे ? माझे अरिष्ट तुम्ही
घेउन मज उष्ण देशासी पाठविले हा उपकार श्रीरघुनाथजीस जाला.
मज रघुनाथजीवेगलें कोण्ही जिवलग नाहीं; आपण जाला समाचार
रघुनाथजीस विदित केला. याउपरी माझे ठाई तुम्ही आहा. रघुनाथकृपेचा
प्रत्यये तुम्हास आळियावरी प्रचीतीसीं कलों येइल. बहुत काये लेहावें ?
वेदमूर्ती दिवाकरभट गोसांवी तेथें आळियावरी तुम्हीं माझा समाचार
घेयासी ये प्रांतीस आले पाहिजे. स्नेह बहुत असों दीजे हा पत्रार्थ. हें
इतुकें म्या आवडीच्या कलवळ्यानें लिहिले आहे. मनें मन साक्ष असेल,
परंतु तुम्हास उपचारसा वाटोन रजीस होळ तरी न होणें. जैसा दिवा-
करभट तैसे तुम्ही हा इत्यर्थ आहे. बरें कललें पाहिजे. तुमचा आमचा
येकांत प्रसंग जालियावरी मग ऐसे लिहितां न ये, ह्मणौनि ये संघीर्मधें
प्रसंग फावला—पुढें फावेना म्हणौनि लावे करून लिहिलें. वरकड इतर

१ होत आहे, चालू आहे. २ निश्चित. ३ अत्यंत थंड हवेंत राहिल्यानें
४ समर्थांचा रामपारीं जिव्हाळा केवढा होता तें या भावनेवरून स्पष्ट आहे.
जे जें होईल तें तें रामास निवेदन करायचें हें सख्यभक्तीचें लक्षण होय. 'सख्य
देवासी करावें । हितगुज त्यासीच सांगावें' (दास०.४-८-३१). ५ हे समर्थांचे
शिष्य महाबळेश्वरीं राहत. राजद्वारीं जाण्यायेण्याचें काम यांजकडे असे. ६ असा
कळवळा होता ह्मणूनच सहस्रावधि लोक वेधले गेले. ७ रजीस व्हात हा कष्टी
व्हाल. ८ रघुनाथभट अद्याप समर्थांचे शिष्य झाले नव्हते पण त्यांच्या मनीं
समर्थांविषयीं भक्ति उत्पन्न झाली होती, अशा मधल्या काळांत. 'एकांत प्रसंग'
अद्याप झाला नव्हता, समर्थांची 'अंतर स्थिती' अजून कळली नव्हती. ९ लांब
करून ? विस्तारपूर्वक ?

भाव मनामधें असेल तरी रघुनाथ साक्ष असे. तुम्ही रजीस न होणें आणि जे आहे तें लिहिलें यामधें मिथ्या स्तुती नाही. तुम्ही सर्वज्ञ आहा, तुमचे जे कांहीं आहे ते सकल माझेंचि आहे. म्या मज माझ्या मनास येईल तैसे लिहिलें येथें तुमचे काये गेले ! कांहीं चिंता न कीजे. तुम्ही आमचेचि आहा, तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहों, शरीरभेदावरी न जाणे, अतरस्थिति पाहिल्याउपरी कलों येईल !

(७) श्रीराम राम हें ह्यणा !

(श्रीशंकर रामनामाचा महिमा स्वानुभवावरून पार्वतीच्या निमित्तानें जनांस सांगतं आहेत.)

वृत्त-प्रमाणिका,

सुरेंद्र चंद्रशेखरु । अखंड ध्यातसे हरु ।

जनांसि सांगतो खुणा । 'श्रीराम राम हें ह्यणा' ॥ १ ॥

महेश पार्वतीप्रती । विशेष गूज सांगती ।

“ सलाम होतसे दुणा । श्रीराम राम हें ह्यणा ॥ २ ॥

विषें बहुत जाळिलें । विशेष अंग पोळिलें ।

प्रचीत माझिया मना । श्रीराम राम हें ह्यणा ॥ ३ ॥

विशाळ व्याळ वेस्त कीं । नदीखळाळ मस्तकीं ।

ऋषीभविष्यकारणा । श्रीराम राम हें ह्यणा ॥ ४ ॥

बहुत प्रेत्न पाहिले । परंतु सर्व राहिले ।

विविधपक्षरक्षणा । श्रीराम राम हें ह्यणा ॥ ५ ॥

१ मिथ्या स्तुति केली असे वाटून कष्टी होऊं नका, ओशाळगत होऊं नका. २ जीवजीवांत घालावा, आत्मा आत्म्यांत मिसळावा, मना मनासि मिळणी करावी इ० प्रकारचा जो उपदेश समर्थानीं सर्वत्र केला आहे त्याप्रमाणे त्यांची स्वतःची वागणी कशी होती हें या शेवटच्या वाक्यावरून व एकंदर पत्रावरून कळून येते.

अपाय होत चूकला । उपाय हा भला भला ।
 नसे जयासि तूळणा । श्रीराम राम हें ह्मणा ॥ ६ ॥
 विरामधें विरोत्तमु । विशेष हा रघूत्तमु ।
 सकाम काळअंकणा । श्रीराम राम हें ह्मणा ॥ ७ ॥
 बहुत पाहिलें खरें । परंतु दोनि अक्षरें ।
 चुकेल येमयातना । श्रीराम राम हें ह्मणा ॥ ८ ॥
 मनीं धरूनि साक्षपें । अखंड नाम हें जपें ।
 मनांतरीं क्षणक्षणा । श्रीराम राम हें म्हणा ॥ ९ ॥
 देहे धरूनि वानरी । अखंड दास्य मीं करी ।
 विमुक्त राज्य रावणा । श्रीराम राम हें ह्मणा” ॥ १० ॥

८ हरे राम हा मंत्र सोपा जपा रे !

नको शास्त्र अभ्यास व्युत्पत्ति मोठी
 जडे गर्व ताठा अभीमान पोटीं ।
 कसा कोणता नेणवे आजपा रे
 हरे राम हा मंत्र सोपा जपा रे ॥ १ ॥
 तुला ही तनु मानवी प्राप्त जाली
 बहूजन्मपुण्यें फळाळागिं आलीं ।
 तिला तूं कसा गोंविसी वीषयीं रे । हरे० ॥ २ ॥
 दुराशा नकोरे परस्त्रीधनाची
 नको तूं करूं नीच सेवा जनाची ।
 पराधीन कैसा भला दीससीं रे । ॥ हरे० ॥ ३ ॥
 बहू इच्छिसी कीर्ति सन्मान कांहीं
 सुखाचा तरी अंतरीं लेश नाहीं ।
 फुकाचें मुखीं नाम तें कां नये रे । हरे० ॥ ४ ॥

तपस्वी मनस्वी भले पार गेले
दुर्जीसृष्टिकर्ते असे थोर मेले
चिरंजीव कल्पायु गेले किती रे । हरे० ॥ ५ ॥
हणेश देश माझे भुमी गांव वाडे
शिबीकासनीं बैससी उंच लोडे ।
कसा उंच तूं मंचकीं लोळसी रे । हरे० ॥ ६ ॥
नको वाउगी चाउटी या मनांसी
हरीचिंतनीं ध्यास लावी मनासी ।
अमोलीक हा काळ जातो वृथा रे । हरे० ॥ ७ ॥

९ प्रयत्न थोर कां प्रारब्ध थोर ?

(प्रारब्ध थोर का प्रयत्न थोर हा वाद फार पुरातन आहे. समर्थानीं या विषयावरच्या प्रस्तुत प्रकरणांत नागमोडी पद्धतीने दोन्ही पक्षांचे म्हणणे व्यवस्थे-शीरपणे मांडून शेवटीं निवाडा दिला आहे. तो अर्थात् प्रयत्नाच्या बाजूचा आहे. 'आधी जे निर्माण तेचि थोर' ह्या कायद्याचा आश्रय घेऊन त्यांनीं निवाडा दिला आहे. दोन्ही पक्ष आपापल्यापरी सबळच आहेत, फक्त त्यांत थोर कोण एवढ्यापुरता हा निर्णय आहे. समर्थानीं प्रयत्नवादाचाच पुरस्कार सर्वत्र केला आहे.)

(प्र०) प्रेत्न आहे थोर पाहावा विचार । येणें पैलपार पाविजेतो ॥ १ ॥

(प्रा०) पावजितो पार प्रारब्धेकरुनी ।

येत्न केल्या जनीं हेत नाहीं ॥ २ ॥

(प्र०) हेत नाहीं प्रेत्नें ऐसें काय आहे ? । विचारुनि पाहे आलयारे

(प्रा०) आलयारे ! प्रेत्न करितां फळेना । होणार टळेना कांहीं केल्या ॥

(प्र०) कांहीं तरी केलें पाहिजे संसारीं । कांहींच न करी ऐसा कोण ?

(प्रा०) ऐसा कोण आहे प्रारब्धावेगळा ? । होणाराची कळा वेगळी ते

(प्र०) भिन्न आहे कळा धूर्त मनुष्याची । तूर्त प्रेत्नाची फळश्रुति ॥ ७ ॥

(प्रा०) फळश्रुति कैची पूर्वदत्तांवीण ? । वाउंगाचि शीण हेत असे ॥ ८ ॥

- (प्र०) व्यर्थ शीण होतो शोधिल्यावांचुनी । कांहीं केल्या जनीं होत नाहीं
 (प्रा०) होत नाहीं परी अदृष्ट पाहिजे । तरीच लाहिजे सर्व कांहीं ॥
 (प्र०) सर्व कांहीं प्रेत्न केलियानें होतो । आळशी पडतो सावकाश ॥
 (प्रा०) सावकाश जरी आळशी पडिला । होणार तें त्याला होत आहे !
 (प्र०) होत आहे परी प्रेत्नेत्रीण नसे । केल्यावीण कैसे भोग होती ? ॥
 (प्रा०) भोग हे होताती पाठीं लागताती । येत्नेवीण होती अकस्मात ॥
 (प्र०) अकस्मात तरी प्रेत्नीच भोगील । आळशी पडेल सावकाश ॥
 (प्रा०) सावकाश पडे तेथेंची हेईल । होणारें येईल पूर्वदत्तें ॥ १६ ॥
 (प्र०) पूर्वदत्त केलें प्रेत्न करोनीयां । वाउगेंचि वाया बोलतोसी ॥ १७ ॥

* * * *

- (प्र०) निश्चयेसीं आतां होणार म्हणसी । कांहींचं येत्नासी करूं नको
 (प्रा०) करूं नको ऐसें वेथेंचि उत्तर । पूर्वींच होणार होउनि गेलें ॥

* * * *

- (प्र०) उभयता पहा प्रारब्धप्रयत्न । आधी जें निर्माण तेंचि थोर ॥ २० ॥
 थोर मूळमाया निराकारीं झाली । प्रारब्धाची वोंळी तेथें नाहीं ॥
 परब्रह्मीं जाली मुळी मूळमाया ! पुढें गुणमाया गुणकरी ॥ २२ ॥
 गुण सत्व रज तम हें जाणावें । तेथूनी स्वभावे पंचभूत ॥ २३ ॥
 जीवसृष्टि झाली उत्पत्तिसंहार । प्रारब्धविचार ऐलीकडे ॥ २४ ॥
 ऐलीकडे कर्म मूळींचा तो प्रेत्ना श्रोतीं सावधान विवरावें ॥ २५ ॥
 आहे निराकार निर्मळ निश्चळ । तेथूनी चंचळ प्रेत्न जाला ॥ २६ ॥
 प्रेत्न जाला आधी म्हणोनियां थोर । प्रारब्धविचार ऐलीकडे ॥
 ऐलीकडे कर्म पाहतां भूतळीं । प्रेत्न अंतराळीं मूळारंभ ॥ २८ ॥

—ओव्या शतक वारावें.

१ दैवाची अनुकूलता. २ मिळते. ३ एवस्थ, निरुद्योगी. ४ ओळ, रेषा. ५ चार खाणी चार वाणीचे असंख्य जीव. ६ अलीकडचा. ७ आकाशांत.

(१०) उत्तम, मध्यम व अधम.

१

सामान्य देव केले ते । अंतरात्मा विशेष तो ।
 परंतु सेवटीं जातो । धन्य देव निरंजनु ॥ १ ॥
 क्षर ते सर्वही भूते । साक्षी कूटस्थ अक्षरु ।
 उत्तमु ईश तो अन्यै । परमात्मा बोलिजे तथा ॥ २ ॥
 निर्गुणीं गांठि घालावी । त्रिगुणीं बरवें नसे ।
 गुणातीत परब्रह्म । संतसंगेंचि पाविजे ॥ ३ ॥
 उत्तमु प्रत्ययज्ञानी । मध्यमु शास्त्रनिश्चयी ।
 अधमु लोकधाटीचा । पाखांडी अधमाधमु ॥ ४ ॥
 उत्तमु कल्पनातीतु । मध्यमु शब्दबोलका ।
 अधमु नेणता गर्वी । पापी तो अधमाधमु ॥ ५ ॥
 उत्तमु मुख्यज्ञानी तो । मध्यमु तो उपासकु ।
 अधमु संशर्या कर्मी । कर्मभ्रष्ट अधमाधमु ॥ ६ ॥
 धन्य तो सर्वही जाणे । सार शोधून घेतसे ।
 प्रत्ययेवाणि मानीना । तो ज्ञाता दुह्मजु जनीं ॥ ७ ॥

*

*

_____

*

प्रपंच नेणता वेडा । जाणता देव बोलिजे ।
 चतुर इतरा वाटे । ज्ञानी तो सर्वदुह्मजु ॥ ८ ॥
 उत्तमु जाणता ज्ञानी । मध्यमु जाणता भला ।
 अधमु जाणता वेडा । मूर्ख सर्वत्र नेणती ॥ ९ ॥

१ निर्माण-झालेले, घडलेले. २ अंतरात्मा(मूळपुरुष)देवाचाही लय आहे
 निर्गुण देव श्रेष्ठतम. ३ ' उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ' [गीता १५-
 १७] ४ स्वानुभवी. ५ लोकरूढीप्रमाणे चालणारा.

(२)

पद.

पहिला देव तो बद्धाचा । दुसरा देव मुमुक्षूचा ।

तिसरा देव साधकाचा । चौथा देव तो वेगळा ।

अगम्य त्याची लीळा ॥ १ ॥

पहिला गुण महेशाचा । दुसरा गुण तो ब्रह्मयाचा ।

तिसरा गुण तो विष्णूचा । चौथा गुण तो वेगळा ॥ अगम्य २

पहिला भक्त तो कायेचा । दुसरा भक्त तो वाचेचा ।

तिसरा भक्त तो मनाचा । चौथा तो वेगळा ॥ अगम्य० ॥३॥

११ संगतीनें सभाग्य किंवा करंटा.

१

येक ते शिकती विद्या । येक ते मूर्ख वाढती ।

तेणें ते करंटे होती । युक्तीबुद्धी कळेचिना ॥१॥

संगतीसारिखे होती । नाना लोक भूमंडळीं ।

सुबुद्धी संगतीयोगें । कुबुद्धी संगतीगुणें ॥२॥

कर्मानुसार या लोकां । संगती सांपडे बरी ।

इहलोक परलोकीं । सत्संग पाहिजे बरा ॥३॥

कितेक लोक भाग्याचे । करंटे होतसे पुढें ।

बुद्धीचा भ्रंश होताहे । यालागीं भाग्य जातसे ॥४॥

बुद्धीचें गुंथाडें मोठें । दक्ष धूर्तचि जाणती ।

भाग्य हें चुकतां जातें । आळसें काम नासतें ॥५॥

साहेबें जोडतां मोठा । भाग्य तत्काळ पाहिजे ।

१ क्षेत्रदेव किंवा प्रतिमा, अवतारी देव, अंतरात्मा व चौथा देव विमल ब्रह्म,
२ तमोगुण शंकराचा, रजोगुण ब्रह्मयांचा; सत्त्वगुण विष्णूचा व चौथा गुणातीत.
३ आधी जाते बुद्धि आणि मग जातें भांडवळ अशी म्हण प्रसिद्धच आहे. ४
स्वामी, धर्मी.

धर्णी तो करंटा आहे । सेवक रडतो सदा ॥६॥
 सेवितां लोक भाग्याचा । सेवनें भाग्य भोगिती ।
 यालागीं संग भाग्याचा । प्रत्यक्ष भाग्य भोगिती ॥७॥
 बहुतां मान्य मानावे । बहुतां वंद्य वंदिजे ।
 निंद्य ते वंदितां खोटे । हांसती सकळै जनीं ॥८॥

२

आपला आपण करी कुडावा । तो आपला मित्र जाणावा ।
 आपला नाश करी तो समजावा । वैरी ऐसा ॥९॥
 जो आपला आपण घातकी । तो आत्महत्यारा पातकी ।
 याकारणें विवेकी । धन्य साधु ॥१०॥
 पुण्यवंतां सत्संगती । पापिष्टां असत्संगती ।
 गती आणि अवगती । संगतीयोगें ॥ ११ ॥
 उत्तम संगती धरावी । आपली आपण चिंता करावी ।
 अंतरीं वरी विवरावी । बुद्धि जाणत्याची ॥१२॥
 साक्षपी जाणत्याची संगती । तेणें साक्षपी शाहणे होती ।
 आळसी मूर्खाची संगती । आळसी मूर्ख ॥१३॥
 उत्तम संगतीचें फळ सुख । अधमसंगतीचें फळ दुःख ।
 आनंद सांडुनियां शोक । कैसा घ्यावा ? ॥१४॥
 नाना दुर्जनांचा संग । क्षणक्षणा मनोभंग ।
 याकारणें कांहीं रंग । राखोन जावे ॥१५॥
 एक भाग्यपुरुष मोडती । एक नवे भाग्यवंत होती ।
 तैसीच विद्याव्युत्पत्ती । होत जाते ॥१६॥
 एक भरे एक रितें । रितें मागुतें भरतें ।

१ रक्षण. २ 'आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः' (गीता) ३ अधोगति
 ४ आत्मानंद संभावून राहावे. ५ खालावतात.

मैत्रीचें रहस्य.

भरतेंही रितें होतें । काळांतरां ॥ १७ ॥
देहें जैसें केलें तैसें होतें । यत्न केल्या कार्य साधतें ।
तरी मग कष्टावें तें । कायनिमित्त ॥ १९ ॥ (द. १७ स. ७).

१२ मैत्रीचें रहस्य.

माझे माझे तुझे माझे । ऐसी हे मैत्रिकी जनीं ।
माझे तुझे तुझे तूझे । ऐसें हें न घडे कदा ॥ १ ॥
आशेची मैत्रिकी खोटी । दुराशा विटंबी पुढें ।
परोपकारणी मैत्री । ते मैत्री न विटे कदा ॥ २ ॥
अविश्वासें वस्ती केली । विश्वास हृदयीं नसे ।
विकल्पे चालते मैत्री । ते मैत्री आत्मघातकी ॥ ३ ॥
मित्र हो गोत्रजु बंधु । आपुलें पारिखें जनीं ।
विकल्पेवीण जें सख्य । तें सख्य सुख दाखवी ॥ ४ ॥
मित्र तो पाहिजे ज्ञानी । विवेकी जाणता भला ।
श्लाघ्यता पाहिजे तेथें । इहलोक परत्रही ॥ ५ ॥
उगाचि वेळ घालाया । नासके मित्र पाहिले ।
कुबुद्धी कुकमीं दोषी । त्याचें फळ भोगावया ॥ ६ ॥
संगदोषें महादुःखें । संगदोषें दरिद्रता ।
संगतीनें महद्भाग्य । प्राणी प्रत्यक्ष पावती ॥ ७ ॥
संग तो श्रेष्ठ शोधावा । नीच संगत कामा नये ।
न्यायवंत गुणग्राही । यत्नाचा संग तो बरा ॥ ८ ॥
जाणत्या जाणता भेटे । नीतीचा गुणग्राहकु ।
अहंता नाडले जेथें । तेथें आनंद होतसे ॥ ९ ॥

१ जगांत बहुधा स्वार्थबुद्धी पोटांत ठेवणारे मित्र फार आढळतात, निरपेक्ष मित्र विरळ. २ काकापुरता मामा, ताकापुरती आजीबाई. ३ मनांत कपट, संशय. ४ यत्न करणारांचा, उद्योगी पुरुषांचा.

१३ सत्संग व त्यापासून सद्गति.

आलया संसारीं स्वहित विचारीं । येकभावे धरीं संतसंग ॥ १ ॥
 संतसंग धरी धन्य तो संसारीं । बोलिले श्रीहरी भागवतीं ॥ २ ॥
 भागवतगीतासारनिरूपण । त्याचें विवरण संतसंगें ॥ १ ॥
 प्रयासे साधितां कदा नये हाता । तें लाभें तत्वता संतसंगें ॥ ४ ॥
 आहे एक देव परी तो कळेना । जयासी मिळेना संतसंग ॥ ५ ॥
 संतसंगें ब्रह्मपद वोळखावें । विवेके पात्रावें निरंजना ॥ ६ ॥
 येकायेकी देव निर्मळ निश्चळ । आंतुडे प्रांजळ दुर्जेवीण ॥ ७ ॥
 दुर्जेवीण देव येकला येकट । उभा घनदाट मार्गेंपुढें ॥ ८ ॥
 मार्गेंपुढें सर्व देवांचा नायक । सांपडे विवेक जालियानें ॥ ९ ॥
 जालियानें कृपा संतजज्जनांची । मंग विवेकाची वाट फुटे ॥ १० ॥
 विवेकाचा मार्ग विवेकें चालावा । मनाचा त्यागाचा सर्वसंग ॥ ११ ॥
 संगत्याग करी पावसीं श्रीहरी । परी येक धरी संतसंग ॥ १२ ॥
 संतसंगेंवीण त्याग हा घडेना । श्रीहरी पडेना कदा ठाई ॥ १३ ॥
 नानाकर्मीं देव चुकोनी राहिला । सज्जनीं पाहिला अनुभवे ॥ १५ ॥
 आलया रे साधु जाणावा कवणें । तयाचीं लक्षणें असंख्यातें ॥ १६ ॥
 असंख्यातें परी वोळखीकारणें । साधु पूर्णपणें सारिखाची ॥ १७ ॥
 सारिखाचि दिसे जनाचियेपरी । परी तो अंतरीं वेगळाची ॥ १८ ॥
 वेगळाचिं ज्ञानें पूर्णसमाधानें । स्वस्वरूपीं मनें वस्ती केली ॥ १९ ॥
 वस्ती केली मनें निर्गुणीं सर्वदा । मीपणें आपदा तया नाही ॥ २० ॥
 तया नाही काम तया नाही क्रोध । तया नाही खेद स्वार्थबुद्धी ॥ २१ ॥
 बुद्धि निश्चयाची स्वरूपीं जयाची । कल्पना ठाईची निर्विकल्प ॥ २२ ॥
 दंभ हा लोकिकीं विवेकें सारिला । दुरी वोसंडिला अहंकार ॥ २३ ॥
 अहंकार नाही दुराशा अंतरीं । ममता हे दुरी झोकळिली ॥ २४ ॥
 लोलंगता नसे ज्ञानें धालेपणें । ऐसीं हे लक्षणें सज्जनाचीं ॥ २५ ॥

समाधान शांति क्षमा आणि दया । रंका आणि राया सारिखाची २६ ।
 सारिखाचि बोध तेथें नाहीं खेद । सर्वांसी अभेद सर्वकाळ ॥ २७ ॥
 सर्वकाळ गेला श्रवणमननें । सत्क्रियाभजनें हरिभक्ती ॥ २६ ॥
 हरिभक्ती करी जन तारावया । स्वधर्म विलया जाऊं नेदी ॥ २९ ॥
 भक्तिभावे देवप्रतिष्ठा पूजन । कथानिरूपण महोत्साव ॥ ३० ॥
 लोकाचार करी तो जना उद्धरी । ज्ञाता अनाचारी कामा नये ३१
 क्रियाभ्रष्ट तेणें लोकिका सोडावें । आणि वसवावें ब्रह्मारण्य ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मारण्य सेवी तो साधु एकला । जना नाहीं आला उपेगासी ३३
 उपेगासी येणें जना पूर्णपणें । तयार्चीं लक्षणें निरोपिलीं ॥ ३४ ॥
 नको निंदू शास्त्र नको निंदू वेद । तरींच स्वानंद पावसील ॥ ३५ ॥
 पावसील राम जीवांचा विश्राम । अहंतेचा श्रम सांडितांची ॥ ३६ ॥
 पावसील गती शुद्धनिरूपणें । रामदास म्हणे क्षमा करी ॥ ३७ ॥

—स्फुट ओव्या, शतक तिसरें.

१४ ग्रंथिचा अर्थ काढा !

बरा प्रत्यये ग्रंथिचा अर्थ काढा । प्रसंगीं तुम्ही ग्रंथिचा अर्थ काढा ।
 करी मोकळा ग्रंथिचा अर्थ काढा । पदें तीन ये ग्रंथिचा अर्थ काढा ॥ १ ॥

१५ मुलांस शिकवण.

बरे सत्य बोला यथातथ्य चाला । बहु मानिती लोक तेणें तुम्हांला ।
 धरा बुद्धि पोटीं विवेकी मुलें हो ! । बरा गुण तो अंतरामाँजि राहो १
 बरे दांत घांसोनियां तोंड धोंवें । कळाहीन कां शूद्रमुखी नसावें ।

१ आपल्या प्रत्ययाने स्वानुभवाने ग्रंथांतला अर्थ समजून घ्या हा पहिला अर्थ;
 प्रसंग लहानथोर प्राप्त होईल त्या मानाने गांठीचे पैसे खर्च करा हा दुसरा अर्थ;
 व संसारबंधांतून मोकळे करील अशा प्रकारे हृदयग्रंथि उकला असा तिसऱ्या चर-
 णाचा अर्थ. २ शिस्तीने, न्यायाने. ३ चांगले गुण चित्तांत साठवून घ्या. ४ धुवावे.
 ५ किंवा.

सदासर्वदा प्रेतन सांडूं नको रे । बहूसाल हा खेळ कामा नये रे ॥ २ ॥
 दिसामाजि कांहीं तरी तें ल्याहावें । प्रसंगे अखंडीत वाचीत जावें ।
 बये श्रेष्ठ रे दास्य त्याचें करावें । बरे बोलणें सत्य जीवां धरावें ॥ ३ ॥
 बहु खेळ खोटा सदास्य खोटा । समस्तांसि भांडेल जो तोचि खोटा ।
 हिसेबीं सदा न्याय सांडूं नका रे । कदाचीत अन्याय होतां धका रे ४
 प्रचीतीविणें बोलणें व्यर्थ वायां । विवेकेविणें सर्वही दंभ जायां ।
 बहु सज्जला नेटका साजै केला । विचारेंविणें सर्वही व्यर्थ गेला ॥ ५ ॥
 भला रे भला बोलती तें करावें । बहुतां जनांच्या मुखें येश घ्यावें ।
 पुढें सेवटीं सर्व सांडून जावें । मरावें परी कीर्तिरूपें उरावें ॥ ६ ॥

१६ वक्ता आणि श्रोता.

१ वक्ता

जें वक्त्याचीं लक्षणें । अत्युत्तम सुलक्षणें ।
 क्रिया पालट्टे निरूपणें । श्रोतयांची ॥ १ ॥
 जैसें बोलणें तैसीच क्रिया । ऐसा वक्ता जोडलिया ।
 तत्काळ वाणें श्रोतया— । अंगीं निरूपण ॥ २ ॥
 वक्ता पाहिजे उदास । जयाचें बोलणें नैराश्य ।
 जया हृदयीं वसे आस । तो वक्ता नको ॥ ३ ॥
 जो आशंका फेडूं जाणे । जाणपणें हुंबरूं नेणे ।
 श्रोतयांचे शब्दगुणें । साहे विवेक ॥ ४ ॥
 सर्वकाळ क्रोधें संतप्त । आशंका घेतां करी घात ।
 वक्तृत्वाचा अर्थ जात । भलतीकडे ॥ ५ ॥
 एक विश्वासें बोलतचि राहे । नेत्र भोवंडोन क्रोधें पाहे ।
 दुसऱ्याचें वक्तृत्व न साहे । आपणापुढें ॥ ६ ॥

१ सर्वकाळ, पुष्कळ. २ सर्वदा आळस. ३ शृंगार. ४ ज्याचें व्याख्यान ऐकून श्रोत्यांची क्रिया पालटते तो उत्तम वक्ता होय.

कोल्हाळ उठिला एकसरा । केला पुस्तकांचा घुस्मारा ।
 थोर तवकें राजद्वारां । महापुरुष निघाले ॥ ७ ॥
 ऐसे क्रोधी अनावर । देहबुद्धीचे पामर ।
 ऐसियांचें वक्तृत्व चतुरें । वमनप्राय त्यजावें ॥ ८ ॥
 वक्ता पाहिजे अनुभवाचा । ज्ञाता नसावा पुस्तकींचा ।
 पुस्तकज्ञानें श्रोतयांचा । भ्रम तुटेना सर्वथा ॥ ९ ॥
 भिडे सांडूनि वर्म चुकावी । हितार्थ पोटस्थ चुकावी ।
 कुशल वक्ता तोचि उगवी । श्रोतयांसी ॥ १० ॥
 वक्ता निरभिमानी भेटे । तरी श्रोतयांचा अभिमान तुटे ।
 उभय-अभिमान विटे । प्रांजळनिरूपणीं ॥ ११ ॥
 जो समाधानी वक्ता । त्यासि निरूपणीं समता ।
 आपुली पारखी, विभक्तता । नाहीच जयांसी ॥ १२ ॥
 असो वक्ता आशारहित । त्याचेंचि वक्तृत्व विहित ।
 दुराशा धरी जयाचें चित्त । तो वक्ता नको ॥ १३ ॥
 आतां असो सद्गुरुवाण । पोटस्थ शिकवील कोण ? ।
 समष्टि जयाची पूर्ण । ऐसा तो विरळा ॥ १४ ॥

२ श्रोता.

आतां श्रोतयाचा विचार । श्रोता पाहिजे सादर ।
 मननशील सारासार-। विवेक निवडी ॥ १५ ॥
 श्रोता आदरें श्रवण करी । तें उचंबळे आनंदलहरी ।
 श्रोते वक्ते अर्थातरीं । मिळोनि जाती ॥ १६ ॥
 मुखाकडे लक्षी आदरें । बाहेर निघतांच उत्तरें ।

१ गोंधळ. २ आवेशाने. ३ स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठीं स्वरे रहस्य चोरून ठेवतो. ४ सोडवितो. ५ आपले व परावे असा भेद नाही.

प्राशन करी कर्णद्वारे । विवरी स्वये. ॥ १७ ॥
 भिक्षुक देशावरी सादर । कां व्यापारी मिळतां व्यापार ।
 कां भुसारी मिळतां भुसार । मापासमयीं ॥ १९ ॥
 कां जिवलगाची ऐकतां वार्ता । अत्यंत श्रवणीं सादरता ।
 कां न्यून बोलत असतां । सादरें एके ॥ १९ ॥
 कां शूद्र शेतीं सांचळ पाहे । कान देऊन उभा राहे ।
 श्वासोच्छ्वास दीर्घ वाहे । ह्मणोनि कोंडी बळे ॥ २० ॥
 असो संसारीं सादरता । तैसीच करी श्रवण होतां ।
 तोचि येक धन्य श्रोता । होय निरूपणीं ॥ २१ ॥
 संसारविषयीं तत्पर । आणि श्रवण होतां अनादर ।
 तो श्रोता नव्हे खर । मनुष्यवेषे ॥ २२ ॥
 आत्रिया आणि फुगारा । धरितां जाणिवेचा गारा ।
 बाष्कळ बोलोनि मातेरा । करी निरूपणाचा ॥ २३ ॥
 वक्ता बहुभाष वाचाळ । तैसाचि श्रोताही तोंडाळ ।
 दोहीं मिळोनि खळखळ । उदंड करिती ॥ २४ ॥
 एकापुढें एक बोले । अवघेचि वक्ते जाले ।
 जैसे ते जंबुंक मिळाले । कोल्हाळ करिती ॥ २५ ॥
 जें जें निरूपण ऐकती । तें तें पुढिलांसी सांगती ।
 बहुतेक सांगणें ! चित्तीं । विरळा धरी ॥ २६ ॥
 जागृतीस नाही ठाव । जैसे दुल्लती महानुभाव ।
 मनीं मांडिला उत्सव । सुखनिद्रेचा ॥ २७ ॥
 निद्रा अज्ञानाची साउली । निद्रा भ्रांतीची माउली ।
 निद्रा निरूपणीं केली । विवशी ईश्वरें ॥ २८ ॥

निद्रां प्रकाशासी झांपडी । निद्रा-विवेकासी विघडी ।
 निद्रा नागवण उघडी । साधकासि होय ॥ २९ ॥
 जो सादर अर्थातरिं । तयासी निद्रा काय करी ? ।
 जनीं निःसंग दरिद्री । तयासी बाधी ॥ ३० ॥
 जो संसारें तापला । जो स्वहितासी प्रवर्तला ।
 तोचि श्रोता लाधला । परमगुह्य ॥ ४१ ॥ (जुना दा० स० ३)

१७ आपणच दोषी म्हणून निंदा होते !

(१)

जन आणि जनार्दन । यांसी नाहीं भिन्नाभिन्न ।
 ह्मणोनियां जनांपासून । अनृत न घडे ॥ १ ॥
 जन संत्याचि धोलती । जैशास तैसाचि ह्मणती ।
 गुण असतां ऐकोनि चित्तीं । कां पा दुश्चित्त व्हावें ? ॥ २ ॥
 जरीं जनें बाष्कळ ह्मणावीं । नसतीच करिती उठाठेवी ।
 तरी मिथ्या जाणोनि जीवीं । आपण कासया धरावी ! ॥ ३ ॥
 तुझे ठायीं नाहीं विश्वास । आणि जनांस ठेविसी गुणदोष ।
 वादविवाद करुनि सावकास । देहबुद्धि धरिसी ॥ ४ ॥
 जन बोलती याचि भावें । जे तुवां देहबुद्धि ह्मणावें ।
 निंदा जाणोनियां जावें । आपुलिया निजभावा ॥ ५ ॥ (जु.दा.स. १७)

१८ परमार्थबुद्धीला निंदा उपकारक आहे.

१

माझ्या देहासी मान व्हावा । मज अवघींच नमस्कार करावा ।

१ लोक बाष्कळ, उगाच दुसऱ्याची उठाठेव निंदा करितात, असे म्हणावे तर त्यांची निंदा वृथा आहे असे जाणून आपण ती मनावरच घेऊं नये. २ आपली देहबुद्धि गेली नाही असे तू ओळखावेस व स्वहित साधावेस याच हेतूने लोक बोलतात !

नमस्कार न करितां यांवा । क्रोधाचा आवरेना ॥ १ ॥
 विदेहाचा आधार ध्यावा । आणि देह आपुला मानावा ।
 स्तुति बरी वाटे जीवा । देहाची होतां ॥ २ ॥
 जरी देह हा निंदिला । तरी काय परमार्थ बुडाला ? ।
 जवळून विवेकाला । देशधडी केले ? ॥ ३ ॥
 बोलणें कठिण ऐकिलें । कीं तें वाईट लागलें ।
 मुखश्रीचें चिन्ह पालटलें । ते देहबुद्धि नव्हे ? ॥ ४ ॥
 कासया सांगतां परमार्थगोष्ठी । व्यर्थ करितां कपाळकुटी ।
 वृंदावनफळासारखें पोटी । काळकूट भरलें असे ! ॥ ५ ॥
 स्तुति होतां आनंदला । तो निंदा होतां रडला ।
 या दोहींमध्ये न सांपडला । तोचि धन्य ! ॥ ६ ॥ (जु. दा. म. ११)

२

स्थूळाचें पांगिलें नसावें । होईल तैसें कौतुक पहावें ।
 आपण निंदेसी न प्रवर्तावें । आदरें करूनी ॥७॥
 जेणें हा देह निंदावा । तो आपुला आँस जाणावा ।
 तो निंदक वानावा । विवेकबळें करूनियां ॥ ८ ॥ (जु. दा. स. १२)

१९ निंदा आणि निंदक

नरें मत्सरें पामरें पापरूपें । अतीकर्कशें जल्पती वागजल्पें ।
 तया वाजटा मर्कटा कोण पूसे । सदा सर्वदा भुंकती श्वान जैसे ! ॥१॥
 ह्मणे ' वंद्य मी निंद्य सर्वै परावे ' । तया कश्मलालागिं रे काय ठावें ? ।
 भल्यानें जनीं आपनिंदा करावी । नको रे नको व्यर्थ निंदा परावी ॥२॥
 स्वयें निंद्य तूं निंदिसी कोणकोणा ? । जनीं सर्वसंसार हा दैन्यवाणा ।

१ आवेश, वेग. २ मी देहातीत ब्रह्म असें तोंडानें ह्मणावें आणि देहबुद्धि त्यागूं नये ह्म० आत्मस्तुति आवडावी या विसंगतपणांस काय म्हणावें ? ३ देह-बुद्धीचें विष. ४ हितकर्ता, मित्र.

देह मात्र हा निंद्य तूला कळेना । सदासर्वदा ताठ तूझा गळेना ॥३॥
 देहे निंद्य हा वंद्य होईल कैसा ? । हणोनी नको मान्यतेची दुराशा ।
 देहे वंदितां निंदितां निंद्य आहे । हणोनी देहातीत होऊनि राहे ॥ ४
 जनीं निंदितां सूटला कोण आहे ? । जन सर्वदा सर्व निंदून राहे ।
 जया वर्णितां शीणली वेदवाणी । जनें निंदिला राम कोदंडपाणी! ॥५
 देहेबुद्धि तों ज्ञान कांहीं पहावे । देहे नीरसावे नसावे नसावे ।
 देहातीत अनंत शोधित जावा । वृथा गर्व हा सर्व मार्गे त्यजावा ॥६

२० नाही आणि आहे !

विलगट हट नाही चाट मोकाट नाही
 खटपट झट नाही सर्वथा गर्व नाही ।
 निपट कपट नाही कोपआरोप नाही
 चटपट चट नाही व्यर्थ ग्रामण्य नाही ॥ १ ॥
 भजनपुजन आहे ज्ञानवैराग्य आहे
 बहुत श्रवण आहे धारणा सिद्ध आहे ।
 सदय हृदय आहे पुण्य कारुण्य आहे
 विवर विवरताहे गूणसंपन्न आहे ॥ २ ॥

२१ अपूर्व भाऊवंदकी !

(समर्थ व समर्थांचे वडिल बंधु श्रेष्ठ हे उभयतां एका निष्काम पिंडाचे ह्य०
 निस्मीम रामभक्त होते. त्यांच्या घराण्यांत नऊ पिढ्या रामभक्ती चालली असून
 वडिलांनीं रामोपासना उत्कृष्ट केली होती. तेव्हां उपासनारूप वडिलार्जित संप-
 र्त्तींत आह्मी उभय बंधूंनीं वारस हक्क चालविला, दादांना सर्व संपत्तीचा लोभ
 सुटला होता पण मी पोरपणीचे इतर नश्वर इस्टेट सोडून सर्व सुखमय रामाच्या
 भजनीं लागून उधळलो ह्य० घराबाहेर पडलो असें समर्थांनीं पुढील अभंगांत
 विनोदाने ह्मटले आहे ! समर्थ सांगतात कीं आमच्या घराण्याची ही पूर्वापार
 रीतच आहे !!)

१ लोकसमुदायापासून तोडणारा दृष्टवादीपणा. २ चावट व स्वच्छंदाचारी.
 ३ कार्याचा गोंधळ. ४ गांवसुंदपणा.

अभंग

आमचे वंशीं आत्माराम । एका पिंडीचे निष्काम ॥ १ ॥

रामदास्य आलें हातां । भवघा वंश धन्य आतां ॥ ध्रु० ॥

बापें केली उपासना । आम्हीं लावलों त्या घना ॥ २ ॥

बंधु अभिलाषा टकला । वांटा वेऊनि भिन्न झाला ॥ ३ ॥

पोर सकळां संकोचलें । एका सुखा उधळलें ॥ ४ ॥

रामीरामदासीं स्थिती । पाहिली वडिलांची रीती ॥ ५ ॥

२२ मोहनिद्रेची झांपड

१ ओव्या

संसार हाचि दीर्घ स्वप्न । लोभें वोसणती जन ।

माझी कांता माझे धन । कन्या पुत्र माझे ॥ १ ॥

ज्ञानसूर्य मावळला । तेणें प्रकाश लोपला ।

अंधकारें पूर्ण जाला । ब्रह्मगोळ अवघा ॥ २ ॥

देहबुद्धि अहंकारें । निजेले घोरती घोरें ।

दुःखें आक्रंदती थोरें । विषयसुखाकारणें ॥ ३ ॥

निजेले असतांच मेले । पुन्हां उपजतांच निजेले ।

ऐसे आले आणि गेले । बहुत लोक ॥ ४ ॥

निदसुरपणोंचि सैरा । बहुतीं केल्या येरझारा ।

नेणोनियां परमेश्वरा । भोगिले कष्ट ॥ ५ ॥

तया कष्टाचें निरसन । व्हावया पाहिजे आत्मज्ञान ।

हाणोनि हें निरूपण । अध्यात्मग्रंथ ॥ ६ ॥ दास०

२ पद

प्रपंच पडदा पडली झांपड । राम दिसेना डोळां रे ॥ ध्रु० ॥

दिवसां निजुं निजुं रात्रीं निजुं निजुं । निजनिज । व्यर्थची गेलें रे ॥ १

दिवसां झोपीं रात्रीं झोपीं । झोपेनं दिवला टोला रे ॥ २ ॥

रामदास हाणे व्यर्थाचि गेलें । सार्थक नाहीं केलें रे ॥ ३ ॥

२३ त्रिगुणांचे धर्म.

मुळीं देह त्रिगुणाचा । सत्वरजेतमाचा ।
त्यामध्ये सत्वाचा । उत्तम गुण ॥ १ ॥
सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती ।
तमोगुणें अधोगती । पावती प्राणी ॥ २ ॥

१ रजोगुण.

माझे घर माझा संसार । देव कैचा आणिला थोर ।
ऐसा करी जो निर्धार । तो रजोगुण ॥ २ ॥
बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
दुसन्याचें अभिलाषावें । तो रजोगुण ॥ ४ ॥
माता पिता आणि कांता । पुत्र सुना आणि दुहिता ।
इतुकियांची वाहे चिंता । तो रजोगुण ॥ ५ ॥
माझा देश माझा गांव । माझा वाडा माझा ठाव ।
ऐसी मनीं धरूं हांब । तो रजोगुण ॥ ६ ॥
नेणोनियां परमात्मा । सकळ पदार्थी प्रेमा ।
बळात्कारें घाली जन्मा । तो रजोगुण ॥ ७ ॥ (द० २ स० ५)

२ तमोगुण.

संसारीं दुःखसंबंध । प्राप्त होतां उठे खेद ।
कां अद्भुत आला ज्ञोध । तो तमोगुण ॥ ८ ॥
अखंड भ्रांती पडे । केला निश्चय बिघडे ।
अत्यंत निद्रा आवडे । तो तमोगुण ॥ ९ ॥
युद्ध देखावें ऐकावें । स्वयें युद्धचि करावें ।

१ त्रिगुणांचे सविस्तर वर्णन गतिच्य १४ व्या अध्यायांत व त्यावरील-ज्ञाने-
श्वरीभाष्यांत. पहावें. २ पुनर्जन्म, जन्ममृत्यूच्या येरझारा. ३ मोडतो.

मारावें कीं मरावें । तो तमोगुण ॥ १० ॥
 ब्रह्मवृत्तीचा उच्छेद । जीवमात्रांस देणें खेद ।
 करूं आवडे प्रमाद । तो तमोगुण ॥ ११ ॥
 उगोंचि खावें उगोंचि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें ।
 कांहींच स्मरेना स्वभावे । तो तमोगुण ॥ १२ ॥
 देवाची जो निंदा करी । तो आशावद्द अधोरी ।
 जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥ १३ ॥ (द० २ स० ६)
 व्हावया जन्माचें खंडण । पाहिजे तो सत्वगुण ।
 तेंचि असे निरूपण । पुढिले समाप्ती ॥ १४ ॥

३ सत्त्वगुण.

संसारदुःख विसरवी । भजनक्रिया उपजवी ।
 भक्तिमार्ग विमळ दावी । तो सत्वगुण ॥ १५ ॥
 ईश्वरीं प्रेमा अधिक । प्रपंच संपादणें लोकिक ।
 सदा सन्निध विवेक । तो सत्वगुण ॥ १६ ॥
 स्नानसंध्या पुण्यशीळ । अभ्यंतरीचा निर्मळ ।
 शरीर वस्त्रें सोड्वाळ । तो सत्वगुण ॥ १७ ॥
 तिथीपर्व महोत्सव । तेथें ज्याचा अंतर्भाव ।
 काया वाचा मनें सर्व । अर्पी तो सत्वगुण ॥ १८ ॥
 देहाभिमान गळे । विषयीं वैराग्य प्रबळे ।
 मिथ्या माया ऐसें कळे । तो सत्वगुण ॥ १९ ॥
 सर्वकाळ उदासीन । नाना भोगीं विटे मन ।
 आठवे भगवद्भजन । तो सत्वगुण ॥ २० ॥
 अंतरीं स्फूर्ती स्फुरे । स्वस्वरूपीं तर्क भरे ।
 मष्ट संदेह निवारें । या नांव सत्वगुण ॥ २१ ॥

शांति क्षमा दया । निश्चय उपजे जया ।
 सत्वगुण जाणावा तया । अंतरां आला ॥ २२ ॥
 आश्रमीं अन्नाची आपदा । परी विमुख नव्हे कदा ।
 शक्त्यनुसार दे सर्वदा । तो सत्वगुण ॥ २३ ॥
 होणार तैसें होत जात । प्रपंचीं जालां आघात ।
 डळमळीना ज्याचें चित्त । तो सत्वगुण ॥ २४ ॥
 आपकार्याहून जीवीं । परकार्यसिद्धी करावी ।
 मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्वगुण ॥ २५ ॥
 नीच उत्तर साहणें । प्रत्युत्तर न देणें ।
 आला क्रोध सावरणें । तो सत्वगुण ॥ २६ ॥
 अन्यायेवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती ।
 तितुकेंही सांठवी चित्तीं । तो सत्वगुण ॥ २७ ॥
 संत देखोनि धांवे । परमसुखें हेलावें ।
 नमस्कारी सर्वभात्रें । तो सत्वगुण ॥ २८ ॥
 आवडे पुण्यसंस्कार । प्रदक्षिणा नमस्कार ।
 जया राहे पाठांतर । तो सत्वगुण ॥ २९ ॥
 आतां असों हें बहुत । देवधर्मीं ज्याचें चित्त ।
 भजे कामनारहित । तो सत्वगुण ॥ ३० ॥ (द. २ स. ७)

२४ देह देवालयांतला देव-अंतरात्मा.

देहदेवालयांमध्ये । पाहणें देव तो बरा ।
 देव सांडूनि देवालयें । वर्णित्ती सर्वही कवी ॥ १ ॥
 अनंतकोटि देवालयें । त्यामध्ये येकला प्रभु ।

१ ददात. २ याचकांस ना म्हणत नाहीं. ३ स्वतःच्या कार्याहून. ४ निष्काम.
 ५ देवालयें. अंतरात्म्याला सोडून भौतिक देहांचेच कौतुक साहणेही गातात.

दीपाने दिसेना नाही । त्याने त्यासचि पाहणें ॥ २ ॥
 दिसेना लोचनाला रे । घाला रे मन त्यामध्ये ।
 कदा हातासि लागेना । सर्वथा पूजितां नये ॥ ३ ॥
 पूजितां सर्व देवाल्ये । तेणें तो तृप्त होतसे ।
 देव वर्णिल तो ज्ञाता । ज्ञानें मोक्षचि पावतो ॥ ४ ॥
 देव तो एक, देवाल्ये । अनेक दिसती पहा ! ।
 भेद देवाल्यांमध्ये । अभेद देव पाहतां ॥ ५ ॥
 थोर देवालय मुळचि । ईश्वरु जगदीश्वरु ।
 देवदेव्या बहुरूपा । अर्धनारीनटेश्वरु ॥ ६ ॥
 र्थापुढें तीन देवाल्ये । ब्रह्मा विष्णु महेश्वरु ।
 तथा अभ्यंतरीं देवो । तां देव सत्य जाणिजे ॥ ७ ॥
 जड तें सर्व देवाल्ये । देव तो चंचळु असे ।
 निश्चळु निर्विकारी तो । मुख्यदेव निरंजनु ॥ ८ ॥

२५ जाणता.

जाणतां दरिद्रे जाती । जाणतां रोग भंगती ।
 जाणते जिंकती युद्धे । नेणते मोडती सदा ॥ १ ॥
 खऱ्या नाण्यापुढें खोटे । कोठेंचि नचले जनी ।
 मूर्ख ते ठकवी घेती । जाणते तें सिवेचिना ॥ २ ॥

२६ अर्थ समजून गावें.

अर्थ सर्वत्र शोधावा । रोधावा आपुला मनु ।
 लोक सर्वत्र बोधावा । यथातथ्य प्रचीतिने ॥ १ ॥

१ तो हांऊनच त्याला पहावें. २ प्राणिमात्र सुखवाल तर तो देव संतोष पावेल. ३ एकच. ४ मूळमायेचें. ५ शिवशक्ति. ६ मूळमायेनंतर त्रिगुणांचि देव. ७ देह सारे षड, देव ह्य० अंतरात्मा तो चंचळ, व मुख्यदेव निर्गुण निरंजन, पहिले दोन नाशवंत, तिसरा शाश्वत. ८ अपेश पावतात, बुडतात. ९ मन आवरावें.

मापटें मोजिते दाणे । तैसें सीकोन गातसे ! ।
 अंत्यज वाहती द्रव्यें । अर्थसंबंध नाढळे ॥ २ ॥
 इरसौल वाहती आंबे । भोक्तव्य न घडे कदा ।
 समजल्यावीण तें वोडें । पोटासाठीच वाहती ॥ ३ ॥
 उमजणें समजणें आधीं । प्रवृत्तिनिवृत्तीकडे ।
 भाग्यश्री मोक्षश्री होते । विरवतां विवरतां पुढें ॥ ४ ॥

२७ मूर्ख आणि पढतमूर्ख.

१ मूर्ख

जन्मला जयांचे उदरीं । तयांसी जो विरोध करी ।
 सखी मानिली अंतुरी । तो येक मूर्ख ॥ १ ॥
 सांडून सर्वही गोत । स्त्रीआधीन जीवित ।
 सांगे अंतरीची मात । तो येक मूर्ख ॥ २ ॥
 परस्त्रीसी प्रेमा धरी । श्वशुरगृहीं वास करी ।
 कुळेंवीण कन्या वरी । तो येक मूर्ख ॥ ३ ॥
 आपली आपण करी तुती । स्वदेशीं भोगी विपत्ती ।
 सांगे वडिलांची कीर्ती । तो येक मूर्ख ॥ ४ ॥
 मान अथवा अपमान । स्वयें करी परिच्छेन्न ।
 सप्तव्यससनीं जयाचें मन । तो येक मूर्ख ॥ ५ ॥
 धरून परावी आस । प्रेतन सांडी सावकास ।
 निसुगाईचा संतोष । मानी तो येक मूर्ख ॥ ६ ॥
 घरीं विवेक उमजे । आणि सभेमध्ये लाजे ।
 शब्द बोलता निर्वुजे । तो येक मूर्ख ॥ ७ ॥
 औषध नेघ असोन व्यथा । पथ्य न करी सर्वथा ।

१ खाजिना, पोतीं. २ उत्तम. ३ स्त्री. बाइलबुद्धि तो मूर्ख. ४ कुळशील पाहि-
 ल्याशिवाय. ५ उघड. ६ जारणमारणादि. ७ आळसाचा. ८ गोंधळतो.

न मिले आलियां पदार्था । तो येक मूर्ख ॥ ८ ॥
 आपणास जेथें मान । तेथें अखंड करी गमन ।
 रक्षूं नेणे मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥ १० ॥
 देवलंड पितृलंड । शक्तीवीण करी तोंड ।
 ज्याचें मुखीं भंडउभंड । तो येक मूर्ख ॥ ११ ॥
 स्वयें नेणे परोपकार । उपकाराचा अनुपकार ।
 करी थोडें बोले फार । तो येक मूर्ख ॥ १२ ॥
 विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान ।
 कोरडाच वाहे अभिमान । तो येक मूर्ख ॥ १३ ॥
 उंचीं जाऊन वस्त्र नेसे । चौबारा वाहेरी बैसे ।
 सर्वकाळ नग्न दिसे । तो येक मूर्ख ॥ १४ ॥
 जिवलगास परम खेदी । सुखाचा शब्द तोही नेदी ।
 नीच जनांस वंदी । तो येक मूर्ख ॥ १५ ॥
 पुत्र कळत्र आणि दारा । इतुकाचि मानुनियां थीरा ।
 विसरोन गेला ईश्वरा । तो येक मूर्ख ॥ १६ ॥
 परपीडेचें मानी सुख । परसंतोषाचें मानी दुःख ।
 गेले वस्तूचा करी शोक । तो येक मूर्ख ॥ १७ ॥
 वस्त्र शस्त्र दोनी नसे । उंच स्थळीं जाऊन बैसे ।
 जो गोत्रजांसी विश्वासे । तो येक मूर्ख ॥ १८ ॥
 अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाळ धोरकीं धरी ।
 जो विश्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥ १९ ॥

१ पानांत आलेले पदार्थ आवडून घेत नाहीं. २ लंड म्ह० न मानणारा
 भावशून्य. ३ अवाच्य शिबीगाळ. ४ अपकाराने फेड. ५ चव्हाट्यावर देहधर्म
 करितो. ६ आश्रय. ७ वस्त्र (पांडित्याचें निदर्शक) व शस्त्र (रणवीराचें चिन्ह).
 ८ आसह्यांवर विश्वास ठेवितो. ९ धारेवर धरितो, कडक वागवितो.

लक्ष्मी आलियावरी । मागील वोळखी न धरी ।
देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥ २० ॥ (द.२स.१)

२ पढतमूर्ख

मागां सांगितलीं लक्षणें । मूर्खांर्गीं चातुर्य बाणे ।
आतां ऐका शाहाणे । असोनि मूर्ख ! ॥ २१ ॥
तया नाव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दुःख ।
अवगुण त्यागितां सुख । प्राप्त होय ॥ २२ ॥
बहुश्रुत आणि व्युत्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान ।
दुराशा आणि अभिमान । धरी तो पढतमूर्ख ॥ २३ ॥
मुक्तक्रिया प्रतिपादी । सगुणभक्ति उच्छेदी ।
स्वधर्म आणि साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २४ ॥
जाणपणें भरीं भरे । आला क्रोध नावरे ।
क्रिया शब्दांस अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ॥ २५ ॥
वक्ता अधिकारेंवीण । वक्तृत्वाचा करी शीण ।
जयाचें वचन कठिण । तो येक पढतमूर्ख ॥ २६ ॥
श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्त्यास आणी उणें ।
वांचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ २७ ॥
दोष ठेवी पुढिलांसीं । तेंचि स्वयें आपणापासी ।
ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २८ ॥
नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन ।
क्रियेवीण बोले ब्रह्मज्ञान । तो येक पढतमूर्ख ॥ २९ ॥

१ देव ब्राह्मण हे लवण्याचे-नम्र होण्याचे, स्थान आहे. २ पढिकमूर्ख, शाहणे (विद्वान्) असून मूर्ख. ३ शास्त्र मर्यादा सोडून स्वेच्छ वागणेंच योग्य ह्मणतो. ४ शब्दाच्या उलट क्रिया करितो. ५ अधिकार ह्य० योग्यता नसता. ६ कमीपणा. ७ इतरांस.

न मनी तीर्थ न नर्ना क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र ।
 पवित्रकुळीं जो अपवित्र । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३० ॥
 ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ । कृपणाऐसा सांची अर्थ ।
 अर्थासाठीं लावी परमार्थ । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३१ ॥
 परममूर्खामाजी मूर्ख । संसारीं मानी सुख ।
 या संसारदुःखा ऐसें दुःख । आणिक नाहीं ॥ ३२ ॥ (द. २स १०)

२८ नटव्यांस उद्देशून !

शरीरवेष पालटे । परोपरी नटे नटे ।
 परंतु काय साधलें ? । अगम्य कोण शोधिलें ? ॥ १ ॥
 उदंड ! नका नका । समस्तही पडे चुका ।
 गृहेचि पाहतां वरी । परंतु कोण अंतरीं ? ॥ २ ॥
 शरीरमात्रें तें भलें । त्यांत कोण शोभलें ? ।
 न जाणतां नव्हे भलें । शिणोनि काय उगलें ? ॥ ३ ॥
 समस्तदेहधारकु । समस्तसौख्यकारकु ।
 बहू तनूंत येकला । परोपरी विभागला ॥ ४ ॥
 कितेक ते भलेभले । त्यामधेच गुंतले ।
 विचारसार जागवा । तुम्ही तुम्हांस उगवा ॥ ५ ॥

२९ वरोवर कवि !

काविता गवताऐसी । उदंड वाढली असे ।
 असेना दिसेना अर्थु । व्यर्थ व्यर्थचि स्वार्थ तो ॥ १ ॥

१ मानीत नाहीं. २ पैशासाठीं. ३ परोपरीचे वस्त्रालंकार अंगावर घडवून नटतो मुरडतो. ४ शरीररूप गृहाला बाहेरून भूषवितां पण त्यांत नांदणारा व त्याला आंतून शोभा देणारा अंतरात्मा कसा आहे तें कां पहात नाहीं. ५ त्यांत कांहींच अर्थ असत नाहीं मग दिसणार कोठून ? ६ व्यर्थ खटाटोप.

३० भाविक आणि विवेकी.

भाविकें सात्विकें भोळीं । त्या नामस्मरणें रती ।
 विवेकी जाणते घेती । सारासारविचारणा ॥ १ ॥
 तीर्थें व्रतें तर्पें दानें । भाविकां सुख होतसे ।
 विवेकी जाणते घेती । सारासारविचारणा ॥ २ ॥
 भाविकां प्रतिमापूजा । पुराणें माहात्म्यें शुभें ।
 विवेकी जाणते घेती । सारासारविचारणा ॥ ३ ॥
 मंत्रयंत्र जपध्यानें । भाविकें तोषती मनीं ।
 विवेकी जाणते घेती । सारासारविचारणा ॥ ४ ॥
 नानानेम क्रिया निष्ठा । भाविकां बहु साधनें ।
 विवेकी जाणते घेती । सारासारविचारणा ॥ ५ ॥
 शोधितां अष्टही काया । पिंडब्रह्मांडनायकु ।
 पंचीकरणमहावाक्यें । सारासारविचारणा ॥ ६ ॥

३१ व्यवहारनीतिबोध.

वाट पुसिल्याविण जाऊं नये । फळ वोळखिल्याविण खाऊं नये ।
 पडिली वस्तु घेऊं नये । येकायेकीं ॥ १ ॥
 अतिवाद करूं नये । पोटीं कपट धरूं नये ।
 शोधिल्याविण करूं नये । कुळहीन कांतां ॥ २ ॥
 जनीं आर्जव तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये ।
 पुण्यमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥ ३ ॥
 बक्त्यास खंडूं नये । ऐक्यतेसी फोडूं नये ।
 विद्याअभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ ४ ॥

१ विवेकी पुरुष सार कोणते व धसार कोणते याचा विचार करून सार तेवढे
 घेतात व भाविक ब्राह्म साधनांत रमतात. २ हलक्या कुळातील. ३ सरळपणा.

आळसें सुख मानूं नये । चांहडी मनास आणूं नये ।
शोधिल्यावीण करूं नये । कार्य कांहीं ॥ ५ ॥

सुखा अंग देऊं नये । प्रेतन पुरुषे सांडूं नये ।
कष्ट करितां त्रासों नये । निरंतर ॥ ६ ॥

व्यापकपण सांडूं नये । पराधीन होऊं नये ।
आपले वोजे घालूं नये । कोणीयेकासी ॥ ७ ॥

पत्रेवीण पर्वत करूं नये । हीनाचे रिण घेऊं नये ।
श्वाहीवीण जाऊं नये । राजद्वारां ॥ ८ ॥

धूम्रपान घेऊं नये । उन्मत्त द्रव्य सेवूं नये ।
बहुचंकासी करूं नये । मैत्री कदा ॥ ९ ॥

चाहाडीचोरी करूं नये । परद्वार करूं नये ।
मागे उणे बोलों नये । कोणीयेकाचे ॥ १० ॥

स्नानसंध्या सांडूं नये । कुळाचार खंडूं नये ।
अनाचार मांडूं नये । चुकुरंपणे ॥ ११ ॥

हरिकथा सांडूं नये । निरूपण तोडूं नये ।
परमार्थास मोडूं नये । प्रपंचबळे ॥ १२ ॥

सभा देखोन गळों नये । समयीं उत्तर टळों नये ।
धिकारितां चळों नये । धारिष्ट आपुले ॥ १३ ॥

सत्यमार्ग सांडूं नये । असत्यपंथें जाऊं नये ।
कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥१४॥ (द. २ स. २)

१ चुगली. २ कागद, लेख, डॉक्युमेंट. ३ देण्याघेण्याचा व्यवहार. ४ साक्षीशिवाय. ५ तंबाखु ओढणे. ६ मद्य, गांजा, अफू, भांग इ० माज आणणारे पदार्थ. ७ बोहोचक. ८ परस्त्रासंग. ९ पाठीमागे. तोडावर बोलावे. १० कुचरपणाने.

३२ स्त्रियाही पराधीन व पुरुषही पराधीन !

अभंग

आस्त्रियांचें जिणें पराधीन जालें । पुरुषें विकिलें आपणासी ॥ १ ॥
 आपणां विकिलें या पोटाकारणें । पराधीनपणें सहजचि ॥ २ ॥
 सहजचि जाले सर्व पराधीन । सत्यचि वचन दास म्हणे ॥ ३ ॥

३३ मीतूपण सोडावें

अभंग

तुजला तूं थोर मजला मी थोर । मी थोर तूं थोर कामा नये ॥ १ ॥
 कामा नये कोणाअंगीं मीतूपण । पहा थोरपण ईश्वराचें ॥ २ ॥
 ईश्वराचें रूप पाहतां निवावें । मीतूपण द्यावें सोडूनीयां ॥ ३ ॥
 सोडूनीयां द्यावें तें काय आपणा । शाश्वताच्या खुणा पाहे बापा ॥ ४ ॥
 पाहे बापा ! देव कोण निरावेव । दास म्हणे भाव तेथें ठेवी ॥ ५ ॥

३४ अद्वैतचर्चा.

अद्वैतचर्चा कैसी करावी ? । चर्चेचि ऐसी क्रीया धरावी ।
 शब्दीं कळालाघव बोलिजेते । राहणी मयूरैपरि नृत्य होतें ॥ १ ॥
 सगूणभक्ती विप्रयीं विरक्ती । स्वधर्म रक्षी येथानुशक्ती ।
 सर्वांपरी दुल्लभ तोचि ज्ञाता । वाचाळता मायिक तत्वचिंता ॥ २ ॥
 अद्वैतचर्चा अतिश्लाघ्यवाणी । सांडूं नका रे वदली पुराणीं ।
 अद्वैतशास्त्रीं ठेवा प्रभूचा । अलभ्य हा रे सकळांसि कैचा ? ॥ ३ ॥
 अद्वैतचर्चा कंटाळवाणी । सांडूनि वर्णा कोदंडपाणी ।
 कैलासवासी ठेवा प्रभूचा । अलभ्य हा रे ! सकळांसि कैचा ॥ ४ ॥

१ नौकरीच्या निमित्तानें धण्यास विकिले म्ह० त्याचा अंकित जाला.
 २ बोलण्यासारखी. ३ मोराच्या नृत्याप्रमाणें, दाभिकपणाची. ४ धनुर्धररामाला.
 ५ कैलासीं राहणाऱ्या शंकराचा.

अद्वैतचर्चा गुरुगम्य आहे । कळे ह्मणे तो सहसा न लाहे ।
चोखनि जागे हृदयीं अहंता । कळे ह्मणे त्या न कळेचि भ्रांता

३५ षड्विपुवर्णन.

भल्यांसी वैर कर्ताती । ते साही वोळखा बरे ।
षड्विपु कामक्रोधादि । मदमत्सरदंभ तो ॥ १ ॥
प्रपंच साहवा वैरी । हे वैरी जिकितां बरे ।
भल्यांसी लाविती वेढा । परत्रमार्ग रूधिल्ला ॥ २ ॥

(१) काम.

काम उत्पन्न होताहे । ते वेळ नावरे जना ।
कामवेड जडे ज्याला । तो प्राणी आत्मघातकी ॥ ३ ॥
आपणा राखणें नाहीं । शुद्धि नाहीं ह्मणोनियां ।
सभाग्य करंटे होती । वैश्येशीं द्रव्य नाशित्ती ॥ ४ ॥
व्याधानें नासती अंगें । नासिकें झडती जनीं ।
औषधें दंतही जाती । रूपहाणीच होतसे ॥ ५ ॥
रूपहाणी शक्तिहाणी । द्रव्यहाणी परोपरी ।
यातिहाणी कुळहाणी । सर्व हाणीच होतसे ॥ ६ ॥
विधीनें विषया ध्यावे । अविधी नसतां बरे ।
आश्रमीं न्यायनीतीनें । प्रपंच करणें सुखें ॥ ७ ॥

(२) क्रोध.

कोप तो तामसी प्राणी । तमोगुणें अधोगती ।
क्रोधानें करंटे केले । क्रोधचांडाळ जाणजे ॥ ८ ॥

१ मला कळलें असे म्हणतो त्या भ्रांतास मुळीच कळलेलें नसते
२ दंभ. ३ वेढा लावणें, ओढणें, खेंचणें, जिकणें. ४ बंद केला. ५ रूपाची हानी
६ विधिपूर्वक विषयांचे सेवन. ७ ' अधो गच्छन्ति तामसाः (गीता १४-१८)

षड्विपुवर्षन.

व्य. क्र

श्रवण संज्ञा, ठा
नौपाडा शाखा.

कोपआरोपणा खोटी । कोपें कोपचि वाढतो ।
मोडतो मार्ग न्यायाचा । अन्याय प्रबळें बळें ॥ ११ ॥
क्रोध हा खेद संपादी । जेथें तेथें चहकडे ।
विवेक पाहतां कैचा । शुद्धि तेथें असेचिना ॥ १२ ॥
भल्यानें कोप सांडावा । शांतीनें असतां बरें ।
क्षुल्लकें कोप पाळावा । भल्याचें काम तो नव्हे ॥ १३ ॥

(३) मद.

देहाचा मद शक्तीचा । द्रव्याचा मद अंतरीं ।
विषेचा मद भाव्याचा । मद्रूप बहुविधा ॥ १४ ॥
कळेना सृष्टि देवाची । बहुरत्ना वसुंधरा ।
मदाला नावडे कांहीं । सर्वही तुच्छ होतसे ॥ १५ ॥
वेद हो शास्त्र हो चर्चा । नीती हो न्याय हो न हो ।
आपणां पाहणें नाहीं । विरंची^१ बोलिला तरी ॥ १६ ॥
चालणें थोर तें माझे । माझा मीच बहु भला ।
आपणापरतें नाहीं । सर्व कांहीं भूमंडळीं ॥ १७ ॥
देह गेलें बळ गेलें । द्रव्य गेलें येकीकडे ।
बडं गेलें थोबें गेलें । येकला जातसे खल्लु ॥ १८ ॥

(४) मत्सर.

मत्सरें सत्य मानेना । सत्याचें लटिकें करी ।
बऱ्याचें बोखटें सांगे । मज नाहीं म्हणोनियां ॥ १९ ॥
आपणु करंटा आहे । समर्था निंदितो सदा ।
आपणु टोणपा आहे । सर्वज्ञा न मनी कदा ॥ २० ॥

१. कोपावर आहूड होणें, क्रोधवशता. २ स्वतःची शुद्धि, जाणेपणा. ३
ब्रह्मदेवानें सांगितलें तरी स्वतःचा शोध घेत नाहीं. ४ स्तोम, भोवताळच्या
लोकांचा जमाव. ५ खऱ्याचें खोटे करितो ६ भल्याचें वाईट सांगतो. ७ जाण-
त्याला मानीत नाहीं.

आपणु भ्रष्टला आहे । भल्याला भ्रष्ट भावितो ।
 आपणु ठाईचा लंडी । रणशूरांसि हांसतो ॥ १९ ॥
 धीट तोंडाळ तो प्राणी । कांहीं केल्या विटेचिना ।
 भाकि ना ज्ञान ना कांहीं । अरत्र परत्र नसे ॥ २० ॥
 पाहतां सौख्य तों नाहीं । लोंद लाताड उद्धटु ।
 मत्सरें लाविलें वेढा । ज्याचें त्याला कळेचिना ॥ २१ ॥

(५) दंभ

मांसाचा मोर्धळा याचा । दंभ तो कोण तो किती ? ।
 सावधा दंभ बाधीना । दुश्चिताला पछाडितो ॥ २२ ॥
 वैराभ्य पाहिजे अंगीं । उदास फिरती लिळा ।
 दंभ तो उडाला तेथें । लोलंगताचि खुंटली ॥ २३ ॥
 धन्य तो विवेकी राजा । वैराभ्यबळ आगळें ।
 भक्तीचा वोळला सिंधु । दंभ तेथें दिसेचिना ॥ २४ ॥

(६) प्रपंच.

प्रपंच साहवा वैरी । परत्र अंतरी दुरी ।
 अवघा तोचि तो जाला । तेणें देव दुरावला ॥ २५ ॥
 पदार्थीं बैसली बुद्धी । शुद्धि नाहीं परत्रिची ।
 प्रपंच सेवटीं गेला । गेला देहेच हातिचा ॥ २६ ॥
 कष्टला सेवटीं मेला । गेला प्रपंच हातिचा ।
 घातला मागुता जन्मा । ऐसा वैरी प्रपंच हा ॥ २७ ॥
 घर गांव स्थान माझे । वाडे सेत मळे गुरे ।
 कन्या पुत्र वधू माझी । सर्व सांडूनि चालिला ॥ २८ ॥
 आधीच सर्व जाणावें । काय येतें समागमें ।

निर्वाणीं अंतिचा देवो । कोणही येकें चुकों नये ॥ २९ ॥
 षड्रिपु जिंकिलें जेणें । तोचि ज्ञानी महाभला ।
 दीक्षेनें उद्धरी लोकां । वैरागी तो उदासीनु ॥ ३० ॥

३६ हरिकीर्तन

हरिदास आणि विरक्त । ज्ञाता आणि प्रेमळभक्त ।
 व्युत्पन्न आणि वादरहित । तरी ते अपूर्वता ॥ १ ॥
 जयंत्यादिकें नानापर्वें । तीर्थें क्षेत्रें जे अपूर्वें ।
 जेथें वसिजे देवाधिदेवें । सामर्थ्यरूपें ॥ २ ॥
 पुढें असतां सगुणमूर्ती । निर्गुणकथा जे करिती ।
 प्रतिपादून उच्छेदिती । तेचि पढतमूर्ख ॥ ३ ॥
 निर्गुण नेलें संदेहानें । सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें ।
 दोहींकडे अभिमानें । वोसै केलें ! ॥ ४ ॥
 सगुणमूर्तीपुढें भावें । करुणाकीर्तन करावें ।
 नानाध्यानें वर्णावें । प्रतापकीर्तीतें ॥ ५ ॥
 ऐसें गातां स्वभावें । रसाळकथा वोढवे ।
 सर्वातिरीं हेळावे । प्रेमसुख ॥ ६ ॥
 लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची ।
 नीचें नवी कीर्तनाची । आवडी धरावी ॥ ७ ॥
 मूर्ती नस्तां सगुण । श्रवणीं बैसले साधुजन ।
 तरी अद्वैतनिरूपण । अवश्य करावें ॥ ८ ॥
 नाहीं मूर्ती नाहीं सज्जन । श्रवणीं बैसले भाविकजन ।

१ हे दोन्ही गुण एकत्र सांपडणें दुघट म्हणून अपूर्वता २ ओ.स. निर्गुणीं निश्चय
 नाहीं सगुणीं श्रद्धा नाहीं, मिळून दोहींकडे कोरडाच. ३ नित्यनवी.

तरी करावें कीर्तन । प्रास्ताविक वैराग्य ॥ ९ ॥
 शृंगारिक नवरसिक । यामध्ये सांडावें येक ।
 स्त्रियादिकांचें कौतुक । वर्णू नये कीं ॥ १० ॥
 ध्यानीं गुंतलें मन । कैचें आठवेल जन ।
 निःशंक निर्लज्ज कीर्तन । करितां रंग माजे ॥ ११ ॥
 लपन्न भाषा नाना कळा । कंठमाधुर्य कोकिळा ।
 परी तो भक्तिमार्ग वेगळा । भक्त जाणती ॥ १२ ॥
 सांडून देव सर्वज्ञ । नादामध्ये व्हावें मग्न ।
 तें प्रत्यक्ष विघ्न । आडवें आलें ! ॥ १३ ॥ (द० १४ स० ५)

३७ अज्ञानापेक्षां पाखांड वाईट !

ह्मणोनी अज्ञान तें बरें । परी नायकावीं पाखांडउत्तरें ।
 मदलंड पाखांडी खरें । तेंचि खोटें करिती ! ॥ (जुना दा. स. १७)

३८ सांगणें नको, वागणें हवें !

आपण करून दाखवावें । तरीच दुसऱ्यास सांगावें ।
 ठाकेंना तरी भलेसें रहावें । आपुले ठायीं ॥ १ ॥
 झांकावें आपणासी । आणि सिकवावें पुढिल्यांसी ।
 ऐसा हा सकळ सृष्टीसी । दंडकेंचि आहे ॥ २ ॥
 ह्मणोनी आपण क्रिया करावी । मग पुढिल्यांसी नलगे सांगावी ।
 तुझी क्रिया देखोनि जीवां । तेही तैसी करितील ॥ ३ ॥
 जें दुसऱ्यांस सांगावें । तें तुवां स्वयेंचि करावें ।
 ऐसें केलिया स्वभावे । समाधान सकळिकां ॥ ४ ॥
 अरे ! पुढिल्यांचें तुज काय । तूं तों समाधानी होय ।

१ प्रस्तावा, अनुनाप, यांनीं युक्त. २ हातून घडेना. ३ शोधूं नये. ४ पद्धतच
 पडून गेली आहे.

तुझे समाधान जालियां उपाय । जनांसी करणेंचि न लगे ॥ ५ ॥

(जुना दास० स० १७)

३९ गुरुगम्य.

विचारें बरा पाहतां तत्वज्ञाडा । विंचूनियां मीपणाचा निघाडा ।
मला शोधितां शोधितां 'मी'च नाहीं । स्वभावेचि आकारलें सर्व कांहीं १
बरी शोधिली पिंडब्रह्मांडमाया । भजायासि म्यां पाहिले देवराया ।
तया पाहतां मीच तद्रूप जालों । बहूसंग सोडून सूखें निवालें ॥ २ ॥
नव्हे साध्य ना साधकु ज्ञेय ज्ञाता । नव्हे बोध्य ना बोधकु ध्येय ध्याता ।
नसे नांवरूपासि संकेत कांहीं । नसे जन्म ना मृत्यु कांहींच नाहीं ॥ ३ ॥
गुरुगम्य तें गौप्य तेथें पुसावें । ह्मणे दास भावें नुरावें नुरावें ।
असावें परी सर्व कांहीं नसावें । कळेना तरी सज्जनाला पुसावें ॥ ४ ॥

४० इतिश्री

इतिश्री पुढें पंचभूतांसि होते । इतिश्री त्रिगुणांसि होऊनि जाते ।
इतिश्री समस्तांसि होणार आहे । इतिश्री नव्हे तेंचि शोधूनि पाहे ! ॥ १ ॥

४१ स्फुट श्लोक

सत्संगती ज्या नरांसि नाहीं । ते पापरूपी पडती प्रवाहीं ।
संदेह चित्तीं सहसा टळेना । सिद्धांत साधूविण आकळेना ॥ १ ॥
अनेक शास्त्रीं पाहतां पडेना । आयुष्य थोडें पाहणें घडेना ।
विश्वास देकें वचनीं धरावा । संसार हा दुस्तर नीरसावा ॥ २ ॥
सर्वत्र हें वैभव ईश्वराचें । अणुमात्र तेंही नाहीं जिवाचें ।
जन्मासि येतां उघडेचि यावें । सेखीं जिवें सांडुनि सर्व जावें ॥ ३ ॥
उपासनेला दृढ चालवावें । भूदेवसंतांसि सदा लवावें ।
सत्कर्मयोगें वय घालवावें । सर्घामुखीं मंगल बोलवावें ॥ ४ ॥

ब्रह्मादिकां मानस आवरेना । नाना उपार्यां मरतां मरेना ।
 तें निर्गुणीं पांगुळतां मरावें । निरूपणें मानस आवरावें ॥ ५ ॥
 संसारमाया ममता नसावी । नैराश्यता दुल्लभ ते असावी ।
 आनंदरूपीं भजनीं भरावें । निरूपणें मानस आवरावें ॥ ६ ॥
 कळेना पुढें काय होणार आहे । कळेना देहे कोठपर्यंत राहे ।
 कळेना मरावें स्वदेशीं विदेशीं । कळेना पुढें वेळ येईल कैसी ? ॥ ७ ॥
 बहू पाप होतांचि दारिद्र्य येतें । बहु पुण्य होतांचि तें भाग्य येतें ।
 बरें कोण मानेल तैसें करावें । मनीं थोर पाहोन हातीं धरावें ॥ ८ ॥
 सदा मागता दास देवा न साहे । न मागे तयाची रमा दासि होये ।
 असे आस तो दास जाला जगाचा । नसे आस तो ईश ब्रह्मादिकांचा ॥ ९ ॥
 अरे ! तुजपासीं तुझे तूं नसावें । मनांतील ' मी ' सर्व कांहीं पुसावें ।
 निराकार तूं मानि रे सत्यभावे । जनीं सर्वही होत जात स्वभावे ॥ १० ॥

(४१) बरें सर्व माझे !!

बहु थोर मी शूर मी शाहणा मी । बहु दक्ष मी धूर्त मी जाणता मी
 बहु नाटकु नेटकु चाळकू मी । बहुतांमधें मान्यसौजन्य तो मी ॥ १ ॥
 बहु बोलणें नीट नेमस्त माझे । बहु चालणें सत्य नेमस्त माझे ।
 बहुसाल संगीत कर्तृत्व माझे । बहुतांमधें गोड हें सर्व माझे ॥ २ ॥
 बहु चांगली वांगली नेटकी मी । बहु जाणती जाण चातुर्य ते मी ।
 बहु बोलकी चालकी सुग्रीणी मी । बहु भाग्य सौभाग्य लावण्य ते मी ॥ ३ ॥
 बहुतांमधें उंच तें कूळ माझे । बहुसाल हें गोजिरें मूल माझे ।
 बहु सासुरें थोर माहेर माझे । बहु गोत माझे बरें सर्व माझे ! ॥ ४ ॥
 मी माझे मी माझेचि हें सौख्य वाटे । विटे गर्व काळांतरीं सौख्य आटे ।
 म्हणे दास विश्वास हा कासयाचा । जनीं सार तें काय ऐसें विवंच्चा ॥ ५ ॥

(४२) सुखसागर.

विसरलों मज मी ममतापुणें । बहुत काळवरी दुख भोगणें ।

अवचिता सुखसागर भेटला । भवजळें सरितापति आटला ॥१॥
 दशदिशा भरलें दुरच्या दुरी । दुरि हणों तरि तें मज अंतरीं ।
 निराखितां नयनीं भरलें असे । प्रगटतां लपतां सरिसें वसे ॥ २ ॥
 प्रिति सदा जडली मज निर्गुणीं । प्रगटला सगुणीं परता गुणी ।
 न कळतें कळलें मनि भाविलें । न दिसतें नयनेविण दाविलें !॥ ३॥
 अचपळीं चपळू निजदास हा । विनटला नटला विचरे पहा ।
 अनुदिनीं वदनीं गुण गातसे । जनवनीं विजनीं निज ध्यातसे ॥४॥

४४ सीताशोध व लंकादहन.

महीमंडळीचे कपी रीस राजे । तयां मध्यभागीं महावीर साजे ।
 महारुद्र आज्ञेप्रमाणें निघाला । सिताशुद्धि आणावया सिद्ध जाला ॥१॥
 सवें मंडळ्या चालिल्या वानरांच्या । नभोमंडळामाजि फौजा विरांच्या ।
 गिरीकंदरें देश नानापरीचे । तडागे नद्या वोघ जाती गिरीचे ॥ २ ॥
 पुरें पट्टणें अट्टणें धुंडिताती । कपीवीर दाही दिशा हिंडताती ।
 सिता शोधितां शुद्धि कोठें न लागे । बळें धुंडितां तो विरेंवीरें भागे ३
 वनें भूवनें रम्य नानापरीचीं । बरीं शोधिलीं तीं गिरीकंदरीचीं ।
 दरें शृंग पाठार मैदान दारीं । कपाटें गव्या वीवरें तीं भुयेरीं ॥ ४ ॥
 कपी शोधितां शोधितां सुस्तें जाले । नव्हे कार्य ते दैन्यवाणे मिळाले ।
 म्हणे मारुती 'वीर हो ! स्थीर बैसा । तिन्ही लोक पाहोनि येतो तमासा'
 भयासूर तो भीम सिंधू उडाला । त्रिकूटाचळहूनि पैलाडें गेला ।
 अकल्पीत लंकापुरी कांचनाची । पुढें देखिली सौख्यदाती मनाची ॥ ६ ॥
 गुढ्या गोपुरें देउळें तें अपारें । हुडे कोट जाळांधरें थोरथोरें ।
 सुवर्णाचळामाजि तें तेज फांके । तया पाहतां कीरणें दृष्टि झांको ७ ॥
 गृहागोपुरांचा बहू दाट खेटा । सदा सर्वदा वाहती सर्व वाटा ।

१ वीरांचा वीर, मारुतिराय. २ थंड. ३ चमत्कार ४ पलीकडे. ५ यापुढें
 लंकेचे वर्णन आहे.

विदी हाट बाजार कुंचे दुकाने । महामस्त ते हस्तजाती गुमानें ॥ ८ ॥
 सिलेभार संजूद ते राउतांचे । बरे फेर संगीत होती विरांचे ।
 दिसेना तयांलागि झुंजार कोणी । बळें जिंकिले पीडिले लोक तीनी ॥ ९ ॥
 त्रिकूटाचळीं मारुती सर्व पाहे । लघूरूप होऊनि तो हिंडताहे ।
 गृहे गोपुरें पाहिल्या धर्मशाळा । अकस्मात त्या देखिल्या बंदिशाळा ॥ १० ॥
 हिणांसारिखे देव ते दीन जाले । नसे शक्ति ना युक्ति पोटीं गळाले ।
 भयातीत ते कांपती दैन्यवाणे । बहु गांजिले दुःख ते कोण जाणे ॥ ११ ॥
 सुरांकारणें कोप भीमासि आला । मनामाजि आवेश तो थर्यरीला ।
 रुपें भर्भरीला तमें गर्गरीला । प्रसंगीं तये मारुती गुप्त जाला ॥ १२ ॥
 मनामाजि आवांकिलें सर्व कांहीं । सिमा स्रांडिली तूळणा त्यासि नाहीं ।
 बहू मातले गर्व मोठ्या बळाचा । तया झोडितों दास मी राघवाचा १३
 कपीवीर तेथूनि वेगीं निघाला । अशोकावनामाजि वृक्षीं दडाला ।
 अधोमुख तो जानकीलागि पाहे । कपी राममुद्रा पुढें टाकित्ताहे ॥ १४ ॥
 सितेनें पुढें मुद्रिका वोळखिली । बहूतापरी शब्द कारुण्यवोली ।
 पुढें मारुती भेटला जानकीला । समाचार सांगोनि आनंद केला ॥ १५ ॥
 अशोकीं बहू लागले वृक्ष नाना । पहातां असंख्यात संख्या असेना ।
 नव्हाटें जुनाटें वनें दाट थाटें । वनें मोडितां जाहला कडकडाटें ॥ १६ ॥
 फळें भाक्षिलीं सर्व नानापरीचीं । बहुस्वाद वणें कळाकूसरीचीं ।
 कपीवीर तो तृप्त जाला निवाला । पुढें वृक्ष मोडावया सिद्ध जाला ॥ १७ ॥
 तरू मोडिले पाडिले ऊपडीले । किती झोडिले झाडिले चूर केले ।
 गिरीसारिखे ढीग झाडून टाकी । तयाला असंभाव्य राक्षस हाकी ॥ १८ ॥
 बहूतां बळांचे बहू लौंद आले । कितीयेक ते धिंग मोठे मिळाले ।
 वनें वेढिलीं धांविले काळ जैसे । भुतां खचरां थोर कल्पांत भासे ॥ १९ ॥

१ देवांना रावणाच्या बंदिखान्यातून सोडवायचे असल्यामुळे तो लंकेचे फार पहात बसला नाही.

रिपू झोडिले पाडिले वृक्षघातें । भूमीं लोळती दैत्य होऊनि प्रेतें ।
 पुढें देखतां जंबुमाळी कुटीला । बळें आख्या आपटीला पिटीला ॥२०॥
 'अरे मर्कटा ! थोर अन्याय केला' । म्हणे रावणू 'मारितों शीघ्र तूला' ।
 म्हणे मारुती 'काळ मारूं शकेना । कृपाळूपणें तोषला रामराणा' ॥२०॥
 पुढें पुच्छ वेदूनि गुंडाळिताती । सिमा सांडिली वीर वेंटाळिताती ।
 पहा रावणू थोर कोपें कडाडी । बळें फुंकितां ज्वाळ नेटें भडाडी ॥२१॥
 बळें चेतला वन्हि नेटें भडाडी । कडाडीत ज्वाळा दडाडी धडाडी ।
 कपी वीर तो वाड जाला उडाला । पुढें जाळितां जाहला त्रिकुटाला २३
 गृहांगोपुरांमाजि तो पुच्छ घाली । त्रिकुटाचळीं आग नेटें निघाली ।
 विदी हाट बाजार चौवार कुंचे । पळे बोंबला नागिवा लोक नाचे ॥२४॥
 बहुतापरीचीं बहू रम्य यानें । बहूसाल छत्रें विचित्रें, निशाणें ।
 बहुताऱ्यांच्या बहूसाल शाळा । जळाल्या विवीधा विचित्रा विशाळा २५
 पळे लोक तेथें बळें पुच्छ घाली । बहूतां विरांची बहू शांति जाली ।
 महापुच्छ तें ज्वाळभंवाळ जाला । त्रिकूटाचळा थोर कल्पांत आला ॥२६॥
 महावज्र लांगूळ कळोळ जाला । परी पाहतां रोम नाहीं जळाला ।
 गदादीत काया समुद्रांत घाली । निवाला कपी पुच्छज्वाळा विझाली २७
 समुद्रीं शुचिष्मंतु होऊनि आला । नमस्कार घाली तये जानकीला ।
 ह्मणे जानकी 'येकला वा विदेशीं । कपी रे ! बहूतांपरीं कष्टलाशी' ॥२८॥
 ह्मणे मारुती 'धन्य हे दीस आले । तुम्हां देखतां सर्वही कष्ट गेले ।
 ह्मणे 'जन्मनी ! लोभ आतां असावा । सुरांचा बळें राम घेतो कुढावा!' २९
 विवेकें जिवामाजि तो धीर केला । पुढें मारुती शीघ्र सिंधू उडाला ।
 कर्पीलागि सांगे 'सिताशुद्धि जाली' । सुखें ऐकतां मंडळी ते निवाली ॥३०॥
 ऋषी पर्वतीं रामसौमित्रि होते । अकस्मात आला हनूमंत तेथें ।
 ह्मणे 'जानकी देखिली रामचंद्रा ! । क्षमारूप लंकेसि आहे नरेंद्रा' ॥३१॥

४५ एक घोर अरण्य.

महाथोर तो लंघिला मार्ग तेहीं । पुढें पाहतां पाहतां वाट नाही ।
 तरुंचीं बनें लागलीं तीं वितंडें । प्रचंडें उदंडें बहू झाडखंडें ॥ १ ॥
 भुमी दाटले वृक्ष वृक्षीं मिळाले । तया अंतरीं वंश मिश्रीत जाले ।
 वरी पाहतां वाड आकाशपंथें । पुढें रीग नाही तया वारयातें ॥ २ ॥
 समें वीषमें झाडखंडें अचाटें । मिळालीं बळें वाजती कर्कराटें ।
 कडे तूटले थोर त्या पर्वताचे । झरें वाहती झाडखंडीं विषाचे ! ॥ ३ ॥
 तयाअंतरीं सिंहशार्दूल कैसे । मर्दे मातले गर्जती काळ जैसे ।
 गजांचीं बहू दाट थाटें विशेषें । पळों लागती थोर किंकाटघोषें ॥ ४ ॥
 वहाती विषाचे महावोध तेथें । धुधूकारतां ज्वाळ आकाशपंथें ।
 गिरींसीं बळें आदळे तोयरासी । बहूसाळ त्या तोडिले पर्वतासी ॥ ५ ॥
 गिरीशृंग पाठार दारी कपाटे । शिळाशीखरें वृक्षपाषाण थाटे ।
 दरे दकुटे थोर भ्यासूरवाणे । बहुतापरीचें तरु ते पुराणे ॥ ६ ॥
 कडे कापले तोय नेटें भडाडी । गिरीकंदरीं घोष तेणें धडाडी ।
 धबाबा नद्या लोटल्या व्योमपंथें । भुमी तूटल्या थोरघातें निघातें ॥ ७ ॥
 महारण्य तें घोर निकुंभिलेचें । पुढें जावयालागिं सामर्थ्य कैचें ।
 समुद्रातिरीं दाटलें वास गावें । पुढें जावया वाट नाही स्वभावे ॥ ८ ॥

रामायण, युद्धकांड.

४६ मनोबोधाचे निवडक श्लोक.

(१) विवेकवैराग्याचा बोध

गणाधीश जो ईश सर्वा गुणाचा । मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा ।
 नमूं शारदा मूळ चत्वार वाचा । गमू पंथ आनंत या राघवाचा ॥ १ ॥
 मना सज्जना भक्तिपंथेंचि जावें । तरी श्रीहरी पाविजेतो स्वभावे ।
 जनीं निघ तें सर्व सोडूनि द्यावें । जनीं वंघ तें सर्वभावे करावें ॥ २ ॥

प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा । पुढें वैखरी राम आधीं वदावा ।
 सदाचार हा थोर सांडूं नये तो । जनीं तोचि तो मानवी धन्य होतो ॥ १ ॥
 मना श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें । मना बोलणें नीच सोशीत जावें ।
 स्वयें सर्वदा नम्र वाचे वदावें । मना सर्व लोकांसि रे नीववावें ॥ ४ ॥
 देह त्यागितां कीर्ति मागें उरावी । मना सज्जना हेचि क्रीया धरावी ।
 मना चंदनाचेपरी त्वां झिजावें । परी अंतरीं सज्जना नीववावें ॥ ५ ॥
 जनीं सर्वसुखी असा कोण आहे । विचारीं मना तूंचि शोधूनि पाहें ।
 मना त्वांचि रे पूर्व संचीत केलें । त्यासारिखें मोगणें प्राप्त झालें ॥ ७ ॥
 मना मानसीं दुःख आणूं नको रे । मना सर्वथा शोकचिंता नको रे ।
 विवेकें देहेबुद्धि सोडूनि द्यावी । विदेहीपणें मुक्ति भोगीत जावी ॥ ८ ॥

(२) देव अनन्य भक्तास उपेक्षित नाहीं

भवान्या भयें काय भीतोसि लंडी । घरीं रे मना धीर धांकासि सांडी ।
 रघूनायकासारिखा स्वामि शीरीं । नुपेक्षी कदा कोपल्या दंडधारी ॥ ८ ॥
 समर्थाचिया सेवका वक्तू पाहे । असा सर्व भूमंडळीं कोण आहे ? ।
 जयाची लिळा वर्णित्ती लोक तिन्ही । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ९ ॥
 असे हो जया अंतरीं भाव जैसा । वसे हो त्या अंतरीं देव तैसा ।
 अनन्यास रक्षीतसे चापपाणी । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ १० ॥
 सदा सर्वदा देव सन्नीध आहे । कृपाळूपणें अल्प धारिष्ट पाहे ।
 सुखानंद आनंद कैवल्यदानी । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥ ११ ॥
 जगीं धन्य तो रामसूखें निवाला । कथा ऐकतां सर्व तह्नीन झाला ।
 देहेभावना रामबोधें उडाली । मनोवासना रामरूपीं बुडाली ॥ १२ ॥

(३) सर्वोत्तमाचा दास.

मनीं लोचनीं श्रीहरी तोचि पाहे । जगीं जाणता भक्त होऊनि राहे ।
 गुणीं प्रीति राखे क्रमू साधनाचा । जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १३ ॥

सदा देवकाजीं शिजे देह ज्याचा । सदा रामनामं वदे नित्य वाचा ।
 स्वधर्मचि चाले सदा उत्तमाचा । जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १४ ॥
 सदा बोलण्यासारिखें चालताहे । अनेकीं सदा एक देवासि पाहे ।
 सगुणीं भजे लेश नाहीं भ्रमाचा । जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १५ ॥
 दिनाचा दयाळु मनाचा मवाळु । स्नेहाळु कृपाळु जर्गी दासपाळु ।
 तथा अंतरीं क्रोधसंताप कैचा । जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥ १६ ॥

(४) वादविवाद.

सदा सर्वदा सज्जनाचेनि योगें । क्रिया पालटे भक्तिभावार्थ लागे ।
 क्रियेव्रीण वाचाळता ते निवारीं । तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ १७ ॥
 निजध्यास तो सर्व तूटोनि गेला । बळें अंतरीं शोकसंताप ठेला ।
 सुखानंद आनंद भेदें बुडाला । मनीं निश्चयो सर्व खेदें उडाला ॥ १८ ॥
 जर्गी सांगतां ऐकतां जन्म गेला । परी वादवीवाद तैसाचि ठेला ।
 उठे संशयो वाद हा दंभधारी । तुटे वाद संवाद तो हीतकारी ॥ १९ ॥
 तुटे वाद संवाद तेथें करावा । विवेकें अहंभाव हा पालटावा ।
 जर्गी बोलण्यासारिखें आचरावें । क्रिया पालटे भक्तिपंथेंचि जावें ॥ २० ॥

(५) नामस्मरण.

घनश्याम हा राम लावण्यरूपी । महा धीर गंभीर पूर्णप्रतापी ।
 करी संकटीं सेवकाचा कुढावा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २१ ॥
 न वेचे कदा ग्रंथीचें अर्थ कांहीं । मुखें नाम उच्चारितां कष्ट नाहीं ।
 महाघोर संसारशत्रू जिणावा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २२ ॥
 बहूतांपरी संकटें साधनाचीं । व्रतें दान उद्यापनें तीं धनाचीं ।
 दिनाचा दयाळू मनीं आठवावा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २३ ॥
 नव्हे कर्म ना धर्म ना योग कांहीं । नव्हे भोग ना त्याग ना सांग पाहीं ।
 म्हणे दास विश्वास नामीं धरावा । प्रभाते मनीं राम चिंतीत जावा ॥ २४ ॥
 बहू चांगलें नाम या राघवाचें । अतीसाजिरें स्वल्प सोपें फुकाचें ।

मनोबोधाचे निघडक श्लोक.

करी मूळ निर्मूळ घेतां भवाचें । जिवां मानवां वेंचि कैवल्य साचें ॥ २५ ॥
जनीं भोजनीं नाम वाचे वदावें । अतीआदरें गद्य घाषे म्हणावें ।
हरीचिंतनें अन्न जेवीत जावें । तरी श्रीहरी भाविजेती स्वभावें ॥ २६ ॥
भजाया मनीं पाहतां राम एकू । करीं बाण एकू मुखीं शब्द एकू ।
क्रिया पाहतां उद्धरे सर्व लोकां । धरा जानकीनायकाचा विवेकू ॥ २७ ॥

(६) ज्ञानबोधास निरहंकारता हवी.

जिवां श्रेष्ठ ते स्पष्ट सांगोनि गेले । परी जीव अज्ञान तैसेच ठेले ।
देहेबुद्धिचें कर्म खोटे टळेना । जुनें ठेवणें मीपणें आकळेना ॥ २८ ॥
हणगे दास सायास त्याचे करावे । जनीं जाणता पाय त्याचे धरावे ।
गुरूअंजनेंवीण तें आकळेना । जुनें ठेवणें मीपणें तें कळेना ॥ २९ ॥
सदा वीषयो चिंतितां जीव जाला । अहंभाव अज्ञान जन्मास आला ।
विवेकें सदा स्वस्वरूपीं भरावें । जिवा उगमीं जन्म नाही स्वभावें ॥ ३० ॥
निराकार आधार ब्रह्मादिकांचा । जया सांगतां शीणली वेदवाचा ।
विवेकें तदाकार होऊनि राहें । मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ ३१ ॥
नसे पीत ना श्वेत ना श्याम कांहीं । नसे व्यक्त अव्यक्त ना नीळ नाही ।
म्हणे दास विश्वासतां मुक्ति लाहे । मना संत आनंत शोधूनि पाहें ॥ ३२ ॥
महावाक्य तत्त्वादिकें पंचकर्णें । खुणें पाविजे संतसंगें विवणें ।
द्वितीयेसि संकेत जो दाविजेतो । तया सांडुनी चंद्रमा भाविजेतो ॥ ३३ ॥
जेणें मक्षिका भक्षिली जाणिवेची । तया भोजनाची रुची प्राप्त कैची ! ।
अहंभाव ज्या मानसींचा विरेना । तया ज्ञान हें अन्न पोटीं जिरेना ॥ ३४ ॥
अहंकार विस्तारला या देहाचा । स्त्रियापुत्रमित्रादिकें मोह त्यांचा ।
वळें भ्रांति हे जन्मचिंता हरावी । सदा संगती सज्जनाची धरावी ॥ ३५ ॥
नसे अंत आनंत संता पुसावा । अहंकारविस्तार हा नीरसावा ।
गुणेंवीण निर्गूण तो आठवावा । देहेबुद्धिचा आठऊ नाठवावा ॥ ३६ ॥
तिन्ही लोक जेथूनि निर्माण झाले । तया देवरायासि कोणी न बोले ।

जर्गी थोरला देव तो चोरलासे । गुरूवीण तो सर्वथाही न दीसे ॥ ३७ ॥
 नव्हे कार्यकर्ता नव्हे सृष्टिभर्ता । परेहून पर्ता न लिपे विवर्ता ।
 तया निर्विकल्पासि कल्पीत जावें । परी संग सोडोनि सूखें रहावें ॥ ३८ ॥
 देहेबुद्धिचा निश्चयो ज्या ढळेना । तया ज्ञान कल्पांतकाळीं कळेना ।
 परब्रह्म तें मीपणें आकळेना । मनीं शून्य अज्ञान हें मावळेना ॥ ३९ ॥
 मना गूज रे तूज हें प्राप्त झालें । परी अंतरीं पाहिजे यत्न केले ।
 सदा श्रवणें पाविजे निश्चयासी । धरीं सज्जनीं संगती धन्य होसी ॥ ४० ॥

REFBK-0020247

REFBK-0020247

